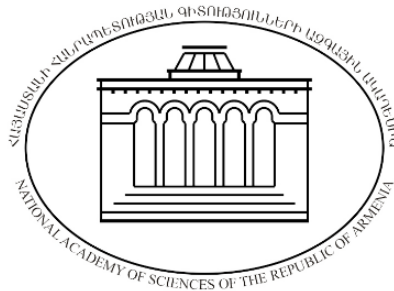

**Այս ուսումնասիրությունն իրականացուել է ԱՄՆ Նիւ-Եորք
քաղաքում հիմնադրուած Հայ Օգնութեան Ֆոնդի (ՀՕՖ)
Գիտութեան եւ Կրթութեան Հայկական Ազգային հիմնադրամի
տրամադրած դրամաշնորհով**

This work was made possible by a research grant from the
Armenian National Science and Education Fund (ANSEF) based in
New York, USA

**Գիրքը լոյս է տեսել ՀՀ ԳԱԱ
«Հայագիտական ուսումնասիրությունները ֆինանսավորող
համահայկական հիմնադրամի» աջակցութեամբ**

The book is published with the support
of the NAS RA's "All Armenian Foundation
Financing Armenological Studies"

MATENADARAN
MESROP MASHTOTS INSTITUTE OF ANCIENT MANUSCRIPTS

VERA SAHAKYAN

The original texts are published by the efforts of Vera Sahakyan and Haykanush Mesropyan, Doctor of Sciences in Philology. The English translation of the original texts by Lusine Minasyan

**THE ARMENIAN-POPULATED VILLAGES OF MUSH'S BULANYK
PROVINCE ACCORDING TO THE LETTERS ADDRESSED TO
MKRTICH I KHRIMIAN CATHOLICOS**

Volume I

The book is dedicated to the 200th anniversary
of Mkrtich I Khrimian Catholicos

Yerevan
2021

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՅԻ ԱՆՈՒԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՎԵՐԱ ՍԱՀԱԿԵԱՆ

*Բնագրերը հրատարակում են Վերա Սահակեանի եւ բանասիրական գիտութիւնների
դոկտոր՝ Հայկանուշ Մեսրոպեանի աշխատասիրութեամբ: Բնագրերի անգլերէն
թարգմանութիւնը՝ Լուսինէ Մինասեանի*

ՄՇՈՅ ԲՈՒԼԱՆԸՔ ԳԱԻԱՌԻ ՀԱՅԱՔՆԱԿ ԳԻՒՂԵՐՆ
ԸՍՏ ՄԿՐՏԻՉ Ա. ԽՐԻՄԵԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ
ՈՒՂՂՈՒԱԾ ՆԱՄԱԿՆԵՐԻ

Գ Ի ր ք I

**Նուիրում է Մկրտիչ Ա. Խրիմեան կաթողիկոսի
ծննդեան 200-ամեակին**

Երեւան
2021

ՀՏԴ 94(479.25)

ԳՄԴ 63.3(5Հ)

Ս 150

*Հրատարակում է Մեսրոպ Մաշտոցի անուան
Մատենադարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ*

*Խմբագիր՝ պատմական գիտությունների
թեկնածու Յակոբ Մուրադեան*

Սահակեան Վերա

Ս 150 Մշոյ Բուկանըք գաւառի Հայաբնակ գիւղերն ըստ Մկրտիչ Ա. Խրիմեան կաթողիկոսին ուղղուած նամակների / Վ. Սահակեան.-Եր., 2021: Մատենադարան, 2021. – 396 էջ:

Ուսումնասիրութիւնը նուիրուած է Մշոյ Բուկանըք գաւառին: Օսմաներէն նորայայտ աղբիւրների միջոցով անդրադարձ է կատարուում գաւառի կազմաւորմանը: Մաշտոցեան Մատենադարանում պահուող՝ Հայ գաղթականների 1893–1896 թթ. Մկրտիչ Ա. Խրիմեան կաթողիկոսին ուղղուած նամակների հիման վրայ այբբենական կարգով կազմուել է գաւառի Հայաբնակ գիւղերի ցանկ՝ ընդարձակ նկարագրութիւններով եւ ծանօթագրութիւններով: Ամեն գիւղին նուիրուած բաժնում գետեղուած են տուեալ գիւղի բնակիչների նամակները:

Գիրքը Հասցէագրուած է պատմաբաններին, ցեղասպանագէտներին, տեղանուանագէտներին, ինչպէս նաեւ իրենց տոհմածառով եւ արմատներով հետաքրքրուող Հայութեանն առհասարակ:

ՀՏԴ 94(479.25)

ԳՄԴ 63.3(5Հ)

ISBN 978-9939-9257-3-8

© Սահակեան Վերա, 2021

© Մաշտոցի անուան Մատենադարան, 2021

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Առաջաբան.....	7
ԳԼՈՒԽ I. ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ	13
1. 1. Մշոյ Բուլանըք գաւառի կազմաւորումը, դիրքը եւ սահմանները	13
1. 2. Բուլանըք գաւառի հայ բնակչութիւնը	27
1. 3. Բուլանըք գաւառը 1915–1916 թթ. Հայոց ցեղասպանութեան տարիներին	35
1. 4. Բուլանըք գաւառի հայաբնակ գիւղերի աղիւսակներ՝ քաղուած տարբեր աղբիւրներից	40
Երգ Մշեցոց	54
ԳԼՈՒԽ II. ՄԿՐՏԻՉ Ա. ԽՐԻՄԵԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՐԽԻԻԸ՝ ՈՐՊԷՍ ՀԱՅԱԲՆԱԿ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՄԱՆ ՍԿՋԲՆԱՂԲԻՐ	57
2. 1. Մշոյ Բուլանըք գաւառի հայ բնակչութեան նամակների բնոյթն ու կարեւորութիւնը	57
Աբրի գիւղ (Ներքին Բուլանըք)	71
Ալագեազ գիւղ (Ներքին Բուլանըք)	76
Ատկոն գիւղ (Ներքին Բուլանըք)	78
Բլուր գիւղ (Վերին Բուլանըք)	85
Բոստաքեանդ գիւղ (Ներքին Բուլանըք)	87
Եօնշալու գիւղ (Վերին Բուլանըք)	91
Եօթնշուր գիւղ (Վերին Բուլանըք)	118
Թէղուտ գիւղ (Վերին Բուլանըք)	123
Լաթար գիւղ/Դալար, Դալարիկ, Թալարիս (Վերին Բուլանըք)	134
Լիզ գիւղաքաղաք/Լիծ/Լիծն (Ներքին Բուլանըք)	139
Խարաբաշար գիւղ/Հայկաշէն (Վերին Բուլանըք)	154
Խօշգեալդի գիւղ (Ներքին Բուլանըք)	157
Կաղանջ գիւղ	162
Կողակ գիւղ (Ներքին Բուլանըք)	163
Կոփ գիւղաքաղաք (Վերին Բուլանըք)	167

Համգաշնչիս գիւղ (Վերին Բուլանըք)	178
Մէջիթլու գիւղ (Վերին Բուլանըք).....	184
Մերալար գիւղ (Վերին Բուլանըք).....	189
Մալաքեանդ գիւղ/Ջորագիւղ (Ներքին Բուլանըք).....	192
Նորադի գիւղ (Վերին Բուլանըք).....	197
Շեխ Յաղուբ գիւղ (Վերին Բուլանըք)	200
Շիրվանշեխ գիւղ (Վերին Բուլանըք)	207
Պագրան գիւղ.....	213
Ռոստամ-Գետիկ գիւղ	215
Փիօնք գիւղ (Ներքին Բուլանըք).....	218
Փրկաշէն/Բրգաշէն գիւղ (Ներքին Բուլանըք).....	222
Քարաաղլլ գիւղ (Վերին Բուլանըք).....	227
Քաքաուլու գիւղ (Վերին Բուլանըք).....	240
Բուլանըքի գուլթաներգ	260
Summary.....	263
Անճնանուններ	345
Տեղանուններ.....	369
Համառօտագրութիւններ ու հապաւումներ.....	382
Օգտագործուած գրականութեան ցանկ	383

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարանում պահուում է Ամենայն Հայոց 125րդ կաթողիկոս Մկրտիչ Ա. Խրիմեանի (1893–1907) արխիւի մի մասը՝ շուրջ 8.000 միատր վաւերագիր: Ի սկզբանէ այս արխիւը պահուել է Սուրբ Էջմիածնում: Հետագայում, Կաթողիկոսական դիւանից առանձին, իբրեւ անհատական արխիւ, բերուել է Մաշտոցեան Մատենադարան: Վաւերագրերի 17 թղթապանակներում ի մի են բերուած մեծամասամբ հայ գաղթականութեան կողմից Խրիմեան Հայրիկին ուղղուած նամակներ, խնդրագրեր, վկայագրեր, Սուրբ Էջմիածնում ապաստանած գաղթականների ցուցակներ:

Այս վաւերագրերը կարեւոր մանրամասներ են հաղորդում Օսմանեան կառավարութեան վարած հայահալած քաղաքականութեան, արեւմտահայութեան տնտեսական, սոցիալական (ընկերային) դրութեան մասին: Յատկապէս արժեքաւոր են Հայոց ցեղասպանութեան հետեւանքով հայաթափուած բնակավայրերի հայկականութեան հաստատման, հայաբնակ լինելու, հայ բնակչութեան քանակի եւ տեղաշարժերի, տեղանունների, տեղի բարբառների ու խօսուածքների քննութեան ուսումնասիրման համար:

2017ին մեզ յանձնարարուել էր ուսումնասիրել Հայոց ցեղասպանութեան վերաբերեալ Մատենադարանում պահուող վաւերագրերը¹: Ուսումնասիրուող նիւթի շրջանակներում, ի թիւս այլոց, առանձնացրինք Մկրտիչ Ա. Խրիմեան կաթողիկոսի արխիւը: Նախ խմբաւորեցինք վաւերագրերն ըստ գաւառների: Այնուհետեւ, հրատարակուելիք առաջին գրքի համար առանձնացրինք Մշոյ Բուլանքը գաւառին վերաբերող նիւթերը: Ընտրուածներն արտագրեցինք: Հենուելով նամակներում նշուած բնակչութեան հասցէներին՝ կատարեցինք Բուլանքը գաւառին եւ նրա մէջ ընդգրկուած հայաբնակ բնակավայրերին նուիրուած ուսումնասիրութիւն:

Առհասարակ, Օսմանեան շրջանում որեւէ հայաբնակ գաւառին պատկանող գիւղերի թուաքանակի, նրանց անունների առնչութեամբ բաւական մեծ անհամապատասխանութիւն կայ: Այս երեւոյթը պայմանաւորուած է մի կողմից Օսմանեան կայսրութիւնում կրկնուող վարչական վերաբաժանումների, միւս կող-

¹ Սահակյան Վ., Մատենադարանի՝ Հայոց Ցեղասպանութեան մասին արխիւային վաւերագրերը (Օսմանեան վաւերագրեր), Բանբեր Մատենադարանի, հմր. 25, Երեւան, 2018, էջ 291–340:

մից՝ արխիւային փաստաթղթերի անհասանելիութեան, ոչ բաւարար սկզբնաղբիւրների առկայութեամբ:

Մեր կատարած հետազոտութեան շրջանակներում, գիտական լայն հանրութեան դատին յանձնելով պատմագիտութեան համար կարեւոր նշանակութիւն ունեցող շուրջ 200 վաւերագիր նամակ, միեւնոյն ժամանակ հայկական, օտար եւ օսմանեան աղբիւրներից օգտուելով իրականացրել ենք Բուլանըք գաւառի անուան, ձեւաւորման եւ տեղագրութեան հարցի քննութիւն, յստակեցրել յատկապէս Բուլանըք եւ Մանազկերտ գաւառների սահմանները, նրանց մէջ ընդգրկուած գիւղերը: Նամակների ուսումնասիրման ընթացքում գտել ենք այնպիսի գիւղերից գրուած նամակներ, որոնք օտար աղբիւրներում համարուած են զուտ քրդաբնակ կամ զուտ չերքէզաբնակ, իսկ հայկական աղբիւրներում այդ գիւղերի հայկական կամ հայաբնակ լինելու մասին տեղեկութիւններ գրեթէ չկային:

Մեր կողմից արտագրուած վաւերագրերի լեզուն եւ ուղղագրութիւնը տարբեր է: Վերին Բուլանըքի արեւմտեան գիւղերը եւ քիչ բացառութեամբ ամբողջ Ներքին Բուլանըքի բնակչութիւնը Բշէրիմի, Սասնայ, Մօտկանայ եւ Տարօնի գաւառների նախկին բնակիչներն են: Նրանց լեզուն պատկանում է Տարօնայ եւ Մշոյ գաւառաբարբառին: Ըստ այդմ՝ բուլանըքցի նամակագիրներից շատերի հաղորդակցութեան լեզուն պատկանում է բարբառների արեւմտեան խմբակցութեան Մուշ-Տիգրանակերտի կամ հարաւ-կենտրոնական բարբառախմբին եւ բնորոշում է նշուած բարբառի հնչիւնական, քերականական, շարահիւսական եւ լեզուաոճական մի շարք յատկանիշներով: Մուշ-Տիգրանակերտի բարբառը կը ճիւղի բարբառ է: Խօսուել է Մշոյ դաշտի հայաբնակ տարածքներում, Ալաշկերտում, Բուլանըքում եւ յարակից այլ վայրերում: Բարբառին բնորոշ են երկբարբառային արտասանութիւնը, շնչեղ ձայնեղներով քառաշարք բաղաձայնական համակարգը, որոշ խօսւածքներում՝ հ>խ անցումը, զ նախդրի առկայութիւնը, մի անորոշի ետադաս գործածութիւնը, միավանկ բայերի ի նախայաւելուածը եւ այլ յատկանիշներ: Նամակներում արտացոլուած են բարբառային նշուած իրողութիւնները: Բաւական մեծ թիւ են կազմում հնչիւնափոխուած, աղաւաղուած ձեւերը, առկայ են տառասխալներ: Այս ամենով հանդերձ կան նաեւ գրաբարեան հայերէնով գրուած նամակներ եւս:

Մեր ընտրած նամակները, խնդրագրերն ու վկայականները որպէս սկզբունք հրապարակել ենք բնագրերին եւ արխիւային նիւթերի պահանջներին համապատասխան՝ կատարելով հետեւեալ տեխնիկական միջամտութիւնները.

յատուկ անունները, որոնք մեծամասամբ փոքրատառերով էին, գրել ենք մեծատառերով: Փոխարէնը՝ մեծատառերով գրուած շատ եզրեր դարձրել ենք փոքրատառ: «Ձեր», «ձեզ», «դուք» դերանունների յարգական ձևերը նոյնպէս դարձրել ենք մեծատառ: Մեր վերականգնած տառերն ու բառերը նշել ենք ընդունուած ուղիղ փակագծերով ([I]), աւելորդ տառերը, կրկնուող բառերը՝ չափերտներում (< >), կասկածելի ընթերցուած բառերի մօտ գրել ենք (°) նշանը:

Ուղղագրական խոտորումները, եթէ խօսքը տառասխալներին է վերաբերում, ներկայացրել ենք հիմնականից տարբերուող ձեւով՝ շեղելով տառը, ինչ վերաբերում է զուգաձեւութիւններին՝ դրանք պահպանել ենք, օրինակ՝ կրօն-կրօն, խօսել-խոսիլ: Բարբառային բառերը շեղել ենք ամբողջութեամբ, օրինակ՝ պայտիս, ընձի: Կրճատ գրուած բառերն ամբողջացրել ենք՝ ներառելով ուղիղ փակագծերի ([I]) մէջ: Միասին գրուած օժանդակ բայերն առանձնացրել ենք: Այսպէս, այդպէս, այնպէս դերանունները գրուած են հիմնականում առանձին-առանձին: Բնագրերը միօրինակութեան բերելով՝ արտագրել ենք միասին: Հայրիկ եւ Սուրբ բառերը բոլոր նամակներում դարձրել ենք մեծատառ: Եւ-ը արտագրել ենք -եւ- տարբերակով:

Անհրաժեշտութեան դէպքում միջամտել ենք նաեւ կէտադրական նշանների հարցում՝ յաւելելով (երբեմն նաեւ անտեսելով) բովի, ստորակէտ կամ վերջակէտ՝ ժամանակակից գրական հայերէնում ընդունուած պահանջներին համապատասխան: Երբեմն, բնագրի մտքի թելադրանքով պայմանաւորուած, շարունակել ենք նոր տողից: Այն նամակները, որոնք ունեցել են մասնակի կամ ամբողջական կրկնութիւն, ներկայացրել ենք յղումների մէջ՝ հեղինակի անուն-ազգանուն հետ միասին: Աշխատանքային այս ձեւաչափը առանձնապէս կարեւորել ենք, քանի որ հայութեան իւրաքանչիւր մասնիկ այսօր փնտրում է իր նախնիներին, իր պապերի հայրենի ուստանը: Անձնանունների եւ տեղանունների զետեղմամբ ջանացել ենք օգտակար լինել իրենց արմատներն ու տոհմածառը փնտրող հայութեանը: Նամակների վրայ եղած մակագրութիւնները, որոնք հիմնականում բովանդակութեան սղագրութիւններ են, բաց ենք թողել՝ աշխատանքը չծանրացնելու մտայնութեամբ:

Միեւնոյն նամակում, կրկնուող տեղանունը կամ անձնանունը՝ նամակի սկզբնամասում եւ նամակի վերջում յաճախ տարբեր է: Մենք արտագրել ենք այնպէս՝ ինչպէս գրուած է եղել²:

² Տե՛ս օրինակ՝ Մաշտոցեան Մատենադարան (այսուհետ՝ ՄՄ), Մկրտիչ Ա. Խոյմեան կաթողիկոսի ֆոնդ (այսուհետ՝ Խկֆ), թղթ. 104, վաւ. 2:

Բացի անձամբ Մկրտիչ Ա. Խրիմեանին ուղղուած նամակներից, արտագրել ենք նաեւ որոշ վկայականներ, որոնք, գրուած լինելով տեղական համայնքների կողմից, տրուել են բուլանըքցի գաղթականներին՝ որպէս նրանց՝ գաղթական, չքաւոր, տնանկ լինելու մասին հաւաստող փաստաթուղթ՝ կաթողիկոսին ներկայացնելու համար:

Քանի որ մեր ուսումնասիրութիւնը հասցէագրուած է նաեւ իրենց արմատները փնտրող լայն հանրութեանն առհասարակ, նամակների մի մասը թարգմանել ենք անգլերէն, որպէսզի աշխարհասփիւռ հայութիւնը հնարաւորութիւն ունենայ գտնելու եւ կարդալու բուլանըքցի իր ազգականի խօսքը: Անգլերէն թարգմանութիւնների մէջ գործածել ենք յատուկ տեղանունների համար նախատեսուած տառադարձման սանդղակը³: Տառադարձել ենք այնպէս՝ ինչպէս գրուած է նամակում, Պուլանըխ՝ Pulanykh, Քաքաուլու՝ K'ak'arlu:

Հարկ է նշել նաեւ, որ յաւելուածաբար զետեղել ենք մեր արտագրած նամակներից մի քանիսի լուսապատճէնները, Թուրքիայի Ազգային արխիւից (Devlet Arşivleri Başbakanlığı) Բաղէշ նահանգի ձեռագիր քարտէզը, Մաշտոցեան Մատենադարանում, ինչպէս նաեւ Եղիշէ Չարենցի անուան Գրականութեան եւ Արուեստի թանգարանում պահուող Մկրտիչ Ա. Խրիմեան կաթողիկոսի մի քանի լուսանկար:

Բացառութեան կարգով արտագրել եւ ծանօթագրել ենք «Բուլանըխի գութաներգ» եւ «Երգ Մշեցոց» բանաստեղծութիւնները, որոնք Մշոյ դաշտի երբեմնի շէն հայկականութեան կնիքն ունեն իրենց վրայ:

Մկրտիչ Ա. Խրիմեան կաթողիկոսին հասցէագրած նամակների ուսումնասիրման եւ արժեւորման հիմքն արդեն գրուած է, արուել է բաւական բծախնդիր եւ ծանր աշխատանք: Մենք նպատակ ունենք յաջորդ հատորներով գաւառ առ գաւառ իրականացնել նաեւ միւս հայաբնակ բնակավայրերի ուսումնասիրումը՝ շարունակելով տեսակով, բնոյթով, վաւերագրերի լեզուով եւ բովանդակութեամբ եզակի այս նամակների հանրահռչակումը:

Թէպէտեւ այս հատորը նուիրուած է Մկրտիչ Խրիմեանի ծննդեան 200-ամեակին, մենք չենք անդրադարձել Խրիմեան Հայրիկի կեանքին, նրա հայրապետական շրջանի գործունէութեանը, գրական, գիտական ժառանգութեան արժեւորմանը: Բազմալսատակ Հայրիկի մասին գրել են անուանի հայագէտներ

³ https://en.m.wikipedia.org/wiki/BGN/PCGN_romanization

եւ մտաւորականներ⁴: Սոյն ուսումնասիրութեամբ հայ եւ օտար ընթերցողը հնարատրութիւն է ստանում կարգալու Մշոյ Բուկանքը գաւառի հայութեան պարզ խօսքը, կիսելու նրա ցաւը, զգալու Հայոց Հայրիկի եւ Սուրբ Էջմիածնի հանդէպ հայի անսահման հաւատն ու նուիրումը, Ամենայն Հայոց հայրապետի գործադրած ջանքերն՝ ուղղուած Հայաստան աշխարհի շէնացմանը, հայ գաղթականութեան փրկութեան եւ հայապահպանման գործին:

Մեր ուսումնասիրութիւնն իր լրումին հասցնելու համար մեր խորին շնորհակալութիւնն ենք յայտնում Հայկական Ազգային Գիտակրթական Հիմնադրամի (ANSEF) հոգաբարձուների խորհրդին, աղօթք եւ օրհնութիւն գիտ-խորհրդի նախագահ պարոն Երուանդ Թերզեանի անմար յիշատակին: Ցաւօք, նա չհասցրեց հրատարակուած տեսնել մեր կատարած աշխատանքը:

Մեր խորին շնորհակալութիւնն ենք յայտնում Մատենադարանի տնօրէնութեանը՝ յարգարժան պարոն Վահան Տէր-Ղեւոնդեանին՝ ցուցաբերած յարատեւ օժանդակութեան համար, Մատենադարանի Արխիւային բաժնին՝ մեզ համար ամէն դիւրութիւն ապահովելու համար, Մաշտոցեան Մատենադարանի Թուայնացման բաժնին՝ նիւթերը ժամանակին եւ արագ մեզ տրամադրելու, տեխնիկապէս աջակցելու համար, Եղիշէ Չարենցի անուան Գրականութեան եւ Արուեստի թանգարանի տնօրէն՝ պարոն Կարօ Վարդանեանին, նկարների տրամադրման եւ արխիւային նիւթերի սպասարկման համար: Շնորհակալ եմ Մատենադարանի եւ յատկապէս Արեւելագիտութեան բաժնի գործընկերներին:

Շնորհակալ եմ գրքի խմբագիր՝ պատմական գիտութիւնների թեկնածու պարոն Յակոբ Մուրադեանին՝ բժախնդրօրէն կարգալու եւ քանիցս կարեւոր գիտողութիւններն ինձ ուղղելու համար: Շնորհակալ եմ անգլերէնի սրբագրիչ տիկին Ռեբեկկա Էմենաքերին, որ իր սուղ ժամանակից մեծահոգաբար յատկացրեց նամակների սրբագրման դժուարին աշխատանքին: Շնորհակալ եմ իմ

⁴ **Աճէմեան Հ.**, Խրիմեան Հայրիկ, Ծննդեան հարիւրամեակի առթիւ. 1820–1920, Ս. Էջմիածին, 1920; **Զօպանեան Ա.**, Դէմքեր, Փարիզ, 1924, էջ 112–135; **Գուշակեան Թ. Ե.**, Խրիմեան Հայրիկ, Իր ծննդեան հարիւրամեակին առթիւ, Փարիզ, 1925; **Աճէմեան Հ.**, Հայոց Հայրիկ «Նուագող վշտից հայրենեաց հայոց»: Կենսագրութիւն, հտ. I, Թարիզ, 1929; **Կոստանդյան Է.**, Մկրտիչ Խրիմյան, հասարակական-հաղափական գործունեությունը, Երեւան, 2008; Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության, գիրք ԻԲ, (Մկրտիչ) Ա. Խրիմյան Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (1820–1892–1907), մաս Բ., փաստաթղթերի ժողովածու, կազմող՝ **Ավագյան Գ.**, խմբ.՝ **Վիրաբյան Ա.**, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2020:

ղեկավարած խմբի նուիրեալներին՝ տիկին Հայկանուշ Մեսրոպեանին եւ Լուսինէ Մինասեանին՝ իրենց բազմաշարչար եւ նուիրուած աշխատանքի համար:

Անցնող տարուայ ընթացքում, երբ հրատարակութեան էինք պատրաստում գիրքը, թագավարակի պատճառով բոլոր գրադարանները փակ էին: Այս գրքի պատրաստման մէջ շնորհակալութեան մի մեծ բաժին ունի Ամերիկահայ մտաւորական պարոն Գէորգ Պ. Յակոբեանը: Նա մեր տրամադրութեան ներքոյ է դրել անհրաժեշտ ամբողջ գրականութիւնը, պարբերաբար կարդացել, կատարել իր շտկումները, դիտողութիւններն ու սրբագրումները:

Երախտապարտ եմ դասախօսիս՝ Ռուզաննա Շաբոյեանին՝ գրաբարի առնչութեամբ ծագած հարցերին սիրայօժար պատասխանելու համար: Շնորհակալ եմ «Քաշաթաղի՝ Գուրգէն Մելիքեանի անուան բազմազաւակ ընտանիքների հիմնադրամին»՝ համալսարանական կրթութիւնս ապահովելու համար, Մարիամ Բրուտեանին՝ սրտանց ու նուիրումով աշխատելու համար:

Երախտապարտ եմ ամուսնուս՝ Յուրի Յարութիւնեանին, ընտանիքիս՝ զաւակներիս, քոյրերիս, եղբօրս, մօրս՝ Անիկ Արամի Սահակեանին եւ վաղամեռիկ հօրս՝ Գուրգէն Տէր Անանիայի Սահակեանին՝ հայրենասէր զաւակներ դաստիարակելու համար:

Խունկ եւ օրհնութիւն Մատենադարանի նախկին տնօրէն պարոն Հրաչեայ Թամրազեանին, որի օրօք սկսել եմ աշխատել Մաշտոցի անուան Մատենադարանում:

ԳԼՈՒԽ I

ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1. 1. ՄՇՈՅ ԲՈՒԼԱՆԸՔ ԳԱՒԱՌԻ ԿԱԶՄԱԽՈՐՈՒՄԸ, ԴԻՐՔԸ ԵՒ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ

«Մշոյ Բուլանըք գաւառի հայաբնակ գիւղերն՝ ըստ Մկրտիչ Ա. Խրիմեան կաթողիկոսին ուղղուած նամակների» վերնագրուած ուսումնասիրութիւնը կենտրոնացած է Մշոյ Բուլանըք գաւառի (քաղա) կազմաւորման եւ հայաբնակ գիւղերի քննութեան վրայ: Հետազօտութիւնը շարադրել ենք՝ ելնելով հետեւեալ հարցադրումներից. ե՞րբ եւ պատմական ի՞նչ հանգամանքների ներքոյ է ստեղծուել Բուլանըք գաւառը, Մեծ Հայքի ո՞ր վարչատարածքային միաւորների հիման վրայ է ձեւաւորուել, որո՞նք են եղել Բուլանըք գաւառի հայաբնակ գիւղերը Մկրտիչ Ա. Խրիմեանի կաթողիկոսութեան շրջանում:

Խնդրոյ առարկայ գաւառի ուսումնասիրման համար մեր գործածած հետազօտական գրականութեան մաս են կազմել մի շարք հրապարակումներ, ուսումնասիրութիւններ, քարտեզներ⁵: Յատկապէս կարեւորել ենք Մանուէլ Միրախորեանի եռահատոր ուղեգրութեան Գ. հատորը⁶, Ա.-Դօի⁷

⁵ Map of Armenia and adjacent countries/by **H. F. B. Lynch & F. Oswald**. The material compiled by W. Shawe. 1901, London, 1:1000.000; Asia Citerior, Berlin, by **Heinrich Kiepert, Dietrich Reimer** (E. Vohsen)..., 1901, c1892. Berlin, Coordinates (E 23°10'00"--E 43°20'00"/N 42°20'00"--N 29°30'00"). 1 map: hand col.; 31 x 42 cm); Karte von Kleinasien in 24 Blatt ... Bearbeitet von **Dr. Richard Kiepert**, Berlin, 1913, zweite berichtige ausgabe, Masstab, 1:400,000; Erkân-i Harbiye-i Umumiye (Aydın, Bergiri, Divriği, Erzurum, Giresun, Harput, Hasankale, Hınıs, Karahisarı Şarki, Kiği, Malatya, Reşadiye, Rize, Sivas, Ünye, Van) 1:200.000, 1914–1915 (1332); Codex Kultur-Atlas, Türkei, Teil 9, Fr. Fritz, Codex-Verlag. 7761 Gundholzen-38/41-38/42; Codex Kultur-Atlas, Türkei, Teil 10, Fr. Fritz, Codex-Verlag 7761 Gundholzen-39/41-39/42; **Երեմյան Ս. Տ.**, Հայաստանը եւ հարեան երկրները 855–953 թթ., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի», (Փորձ VII դարի հայկական ֆաւտեգի վերականգնւոյթյան ժամանակակից ֆաւտեգագրական հիմքի վրա), Երեւան 1963; **Բաղդայան Գ.**, Բիթլիսի նահանգ, Գեոֆարտ, ՊՈԱԿ, 2015:

⁶ **Միրախորեան Մ.**, Նկարագրական ուղեւորութիւն ի հայաբնակ գաւառս Արեւելեան Տանկաստանի, հտ. Գ., Կ. Պոլիս, 1885:

⁷ **Ա.Դօ** (**Յովհաննէս Տէր-Մարտիրոսեան**), Վանի, Բիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայէթները, Երեւան, 1912; **Ա.Դօ**, Մեծ դէպքերը Վասպուրականում, 1914–1915 թուականներին, Երեւան, 1917:

(Յովհաննէս Տէր-Մարտիրոսեան), ժողովրդագէտ Բենսէի (Սահակ Մովսիսեան) ուսումնասիրութիւնները⁸, Նազարէթ Մարտիրոսեանի վիճակագրական աղիւսակը⁹, Ատրպետի «Բուլանըկ» յօդուածը¹⁰, Յովհաննէս (Ռայմոնդ) Գէորգեանի եւ Փոլ Պ. Փապուճեանի համատեղ ուսումնասիրութիւնը, որից քաղել ենք Պոլսոյ պատրիարքարանի կազմած մարդահամարի տուեալները¹¹: «Houshamadyan.org» էլեկտրոնային էջի Բուլանըք գաւառին նուիրուած բաժինը¹², Գեղամ Բաղալեանի յօդուածաշարքը¹³, Հայաստանի Ազգային արխիւի հրապարակած եռահատոր ժողովածուի Բ. հատորը¹⁴: Օսմանեան աղբիւրներից օգտուել ենք 1556ին կազմուած Խնուսի լիւայի մանրամասն տեղեկագրից (դաֆթար)¹⁵:

Գաւառի հայ բնակչութեան թուաքանակի համար կարելորդ աղբիւր են Բիթլիսի եւ Էրզրումի նահանգների (վիլայէթ) սալնամեները¹⁶, ուսական շտաբի գնդապետ Վլադիմիր Յիլիպովի ուսումնասիրութիւնները¹⁷: Օգտուել ենք անգլիացի հայագէտ, աշխարհագրագէտ, ճանապարհորդ, հասարակական-քաղաքական գործիչ՝ Հենրի Յինիս Լինչի¹⁸ եւ Փրանսիացի հետազօտող Վիտալ Քինեի աշխատութիւններից¹⁹: Մկրտիչ Ա. Խրիմեանին

⁸ Բենսէ (Սահակ Մովսիսեան), Հարֆ (Մշոյ Բուլանըխ), Հայ ազգագրութիւն եւ բանահիւսութիւն, հտ. 3, Երեւան, 1972; Բենսէ, Բուլանըխ կամ Հարֆ գաւառ, Թիֆլիս, 1901:

⁹ Մարտիրոսեան Ն., Համաեւրոպական պատերազմի ընթացքում ամայացած Արեւելեան Հայաստանի գաւառների վիճակագրութիւնը, Վան-Տոսպ, հմր. 14, 1916, էջ 7:

¹⁰ Ատրպետ, Բուլանըկ, «Մշակ», հմր. 213, 214, 1915:

¹¹ Kévorkian R. and Paboudjian P., Les Arméniens dans l'Empire Ottoman à la veille du génocide, Paris, 1992; Kévorkian R., The Armenian Genocide, A Complete History, Published in 2011 by I. B. Tauris & Co Ltd, New York, Pdf.

¹² <https://www.houshamadyan.org/>, Պոլանըխի ֆազա, հեղ. Մարտիրոսեան Տ.:

¹³ Բաղալեան Գ., Արեւմտեան Հայաստանի պատմաժողովրդագրական նկարագրութիւնը Մեծ եղեռնի նախօրեին, մաս վեցերորդ, Բիթլիսի նահանգ, «Վէմ», Ը. (ԺԳ) տարի, թիւ 3 (55), հոկտեմբեր, 2016, հավելված, էջ I-XXXVI:

¹⁴ Հայոց Ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում, Վերապրածների վկայություններ, Փաստաթղթերի ժողովածու, հեղինակ եւ կազմող Վիրաբյան Ա., Ավագյան Գ., Բիթլիսի նահանգ, հտ. II, Երեւան, 2012:

¹⁵ 294 Numaralı Hınıs Livâsı Mufasssal Tahrîr Defteri (963/1556), Defteri Hâkânî Dizisi: VI, yayına hazırlayan Özkılıç A., Coşkun A., Sivridağ A., Yüzbaşıoğlu M., Ankara, 2000.

¹⁶ Salname-i Vilayet-i Bitlis 1310; Okcu N., Akdağ H., Salname-i vilayet-i Erzurum (1287/1870–1288/1871–1289/1872–1290/1873): Erzurum il yillığı, Erzurum, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2010.

¹⁷ Филиппов В. Н., Военное обозрение Азиатской Турции, Санкт-Петербург, 1881.

¹⁸ H. F. B. Lynch, Armenia: Travels and Studies, volume 2: The Turkish Provinces, London, New York, Longmans, Green, & Co., 1901.

¹⁹ Vital Cuinet, La Turquie d'Asie: géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie-Mineure, tome deuxième, Paris 1892.

ուղղուած նամակներում հանդիպած տեղանունները բաղդատելու եւ ճշգրտելու առումով մեզ համար օգտակար աղբիւր է եղել Սեւան Նիշանեանի կազմած տեղանունների առցանց շտեմարանը²⁰:

Օսմանեան վերջին շրջանում Բուլանըք գաւառը Մանազկերտի, Վարդօյի, Մշոյ դաշտի եւ Սասունի գաւառների (միայն մէկ փոքր մաս) հետ միասին կազմում էր Բիթլիսի (Բաղէշ) նահանգի Մշոյ կոնսակալութիւնը (սանջաք): Ըստ տեղագրութեան այն ընկած էր Մուշի սանջաքի հարաւարեւելեան մասում: Հիւսիսից սահմանակից էր Մանազկերտի գաւառին, որին պատկանելով մինչեւ 1881 թ. բաժանուել եւ վերածուել էր առանձին քաղաքի²¹: Բուլանըքը արեւելքից եւ հիւսիս-արեւելքից սահմանակից էր Մանազկերտի գաւառին (քաղա), հիւսիս-արեւմուտքից՝ Էրզրումի նահանգի Խնուսի գաւառին, հարաւ-արեւելքից՝ Խլաթին, իսկ արեւմուտքից եւ հիւսիս-արեւմուտքից Վարդօյի եւ Մուշի գաւառներին:

Բանասէր եւ աշխարհագրագէտ Հ. Ղուկաս վրդ. Ինճիճեանը Բուլանըք գաւառի անուան ծագումը կապում է Բուլանըք լճի (Պուլանըք կէօլ, պղտոր լիճ) անուան հետ, որի ջրերը տարին բոլոր պղտոր կարմրագոյն են²²: Այս կարծիքն է կիսում նաեւ Վիտալ Քինեն²³: Կարծում ենք՝ տեսակէտը աւելի քան հենուած պէտք է լինի ժողովրդական ստուգաբանութեան վրայ²⁴: Ինչպէս օրինակ Բլէջան լեռների անուան ծագումը կապում են Հայկի եւ Բէլի աւանդադրոյցի հետ, որտեղ Բէլն աւանդել է իր հոգին՝ Բէլայ ջան²⁵:

Եթէ գաւառի անուան ծագումը կապուած է եղել լճի արտաքին նկարագրութեան հետ, ապա ե՛ւ Օսմանեան շրջանի քարտէզներում, ե՛ւ 1556ին կազմուած տեղեկագրում առնուազն այս լիճը պէտք է կոչուեր բացառապէս Բուլանըք: Մինչդեռ այն եղել, եւ այսօր եւս շարունակւում է կոչուել Խաչլուայ, Խաչլու, Խաղանայ լիճ²⁶:

²⁰ <https://nisanyanmap.com/>

²¹ Vital Cuinet, La Turquie d'Asie..., էջ 588:

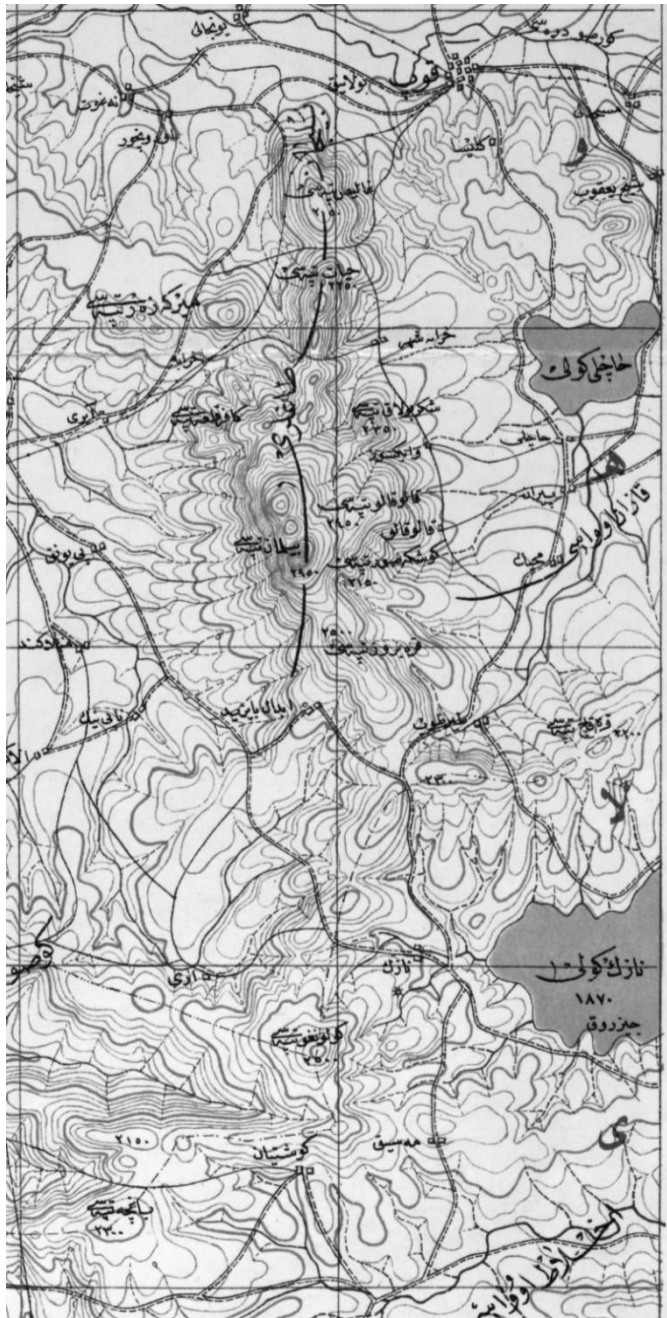
²² Իճճիճեան Ղ., Աշխարհագրութիւն Զորից Մասանց աշխարհի, Ասիա, հտ. Ա., Վէնէտիկ, 1806, էջ 199–200:

²³ Vital Cuinet, La Turquie d'Asie..., էջ 588:

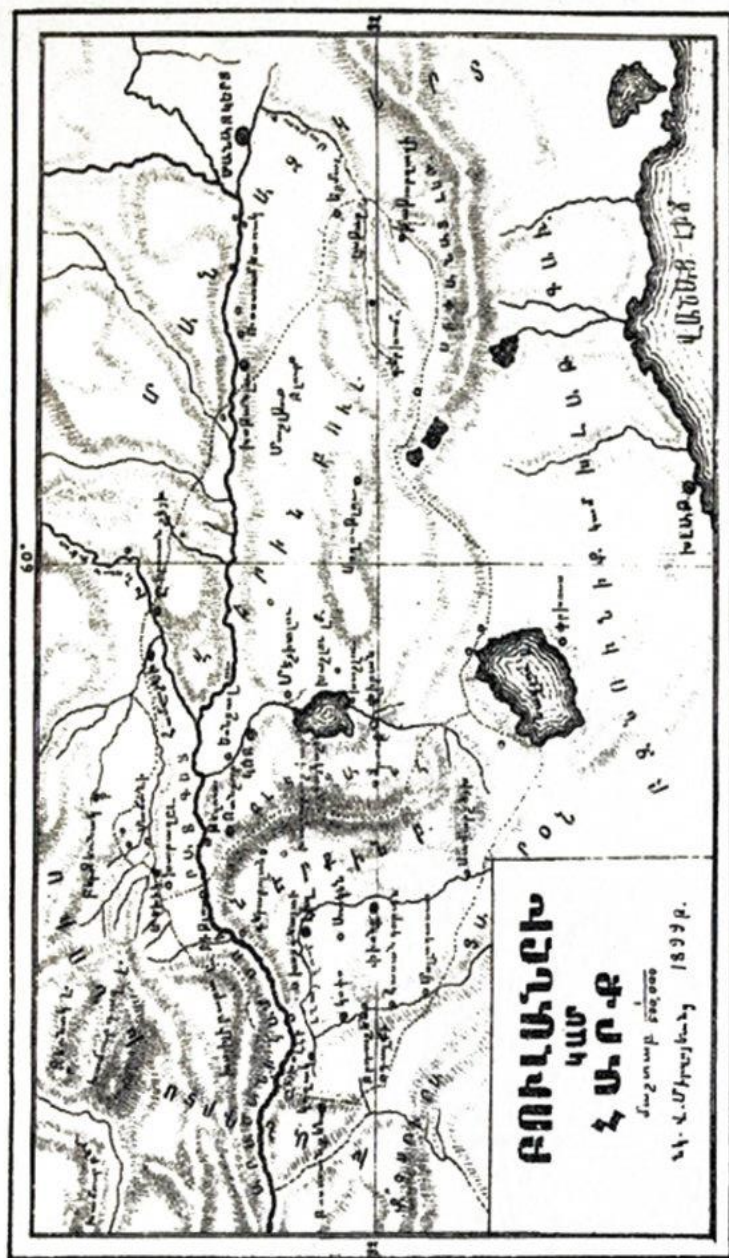
²⁴ Նման աւանդադրոյցներ պատմում էին նաեւ Բուլանըքից գաղթած հայերը: Տե՛ս Հայրենիք տարեգիրք-տօնացոյց, 1946, էջ 37; տե՛ս նաեւ Հայ ժողովրդական նեփաթներ, կազմեց եւ ծանօթագրեց Տարոնցի Ս., Երեւան, 1967, հտ. 10, էջ 473:

²⁵ Բենալ, Բուլանըք կամ Հարֆ, էջ 10:

²⁶ <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/mus/gezilecekyer/hacli-bulanik-golu>

Խնուսի եւ շրջակայքի ֆիզիկական քարտեզ (Օսմանեան
Թուրքիայի ռազմական նախարարութիւն
1332 (1913-1914) 1:200.000

Քենտ (Սահակ Մովսիսեան), «Հարք (Մշոյ Բուլանըխ)», Հայ ազգագրութիւն
 եւ բանահրաւորութիւն, հտ. 3, Բուլանըք գաւառի քարտէզը, հեղինակ՝ Վ. Միրզոյեանց:

Աշխարհացոյց Հայաստանեայց ըստ հին և նոր աշխարհագրաց փորձագրեալ
'ի Վենետիկ, յամի տ[եառ]ն 1751:

Պէտք է նկատի առնել, որ Բուլանըք վարչատարածքային միաւորը օսմանեան աղբիւրներում արձանագրուած է بولانق ձեւով: Եթէ առաջնորդւենք յուշագրութիւններով, բանահիւսական նիւթերով, ապա նկատելի է, որ տարածուած են եղել գաւառի՝ Բուլանըխ կամ Պուլանըխ, Բուլանըգ-Պուլանըգ, Բուլանըղ-Պուլանըղ տարբերակները: Եթէ հետեւենք տառադարձման կանոններին, պէտք է տառադարձենք Բուլանըք կամ Պուլանըք: Արեւմտահայ մասնագիտական գրականութեան մէջ տեղանունը բերւում է բացառապէս Պուլանըք ձեւով²⁷, իսկ արեւելահայ մասնագիտական գրականութեան մէջ՝ Բուլանիք²⁸ եւ Բուլանըխ ձեւերով:

Ինչպէս նկատելի է վերեւում տեղադրուած քարտէզից, Հարքից արեւելք Հայոց Տուրուբերան նահանգի Պալունիք (Բալունիք) գաւառն է, Պալունեաց երկիրը կամ Պալունեաց նահանգը²⁹, որի կենտրոնն էր նոյնանուն գիւղը³⁰: Ուսումնասիրողներից ոմանք գաւառի ծագումը կապում են հենց Պալունիք գաւառի անուան հետ³¹: Բուլանըք տեղանունն ծագումը կամ ստուգաբանութիւնը թողնելով համապատասխան մասնագետներին, սոյն ուսումնասիրութեան մէջ մենք գործածելու ենք Բուլանըք (Պուլանըք) տարբերակը, որպէս օսմանեան տեղեկագրերում նշուած տեղանունն (بولانق) գիտական տառադարձում:

²⁷ **Է. Եփրեմ Վ. Պօղոսեան**, Պատմութիւն հայ մշակութային ընկերութիւններու, Հանդէս Ամսօրեայ, ԿԹ. տարի, 1955, Յունուար-Փետրուար, թիւ 1–2, էջ 57–73, էջ 69; **Թեղիկ**, Ամէնուն Տարեցոյց, Կ. Պօլիս, 1911, էջ 391; **Օրմանեան Մ. արք.**, Ազգապատում, հտ. Ա., 2001, էջ 611; **Քերովեան Գ.**, Աւանդական պատմութիւն հայոց, Իսթանպուլ, 1968, էջ 16; **Հիւբշման Հ., Հին Հայոց տեղւոյ անունները**, Հանդէս Ամսօրեայ, թիւ 1, Յունուար, իննետասաներորդ տարի, Վիեննա, 1905, էջ 248–249; Երկամեայ Տեղեկագիր 1908–1910 շրջաններու, Կ. Պօլիս, 1911, էջ 33:

²⁸ **Աղանց Ն.**, Հայաստանի Պատմութիւն, Ակումբներ X–VI դդ. մ. թ. ա., Երեւան, 1972, էջ 85; **Սաֆրաստյան Ա.**, Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի եւ Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին: Թարգմանություն թուրքական բնագրերից, հտ. Բ., Երեւան, 1964, էջ 36:

²⁹ **Վաւերաբանութիւն**, Արեւելեան Մամուլ, Հանդէս ամսեայ, Երկուսասաներորդ տարի, Զմիւռնիս, ԺԲ տարի, 1882, մարտ, 129–144, էջ 139:

³⁰ Հայ մատենագրութեան մէջ յայտնի է նաեւ Կուսու կամ Կըւսու անուններով: Տե՛ս **Հ. Ղուկաս վրդ. Ինճիկեան**, Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց, ի Վէնետիկ, 1822, էջ 105, 212: Այս բնակավայրը **Ս. Երեմեանը** «Հայաստանը ըստ Աշխարհացոյցի» ուսումնասիրութեան մէջ նոյնացնում է Թուրքիայի Կիրակի գիւղ բնակավայրի հետ: Տե՛ս **Երեմյան Ս.**, նշ. աշխատանք, էջ 61:

³¹ **Կանայեանց Ստ.**, Անյայտ գաւառներ Հին Հայաստանի, Էջմիածին, 1914, էջ 145; **Մովսիսեան Ս.**, *Տաճկահայեր*, «Համբաւաբեր», թերթ, Թիֆլիս, 1916 թ., հմբ. 12 էջ 3; **Յովհան Մամիկոնեան**, Պատմութիւն Տարօնոյ, Երկրորդ տպագրութիւն, Վենետիկ, 1889, էջ 33:

Հետազոտողների մի մասի կարծիքով Բուլանըք գաւառը համապատասխանում է պատմական Հարք գաւառին, ոմանց կարծիքով՝ Ապահունիքին³²: Պէտք է նկատի առնենք, որ Օսմանեան կայսրութիւնում պարբերաբար կրկնուող վարչական վերաբաժանումների պատճառով, դժբախտաբար, հին հայկական անուններով անհնար է վերականգնել ժամանակակից նահանգների ճշգրիտ ամբողջութիւնն ու սահմանները:

Գաւառի ճիշտ տեղագրութեան համար առաջնորդում ենք Վանայ լճից հիւսիս ընկած Նազիկ եւ Խաչի/Խաչլուայ կոչուած լճերով: Ապա հենւում ենք երկու հնագոյն բնակավայրերի՝ Կոփ եւ Լիզ աւանների կամ գիւղաքաղաքների տեղագրական նկարագրութիւններին:

Օսմանեան կայսրութեան շրջանում Բուլանըք գաւառը բաժանուած էր երկու մասի՝ Վերին Բուլանըք եւ Ներքին Բուլանըք: Ներքին Բուլանըք կոչուած գիւղախմբի (նահիյէ) վարչական կենտրոնը Մեծ Հայքի հայաշատ Լիզ գիւղաքաղաքն էր, որը Օսմանեան շրջանում միւղիւրի՝ գաւառակի առաջնորդի նստավայրն էր: Այս գիւղախումբը Մկրտիչ Ա. Խրիմեանին ուղղուած նամակներում յաճախ յիշատակուած է Լզա-Բուլանըք ձեւով³³: Ներքին Բուլանըքը հիւսիսից սահմանակից էր Խոյլի-Բաբայ կոչուած սարին, արեւմուտքից՝ Զանէր եւ Խանդրէզ գաւառակներին, հարաւից՝ Տարօնին:

Վերին Բուլանըք ձեւով արձանագրուած գիւղախմբի վարչական կենտրոնն էր Կոփ գիւղաքաղաքը: Նրա սահմանները հիւսիսարեւելեան մասից եզերում են Մանազկերտ գաւառը, արեւմուտքից՝ Զեռնակի լեռնաշղթան եւ Խամուր բերդի սարը, իսկ հարաւից՝ Խլաթ եւ Բզնունիք գաւառները: Խրիմեանին ուղղուած նամակներում այս գիւղախումբը յիշատակուած է Կոփա-Բուլանըք կամ Բուլանըք ձեւով: Ա. Բերտրանդի ուսումնասիրութեան մէջ նոյնպէս հանդիպել ենք Լզա-Բուլանըք (District de Boulanik Liz) եւ Կոփա-Բուլանըք (District de Boulanik Koub) անուանաձեւերին³⁴:

³² Տե՛ս յատկապէս Գիւրգ Թղթոց, Մատենագրութիւն նախնեաց, Թիֆլիս, 1901, էջ 223; **Զենոբ Գլակ Ասուրի**, Պատմութիւն Տարօնոյ գոր թարգմանեաց Զենոբ Ասուրի, երկրորդ տպագրութիւն, ի Վենետիկ, յամի 1889, էջ 40; **Զ. Եփրեմ Զաքրեան**, Պատմութիւն Հայոց Հայկազանց տէրութեան սկսելէն մինչեւ մեր ժամանակը, Վիէննա, 1851, էջ 309; **Հիւքշման Է.**, Հին Հայոց տեղոյ անունները, 248–249; Հարց գաւառի տեղագրութեան մասին տե՛ս **Հարությունյան Բ.**, Մեծ Հայքի Տավրոսբերան (Տուրոսբերան) աշխարհն ըստ «Աշխարհացոյցի», Պատմա-բանասիրական հանդես, 1999, հմր. 2–3, էջ 147–166:

³³ ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 101, վաւ. 18:

³⁴ **Bertrand A.**, (ed.), Voyage dans la Turquie d'Europe: description physique et géologique de la Thrace, Tome Premier, Paris, 1868, էջ 129:

Անդրադառնանք այն հարցին, թե՞ ե՞րբ եւ պատմական ի՞նչ հանգամանքների ներքոյ է ձեւաւորուել գաւառը, ե՞րբ եւ ինչո՞ւ է այն բաժանուել երկու մասի, Մեծ Հայքի վարչատարածքային ի՞նչ միաւորներ է ներառել:

Սեֆեան Իրանի եւ Օսմանեան կայսրութեան միջեւ 1555ի մայիսի 29ին կնքուում է Ամասիայի հաշտութեան պայմանագիրը, որի համաձայն որոշուում է երկու երկրների սահմանը: Այս պայմանագրով Արեւելեան Հայաստանն անցնում է Սեֆեան Իրանի, իսկ Արեւմտեան Հայաստանն՝ Օսմանեան կայսրութեան գերիշխանութեան ներքոյ³⁵:

1556ին (Հիջրայի 963 թ.) կազմուում է Խնուսի գաւառի մանրամասն մատեանը (Tahrir Defteri): Այս մատեանի մէջ Խնուս, Վարդոյ, Խանդրէզ, Սուլէհիւր, Գեոքսու, Էլմալը, Բուլանըք, Բլէջան եւ Մանազկերտ շրջանները կազմում են Խնուս կենտրոնական գաւառակով Խնուսի սանջաքը՝ Էրզրու-մի էյալեթի կազմում³⁶:

1556ի Խնուսի գաւառի մանրամասն մատեանում կան երկու գաւառակներ (նահիլէ)՝ Բլէջան եւ Բուլանըք: Եթէ առաջնորդուենք այստեղ յիշատակուած Կոփ տեղանուամբ, կարելի է նկատել, որ Բուլանըք անունով նշուած գիւղախումբը նոյնանում է աւելի ուշ շրջանում Վերին Բուլանըք կոչուած գիւղախմբին: Կոփի տեղակայումով առաջնորդուելով նկատում ենք, որ այն համապատասխանում է Մովսէս Խորենացու³⁷ եւ Փաւստոս Բուզանդի³⁸ յիշատակած Հացեաց Դրախտ կոչուած բնակավայրին: Հետագայ դարերում օտար հեղինակների կողմից եւս Կոփի շրջակայքը յաճախ յիշատակուել է Հացեաց Դրախտ կամ Հացեաց գաւառ ձեւով³⁹: Բացառապէս Հացեաց գաւառ ձեւով ենք հանդիպում նաեւ Երեմիա Տեւկանցի «Տոհմային Յիշատակարանում» նոյնպէս⁴⁰:

1556ի Խնուսի գաւառի մանրամասն մատեանը արժէքաւոր է ոչ միայն գաւառի կազմաւորման ժամանակաշրջանի մասին տեղեկութիւնների, այլեւ, յատկապէս Բուլանըք կոչուած գիւղախմբում արձանագրուած հետեւեալ 53 անուն գիւղերով, որոնք կարեւոր են գաւառի տեղագրութեան հարցի ճշգրտման համար:

³⁵ Հայ ժողովրդի պատմություն, հտ. 4, Երեւան 1972, էջ 85:

³⁶ 294 Numaralı Himis Livâsi..., էջ 2:

³⁷ Մովսէս Խորենացի, Ազգաբանութիւն Տոհմին Յաբեթեան, ի Վենետիկ, 1752, էջ 302:

³⁸ Փաւստոսի Բուզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց ի չորս դպրութիւնս, Վենետիկ, 1832, էջ 38, 43:

³⁹ Արաբացի մատենագրեր Հայաստանի մասին, հաւաքեց եւ թարգմանեց Խալաթեանց Բ., Վիեննա, 1919, էջ 12:

⁴⁰ Երեմիա Տեւկանց (Տէր-Սարգսեանց), Տոհմային Յիշատակարան, Գիւր Ը. (1868–1872 թթ.), Աշխատասիրությամբ Հ. Ղ. Մուրադյանի, Երեւան, 2018, էջ 30, 58, 90:

Այդ գիւղերն են՝

1. Աջլսու/Acısu
2. Աղջա-վիրան/Agca-viran
3. Ահմեդ-վիրանը/Ahmed viranı
4. Ահրագոմ/Ahragom
5. Աքփընար/Akpınar
6. Աք-վիրան/Ak-viran
7. Ալագեոզ/Էլգեոզ/Elgöz
8. Ալի Փաշա/Ali-Paşa
9. Ալփաւուդ/Alpavud
10. Արու մաղարասը/Aru-mağarası
11. Բոյաջը/Boyacı
12. Բոզվանք/Bozvank
13. Չամուրլու-Չամուշլու/Çamurlu-Çamuşlu
14. Չիւքիւս/Çüküs
15. Դէդէ Վիրան/Dede-viran
16. Դըրավի/Dıravı
17. Էլբիս/Elbis
18. Ռըբաթ/Rıbat
19. Գեոլլիւջէ/Göllüce
20. Խաչլու/Haçlu
21. Հարբուզիկ/Harbuzik
22. Իրքենդափ/İrkendap
23. Գանձիկ/Kanzik
24. Քարա-քուփա/Kara-kupa
25. Քաւաքլու/Kavaklu
26. Քեքրելու/Kekrelü
27. Քելադիք/Keladik
28. Քէրդէ Փիրհոզ/Kerde-Pirhoz
29. Քիլիսէ վիրանեսի/Kilise viranesi
30. Քոնդու/Kondu
31. Կոփ/Kop

32. Լաթար/Latar
33. Լեշքերլիշ/Leşkerliş
34. Մաղարա/Mağara
35. Մաղարագոմ/Mağaragom
36. Մարնիկ/Marnik
37. Մեսջիդլիլ/Mescidlü
38. Մեշհեդլիլ/Meşhedlû
39. Մեխիկ/Mihik
40. Մոնլա Հասան/Monla Hasan
41. Օդունչոր/Odunçor
42. Փլլուր/Pulur
43. Փլլուր-վանք/Pulur vank
44. Ռեբաթ/Ribat
45. Սաջլու/Saclu
46. Սաթը գիւնբեթի/Satı Günbeti
47. Սօդիլթլիլ/Söğütlü
48. Թէղուտ/Teğut
49. Թոփրաք-Աքփրնար/Toprak-Akpınar
50. Թորթուլթ/Tortut
51. Թիւրքեն-Բուլաղը/Türken Bulağı
52. Եալ-վիրանը/Yal viranı
53. Եօնջալու/Yoncalu

1556ին կազմուած այս մատեանում նշուած է մէկ այլ գիւղախումբ եւս, որն արձանագրուած է Բլէջան անունով: Առաջնորդուելով այս գիւղախումբում յիշատակուած Լիզ տեղանունամբ, որը, ինչպէս վերեւում նշեցինք տեղագրութեան հարցում առաջնորդող տեղանուններից էր, կարող ենք ասել, որ նշուած գիւղախումբը համապատասխանում է Ներքին Բուլանք կոչւած վարչատարածքային միաւորին: Լիզ տեղանունից զատ Բլէջան գիւղախմբի մէջ արձանագրուած են հետեւեալ գիւղերը.

1. Աբրի/Abri
2. Ատկոն/Adgön
3. Ալի Էքրեք/Ali-Ekrek
4. Չամուրլու/Çamurlu
5. Գանձիկ/Ganzik (Bulanık ve Bilecan)
6. Քերդէ Փըրխոզ/Kerde Pirhoz (Bulanık ve Bilecan)
7. Լիզ/Liz
8. Մարնիկ/Marnik
9. Մեսիժիժլի/Mescidlü
10. Մեվլանա Մեհմեդ Քենթի/Mevlana Mehmed Kendi
11. Փիյոնք/Piyonk
12. Փիւրքաշին/Փիւրնաշին/Pürkaşin/Pürnaşin

Ինչպէս նկատելի է ցանկից, գաւառակի տեղագրութեան համապատասխանեցման հարցում Լիզից բացի ուղղորդող են դառնում Աբրի, Ատկոն, Մէջիթլու, Փիյոնք, Փիւրքաշին տեղանունները եւս:

1639ի թուրք-պարսկական երկրորդ դաշնագրից յետոյ իրականացւում է երկրորդ վարչական վերաբաժանումը: 1642ի գլխահարկի մասին կազմուած մատեանի (Avârız Defteri)⁴¹ համաձայն արդէն Բուլանըքը (պէտք է հասկանալ միայն Վերին Բուլանըքը, Վ. Ս.) եւ Վարդոյ գաւառակները ներկայացուած են որպէս Խնուսին ենթակայ գիւղախմբեր, իսկ Խնուսը ներկայացուած է որպէս Էրզրումի էյալէթի մէջ մտնող գաւառ: 1642ին կազմուած մատեանի համաձայն Բուլանըք գիւղախմբում ընդգրկուած է ընդամենը 14 գիւղ⁴²:

17-րդ դարի օսմանեան պատմագիր եւ աշխարհագրագէտ Քյաթիբ Չելեբու (Հաջի Խալիֆայ) «Ջիհան-Նիւմա» աշխատութեան համաձայն, Խնուսը՝ Բազա, Բուլանէ, Խենդերէս գաւառակների հետ միասին մըտնում էր Վանի էյալէթի մէջ⁴³:

Ամբողջութեամբ տարբեր սահմաններ են ներկայացուած 1714ին կազմուած «Icmal defter»-ի⁴⁴ մէջ: Այս մատեանի համաձայն՝ Խնուսը եւ Մանազկերտը

⁴¹ <https://islamansiklopedisi.org.tr/avariz--vergi>

⁴² 294 Numaralı Himis Livâsı..., էջ 5:

⁴³ Թուրքական աղբիւրներ..., հտ. Բ., էջ 45:

⁴⁴ Պետութեան սեփականութիւնը դարձած հողատարածքի կամ անշարժ գոյքի արձանագրութեան տոմար, որի հիման վրայ ճշտում էր կալուածահարկի քանակը եւ գանձումը:

առանձին գաւառներ են, իսկ նախկինում Բուլանքը եւ Բլէջան գաւառակների բնակավայրերը ընդգրկուած են Մանազկերտի կազմի մէջ⁴⁵:

Մեծ վեզիր Ահմեդ Միդհատ փաշայի (1822–1883) կառավարման շրջանում տեղի ունեցան վարչական, ներսահմանային նոր վերաձեւումներ, որոնց համաձայն էրզրումին կապուած նահանգները վերածուեցին անկախ նահանգների: Պատմական Տուրուբերանն ու Աղձնիքը միասին կազմեցին մէկ նահանգ՝ կառավարական կենտրոն ունենալով Բիթլիսը (Բաղէշ): Նահանգի մէջ ընդգրկուեցին Խլաթ, Մանազկերտ, Բուլանք, Բիթլիս, Սասուն, Մշոյ դաշտ, Վարդոյ, Գենջ, Ճապաղձուր, Սղերդ եւ Խիզան շրջանները: Խնուսը, որ Տուրուբերանի անբաժան մասն էր, կցուեց էրզրումին, իսկ Սղերդը, որ մեծամասամբ քրդաբնակ էր՝ Բիթլիսին⁴⁶:

1864ի տարեգրքի (salname) համաձայն Բուլանքը գիւղախումբը Մանազկերտի եւ Վարդոյի հետ միասին պատկանում են Մշոյ կուսակալութեանը (սանջաք), որն էլ իր հերթին ենթարկւում էր էրզրումի էյալէթին (վիլայէթից աւելի մեծ միաւոր)⁴⁷: Ա. Բերտրանդի խմբագրութեամբ հրատարակուած Եւրոպական Թուրքիայի ֆիզիկաաշխարհագրական նկարագրութեան համաձայն, էրզրումի էյալէթն ունէր 5 լիւա (Չըլդըր, Կարս, Բայազէտ, էրզրում, Մուշ) եւ 48 քաղա⁴⁸:

1871 թուականից սկսած միւս բոլոր տարեգրքերում Խնուսը ընդգրկուած էր էրզրումի սանջաքի կազմում, իսկ Վարդոն եւ Բուլանքը ենթարկւում էին Մշոյ սանջաքին՝ Բիթլիսի նահանգի (վիլայէթ) սահմաններում: 1871ի սալնամեի համաձայն Մանազկերտը պատկանում էր Բուլանքին⁴⁹:

1888ին կազմուած տարեգրքի համաձայն Բիթլիսի նահանգը, որ ընկած էր դէպի հարաւ՝ Սղերդ տանող կիրճի մէջ՝ շրջապատուած Խիզանի ու Մօտկանի ամեհի լեռնաշղթաներով, ունէր 4 սանջաք՝ Բիթլիս, Մուշ, Սղերդ, Գէնջ, որոնք ունէին ընդհանուր 18 քաղա⁵⁰:

⁴⁵ 294 Numaralı Hınıs Livâsı..., էջ 5:

⁴⁶ Սասունի Կ., Պատմութիւն Տարօնի Աշխարհի, Պէրոպ, 1957, էջ 27: Մեծ եղեռնի հերոսապատում, 1915 թի ինֆնապաշտպանական հերոսամարտեր, Թեհրան, 1982, էջ 341:

⁴⁷ 294 Numaralı Hınıs Livâsı..., էջ 5:

⁴⁸ Bertrand A., (ed.), Voyage dans la Turquie d'Europe: description physique et géologique de la Thrace, Tome Premier, Paris, 1868, էջ 129:

⁴⁹ Որպէս առանձին քաղաք Բուլանքն առանձնանում է 1881ին:

⁵⁰ Vital Guinet, La Turquie d'Asie: géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie-Mineure, Carte Générale de la Division Administrative Turquie D'Asia, 1/6000.000, Tome Premier, Paris, 1891.

Այսպիսով, Օսմանեան մատեաններում (Tahrir Defterleri) յստակ երեւում են վարչական վերաբաժանումներն ու սահմանային փոփոխութիւնները: Եթէ 1556ի մատեանում նշուած տեղանունները բաղդատենք հայկական սկզբնաղբիւրներում եղած տեղեկութիւնների հետ, ապա յստակ կարելի է նկատել, որ որոշ բնակավայրեր դուրս են գալիս Մ. Խրիմեանի աթոռակալութեան շրջանում Բուլանըք կոչուած գաւառի սահմաններից: Ուստի կարող ենք ասել, որ Բուլանըք գաւառն ընդգրկում էր պատմական Հարք գաւառը, արեւելեան կողմից այն ընդգրկում էր վաղ միջնադարեան Պալունիք գաւառի կամ աշխարհի տարածքը, իսկ մինչեւ 1881 թ. ընդգրկում էր Մանագլերտի գաւառը, որ բուն Ապահունիքն էր:

1881ին Բուլանըք գաւառն առանձնանալով Մանագլերտից եւ դառնալով առանձին վարչական միաւոր, դեռեւս մնում էին բնակավայրեր, որոնց պատկանելութիւնը այս կամ այն գաւառին մնում էին վիճելի: Կարծում ենք՝ այս հանգամանքով է պայմանաւորուած գիւղերի քանակի չփոթը: Կարծում ենք՝ վարչական վերաբաժանումներով եւ սահմանային անձշտութիւններով են պայմանաւորուած նաեւ բնակչութեան մարդահամարի տուեալների անհամապատասխանութիւնները նոյնպէս:

1. 2. ԲՈՒԼԱՆԸՔ ԳԱԽԱՌԻ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹԻՒՆԸ

19-րդ դարում մի շարք շրջադարձային իրադարձություններ տեղի ունեցան Օսմանեան Թուրքիայում, որոնք ամբողջութեամբ փոխեցին տեղի ժողովրդագրական պատկերը: Բաւական յետամնաց Օսմանեան կայսրութիւնը ագրարային երկիր էր, տրոհուած տնտեսապէս իրարից առանձին կիսանկախ փաշայութիւնների ու դերեբեյութիւնների: Կայսրութեան ներսում հզօրացող կենտրոնախոյս ուժերի ոչնչացումը, անկախութիւն նուաճած իշխանութիւնների վերացումը հրամայական պահանջ էր: Երկիրը ունէր բարեփոխումների կարիք⁵¹:

Կայսրութեան մէջ տարբեր ուժերի կենտրոնացման առաջին փորձն սկսեց սուլթան Մահմուդ II-ը (1808–1839), որի խորհրդականն էր Մուստաֆա Ռեշիդ փաշան: Մահմուդ II-ը բարեփոխումներն սկսեց քրդական դերեբեյութիւնների նուաճմամբ եւ կամակոր ֆէոդալների հպատակեցմամբ: Նշանակելով Սեբաստիայի կառավարիչ, սուլթանը հրամայեց Ռեշիդ փաշային հպատակեցնել Փոքր Ասիայի եւ Արեւմտեան Հայաստանի քրդական ապստամբ դերեբեյներին, որոնցից շատերը 1830–1834 թթ. օգնութեան ձեռք էին մեկնել եգիպտական զօրքերին:

Նիզիբի⁵² պարտութիւնից յետոյ կայսրութեան համար ստեղծուել էին արտաքին խիստ անբարենպաստ պայմաններ: Այս ծանր կացութիւնից դուրս գալու միակ միջոցը համարուեց բարեփոխումների շուտափոյթ իրականացումը:

1839ին Աբդուլ Մէջիդ (1823–1861) սուլթանը վաւերացրեց Մուստաֆա Ռեշիդ փաշայի բարեփոխումների ծրագիրը, որն յայտնի է Գիւլհանէի Հաթիթ Եներիֆ⁵³ անունով: 1856ին սուլթանը հրապարակում է բարենորոգումների երկրորդ ծրագիրը՝ Հաթիթ Հիւմայիւնը: Այս բարեփոխումներով

⁵¹ Օսմանեան կայսրութիւնում բարեփոխումների շարժման մասին մանրամասն տե՛ս **Berkes N.**, The Development of Secularism in Turkey, Montreal, McGill University Press, 1964, էջ 1–85; **Davison R.**, Reform in the Ottoman Empire: 1856–1876, Princeton University Press, 1963.

⁵² Տեղի է ունեցել 1839 թ. յուլիսի 24ին Հիսիսային Սիրիայում, Նիզիբի մօտ: Աւարտուել է օսմանեան բանակի ջախջախիչ պարտութեամբ: Մանրամասն տե՛ս **Gardiner S. R.**, A Student's History of England, from the Earliest Times to 1885, London, 1895, էջ 922–925:

⁵³ Հաթիթ շերիֆ կամ Հաթիթ հիւմայիւն, գրութիւն, հրովարտակ, սուլթանի հրաման, կայսերական հրովարտակ, (Վարդաստանի հրովարտակ): Տե՛ս Թուրքական աղբյուրներ, թարգմանություն բնագրից Սաֆրաստյան Ա. Խ., Սանթուրջյան Գ. Հ., հտ. 4, Երեւան, 1972, էջ 226:

օսմանահպատակները հռչակում էին հաւասար եւ բարեկարգում էր երկրի վարչական ու դատական համակարգը⁵⁴:

Ըստ էութեան Օսմանեան կառավարութեան նպատակը բարեփոխումներով բնակչութեան վիճակի բարելաւումը չէր, այլ՝ կենտրոնախոյս գաւառների կառավարման՝ քրդական փաշայութիւններին պատկանող իշխանութիւնը նահանգային եւ գաւառական իշխանութեանը յանձնելու խնդիրը լուծելն էր: Այս նպատակով 1849ին Կ. Պոլսից Մուշ է ուղարկւում զօրահրամանատար Ասադ փաշան: Այդ ժամանակ Մուշը փաշայութիւն էր, որը կառավարում էր Ալադին փաշայի⁵⁵ տան ներկայացուցիչ Շարիֆ (Շերիֆ) փաշան: Օսմանեան կառավարութեանը յաջողւում է քանդել քրդական իշխանապետութիւնը: Իսկ Շարիֆ փաշային իր ամբողջ ընտանիքով եւ եղբայրներով աքսորում են Մեդինէ⁵⁶:

Այս իրադարձութիւնները մեծ յոյս ներշնչեցին հայութեանը: Նրանք սկսեցին հաւատալ, թէ այլեւս ազատուել են քրդական բռնակալութիւնից⁵⁷: Այս ընթացքին է, որ հայ ազգային կեանքը տոգորւում է նաեւ ազգային սահմանադրութիւն ունենալու գաղափարով:

Սակայն, ինչպէս պատկերաւոր նշել է Գ. Աղանեանցը, 1850ից մինչեւ 1878 թուականի Բեռլինի դաշնագիրը, չնայած թանգիմաթի հռչակած դրոյթներին, հայ կեանքի ամէնից ցայտուն դրուագը դառնում է հայութեան հարստահարումը⁵⁸: Քուրդ բեկերին փոխարինում են թուրք փաշաները: Հայ ժողովուրդը մէկ գաւառից գաղթում է միւսը՝ յոյս ունենալով, որ կկարողանայ ազատուել: 1863–1865 թթ. միայն Վարդենիսի շրջանից 865 երիտասարդ բռնում է պանդխտութեան ուղին⁵⁹:

Տեղի հայ բնակչութեան ժողովրդագրական պատկերը արմատապէս փոխուեց 1828–1829 թթ. Ռոհ-թուրքական պատերազմից յետոյ, որի

⁵⁴ Օսմանեան կայսրութեան հայ հասարակութեան վրայ բարեփոխումների ազդեցութեան մասին մանրամասն տե՛ս Etmekjian J., *The Tanzimat Reforms and Their Effect on the Armenians in Turkey*, The Armenian Review, Spring, 1972, Vol. XXV, No. 1–97, Boston, էջ 10–24:

⁵⁵ Մրանֆ Քասրմ Աղաօղլի Ալաադդին բէյի յետնորդներն էին, որոնք Մշոյ դաշտում հաստատել էին քրդական իշխանութիւն: Տե՛ս Gencer F., Bitlis ve Muş'un Son Beyleri: Alaaddin Paşazadeler, İstanbul, 2019:

⁵⁶ Սասունի Կ., Պատմութիւն Տարօնի աշխարհի, Անթիլիաս, 2013, էջ 182:

⁵⁷ Նոյն տեղում:

⁵⁸ Հարստահարումների մասին մանրամասն տե՛ս Աղանեանց Գիւս ֆհնյ., Դիւան հայոց պատմութեան, Գիրք ԺԳ., «Հարստահարութիւններ Տաճկահայաստանում» (Վաւերագրեր 1801–1888), Թիֆլիս, 1915; տե՛ս նաեւ Երեմիա Տեկանց, նշ. աշխ., էջ 231–237:

⁵⁹ Սասունի Կ., 2013, էջ 190:

աւարտին Ալաշկերտից, Մշոյ դաշտից եւ միւս հայաշատ գաւառներից Արեւելեան Հայաստան տեղափոխուեցին նաեւ բուլանըքցիներ:

Իսլամ գաղթականութեան կամ այլ եզրով լեռնականների վերաբնակեցման առաջին փորձերը սկիզբ էին առել 19-րդ դարի երկրորդ կէսից: 1858 թ. Օսմանեան կայսրութիւնն են տեղափոխուում կովկասեան լեռնականների առաջին խմբերը: Լոբանով-Ռոստովսկու (Князь Лобанов-Ростовский) բանակցութիւններն ի վերջոյ հանգեցնում են նրան, որ արդէն 1860 թ. գարնանը Ֆելդմարշալ Ա. Ի. Բարեատինսկին նախատեսում էր մօտ 3000 ընտանիք ուղարկել Օսմանեան կայսրութիւն: Նրանց վերաբնակեցման գործընթացն յաջորդաբար շարունակուեց 1860–1862 թթ.: Միայն 80.000 լեռնական այստեղ տեղափոխուեց 1863 թ.⁶⁰:

Ժողովրդագրական պատկերի շրջադարձային փոփոխման երկրորդ փուլը կապուած էր 1877–78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի հետ, որի աւարտին բալկանեան երկրների իսլամ բնակչութիւնն մեծ մասամբ տեղափոխուեց Օսմանեան Թուրքիա:

1894–96 թթ. Աբդուլ Համիդ II սուլթանի կազմակերպած կոտորածներին զոհ գնաց բուլանըքահայութեան մի մեծ զանգուած, մեծ թուով հայեր բանտարկուեցին, գաղթեցին Արեւելեան Հայաստան կամ այլ երկրներ:

Ժողովրդագրական նկարագրի յաջորդ փոփոխութիւնը կապուած էր Բալկանեան երկրորդ (1913 թ.) պատերազմի հետ: Ինչպէս Բալկանեան առաջին (1912), այնպէս էլ երկրորդ պատերազմից յետոյ իսլամ բնակչութիւնը, պետական աջակցութեամբ, վերաբնակեցւում էր յատկապէս Մշոյ գաւառում⁶¹:

Հարստահարումներով, տեղահանութիւններով, կոտորածներով եւ լեռնականների վերաբնակեցմամբ հանդերձ, 1880-ական թուականներին Բուլանըքի դաշտավայրը իռլանդացի աշխարհագրագէտ Հենրի Լինչի⁶², ռուսական շտաբի գնդապետ Վլադիմիր Ֆիլիպովի եւ այլոց գնահատմամբ շարունակում էր մնալ Մշոյ ամենախիտ հայ բնակչութիւն ունեցող

⁶⁰ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Авакян А., Черкесский фактор в Османской империи и Турции (вторая половина XIX первая четверть XX вв.), Ереван, 2001, էջ 94–145:

⁶¹ Մանրամասնե՛ր տե՛ս Chochiev G. and Koç Bekir, Migrants from the North Caucasus in Eastern Anatolia: Some Notes on their Settlement and Adaptation (Second Half of the 19th Century–Beginning of the 20th Century), Journal of Asian History, 2006, Vol. 40, No. 1 (2006), pp. 80–103, էջ 91–92:

⁶² H. F. B. Lynch, Armenia: Travels and Studies, volume 2; The Turkish Provinces, London, 1901, էջ 424–425:

գաւառներէից մէկը⁶³: Մշոյ եւ Բիթլիսի դաշտավայրի բնակչութեան մեծամասնութիւնը հայեր էին, երկրորդ տեղում քուրդ բնակչութիւնն էր, իսկ թուրքեր գրեթէ չկային⁶⁴:

Այս ամենով հանդերձ Օսմանեան բնակչութեան պաշտօնական մարդահամարի տուեալները բաւական հակասական են՝ պայմանաւորուած մարդահամարներէ ընթացքում հայ բնակչութեան թուի նուազ ներկայացուած ցուցանիշներէ, մասամբ նաեւ մարդահամարի անցկացման՝ ժամանակի մեթոդներէ, հնարաւորութիւններէ պատճառով:

Մշոյ կուսակալութիւնում հայերն անցկացրել են երկու մարդահամար: Երկուսն էլ Պոլսոյ պատրիարքարանի նախաձեռնութեամբ: Առաջինն իրականացուել է Ներսէս արք. Վարժապետեան պատրիարքի (1837–1884) հրամանով՝ 1880ին: Այս մարդահամարի մէջ ընդգրկուած էր Բուլանքի, Մանազկերտի եւ Մշոյ բնակչութիւնը: Ըստ այդմ, հայ բնակչութիւնը արձանագրուած էր 225.000, իսկ իսլամ բնակչութիւնը՝ 55.000⁶⁵: Այս թւերի հրապարակումից յետոյ Մշոյ օսմանեան իշխանութիւնները համոզուած են տեղական քաղաքային խորհուրդի անդամ Կարապետ Էֆենդի Փոթիկեանին, թէ թուերը պէտք է փոխուեն, այլապէս, կառավարութիւնը նկատի կառնի այս հանգամանքը եւ չարձանագրուած, զինուորական տուրքից փախչողների հաշուով համայնքից ահագին գումար կգանձի: Փոթիկեանը համոզւում է: Իր հերթին միւսներին համոզելով՝ հայոց թիւն իջեցնում են 95.000ի, իսկ իսլամ բնակչութեան թիւը բարձրացնում 105.000ի⁶⁶: Երկրորդ մարդահամարը պատրիարքարանն իրականացնում է նախքան Առաջին աշխարհամարտը:

Մարդահամարի Օսմանեան աղբիւրները սալնամեներն են (տարեգիրք)՝ Օսմանեան կայսրութեան եւ նահանգների մասին կառավարութեան կազմած մատեանները, որոնք ներառում են բնակչութեան թիւը, դպրոցների եւ ուսուցիչների քանակը, ընտանի կենդանիների, ջրաղացների քանակը, վարելահողերը, տուրքերը, զինուորութեան հարկը եւ այլն: Մինչեւ 1892 թ.

⁶³ **Маевский В. Т.**, Военно-статистическое описание Ванского и Битлисского вилайетов, Тифлис, Штаб Кавк. воен. окр., 1904 г., с. 29, 126, 233, 243; **Филиппов В. Н.**, Военное обозрение Азиатской Турции, С. Петербург, 1881, էջ 21, 93; **Н. F. B. Lynch**, Armenia: Travels and Studies, volume 2; The Turkish Provinces, London, 1901, էջ 424–425; **Բենսէ** (Սանակ Մովսիսեան), «Հարֆ (Մշոյ Բովանդիս)», Հայ ազգագրութիւն եւ բանահիւսութիւն, հտ. 3, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիայի հրատարակչութիւն, 1972, էջ 79; **Բդէեան Ս. եւ Բդէեան Մ.**, Հարազատ պատմութիւն Տարօնոյ, Գահիրէ, 1962, էջ 22:

⁶⁴ **Филиппов В. Н.**, Военное..., էջ 22:

⁶⁵ **Սարգիս եւ Միսաք Բդէեան**, էջ 22:

⁶⁶ Նոյն տեղում:

սալնամեների տուեալներով հայ բնակչութիւնը մշտապէս գերակշռում էր իսլամ բնակչութեանը⁶⁷: 1892ին կազմուած Բիթլիսի նահանգի սալնամեի համաձայն՝ Բուլանըք գաւառում հայութեան թիւը կազմում էր մօտ 70 տոկոս: Այստեղ հաշուառուած մօտ 26.000 բնակչից 17.000ը հայեր էին⁶⁸:

Ինչ վերաբերում է 1893ին գաւառ առ գաւառ կազմուած Օսմանեան բնակչութեան ընդհանուր քանակին, Բիթլիսում արձանագրուած է 276.998 մարդ, որից՝ 45.581 հայ կին եւ 55.777 հայ տղամարդ, 2.171 կաթոլիկ (կին), 2.777 (տղամարդ), Աւետարանական համայնքի հետեւորդ 636 կին եւ 862 տղամարդ⁶⁹:

Այս սալնամեները նոյնպէս հաստատում են, որ հայութեան թիւը գերազանցում էր իսլամ բնակչութեանը: Նկատելի է նաեւ, որ 1872ին եւ 1873ին կազմուած սալնամեներում իսլամ բնակչութեան կտրուկ մեծացում կայ, որը պայմանաւորուած էր պատերազմներից յետոյ այստեղ տեղափոխուած իսլամ բնակչութեան վերաբնակեցման գործօնով: Օտար հեղինակների ուսումնասիրութիւնների համաձայն, 19-րդ դարի երկրորդ կէսից մինչեւ 20-րդ դարասկիզբ հիւսիսային Կովկասից այստեղ է տեղափոխուել մօտ 40–45.000 գաղթական⁷⁰:

Բնակչութեան թուի ճշգրտման ուղղութեամբ հետաքրքիր են ուսումնասիրողների մօտեցումները: Բենսէն արքունի գանձարան վճարուած տարեկան գումարը բաժանում է պարտադիր վճարի վրայ: Ըստ որի՝ արական սեռի իւրաքանչիւր անձ պէտք է տարեկան վճարէր 38 ղուրուշ: Քանի որ 1898 թ. վճարուել է 386.190 ղուրուշ, հետեւաբար արական սեռի անձանց թիւը միայն Բուլանըքում պէտք է եղած լինէր 10.163: Այս ձեւով, սակայն, կանանց թիւը հաշուել անհնար է⁷¹:

Բենսէի ներկայացրած ցուցանիշը վերաբերում է 1898ի տուեալներին, մինչդեռ 1892ի սալնամեում հայոց թիւը կազմել է 16.889 մարդ: Եթէ հաշուի առնենք, որ Բենսէի հաշուարկը վերաբերում է միայն տղամարդկանց, իսկ սալնամեի ցուցանիշը երկու սեռերի հաշուարկն է, ինչ-որ տեղ կարող ենք արդարացնել Բենսէի հաշուարկներով առաջ բերուած ցուցանիշը:

⁶⁷ Աւելի մանրամասն տե՛ս Մարտիրոսեան Տ., Պոլսանիսի ֆազա-ժողովրդագրութիւն <https://www.houshamadyan.org/arm/mapottomanempire/bitlispagheshvilayet/kazaofbulanik/local/kazaofbulanikdemography.html>

⁶⁸ *Sālnāme-i vilāyet-i Bitlis (1310) 1892.* <https://library.ircica.org/Flipbook/FlipBook/2694>

⁶⁹ Karpāt H. K., *Ottoman Population Records and the Census of 1881/82–1893* Author(s): International Journal of Middle East Studies, Oct., 1978, Vol. 9, No. 3, pp. 237–274 Published by: Cambridge University Press, էջ 274:

⁷⁰ Chochiev G. and Bekir K., *Migrants from the North...*, էջ 92:

⁷¹ Բենսէ, Բուլանիս կամ Հարֆ, էջ 33:

Վ. Քինենն նշում է, որ 1891ի դրությամբ Բուլանքն առանձնացել էր Մանազկերտից եւ կազմել առանձին գաւառ, միեւնոյն ժամանակ, գաւառում հեղինակը հաշւում է 135⁷² գիւղ, իսկ բնակչութեան թիւը տալիս է 23.361, որից 13.000ը իսլամ, իսկ 10.361ը քրիստոնեայ⁷³: Վ. Քինեի ցուցանիշը յստակ անհամաձայնութիւն է առաջ բերում, մի կողմից գիւղերի քանակի, միւս կողմից հայ բնակչութեան չափից դուրս նուազ ցուցանիշի գնահատմամբ:

Առաջին աշխարհամարտից առաջ Օսմանեան կառավարութեան մարդահամարի տուեալների համաձայն արդէն Բուլանք գաւառի հայ բնակչութեան թիւը կազմել է 14.662, իսկ իսլամ բնակչութեան թիւը՝ 16.372⁷⁴, Մանազկերտում իսլամ բնակչութեան թիւը 30.929, հայ բնակչութիւնը՝ 4.438 մարդ⁷⁵: Այս ցուցանիշը մօտաւորապէս կրկնւում է Ահմեթ Թեթիկի ուսումնասիրութեան մէջ: Որպէս «տեղահանուածների» (պէտք է հասկանալ հայրենազրկուած հայութիւն) քանակ նշուած է 14.309 մարդ⁷⁶:

Եթէ բաղդատենք 1892ի սալնամեի ցուցանիշը (16.889) Առաջին աշխարհամարտից առաջ ներկայացուող ցուցանիշի հետ (14.662), հաշուի առնելով համիդեան կոտորածների հետեւանքներն ու բնակչութեան գաղթը դէպի Արեւելեան Հայաստան կամ այլ երկրներ, արդեօ՞ք ցուցանիշը կարելի է ընդունել իբրեւ ճշմարտանման: Միեւնոյն ժամանակ պէտք է նշենք, որ յետպատերազմեան շրջանում Թէոդիկի պատրաստած բաղդատական վիճակագրութեան տուեալների համաձայն նախքան Առաջին աշխարհամարտը Բուլանքում կար 19.000 մարդ⁷⁷:

Պոլսոյ հայոց պատրիարքարանի կազմած տուեալների համադրման արդիւնքում, որը տրամադրելի է Ռ. Գէորգեանի եւ Փ. Փապուճեանի ուսումնասիրութեամբ, նախքան հայոց ցեղասպանութիւնը հայ բնակչութեան, անշարժ կալուածքների եւ բնակավայրերի հաշուառման արդիւնքում գաւառում կար 30 գիւղ, 25.053⁷⁸ մարդ, 29 եկեղեցի, 3 վանք⁷⁹: Այս տուեալներն է հաս-

⁷² Vital Cuinet, La Turquie d'Asie: tome deuxième, էջ 571:

⁷³ Vital Cuinet, La Turquie d'Asie: tome deuxième, էջ 571:

⁷⁴ Karpas K. H., Osmanlı Nüfusu 1830–1914, İstanbul, 2010, էջ 366:

⁷⁵ Նոյն տեղում, էջ 368.

⁷⁶ Tetik A., (ed.), Armenian Activities in the Archive Documents, 1914–1918, Ankara, 2005, volume 1, էջ 163:

⁷⁷ Թէոդիկ (Թէոդորոս Լաբինճեան), 1922, էջ 262:

⁷⁸ Kévorkian R., The Armenian Genocide, A Complete History..., էջ 350:

⁷⁹ Kévorkian R. and Paboudjian P., Les Arméniens dans l'Empire Ottoman, էջ 59:

տատում նաեւ Սարգիս Կարայեանն իր երկարատեւ ուսումնասիրութիւնների արդիւնքում հրատարակուած գրքի մէջ: Ս. Կարայեանի հաշուումների համաձայն նախքան հայոց մեծ եղեռնը Բուլանըք գաւառն ունէր 25.596 բնակիչ⁸⁰:

Ռուսական բանակի առաջխաղացմամբ պայմանաւորուած Կ. Սասունին գրում է, թէ երկու ամսուայ ընթացքին կ'ազատագրէր Վասպուրականի նահանգի 120.000 հայու թիւն եւ Մշոյ նահանգի Բուլանուխ-Մանազկերտի 34.000 հայ: Այս ձեւով նշելով, թէ զոյգ գաւառների հայութեան թիւը 34.000 էր⁸¹:

Միւս աղբիւրը, որի հեղինակը Վիսկոնտ Բրայսն է, Կովկաս ժամանած գաղթականութեան թիւ է ներկայացնում 20.038 մարդ: Ըստ աղբիւրի՝ ցուցանիշը վերաբերում է Մուշ եւ Բուլանըք գաւառներից գաղթածներին⁸²:

Հետաքրքրական է 1915–1916 թթ. Նիւ-Եորքում հրատարակուած շաբաթաթերթի տուեալները: Այս աղբիւրից քաղում ենք բաւական որոշիչ տեղեկութիւն: Ըստ Ն. Օգանովսկու⁸³ յօդուածի՝ Բուլանըք գաւառից, որն ունէր 3.135 ընտանիք, փրկուել է ընդամէնը 300 մարդ⁸⁴: 1915ին Գէորգ Սուրէնեանց կաթողիկոսին ուղարկուած նամակի համաձայն Ներքին Բուլանըքի 11 հայաբնակ գիւղերի 1.000 տուն բնակչութիւնից ազատուել է ընդամէնը 21 անձ⁸⁵: Վերին Բուլանըքի 15 հայաբնակ գիւղերի 2.225 տուն հայ բնակչից ազատուել են 40 հոգի⁸⁶: Այս աղբիւրում Բուլանըք գաւառում հաշուած է 26 գիւղ՝ 3.225 ընտանիքով⁸⁷:

⁸⁰ Karayan S. Y., Armenians in Ottoman Turkey, 1914, A Geographic Depographic Gazetter, London, 2018, էջ 76:

⁸¹ Սասունի Կ., Տաւկահայաստանը ռուսական տիրապետութեան տակ (1914–1918), Տաւկահայոց գաղթաշարժը եւ անոնց դերը Հայաստանի Հանրապետութեան կազմութեան մէջ, Բոստոն, 1927, էջ 68, 75:

⁸² Bryce V., The Treatment of Armenians in the Ottoman empire, 1915–16, London, 1916, էջ 206:

⁸³ Ն. Օգանովսկին ռուսական 4-րդ կորպուսի ղեկավարն էր: Նրա ղեկավարութեամբ տեղի ունեցաւ Բուլանըք-Մանազկերտի գրաւումը 1915ին: Տե՛ս Սասունի Կ., Տաւկահայաստանը ռուսական տիրապետութեան տակ (1914–1918), էջ 67:

⁸⁴ Oganovski N., *The Ravages of the Turks*, The New Armenia. A Semi-Monthly Periodical, v. 8, June 15, 1916 5–16), New York, 1916, 220–222, էջ 221:

⁸⁵ Ներսիսյան Մ., Նյութեր հայկական կոտորածների մասին, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1965 թ., էջ 85–100, էջ 88:

⁸⁶ Նոյն տեղում:

⁸⁷ Karajian S. J., *An Inquiry Into the Statistics of the Turkish Genocide of the Armenians 1915–1918*, The Armenian Review, Winter, 1972, Vol. XXV, No. 4–100, The Hairenik Association, Boston, 1972, էջ 11:

Եթէ առաջնորդուենք Մ. Խրիմեանին ուղղուած նամակներում նշուած ընտանիքի անդամների ցուցանիշներով, ապա կտեսնենք, որ ընտանիքներում հաշվում էր 10, 9, 7, 6 շունչ⁸⁸: Անշուշտ, դժուար է միջին թիվը ամենայն ճշգրտութեամբ գնահատել: Որոշ հեղինակներ գիւղական գոտիներում միջին թիւ են հաշվում 8 շունչը, իսկ քաղաքային գոտիներում՝ 6 շունչը, ոմանք այս ցուցանիշը հասցնում են մինչեւ 20 շունչ՝ որպէս աւանդական ընտանիքի օրինակ: Հետազոտողների մեծ մասի կարծիքով գիւղական համայնքների համար ընդունելի թիւ կարելի է համար 8 շունչը⁸⁹:

Առաջնորդուելով մէկ ընտանիքի մէջ 8 շունչ քանակով, Ն. Օգանովսկու նշած ընտանիքների ընդհանուր թիւը բազմապատկելով ծով, կստանանք 25.080 մարդ, եթէ միջին ցուցանիշը վերցնենք 6 շունչ՝ կստանանք 18.810 մարդ, որը մօտաւորապէս Թէոդիկի բաղդատական վիճակագրութեան մէջ նշուած բնակչութեան թիւն է⁹⁰:

Ներկայացուած թուերի անհամապատասխանութիւնը, կարծում ենք՝ պայմանաւորուած է ե՛լ Օսմանեան մարդահամարի տուեալների անճշտութեամբ, ե՛լ նոյնանուն բնակավայրերի առկայութեամբ, որից խուսափելու համար սոյն ուսումնասիրութեան շրջանակներում արտագրել ենք բացառապէս այն նամակները, որոնցում նշուած է եղել ե՛ւ գաւառը, ե՛ւ գիւղանունը:

Քրդական ցեղախմբերի յաջորդական ներխուժումների, Օսմանեան կառավարութեան հակահայկական քաղաքականութեան հետեւանքով Բուլանըք գաւառի ժողովրդագրութեան պատկերը ենթարկուեց հիմնայատակ փոփոխութեան:

1915–1916 թթ. հայութեան հանդէպ իրադործուեց դարի մեծագոյն ոճիրը՝ հայոց մեծ եղեռնը, որի հետեւանքով ոչ միայն Բուլանըք գաւառը, այլեւ Արեւմտեան Հայաստանի բնակչութիւնն ամբողջութեամբ ենթարկուելով ցեղասպանութեան՝ հայաթափուեց, սպանուեց, հայրենազրկուեց եւ ունեզրկուեց:

⁸⁸ Տե՛ս ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 101, վաւ. 596, թղթ. 102, վաւ. 712, թղթ. 102, վաւ. 743:

⁸⁹ Այս մասին տարբեր հեղինակների հաշումներին ծանօթացիր Karayan S. Y., Armenians in Ottoman Turkey, էջ 198; Մարտիրոսեան Տ., Պոլսանրիսի քաղաք-ժողովրդագրութիւն, https://www.houshamadyan.org/arm/mapottomanempire/bitlispagheshvilayet/kazaofbulanik/local_e/kazaofbulanikdemography.html

⁹⁰ Թէոդիկ, Ամէնուն Տարեցոյց, 1922, էջ 262:

1. 3. ԲՈՒԼԱՆԸՔ ԳԱԽԱՌԸ 1915–1916 թթ.

ՀԱՅՈՑ ԶԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Այս գրքում զետեղուած նամակներից իւրաքանչիւրը համիդեան կոտորածների, հարստահարութեան, հայաթափման, հայրենազրկման, դաւանափոխութեան, մարդկանց առեւանգման, սպանութիւնների մասին հաւաստի վկայութիւններ են՝ Հայոց ցեղասպանութեան վաւերագրական պատմութեան մի մասը:

Այս նամակները գրի չեն առնուել պատմաբանների կամ ճանապարհորդների, առաւել եւս՝ ռազմական հետախոյզների կողմից՝ իբրեւ բնակավայրի մասին տեղեկութիւնների հաւաքման ու մշակման նիւթ, որպիսին է օրինակ Վ. Մայեսկոլ հրատարակած ռուսումնասիրութիւնը կամ Ֆր. Ֆրիցի ռազմական քարտէզը:

Սրանք պարզ նամակներ են, որոնցում ջարդից մազապուրծ փախուստի դիմած մայրը հաց կամ հագուստ է խնդրում՝ ներկայացնելով իր սոսկալի վիճակը: Այս նամակներին հենուելով պարզորոշ տեսնում ենք Հայոց ցեղասպանութեան⁹¹, հայրենազրկման ծրագրի մանրամասները, իրագործման փուլերն ու մեթոդները, որոնք սկսուում են մարդու՝ հայրենիքում ապրելու իրաւունքի զրկումից, անչափահասների առեւանգումից, կանանց անարգելու եւ այն անպատիժ թողնելու դիտաւորութիւնից, հայութեանը լլկելու եւ բանտերում խեղդամահ անելու պետական գործելաոճից⁹²:

Բասենի ու Մշոյ դաշտերի միջեւ ընկած լինելու պատճառով Առաջին աշխարհամարտի եւ Հայոց ցեղասպանութեան տարիներին Սասունից, Բիթլիսից, Քղիից, Դերջանից Կովկաս փախչողների ճանապարհն անցնում էր Բուլանք գաւառի միջով: Այս հանգամանքով պայմանաւորուած օսմանեան իշխանութիւնների կողմից գաւառը ենթարկուել է առաւել խիստ հսկողութեան⁹³, իսկ ականատեսների վկայմամբ՝ 1915 թ. Հայոց մեծ եղեռնի ընթացքում Արեւմտեան Հայաստանի գաւառներից ամենից շատ տուժել է

⁹¹ Բուլանք գաւառի կոտորածների մասին տե՛ս «Համբարաբեր», 1916 թ.; Սահակ Մովսէսեան, Պոլսանրդի կոտորածն ու գաղթը, «Աշխատանք», 1916 թ., հմր. 26, էջ 1–2: Kévorkian R., The Armenian Genocide, A Complete History..., էջ 345–360: Սասունի Կ., Տանկահայաստանը ռուսական տիրապետութեան տակ (1914–1918)...

⁹² Özbek N., The Politics of Taxation and the "Armenian Question" during the Late Ottoman Empire, 1876–1908, Comparative Studies in Society and History, October 2012, Vol. 54, No. 4, pp. 770–797, էջ 785:

⁹³ Աւարպետ, Բուլանքի, հմր. 213:

յատկապէս Բուլանքը՝ Մանազկերտի շրջանով հանդերձ⁹⁴։ Բիթլիսը, Մուշը, Սասունն ու Հաքքարիի հայութիւնը ենթարկուեց բարբարոս կոտորածի⁹⁵։

1914ի յուլիս եւ օգոստոս ամիսներին հաւաքուած տեղական համիդիէ գնդերը ուղարկուած են Ալաշկերտի ու Բայազէտի սահմանագլուխ։ Զուգահեռաբար քրդերից կազմաւորուած են չեթեական խմբեր, որոնց միանում են մլանցի աշիրէթի ձիաւոր գնդերը՝ Իբրահիմ փաշայի առաջնորդութեամբ։

1914 թ. օգոստոսի 8ին ընդունուած «Թէքալիֆ-ի հարբիյէ»՝ պատերազմի համար գանձուող տուրքի մասին օրէնքի գործադրման պատրուակով, Բուլանքից նախ հաւաքուած են սայլեր ու եզներ։ Հաւաքելուց անմիջապէս յետոյ անասունների ականջները, վիզն ու սայլերը շիկացած երկաթով դրոշմուած էին (Damgalamak)։ Եթէ դրոշմուած էր, ուրեմն այն արդէն պետութեան սեփականութիւնն էր⁹⁶։

1914 թ. նոյեմբեր 11ին, երբ Օսմանեան Թուրքիան մասնակից դարձաւ Առաջին աշխարհամարտին, Բուլանքը վերածուած է Խնուսի, Մուշի, Խլաթի ու Արծկէի բանակատեղիի (ordugah), ուստի կառավարութեան հրամանով տուն, ախոռ ու եկեղեցի դառնում են պահեստանոցներ (ambar)։ Դրան յաջորդում են ձիերի, ջորիների, ոչխարների եւ այլ ապրանքների հաւաքումը, ապա կրկնապատկուած է բերքի տասանորդի հարկը եւս⁹⁷։

1914–1915 թ. ձմռանը Բուլանքը վերածուել էր մի քառսի, իսկ Կոփը, որ խիտ հայկական բնակչութիւն ունէր, դժոխային վիճակում էր յայտնուել։ Բացի եղած արհաւիրքներից, բնակիչները ստիպուած էին կերակրել ու պատսպարան տալ Վանից, Խլաթից, Ալջաւազից փոխադրուող կենդանիների եւ պաշարներով բարձուած մարդկանց քարաւանները։ Այս ամէնին աւելացաւ նաեւ բազմաբնոյթ այս աղտեղութիւններից ծնունդ առած բժաւոր տիֆը⁹⁸։

Ինչպէս յայտնի է, 1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից յետոյ սկսուել էր իսլամ բնակչութեան տեղաշարժ Բալկաններից դէպի

⁹⁴ Պոլանքցի Կարապետ, Բուլանք-Մանազկերտը մոռացուած, 1916 թ., «Համբաւաբեր», հմր. 26, էջ 816–817։

⁹⁵ An Anthology of historical writings on the Armenian massacres of 1915 / [by] Viscount James Bryce, Arnold J. Toynbee, Herbert Adams Gibbons, Ambassador Henry Morgenthau [and] Fridtjof Nansen, Beirut, 1971, էջ 63; տե՛ս նաեւ Bryce V., The Treatment, 1916, էջ 646։

⁹⁶ Մովսէսեան Ս., Տաճկահայեր, Բուլանքի կոտորածը, «Համբաւաբեր», հմր. 12, էջ 378։

⁹⁷ Նոյն տեղում։

⁹⁸ Մովսէսեան Ս., «Համբաւաբեր», հմր. 12, էջ 378։

Օսմանեան Թուրքիա, որոնց, «Գաղթականութեան բնակեցման եւ պարէնաւորման տնօրէնութիւնը» (İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdirîyeti), տեղաւորում էր յատկապէս բուն հայկական գիւղերում: Այս մօտեցումը շարունակուեց եւ իր լրումին հասաւ Հայոց ցեղասպանութեան տարիներին:

1915 թ., երբ Սարիղամիշի ճակատամարտից յետոյ թուրքական բանակը ջախջախիչ պարտութիւն կրեց, Ալաշկերտի իսլամ բնակչութիւնը փախուստի դիմեց դէպի Մանազկերտ եւ Բուլանըք: Ռուսական զօրքի առաջխաղացման վտանգով պայմանաւորուած իսլամ գաղթականութեանը տեղաւորեցին Հէնց Բուլանըքում⁹⁹:

Նոյն թուականի ապրիլի 27-ից սկսուեցին Բուլանըքի կոտորածները: Կոփ եւ Լիզ հայաշատ ավանների հայ բնակչութեանը սրի քաշելով՝ թուրքական հրոսակներն անցան Խօշգեալդի: Ասադ բէյի գլխաւորութեամբ ջբրանցի¹⁰⁰ ցեղապետերը նախ սրի են քաշում գիւղի զոյգ քահանաներին՝ Տէր Յովհաննէս քհնյ. Մանուկեանին եւ Տէր Ղազար քհնյ. Տէր Մելքիսեդեկեանին, ոչս Սեդօյին, ապա ուսեալ ու մտաւորական մարդկանց՝ շուրջ վաթսուն հոգու¹⁰¹:

Խօշգեալդի գիւղի կոտորածներին յաջորդում են Առնջիկ, Ագրակ, Կողակ, Գէաբոլան գիւղերի ջարդերը, որոնք կազմակերպում է շէյխ Քամելի որդի Մաթօն, իսկ շէյխ Մասումն իրականացնում է Մօլահքենլի եւ Ատկոնի հայութեան սպանդը¹⁰²:

Ինչպէս նկատում ենք կազմակերպուած այս կոտորածների մէջ իրենց մեծ դերակատարումն ունեցան հասնանցի, ապա նաեւ ցեղերը, որոնք դեռեւս 1880-ականներից հարստահարում ու հալածում էին Խնուսի, Բուլանըքի եւ Մշոյ դաշտի հայ բնակչութեանն՝ ստիպելով նրանց հեռանալ հայրենի երկրից¹⁰³:

Աբրեցիների կոտորածը կազմակերպեց շէյխ Սլէն՝ Ներքին Բուլանըքին սահմանակից Դեմիրճի գիւղից, եւ խիզանցի շէյխ Լիաէդդին

⁹⁹ Մովսէսեան Ս., «Համբաւաբեր», հմր. 13, էջ 403:

¹⁰⁰ Քրդական ցեղերից էին հասանանցիներն ու ջբրանցիները (հասանան, հասանանլը, հասանանլը, ջիբրան, ջիբրանլը): Այս ցեղերը բաժանուով էին երկու դասակարգի՝ քօռն եւ կոսմանց (ազատ եւ անազատ): Մանրամասն տե՛ս Մովսէսեան Ս., «Համբաւաբեր», հմր. 12, էջ 377:

¹⁰¹ Նոյն տեղում:

¹⁰² Նոյն տեղում:

¹⁰³ Աղանեանց Գիւս Բենյ., Դիւան հայոց պատմութեան, Գիրք ԺԳ., «Հարստահարութիւններ Տաճկահայաստանում» (Վաւերագրեր 1801–1888), Թիֆլիս, 1915, էջ 102–103:

Հազարաթը¹⁰⁴ ռեզիֆի (պահեստային զինուորների հարկւրապետ) պաշտօնեան, ոստիկանապետ Շիւքրիի եւ բաշ-չաւուշ Մեհմէդի հետ միասին¹⁰⁵:

Բուլանըքահայուլթեան կոտորածը տեղի ունեցաւ 1915ի մայիս եւ յունիս ամիսներին՝ Հիլմի բեյի, Օսմանեան 3 ռազմական զօրաբաժինների եւ ժանդարմական հրոսակախմբերի, հաջի Մուսայ բեյի, չեյի Հազերթի ու ժերն օգտագործելով¹⁰⁶:

1916ին ռուսական բանակի առաջխաղացմամբ պայմանաւորուած, ողջ մնացած բուլանըքցիները, կարծելով թէ այլեւս աւարտուած է արհաւիրքը, որոշում են վերադառնալ հայրենիք: Ճիշտ այնպէս, ինչպէս վարուեցին 1894–95ի համիդեան կոտորածներից յետոյ, յուսալով, որ կվերադառնան իրենց հողն ու ջրին ու կապրեն իրենց օջախներում:

Դժուարութեամբ վերադարձած բուլանըքցիներին մեծ հիասթափութիւն էր սպասում, քանի որ իրենց տներն ու այգիները գտան դրացի քրդերի ու թուրքերի կողմից թալանուած: Գիւղերը լիքն էին հայդարի, ջնդու եւ միւս աչիրէթներով: Զեռնակի, Խոյլիբաբայի լեռնաշղթաները մինչեւ Կումկում, Մշոյ դաշտից մինչեւ Խնուս լցուած էին ջրբրանցի ցեղապետերով, որոնք մի քանի հազարի հասնող զինուած քրդերով սարսափ էին տարածում հայերի մէջ¹⁰⁷:

1917ի կէսերին Բուլանըքի շուրջ մէկ տասնեակ գիւղերում վերահաստատուած հայերի թիւը հասնում էր 2.000ի, որոնց հիմնական մասը բնակւում էր Մանազկերտում եւ Դութաղում¹⁰⁸:

1918ի փետրուարից թուրքական զօրքերի հակայարձակման պատճառով ցեղասպանութիւնը վերապրած մի քանի հայ ընտանիքներ վերջնականապէս թողեցին իրենց բնօրրանը՝ հաստատուելով Արեւելեան Հայաստանի տարբեր շրջաններում¹⁰⁹:

Համաձայն 1916ին հրապարակուած վիճակագրութեան՝ ցեղասպանութեան ընթացքում զոհուած բուլանըքցիների քանակը կազմում է 7.500 մարդ¹¹⁰:

¹⁰⁴ Մովսէսեան Ս., «Համբաւաբեր», հմր. 12, էջ 377:

¹⁰⁵ Մովսէսեան Ս., «Համբաւաբեր», հմր. 13, էջ 404:

¹⁰⁶ Bryce V., The Treatment 1916, էջ 85, 92:

¹⁰⁷ Պուլանըքցի Կարապետ, «Համբաւաբեր», հմր. 26, էջ 816–817:

¹⁰⁸ Բադալյան Գ., նշ. աշխ., էջ VII:

¹⁰⁹ Նոյն տեղում:

¹¹⁰ Համառօտ տեսութիւն գաղթականութեան ծագման, արդի կացութեան, «Համբաւաբեր», հմր. 2, Յունուարի 3, 1916 թ., էջ 46:

Բուլանըքահայութեան եղբայրական գերեզմանը համարուում է Լիզ եւ Ատկոն գիւղերի միջակայքի Տապանչոլ կոչուած դաշտը¹¹¹:

Գաւառի ցեղասպանութեան ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալիս, որ ցեղախմբերի կողմից գործադրուել է քրդացման քաղաքականութիւն եւս, որի համաձայն քուրդ ցեղապետերն ու շէյխերը քրդացող հայերին չէին սպանում¹¹²:

1916ի «Համբաւաբեր» թերթի Յաւելուածի 2–50-րդ համարներում տեղադրուած են փախստական որբ երեխաների ցուցակները, որոնց տեղաւորել են տարբեր որբանոցներում: Այս ցուցակների մէջ մի քանի տասնեակ որբեր էլ բուլանըքցիներ են՝ 3-ից մինչեւ 15 տարեկան: Դրանք էջմիածնի «Եղբայրական օգնութեան», Ղարաքիլիսայի «Թայիբեան», Ալէքսանդրապոլի «Գաղթականական Միացեալ-որբանոցների», «Մոսկուայի Հայկական կոմիտէի» եւ այլ որբանոցներում հաստատուած բուլանըքցիներն են: Այստեղ ծուարած որբերը ո՞վ գիտի, թէ կեանքի ի՞նչ դառնաղէտ օրեր ապրեցին, ո՞վ ողջ մնաց ու ո՞վ յաւէտ փակեց իր մանկական աչքերը՝ մայրական սիրոյ կարօտով...

Իբրեւ սրտի հովացում՝ Բուլանըքի կոտորածների ականատեսը գրում է. «Ներքին բուլանըքցիները ոչխարի նման չը մորթուեցին, նրանք դիմադրեցին իրանց դահիճներին հնարաւորից տասն անգամ աւելի ոյժով, բայց չը կարողացան տապալել իրանց հալածողներին...»¹¹³:

¹¹¹ Մովսէսեան Ս., Պոլանըգի կոտորածն ու գաղթը, «Աշխատանք», 1916 թ., հմր. 26, էջ 1–2:

¹¹² Ատրպետ, Բուլանըկ, հմր. 214:

¹¹³ Նոյն տեղում:

1. 4. ԲՈՒԼԱՆԸՔ ԳԱԻԱՌԻ ՀԱՅԱԲՆԱԿ ԳԻՒՂԵՐԻ ԱՂԻՒՍԱԿՆԵՐ՝ ՔԱՂՈՒԱԾ ՏԱՐԲԵՐ ԱՂԲԻՐՆԵՐԻՑ

19-րդ դարի հայ բանասէր, աղբիւրագէտ, ճանապարհորդ Ներսէս Սարգիսեանը (1800–1866) Բուլանըք գաւառի տեղագրութեան մասին հետեւեալ նկարագրութիւնն է տալիս. «Մի յերեւելի գիւղօրէիցն է Կոբ, յորոց անուն կոչի վերին մասնն՝ Կոբայ Պուլանուլս. եւ առ նմա է մենաստանն սրբոյ ծերոյն Դանիէլի, կոչեցեալ Կոբայ վանք եւ գերեզման նորա ի մէջ եկեղեցւոցն: Դիրք վանացն ի բարձու կայ եւ հայի ի վերայ դաշտավայրին Մանազկերտի եւ Կոբայ միանգամայն, զի չիք որոշիչ սահման ի լերանց կամ ի բլրոց կամ գետոյ իրիք ընդ երկոսին գաւառսդ Մանազկերտ եւ Կոբ, այլ ըստ արդի բաժանման ի գիւղօրէից սահման հատանի, յորոց մասն մի Մանազկերտի են սեփականեալ եւ մասն մի Կոբայ: Այսպիսի բաժանմունք եւ յայլ գաւառս տեսանին սահմանակիցս իրերաց, որպէս Վերնոյն Բասենոյ եւ Ներքին Բասենոյ, Խուլթայ եւ Բոնաշինոյ, Շիրակայ եւ Կարուց, որ թուին առ նախնեօք երկոցուն մի գաւառ համարել: Յաղագս մարմնոյ Ս. Դանիէլի ասի առ պատմագիրս՝ թաղեալ ի Հացեաց Դրախտի¹¹⁴ եւ տեղիդ այդ է ի դաշտին Մշոյ, առ սուրբ Սահակ գիւղիւ, ըստ նոցին իսկ պատմութեանց: Սակայն անդ չիք գերեզման եւ ոչ ուխտատեղի ինչ յանուն Դանիէլի, թերեւս յետ ժամանակաց անտի փոխադրեալ իցէ ի Կոբայ վանսն»¹¹⁵:

Այսպիսով նկատելի է, որ Բուլանըք գաւառի մէջ մտնող գիւղերի հարցում կան բաւականին հակասութիւններ: Այս բաժնում ներկայացնելու ենք տարբեր աղբիւրներից քաղուած Բուլանըք գաւառի գիւղերի ցանկերը:

¹¹⁴ Հացեաց Դրախտ կոչուած վայրի տեղագրութեան մասին տե՛ս նաեւ ԻճԵՒՆԵԱՆ Ղ., Ստորագրութիւն, 1822, էջ 96:

¹¹⁵ Հ. ՆԵՐՍԷԱ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ, Տեղագրութիւնի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 223:

Բուլանըք գաւառի գիւղերն՝ ըստ Վ. Մայեւսկոյ¹¹⁶

Բուլանըք գաւառի գիւղերն առանց գիւղախմբերի բաժանման					
N	Գիւղանուն		ընդհանուր	քուրդտուն	հայտուն
1	Копь	Կոփ	420	70 (թուրք)	350
2	Енджалу	Եօնջալու	180	—	180
3	Ширваншейх	Շիրվանշէյխ	130	—	130
4	Хамзашейх	Համզաշէյխ	110	—	110
5	Караагылъ	Քարաղըլ	115	10 (ղլբրանցի)	105
6	Тегуть	Թէղուտ	130	—	130
7	Одынчоръ	Եօթնջուր	110	3	107
8	Мемани	Մեմանի	35	35	—
9	Мехикъ	Մեխիկ	25	25	—
10	Битлу	Բիթլու	10	10	—
11	Мечетлю	Մէջիթլու	60	5 (հասնանցի)	55
12	Мрбаръ	Մերպար	60	—	60
13	Плуръ	Բլուր	80	15	65
14	Кеярлю	Քարառլու	80	—	80
15	Лотаръ	Լաթար	166	90	76

¹¹⁶ **Маевский В. Т.**, Военно-статистическое..., Статистическія данныя о населеніи и нѣкоторыя свѣдѣнія объ отдѣльныхъ казахъ и нахіяхъ обоихъ вилаетовъ, էջ 119–121:

16	Татарказы ¹¹⁷	Թաթարքազը	30	30	—
17	Кирхалю	Քիրխալու	20	20	—
18	Согутлы	Սօղլիթլի	48	48	—
19	Пирань Кей	Պիրան քյոյ ¹¹⁸	60	15	45
20	Шехягубь	Շէխաղուբ	114	—	114
21	Харабашерь	Խարաբաշեհիր	40	10	30
22	Хачлу	Խաչլու	50	48	2
23	Трдобь	Տրտոփ	50	50 (Հասնանցի)	—
24	Ванкцорь	Վանքձոր	15	15	—
25	Экмань	Եկմալ	12	—	12
26	Лизь	Լիզ	190	10	180
27	Хошгялды	Հոշգեալդի	90	10	80
28	Шехвали	Շէխվալի	40	30	10
29	Кочакь	Քոչաք	80	40 (Չըբրանցի)	40
30	Пркашень	Փրկաշէն	70	20	50
31	Отгонкь	Յատկոն	70	15	55
32	Абри	Աբրի	80	80	—
33	Пионкь	Փիոնկ	100	50	50
34	Молакенть	ՄոլաՀքանդ	70	35	35
35	Абдаль-базидь	Աբդալ-Բազիդ	35	35	—
36	Ари	Արի	9	9	—

¹¹⁷ Վ. Մայեսկու կարծիքով այն ընկած է Լաքար գիւղի մօտակայքում, տե՛ս Маевский В. Т., Военно-статистическое..., էջ 119.

¹¹⁸ Հաւանաբար խօսքը Վիրանէտլին է վերաբերում:

37	Нейнуць	Նեյնուկ	29	20	—
38	Алагезь	Ալգոզ/Ալագեզ	25	25	—
39	Самаршейх	Սամարշէյխ	60	60	—
40	Молла карыць	Մոլա Քարիք	30	30	—
41	Верн. Далиць	Վերին Դալիք	20	20	—
42	Нижн. Далиць	Ներքին Դալիք	25	25	—
43	Акраць	Ագրակ	40	15 (Չըբրանցի)	25
44	Аликулакь	Ալիքուլաք	10	10	—
45	Шарбахать	Շարբախաթ	40	40	—
46	Аринджикь	Առնջիկ	42	40	2
47	Молладавудь	Մոլլադաւուդ	40	40	—
48	Гассангорань	Հասանգորան	50	50 (0ս)	—
49	Габелань	Գէաբոլան	30	10	20
50	Котанлу	Գոտթանլը	30	10	20
51	Молла газь	Մոլլա Գազ	25	25	—
52	Копу	Կոպու	50	50	—
	Ընդհանուր՝ 3.521 տուն, որից 2.218ը՝ հայոց տներն են:				

Բուլանըք գաւառի գիւղերն՝ ըստ Թէոդիկի¹¹⁹

N	Գիւղանուն	Հայ տուն
1	Մէջէթլու/Մաճաղլու	130
2	Միթիպար	80
3	Բլուր	40
4	Լաթար	90
5	Ալիպօճան	4
6	Քէքէրլու	190
7	Բիրան	64
8	Խաչլու ¹²⁰	2
9	Խարապա Շէհիր	80
10	Շէյխ-Եաղուպ	200
11	Եօնճալու	260
12	Թեղուտ	160
13	Ոտնջուր	190
14	Շէրվան-Շէյխ	150
15	Մալա-Մստաֆա	40

N	Գիւղանուն	Հայ տուն
1	Համգա-Շէյխ	80
2	Գարաղլ	160
3	Լիզ	250
4	Կեապօյներ	60
5	Ապրի	50
6	Փեօնք	70
7	Բրզաշէն	60
8	Յատկոն	120
9	Շէյխ-Վալի	2
10	Խօշ-Կէլտի	180
11	Մօլլաքէնտ	30
12	Կողակ	120
13	Առինճիկ	2
14	Ագրակ	50
15	Բոստաքանդ	120

¹¹⁹ Թէոդիկ, Գողգոթա հայ հոգեւորականութեան եւ իր հօտին աղետալի 1915 տարիին, իւմք.՝ Ա. Գալանեան, Նիւ Եորք, 1985, էջ 99–101:

¹²⁰ «Համանուն լճակի հարաւային ափին վրայ՝ նախապէս հայաշատ գիւղ, «Սուրբ Կարապետ» վանքով, որուն խաչքարերով իր պալատը կերտած է տեղւոյն Քիւրտ աղան», Թէոդիկ, Գողգոթա, էջ 99–101:

*Բուլանքը գաւառի գիւղերն ըստ Հայաստանի ազգային
արխիւի վաւերագրերի¹²¹*

<i>Վերին Բուլանքը</i>				
N	Գիւղանուն	Տուն	Հայ	Քուրդ
1	Լաթար	220	70	150
2	Քաքառլու	200	196	4
3	Փիրան/Փերու ¹²²	80	50	30
4	Խաչլու	40	4	36
5	Խարաչահեր	70	55	15
6	Կոփ	600	450	20
7	Եոնճալու	300	300	130
8	Բլուր	120	40	8
9	Մերբար	43	40	3
10	Մէճետլու	150	145	5
11	Ոտնչոր	150	150	—
12	Թեղուտ	160	160	—
13	Շերվանչէլ	140	140	—
14	Համզաշէլիս	200	197	3 տուն չերքէլ
15	Ղարաղլլ	210	210	—
16	Շէյխեաղուբ	200	200	—

¹²¹ Վերապրածների վկայություններ... էջ 214–219:

¹²² Այս տեղանունը հանդիպում է նաև Փերու ձեռով, տե՛ս «Աշխատանք», 1916 թ., հմր. 34, էջ 4:

* * *

Ներքին Բույժանոց				
N	Գիւղանուն	Տուն	Հայ	Քուրդ
17	Լիզ	350	345	5
18	Ապրէ	200	50	150
19	Գէաբուլան	60	20	40
20	Մոլլաբէնդ	100	30	70
21	Փինք	80	40	40
22	Հատկօն	80	65	15
23	Փրկաշէն	70	68	2
24	Խոշկէլտի	150	147	3
25	Կողակ	300	60	246
26	Աքրակ	60	50	10

Բուլանըք գաւառի հայաբնակ գիւղերն ըստ Ատրպետի (1915)¹²³

Վերին Բուլանըք		
N	Գիւղանուն	Տուն Հայ
1	Խարաղըլ	191
2	Համգաշէխ	111
3	Կոփ	600
4	Շիրվանշէխ	200
5	Եօնջալու	192
6	Թէղուտ	194
7	Ոտնչոր	151
8	Ագրակ	35
9	Կողակ	91
10	Շէխվալի	35
11	Կեաբօլան	18

Ներքին Բուլանըք		
N	Գիւղանուն	Տուն Հայ
12	Մաջիդու	95
13	Դէրըք	150
14	Լաթար	36
15	Բլուր	38
16	Նորադին	150
17	Խասմիկ	100
18	Դուզնուկ	48
19	Խաղօղլի	45
20	Շէխեաղուք	200
21	Փիրան	35
22	Խարաբա-Ղասըմիկ	90
23	Քեաֆեարլու	207
24	Խան օղլի	38
25	Տօլախ Բաշ	68
26	Մօլա-Բաղ	75
27	Խարախայա	110

¹²³ Ատրպետ, Բուլանըք, հմր. 213:

**Բուլանըք գաւառի գիւղերն ըստ Մուշի առաջնորդարանի
քարտուղար Նազարէթ Մարտիրոսեանի (1916)¹²⁴**

Վերին Բուլանըք						
N	Գիւղանուն	Հայ տուն	Բնակիչ	Կովկասում ապաստանողներ	Քուրդ տուն	Քուրդ բնակիչ
1	Գարաղէշ	186	1372	372	14	80
2	Համզաշէխ	179	1264	229	15	93
3	Շերվանշէխ	168	1141	531	2	9
4	Թէղուտ	180	1186	—	33	197
5	Ունչոր	170	1044	—	12	57
6	Եոնճալու	225	1650	—	12	100
7	Կոպ	543	4513	—	156	757
8	Մէճիղլու	135	950	—	—	—
9	Միրիբար	50	472	—	—	—
10	Շեխաղուպ	185	1200	—	6	33
11	Քէքէռլու	215	1506	—	11	52
12	Լաթար	100	675	—	227	1104
13	Բլուր	27	175	—	20	107
14	Փիւրան	45	341	—	28	149
15	Խարաբաշէհ	77	606	—	12	91
16	Ս. Դանիէլ վանք	1	13	—	—	—

¹²⁴ Մարտիրոսեան Ն., Համաեւրոպական պատերազմի ընթացքում ամայացած Արեւելեան Հայաստանի գաւառների վիճակագրութիւնը, Վան-Տոպ, 1916, հմր. 14, էջ 7:

* * *

<i>Ներքին Բույանքը</i>						
N	Գիւղանուն	Հայ տուն	Բնակիչ	Կովկասում ապաստանողներ	Քուրդ տուն	Բնակիչ
17	Կողակ	48	471	2	180	1430
18	Խոշկեւտի	170	1428	68	40	280
19	Ագրակ	40	283	—	22	140
20	Կեաբօլան	35	265	27	75	416
21	Մալախբերան	45	415	—	130	687
22	Շեխվուլի	5	43	—	75	469
23	Բրգաշէն	80	593	43	25	133
24	Յատկոն	109	835	17	24	113
25	Մալաքեանտ	37	253	7	65	361
26	Փեօնք	55	527	36	60	484
27	Ապրի	45	278	18	140	1056
28	Լիզ	275	1768	193	35	205

**Բուլանըք գաւառի գիւղերն ըստ
Վարդան Պետոյեանի կազմած ցանկի¹²⁵**

N	Գիւղանուն	Հայ տուն	չունչ	Իսլամ	չունչ
1	Կողակ	55	417	160	1430
2	Խոչգյալդի	170	1428	48	772
3	Փիոնք	66	572	60	444
4	Ագրակ	40	283	12	70
5	Բրգաչեն	74	561	25	78
6	Աբրի	35	210	140	650
7	Լիլ	244	1698	30	205
8	Ատկոնք	109	720	24	120
9	Գեբոլան	29	256	83	436
10	Մոլաքենդ	70	457	130	667
11	Ոտնջուր	191	1295	12	57
12	Թեղուտ/Նեղուտ	165	1168	93	677
13	Ղարաղըլ	165	1315	4	60
14	Յոնջալու	263	1560	12	100
15	Կոփ	650	5106	75	390
16	Մեջիդլու	120	850	—	—
17	Մերբար	50	772	—	—
18	Քեքերլու	189	1506	11	42

¹²⁵ Պետոյան Վ., Սասունի եւ Տարոնի պատմաաշխարհագրական տեղագրությունը, Երևան, 2005, էջ 94–95:

19	Փիրան	64	446	26	149
20	Շեխաղուբ	200	1200	—	—
21	Խարաբաչեհիր	77	606	10	95
22	Ս. Դանիել վանք (Կարմիր)	1	10	—	
23	Նազիկ գիւղ (լճին մօտ)				
24	Խաչի լիճ				
25	Արի				
26	Իհրան				
27	Մեխիկ				
28	Կանի Սիրի				
29	Հերս				
30	Սիւկան				
31	Կարկառուտ				
32	Հաջի բեկ (ներքին)				
33	Զիրինգ				
34	Բայրաման				
35	Բեջան				
36	Կատանլի				
37	Սերկիսան				
38	Ակալինար (Սպիտակ Աղբյուր)				
39	Ալի գետիկ				
40	Դերըկ				
41	Կարմունջ				
42	Միսկ				
43	Սյուկուրտ				
44	Դատվան				

Բուլանքը գաւառի գիւղերն ըստ էլեկտրոնային աղբիւրների

Սոյն ցանկը քաղել ենք Թուրքական էլեկտրոնային աղբիւրներից: Նիւթը տեղադրուել էր 2010ին, որտեղ առաջարկոււմ էր վերականգնել տեղանունների հին տարբերակները¹²⁶:

N	Գիւղի հին անունը	Գիւղի հին անունը լատինատառ	Գիւղի նոր անունը	Գիւղի նոր անունը լատինատառ
1	Աբրի	Abri	Էսենլիք	Esenlik
2	Ատկոն	Adgon	Գիւնբաթմազ	Günbatmaz
3	Ակրակ	Akrak	Դեմիրքափը	Demirkapı
4	Ալիբոջան	Alibocan	Չայգելի	Çaygeldi
5	Ալիբոնջու	Aliboncu	Էսքիյուլու	Eskiyolu
6	Ալիքիւլեք	Aliküllek	Մեշէի	Meşeiçi
7	Առնչիկ	Arıncık	Բոսթանջըլար	Bostancılar
8	Բիթլու	Bitlu	Գեոփրիւլու	Köprüyolu
9	Դալիքեր	Dalikler	Աշաղը	Aşağı
10	Գէաբոլան	Gebolan	Ջանքուրթարան	Cankurtaran
11	Խաչլու	Haçlu	Գյոլյանը	Gölyanı
12	Համզաշէյխ	Hamzaşeyh	Սարըփընար	Sarıpınar
13	Հանի ըսպը	Hanisipi	Բիւնգիւլդեք	Büngüldek
14	Խարաբաշէհիր	Harabeşehir	Էօրէնքենթ	Örenkent
15	Հասանգորան	Hasangöran	Չաթաքլը	Çataklı
16	Հըրգըզ	Hirgiz	Գոյունաղըլը	Koyunağılı
17	Ինդիրիս	İndiris	Սըրադերե	Sıradere
18	Քարաշափիրան	Karacaviran	Քարաշաօրէն	Karacaören
19	Քեքերլի	Kekerli	Քըրքգէօզէ	Kırkgöze
20	Կոզակ	Koğak	Դոքուզփընար	Dokuzpınar

¹²⁶ http://www.musovasi.com/haber/yaman_koylere_eski_isimle-6820.html

21	Կողո	Kogo	Օլուրդերէ	Olurdere
22	Կուշտիեան	Kuştıyan	Շեհիթթահիր	Şehittahir
23	Լաթար	Later	Էլմաքայա	Elmakaya
24	Լիզ	Liz	Էրենթեփէ	Erentepe
25	Մասալլա	Masalla	Թոքլուլար	Toklular
26	Մեմանլը	Memanlı	Սամանեոլու	Samanyolu
27	Մեմանլըմիհիգի	Memanlımihigi	Դեյիրմէնսուլու	Değirmensuyu
28	Միրբար	Mirbar	Իւչթեփէ	Üçtepe
29	Մոլլաքորիկ	Mollakorik	Աքչաարմութ	Akçaarmut
30	Մոլլամուստաֆա	Mollamustafa	Գիւնդիւզիւ	Gündüzü
31	Մուրադիբեյ	Muradibey	Եազբաշը	Yazbaşı
32	Նեյնիք	Neynik	Ուզգյորիւր	Uzgörür
33	Նիֆլիք	Niflik	Սեչմէ	Seçme
34	Օդունչուր	Odunçor	Արաքոնաք	Arakonak
35	Փիրան	Piran	Գեոզթեփէ	Göztepe
36	Փիրանմիհիգի	Piranmihigi	Քարաբուրուն	Karaburun
37	Փիյոնգ	Piyong	Յեմիշէն	Yemişen
38	Քիւլըր	Pülür	Գիւմիւշփընար	Gümüşpınar
39	Փրկաշէն	Pürkaşen	Օղլաքքայա	Oğlakkaya
40	Սեմերշէյխ	Semerşeyh	Յոքուշբաշը	Yokuşbaşı
41	Սիմօ	Simo	Քուրգանլը	Kurganlı
42	Շահբերաթ	Şahberat	Դողանչայ	Doğançay
43	Շեհիդան	Şehidan	Շէհիթփերէն	Şehitveren
44	Շէյխսեակուլը	Şeyhyakup	Գիւլլիւօվա	Göllüova
45	Շիրվանշէյխ	Şirvanşeyh	Ադըվար	Adıvar
46	Թէյդուտ	Teygut	Բալօթու	Balotu
47	Թըրչոնք	Tırçonk	Ալթընօլուք	Altınoluk
48	Տըրտոփ	Tırtop	Գիւնյուրդու	Günyurdu

ԵՐԳ՝ ՄՇԵՑՈՅ

(Մշոյ շրջակայ գիւղօրէից նկարագրութիւնը¹²⁷)

Քրդագոմն է բանի պարպար¹²⁸,
Մատաթ ըման, ըման, ըման,
Թիլն ու Բարտիկն է քրդավար,
Ապլբուհար ծեծեն զձաւար,
Երիզակը կը ծախեն տաւար,
Ընցնանք Հացիկ, ընկաւ յաւար¹²⁹,
Գանք Յօրնոց տե՛ս մարդավար,
Յեքանք¹³⁰ յառաջ, քելենք¹³¹ պրվար¹³²,
Ընցնանք Բերդակ, տե՛ս մանտր զառ,
Երթանք Նօռչէն դեռ ուռի ծառ,
Էդ Խութեցիք նախշուն մաթալ¹³³,
Կիրիրայ կուտեն Նօռչեցիք,
Ջըմեն լիզեն էդ Յօռչեցիք,
Դժոխքի ճըրագ են Գաբնեցիք,
Խուչկու¹³⁴ պռտող էդ Զրեցիք,
Կռտնի¹³⁵ ուտող էդ Կառնեցիք,

¹²⁷ Երգ Մշեցոց (Մշոյ շրջակայ գիւղօրէից նկարագրութիւն), խմբագրական, «Մասիս», Շաբաթաթերթ ազգային եւ քաղաքական, քիւ 3788, Սեպտեմբեր 21, 1885, Կ. Պոլիս, էջ 184:

¹²⁸ Թրք.՝ barbar, սափրիչ:

¹²⁹ օգնութիւն

¹³⁰ գանձ

¹³¹ քայլենք

¹³² ծառուղի

¹³³ վահան:

¹³⁴ աղբ

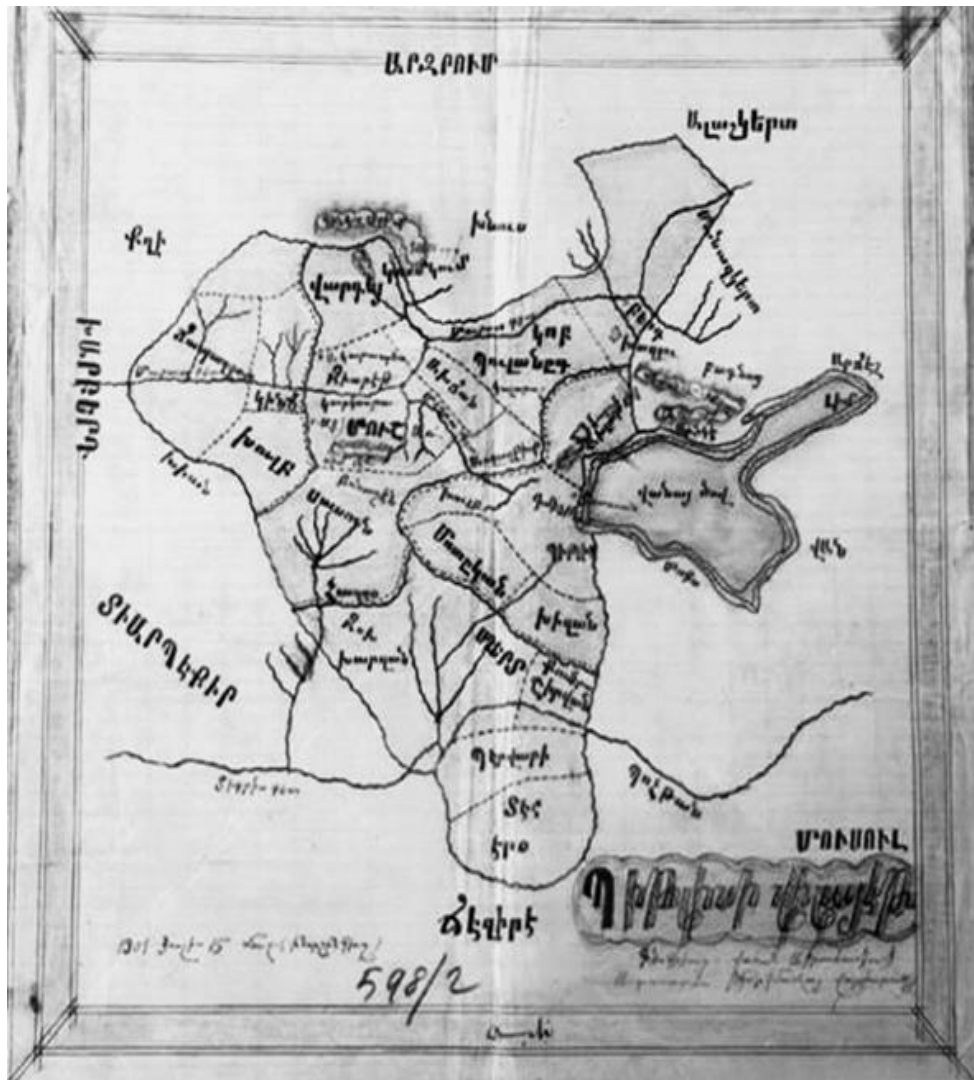
¹³⁵ ծեր էգ գոմէշ:

Ավզօտ յոռեր էդ Բքլցիք,
 Հօլ կը խաղան էդ Հունանցիք,
 Գուլթնի պարզօղ էդ Գբօնցիք,
 Շատ կը քֆրեն Ալիճանցիք,
 Կանկառ կուտեն էդ Աղճանցիք,
 Շատ խօրօտիկ են Սուլուխցիք,
 Շատ լաչկաւոր էդ Կուռաւցիք,
 Տէմ խոտ քաղեն էդ Ծխաւցիք,
 Պար կը խաղան էդ Աւրցիք,
 Էմ լէ զօղօ¹³⁶ Զիարացիք,
 Զիրար սիրեն էդ Խպիանցիք,
 Ճառիմէն¹³⁷ կիտեն¹³⁸ Մէշտըվցիք,
 Տերեւ կտրեն էդ Պաղլըվցիք,
 Ալուճ կուտեն էդ Բաղվըցիք,
 Աղքատ հպարտ էդ Տրմեցիք,
 Էդ Մօկունքն է Մշու մօտիկ,
 Տէրքէ վանք կը քաշեն կօտիկ,
 Ալի ճըռնան սուտ խօրօտիկ
 Էտ Սողգոմցիք թուլթնի հորտիկ:
 Նշխուն փաշայ են ՄՇԵՑԻՔ:

¹³⁶ գերազանց

¹³⁷ տուգանք

¹³⁸ տալ

Բիթլիսի քարտեզ: Պահում է Թուրքիայում, Վարչապետության
հանրապետական արխիվում (BCA): Գծագրել են Բիթլիսի Ամերիկեան
վարժարանի աշակերտները՝ 1907ին:

ԳԼՈՒԽ II

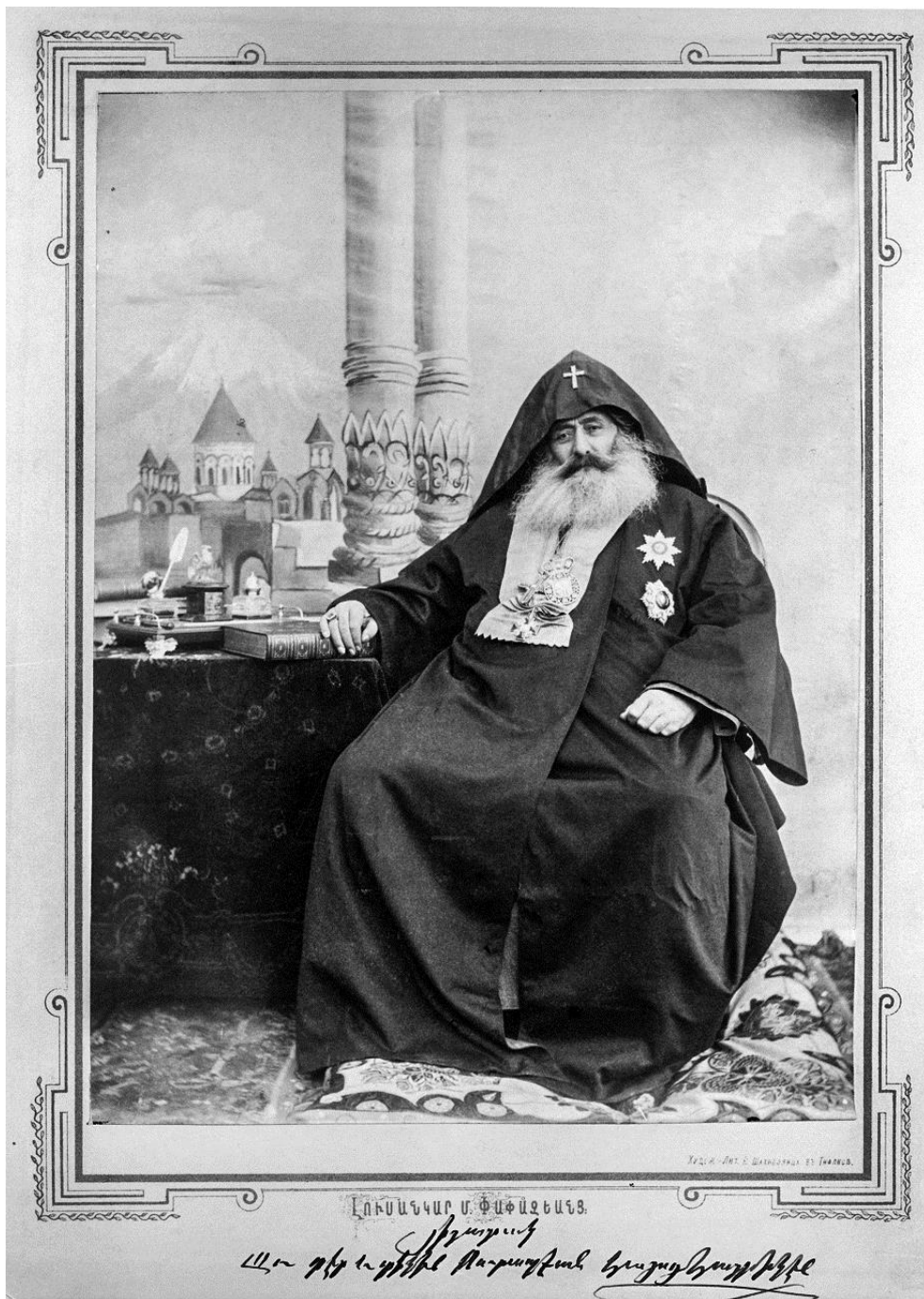
ՄԿՐՏԻՉ Ա. ԽՐԻՄԵԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՐԽԻԵՎ՝ ՈՐՊԷՍ ՀԱՅԱԲՆԱԿ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՄԱՆ ՍԿԶԲՆԱՂԲԻՐ

2. 1. ՄՇՈՅ ԲՈՒԼԱՆԸՔ ԳԱԻԱՌԻ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ ՆԱՄԱԿՆԵՐԻ ԲՆՈՅԹՆ ՈՒ ԿԱՐԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

«Մկրտիչ Ա. Խրիմեան Վանեցի. սա յոյժ կը թաաէր լինելով՝ պէտք եղածին չափ խնամք կը տանի դպրոցի յառաջադիմութեան համար: Սուրբ Կարապետի ժառանգաւորաց վարժարանի ուսուցիչ կը կարգէ Գարեգին վրդ. Սրուանձտեանցը եւ տպարան բանալով կը հրատարակէ «Արծուիք Տարօնոյ» ամսաթերթ՝ բանասիրական, գրական եւ ժողովրդական լեզուով: Իր վանահայրութիւն կը սկսի Քրիստոսի 1862 թուականին եւ յամի 1869ին Կ. Պօլսոյ պատրիարք կընտրուի եւ Մակար կաթողիկոսի վախճանումէ յետոյ Սուրբ Էջմիածնի կաթողիկոսական գահ կը բարձրանայ»¹³⁹:

¹³⁹ Լուսարարեան Կ. վրդ., Գաւազանագիրք, Յաջորդութիւն վանահարց ուխտիս Սուրբ Կարապետի Տարօնոյ, Երուսաղէմ, 1912, էջ 106–107:

Մկրտիչ Ա. Խրիմեան (1893–1907) կաթողիկոսն¹⁴⁰ աթոռակալեց Հայ ժողովրդի Համար դժնդակ մի ժամանակահատուածում: Նրա կաթողիկոսութեան շրջանը համընկաւ Աբդուլ Համիդ II սուլթանի գահակալութեան (1876–1909) հետ, որը 1894–96 թթ. կազմակերպեց արեւմտահայութեան զանգուածային ջարդեր՝ նպատակ ունենալով իր բնօրրանից Հայրենազրկելու եւ Հայաթափելու Հայաբնակ նահանգները: Մ. Խրիմեանն ականատես եղաւ 1903ի Հայ Առաքելական Եկեղեցու գոյքի բռնազրաւմանը, Հայկական դպրոցների փակմանը, 1905ի Բաքւի Հայութեան կոտորածներին...

Այդ ծանր ու օրհասական շրջանում ծերունազարդ կաթողիկոսը կանգնած էր Հայ ժողովրդի կողքին՝ իր ողջ ուժն ու կարողութիւնը ծառայեցնելով Հայութեանն ու Հայրենիքին: Հայ ժողովրդի մտաւոր զարթոնքի առաջին դէմքերից էր Մկրտիչ Խրիմեանը: Մտաւոր զարթոնքի հետ ապահովելով նաեւ քաղաքական ազատութեան զարթոնում:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ
ԿՆԻՔ

¹⁴⁰ Մկրտիչ Ա. Խրիմեան կաթողիկոսի կեանքի եւ հասարակական գործունէութեան մասին տե՛ս Կոստանդյան Է., Մկրտիչ Խրիմյան, հասարակական-քաղաքական գործունէությունը, Երեւան, 2008:

«Այն, որու անձին չուրջ պատահեցան այս բոլորը՝ Վանայ Այգեստաններէն մինչեւ Վաղարշապատի հնձանները, Վարազէն մինչեւ Ս. Էջմիածնի գահը՝ ուր երկու անգամ հայկանոյշ քառասուն ծաղիկներու օծումն ունեցաւ, ան Հայաստանեայց Մկրտիչն էր, ԱՐԾՈՒԱԹՈՒԶ ՀԱՅՐԻԿԸ ՀԱՅՈՅ»¹⁴¹:

Ժողովուրդը դիմաւորում է Մկրտիչ Ա. Խրիմեան կաթողիկոսին:

¹⁴¹ Գարեգին եպս. Տրապիզոնի (Խաչատուրեան Գարեգին, Արեւիսկոպոս), Տարօնաշունչ, 1945, Պուլնոս Այրէս, էջ 105:

Մաշտոցեան Մատենադարանում այսօր պահուում է Խրիմեան կաթողիկոսի արխիւի մի մասը, շուրջ 8.000 միաւոր վաւերագիր:

Այս վաւերագրերը գետեղուած են 101–117 համարները կրող թղթապանակներում, ներկարուած են եւ կնքուած կաթողիկոսական կնիքով: Այս արխիւում չկան պաշտօնական գրութիւններ եւ կոնդակներ: Այստեղ ընդգրկուած են 1893–1907 թթ. ընթացքում Հայոց Հայրիկին ուղղուած գաղթականութեան դիմումները, որոնցով նրանք հաց կամ հագուստ էին խնդրում, հանգանակութեան թոյլտուութիւն՝ բանտերից իրենց հարազատներին ազատելու համար: Այս նամակները բնօրինակներ են, որոնց մի մասը կնքուած է տուել բնակավայրի ծխատէր քահանայի կնիքով: Նամակները գրուած են սեւ կամ կապոյտ թանաքով: Բովանդակութեան առումով մեծամասամբ խնդրագրեր են՝ հացի, սնունդի, հագուստի, կացարանի, բժշկուելու առնչութեամբ: Կարիքներ, որոնք առաջացել էին քուրդ շէյխերի, թուրք պաշտօնեաների, Օսմանեան կայսրութեան որդեգրած հարստահարութեան, հայաջինջ քաղաքականութեանն իբրեւ հետեւանք:

Այս նամակները, ուղղուած լինելով Հայոց Հայրիկին, չեն առաքուել յատուկ նամակատան ծառայութեան միջոցով: Այդ առումով բաժանուում են երեք մեծ խմբի.

Ա) Նամակներ՝ գրուած համիդեան կոտորածների արդիւնքում փախուստի դիմած մարդկանցից, որոնք, նամակը շարադրելու պահին գտնուել են Արեւելեան Հայաստանում, իսկ աւելի յստակ, ինչպէս նամակներում է նշուած, վանքի գոմում կամ վանքի պլանում (վանքի շրջափակում):

Բ) Նամակներ՝ գրուած այն կարօտեալ գաղթականներից, որոնք մի քանի ամսից մինչեւ առաւելագոյնը երկու տարի կաթողիկոսի յատուկ յանձնարարականով հաստատուել էին որեւէ գիւղում: Գաղթականութեան տեղաւորման գործընթացն ունէր շարունակական բնոյթ, իսկ նրանց կերակրելու, կեցութիւն եւ կացարան տրամադրելու խնդիրը, ինչպէս կարգում ենք նամակներում, կաթողիկոսի յանձնարարականով մասամբ դրւում էր տեղական համայնքների հոգածութեան վրայ: Այս կամ այն գիւղում գաղթականների կեցութեան ժամանակի լրանալու պարագայում, կամ, երբ նշուած գիւղն այլեւս անկարող էր կերակրելու, օգնելու, նեցուկ կանգնելու այդ ընտանիքին, գաղթականները ստիպուած էին լինում նորից դիմելու կաթողիկոսին:

Գ) Նամակներ, որոնց հեղինակները յատուկ հասել էին Վաղարշապատ եւ սպասում էին այն յանձնելու յարմար առիթի:

Նամակներն ունեն ձեռագրային որոշ նմանութիւններ: Կարելի է ենթադրել, որ եղել են յատուկ նամակագիրներ, որոնք գրի են առել

գաղթականների ասելիքը խիստ բառացի, այնպէս, ինչպէս ցանկացել է իր խօսքն ուղղել տուեալ անձը: Սակայն կան նաեւ բացառիկ ինքնուրոյն, գեղեցիկ, լեզուական ճոխ արտայայտչամիջոցներով ու պատկերաւոր շարադրուած գրութիւններ:

Անցնող տարիների ընթացքում մենք ձեռնարկեցինք նախ վաւերագրերն ըստ գաւառների դասդասելու եւ խմբաւորելու աշխատանքը: Մէկ խումբ կազմեց Արեւելեան կամ Ռուսահայաստանի շրջաններից գրուածները: Միւս խումբը, որ վաւերագրերի մեծամասնութիւնն էր, մաս կազմեց Արճէշ, Բալու, Բաղէշ, Բուլանք, Խարբերդ, Սուրմալու եւ միւս բոլոր հայաշատ գաւառներից գրուած նամակների խմբին:

Որպէսզի ուսումնասիրութիւնը լինէր առաւել ամբողջական եւ մանրակրկիտ, վաւերագրերի քանակով պայմանաւորուած, առանձնացրինք Բուլանք գաւառը:

Բուլանք գաւառին վերաբերող աղբիւրները, ուսումնասիրութիւններն ու սկզբնաղբիւրները բաժանուած են 3 խմբի.

Ա. Ուսումնասիրութիւններ, որոնք գրուել կամ հրատարակուել են նախքան 1915 թ. Հայոց ցեղասպանութիւնը:

Բ. 1915–1916 թթ. գրառուած նիւթեր, որոնք ցեղասպանուած հայրենիքի մասին բեկորների հաւաքման փորձեր էին՝ քաջ գիտակցելով եղած տեղեկութեան պահպանման անհրաժեշտութիւնը: Օրինակ, այս նպատակով են հաւաքուել այն վաւերագրերը, որոնք լոյս տեսան 2012ին¹⁴²:

Գ. Նոր շրջանի ուսումնասիրութիւններ, որոնցում 100 տարուայ ընթացքում ձեռք բերուած նորանոր տեղեկութիւնների լոյսի տակ փորձ է արւում ամբողջացնելու Բուլանք գաւառի բնակչութեան, եկեղեցիների, գիւղերի ցուցակները:

Ուսումնասիրելով Մկրտիչ Խրիմեանին ուղղուած նամակները եւ առանձնացնելով դրանցում եղած գիտական նիւթն ու յատկապէս ուշադրութիւն դարձնելով տեղանուններին՝ նկատեցինք, որ մինչ օրս հրապարակուած աղբիւրները բաւական հակասական են:

Այս առումով մենք ունէինք երկու մեծ խնդիր: Պատմագրական փաստը, որը հիմնուած է արդէն իսկ հրապարակուած, տպագիր աղբիւրների կամ գրականութեան վրայ, եւ տեղեկութիւններ կամ գիտելիք, որ մեզ են փոխանցում այս վաւերագրերը, այս դէպքում գաղթականութեան անտիպ նամակները, որոնք գիտական շրջանառութեան մէջ են դրւում առաջին

¹⁴² Հայոց ցեղասպանութիւնը Օսմանյան Թուրքիայում, Վերապրածների վկայություններ. Փաստաթղթերի ժողովածու, հտ. I, II, III, կազմ.՝ Վիրաբյան Ա., Ավագյան Գ., Երևան, 2012:

անգամ: Այստեղ առկայ է գիտական նորոյթ, այն է՝ բնակավայրեր, որոնց մասին մատնանշում են տեղի բնակիչները, սակայն այդ մասին առայժմ մեզ յայտնի չէ: Գիւղեր, որտեղ ապրել է հայութիւն, սակայն տպագիր աղբիւրներում այդ մասին տեղեկութիւններ չկան:

Մինչդեռ Խրիմեան կաթողիկոսի արխիւի մէջ արձանագրուած վաւերագրերը անհերքելի գրաւոր վկայութիւններ եւ սկզբնաղբիւրներ են: Մարդիկ գրել կամ նամակ են թելադրել մատնանշելով իրենց հասցէն: Արդեօք կարո՞ղ էին սխալուել սեփական հասցէն գրելու ընթացքում:

Ինչո՞ւ ենք ուղղում այս հարցը:

Մեր առանձնացրած տեղանունների մէջ կան գիւղանուններ, որոնք տեղ չեն գտել Բուլանք գաւառին նուիրուած մասնագիտական գրականութեան մէջ: Կան գիւղանուններ, որոնք որոշ աղբիւրներում ընդգրկուած են Բուլանքի, միւսներում՝ Մանազկերտի կազմի մէջ: Այդ դէպքում ո՞րն է աւելի հաւաստի: Այն, որ գրուած է անմիջապէս տեղաբնիկի նամակո՞ւմ, այն որ գրուած է Հայոց մեծ եղեռնից 30 տարի առաջ ճանապարհորդի՞, թէ՞ Յեղասպանութեանը յաջորդող տարիների ընթացքում յիշողութիւնների հիման վրայ:

Աւելի հակուած ենք ընդունելու այն մօտեցումը, ըստ որի տեղաբնիկները աւելի ճշգրիտ պէտք է որ նշած լինէին իրենց բնակավայրը: Մեզանից հարիւր երեսուն տարի առաջ մարդիկ բանահիւսութեան հարիւրաւոր էջեր գիտէին անգիր, գիտէին նաեւ, թէ իրենց գիւղը քանի՞ ոչխար ու կով ունէր, գիւղում քանի՞ մարդ էր ապրում, քանի հարսնացու կար եւն. եւն.: Ուրեմն ինչո՞ւ կասկածի տակ դնենք բնակավայրի այս կամ այն գաւառին վերագրելը, մաս կազմելը, կամ տուեալ տեղանուն գոյութիւնը նշուած գաւառում: Օրինակները քիչ չեն եւ հաւանականութիւնը, որ բնակիչները աւելի ճշգրիտ գիտելիքներ ունէին, բաւական ծանրակշիռ է: Թէպէտեւ, այստեղ էլ կարող ենք բախուել նաեւ վարչական անընդհատ կրկնող վերաբաժանումների մասին հասարակ բնակչութեան անտեղեակ լինելու վարկածին: Ինչ խօսք՝ տեղին է նաեւ մէջբերել Գարեգին վրդ. Սրուանձտեանցի՝ Մանազկերտ եւ Բուլանք գաւառների սահմանների մասին նկարագրութիւնը. «Վանայ ծովուն Արեւմտեան գաւառաց ուղղութեամբ, այսինքն Ախլաթու, Արծկէու եւ Արճէշու ետեւը յարեւմուտս կոյս կը տարածին Վերին եւ Ներքին Պուլանըխները ու Մանազկերտը: Այս երեք անունով գաւառները իրենց դիրքին նայելով պէտք է միացեալ համարել, ինչպէս որ այժմս է, գաւառագլուխ ունենալով Մանազկերտ բերդաւանը: Եւ կը սահմանուի այսպէս. Հարաւէն՝ Մշոյ դաշտ եւ Չարբօհար, յԱրեւմտից՝ Խնուս, Հիւսիսէն՝

Ալաշկերտ, ուր կայ եւ Այնթապ դաշտ, յԱրեւելից՝ Խլաթ, Արծկէ եւ Արճէշ գաւառները»¹⁴³:

4. Պոլսոյ «Ազատամարտ» օրաթերթի 1910 թ. հրապարակումների մէջ գրեթէ նոյն միտքն է արտացոլուած. «Պոլսանըզ. այս շրջանի կրթական պատկերը հետեւեալն էր 908ին. — Վերի եւ Վարի Պոլսանըզ, ինչպէս նաեւ Մանազկերտի գաւառը, որոնք միասնաբար 50—55 հայ գիւղերէ կը բաղկանան...»¹⁴⁴: Նկատենք, որ Բուլանըք-Մանազկերտը 19-րդ դարավերջին դեռեւս ընկալուած էր եւ կար որպէս մէկ վարչական միաւոր:

Ռուսական շտաբի հետախոյզ¹⁴⁵, Վանի ռուսական փոխհիւպատոս, գնդապետ Վ. Մայեւսկին այս երկու գաւառների տեղագրութեան առնչութեամբ գրում է, թէ դժուար է որոշել՝ որտե՞ղ է վերջանում մէկն ու սկսում՝ միւսը¹⁴⁶: Յատկապէս սահմանային գիւղերի առնչութեամբ այս կամ այն գաւառին պատկանելու հարցը սկզբնաղբիւրների մէջ տարբեր է, որից եւ ծագում է հետազօտական գրականութեան մէջ հանդիպող հակասականութիւնը:

Մեր ուսումնասիրութեան երկրորդ գլխում, գիւղանուններին անդրադառնալիս խօսում ենք բացառապէս 1893—1907 թթ. ընթացքում Բուլանըք գաւառի մէջ մտնող բնակավայրերի մասին: Եթէ վերցնենք այլ թուականներ, ապա խառնաշփոթն աւելի ու աւելի կը մեծանայ, քանի որ, ինչպէս գիտենք՝ մշտապէս եղել են վարչական վերաբաժանումներ, տեղանունների անուանափոխութիւններ, իսկ եթէ հետընթաց կատարենք առնուազն 3—4 դար ապա բխուելու ենք նաեւ Բուլանըքի մի շարք գիւղերի բնակչութեան բռնագաղթի, աւելի ուշ այլ գաւառներից հայերի վերադարձի երեւոյթի, քուրդ շէյխերի կողմից գիւղանունների փոփոխման, գիւղերին պատկանող հողերի վերաբաժանման խնդրին, որով պայմանաւորուած էլ փոփոխուել են գիւղերի սահմանները: Ինչ վերաբերում է Հարք գաւառի այն տեղանուններին, որոնք յիշատակուել են պատմաբանների կողմից իբրեւ Հարք գաւառի գիւղանուններ, որ աշխարհագրորէն մաս էր կազմում նախաեղեռնեան Բուլանըք գաւառին, ապա մի շարք յայտնի բնակավայրեր գտնելն ուղղակի անհնարին կդառնայ: Օրինակ, Ստեփանոս Տարօնեցու Տիեզերական պատմութեան մէջ յիշատակուած է Եղեգական¹⁴⁷

¹⁴³ Մրտանձտեանց Գ. վրդ., Համով-Հոտով, Կ. Պոլիս, 1884, էջ 99—100:

¹⁴⁴ 3. Ե., Պոլսանըզ, «Ազատամարտ» օրաթերթ, Կ. Պոլիս, 1910, հմր. 201:

¹⁴⁵ Каширин В. Б., Дозорные на Балканах. Русская военная разведка в странах Балканского полуострова накануне и в годы Первой мировой войны, Москва, Викмо-М, 2014 г., с. 103, 610:

¹⁴⁶ Маевский В. Т., Военно-статистическое..., с. 112—113.

¹⁴⁷ Հարք գաւառի մաս կազմող այս գիւղի մասին տե՛ս նաեւ Արաբացի մատենագրեր..., էջ 12:

անունով գիւղը, որ է Սահակ կաթողիկոսի ծննդավայրը¹⁴⁸: Հարք գաւառի մէջ մտնող Եղէգակ գիւղի մասին յիշատակում են նաեւ արաբ մատենագիրները¹⁴⁹: Սահակ Բ. կաթողիկոսը (534–539) (Ուղկեցի¹⁵⁰) այլեւայլ աղբիւրներում յիշուել է Սահակ Յըղկեցի, Զակեցի, Զակեցի, Եղեգիկցի, Եղեգականցի եւ Հարքցի, եւ «Որուն ղիւրքը անորոշ մնացած է այժմեան Պուլանըք գաւառի մէջ»¹⁵¹:

Մեզ հասանելի աղբիւրները Բուլանըքում հաշւում են 20¹⁵², 25–26¹⁵³, 29¹⁵⁴, 30¹⁵⁵, 32¹⁵⁶ հայաչափ գիւղ: Ինչ վերաբերում է առհասարակ Բուլանըքի մէջ մտնող խառը գիւղերին, որոնց բնակիչներն էին հայեր, քրդեր, թուրքեր եւ այլք, հաշւում է 43¹⁵⁷, 46, 49¹⁵⁸, 51¹⁵⁹, 52¹⁶⁰, ¹⁶¹ գիւղ: Յրանսիացի աշխարհագրագէտ Վ. Քինեի հաշւումների համաձայն 1891ի դրութեամբ Բուլանըքն ունէր աւելի քան 135 բնակավայր, որով այն դառնում էր Մուշից յետոյ երկրորդ խոշոր հայաչափ կենտրոնը¹⁶²:

Եթէ մեզ հասանելի աղբիւրներից քաղենք միայն 1895–1915 թթ. ընթացքում իբրեւ Բուլանըք գաւառին մաս կազմող այն բնակավայրերը, որոնք յիշատակուած են մէկ կամ առաւելագոյն երկու անգամ, ապա

¹⁴⁸ Ստեփաննոս վրդ. Տարօնեցի, Տիեզերական պատմութիւն, Փարիզ, 1859, էջ 82:

¹⁴⁹ Արաբացի մատենագրեր..., էջ 12:

¹⁵⁰ «Իսկ ի գաւազանագիրս Միխայէլի Ասորոյ, Սահակ Բ. կաթողիկոս գրի 'ի գեղջէն Ուղկայ», տե՛ս Իննիճեան Ղ., Ստորագրութիւն 1822, էջ 120:

¹⁵¹ Օրմանեան Մ. արք., Ազգապատում, հտ. Ա., 2001, էջ 611:

¹⁵² Владимир Н. Филиппов, Военное..., էջ 21:

¹⁵³ Միրախորեան Մ., նշ. աշխ., էջ 69, 86:

¹⁵⁴ Ա. Դօ (Յովհաննէս Տէր-Մարտիրոսեան), Վանի, Բիթլիսի եւ Էրզրումի Վիլայեթները, Երեւան, տպարան, 1912, էջ 146:

¹⁵⁵ Kévorkian Raymond, *The Armenian Genocide, A Complete History*, I. B. Tauris & Co Ltd., London-New York, էջ 350:

¹⁵⁶ Karayan S. Y., M. D., *Armenians in Ottoman Turkey*, էջ 196–197:

¹⁵⁷ Մշոյ Աշխարհ, «Լուսայ», Գիրք Ա., 1897, էջ 167:

¹⁵⁸ Սրուանձտեանց Գ. վրդ., Համով-Հոսով, էջ 101:

¹⁵⁹ Բենսէ, Բուլանըխ կամ Հարֆ գաւառ, Ազգագրական հանդէս, Ե, Թիֆլիս, 1899, էջ 34:

¹⁶⁰ Маевский В. Т., Военно-статистическое..., էջ 119–120:

¹⁶¹ Սասունի Կ., Պատմութիւն..., 2013, էջ 318:

¹⁶² Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie: géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie-Mineure*, tome deuxième, Paris, 1891, էջ 588:

կատանանք հետեւեալ պատկերը. Գարապաղար¹⁶³, Գեղանք¹⁶⁴, Եկմալ¹⁶⁵/Yegmal, Թաղաւան¹⁶⁶, Թրքաշէն¹⁶⁷, Խաղօղլի¹⁶⁸/Խան օղլի¹⁶⁹, Խասմիկ¹⁷⁰, Խարաբա-Ղա-սըմիկ¹⁷¹, Խօթանլու¹⁷², Խոշկերտ¹⁷³, Կերօլան/Kerolan¹⁷⁴, Կաղանջ¹⁷⁵, Կոպակ¹⁷⁶, Մալազկերտ¹⁷⁷, Մալախդրան¹⁷⁸, Մալամաստաֆա¹⁷⁹, Մոլա-Բաղ¹⁸⁰, Մոլլաքար¹⁸¹, Նէմջաշեղ¹⁸², Նորադին¹⁸³, Նորաշէն¹⁸⁴, Շիղ¹⁸⁵, Պրտոպ¹⁸⁶, Ռոստամգիրուկ¹⁸⁷, Սրտանուտ¹⁸⁸, Տոլախ Բաշ¹⁸⁹, Օղնուտ¹⁹⁰:

Ներկայացուած այս ցանկին մենք չենք աւելացնում Վ. Մայեսկու եւ Վ. Պետոյեանի կազմած ցուցակներում եղած տեղանունները: Դրանք արդէն իսկ ներկայացրել ենք առանձին աղիւսակներով:

¹⁶³ «Ազատամարտ», 1910, Կ. Պոլիս, հմր. 201:

¹⁶⁴ «Ընդարձակ Օրացոյց», 1903, էջ 338–339:

¹⁶⁵ Այս տեղանունը ներառել ենք, քանի որ Ռ. Գէորգեանի աշխատանքը պատրաստուած է պատ-
րիարքարանի կազմած ցուցակների հիման վրայ: Տե՛ս Kévorkian R., The Armenian Genocide,
A Complete History..., էջ 350; Маевский В. Т., Военно-статистическое..., էջ 118–119:

¹⁶⁶ «Ընդարձակ Օրացոյց», 1903, էջ 338:

¹⁶⁷ Ա.-Դօ, էջ 147: Ամենայն հասանականութեամբ Բրգաշէն կամ Փրկաշէն տեղանուններն են
վրիպակով:

¹⁶⁸ Ասորպետ, Բուլանըկ, հմր. 213:

¹⁶⁹ Նոյն տեղում:

¹⁷⁰ Նոյն տեղում:

¹⁷¹ Նոյն տեղում:

¹⁷² «Դրօշակ», 1895, հմր. 12, էջ 9; «Ազատամարտ», Կ. Պոլիս, 1910, հմր. 201:

¹⁷³ «Ընդարձակ Օրացոյց», 1903, էջ 338:

¹⁷⁴ Kévorkian R., The Armenian Genocide, A Complete History..., էջ 350:

¹⁷⁵ ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 103, վաւ. 349:

¹⁷⁶ Ա.-Դօ, էջ 147: Ամենայն հասանականութեամբ Կոդակ տեղանունն է վրիպակով:

¹⁷⁷ «Ընդարձակ Օրացոյց» Սուրբ Փրկիչ Հիւանդանոցի Հայոց, Կոստանդնուպոլիս, 1903, էջ 338:

¹⁷⁸ Սասունի Կ., 2013, էջ 318:

¹⁷⁹ Յ. Ե., Պոլսանըզ, «Ազատամարտ», 1910, հմր. 201:

¹⁸⁰ Ասորպետ, Բուլանըկ, հմր. 213:

¹⁸¹ «Ընդարձակ Օրացոյց», 1903, էջ 338:

¹⁸² Նամակ Բուլանըղից, «Դրօշակ» Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան օրգան, 1895, հմր. 12,
էջ 8–10:

¹⁸³ ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 103, վաւ. 361. նաեւ՝ «Մշակ», հմր. 213:

¹⁸⁴ «Ընդարձակ Օրացոյց», 1903, էջ 338:

¹⁸⁵ «Դրօշակ», 1895, հմր. 12, էջ 9:

¹⁸⁶ Սասունի Կ., 2013, 318; Ա.-Դօ, էջ 146:

¹⁸⁷ ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 101, վաւ. 121, թղթ. 103, վաւ. 386. նաեւ՝ «Ընդարձակ Օրացոյց», 1903, էջ 338:

¹⁸⁸ «Ընդարձակ Օրացոյց», 1903, էջ 338–339:

¹⁸⁹ «Մշակ», հմր. 213:

¹⁹⁰ «Համբաւաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յաւելոստ հմր. 48:

Ինչ վերաբերում է Մ. Խրիմեան կաթողիկոսի ֆոնդի ուսումնասիրությանը, դրանց աւարտին մենք կազմեցինք Մշոյ Բուկանըք (Բուկանուկ, Բուկանլու, Բլանուկ, Բըլանըլ, Պուկանլու, Պուկանք¹⁹¹) գաւառի 28 հայաբնակ գիւղերից գրուած ցանկ, որոնց հեղինակները, 1893–96 թթ. ընթացքում հաստատապէս ապրել են Մշոյ Բուկանըք գաւառի նշուած գիւղերում Աբդուլ Համիդ II սուլթանի հայահալած քաղաքականութեան եւ կազմակերպած կոտորածների պատճառով դիմել էին փախուստի, հասել Արեւելեան Հայաստան, սակայն սեփական միջոցներով չկարողանալով լուծել առաջնահերթ խնդիրները՝ դիմումներ էին ուղղել Հայոց Հայրիկի:

Այդ գիւղերը 28ն են՝ Աբրի (Ապրի), Ալագեազ (Ալգոզ), Ատկոն (Յատկոն, Յադկոն, Յադկոն), Բլուր (Պլուր), Բոստաքեանդ (Բոստանքանդ, Բոստաքենթ), Եօնջալու (Եօնճալու, Յոնջալու, Օնճալու), Եօթնջուր (Յոթընջուր, Յոտնչոր, Ոտնչոր), Թէղուտ (Թղութ, Թղուտ), Լաթար (Լաթառ), Լիզ (Լզա-Բուկանըք), Խարաբաշհար (Խրաբաշհար, Խարաբշհար, Խարապա Շէհիր), Քարաղըլ (Ղարաղլու, Քարա-աղըր, Քարաղլ, Խարաղըլ¹⁹², Քարաղէշ¹⁹³), Ռըստամկէտուկ (Խրիստամ գետուկ, Խրիստամ-Քատուկ), Խօշգեալդի (Հոշգեալդի, Խոշկալուր, Խօշկելտի, Խոշկելտի), Կաղանջ, Կողակ (Կողագ), Կոփ (Կոբ, Կոպ, Բուկանըք), Համզաշէյխ (Համզաշէխ, Համզա-Շեխ), Մէջիթլու (Մաճըտլու, Մաճիտլու, Մեջեթլի, Մէճիտլու), Մերպար (Միրբար, Միրիբար), Մալաքեանդ (Մուլահքենթ, Մուլահքանտ), Նորադին (Նորատի), Շէյխաղուբ (Շէյխ Եակուբ, Շէյխաղուպ), Շէրվանշէյխ (Շեր-Վան-Շէյխ, Շէր-Վան-Շեխ), Պագրան, Փիոնիկ (Բիօնք, Բիոնգ, Պիոնգ), Փրկաշէն (Բրգաշէն, Բրգայ Շէն), եւ Քաքաուլու (Թաքիաուլու, Թաքեաուլու, Թաքեաուլի, Քէքէուլու, Քեքեիլի, Կեկեիլի):

Նշուած 28 գիւղերից Կաղանջ գիւղի մասին, բացի Խրիմեանին ուղղուած նամակներից, առայժմ չունենք որեւէ այլ աղբիւր: Մինչ այժմ գտնուել է միայն մէկ վաւերագիր, որտեղ նշուած է Կաղանջ տեղանունը:

Ինչ վերաբերում է Բոստանքանդ տեղանունը, ըստ Մ. Միրախորեանի՝ «Շինուած ընդարձակ բլրոց կողերուն վերայ եւ կը կազմէ մէջ տեղի սահմանն Մշոյ եւ Ներքին Պուկանըլի»¹⁹⁴: Այս առնչութեամբ տեղին է

¹⁹¹ Պոպանֆ, տե՛ս ՄՄ, թղթ. 103, վաւ. 186:

¹⁹² «Ընդարձակ Օրացոյց», էջ 338:

¹⁹³ Մարտիրոսեան Ն., նշ. աշխ.:

¹⁹⁴ Միրախորեան Մ., հտ. Գ., էջ 93:

մէջբերել նաեւ «Տեղագրութեան» հետեւեալ նկարագրութիւնը. «Դիրք վանացն 'ի բարձու կայ եւ հայի 'ի վերայ դաշտավայրին Մանազկերտի եւ Կոբայ միանգամայն, զի չիք որոշիչ սահման 'ի լեռանց կամ 'ի բլրոց եւ կամ գետոյ իրիք ընդ երկոսին գաւառսդ Մանազկերտ եւ Կոբ, այլ ըստ արդի բաժանման 'ի գիւղորէից սահման հատանի, յորոց մասն մի Մանազկերտի են սեփականեալ եւ մասն մի Կոբայ»¹⁹⁵:

Բոստաքանդի առնչութեամբ որպէս Բուլանք գաւառի գիւղ ունենք երկու հաստատում: Անտիպ աղբիւրներից վաւերագրեր Խրիմեանի ֆոնդից, իսկ տպագիր աղբիւրներից այն վկայուած է Պատմութիւն Տարօնի Աշխարհի գրքում՝ որպէս Ներքին Բուլանքի բնակավայր¹⁹⁶:

Յաջորդը վերաբերում է Պագրան, Խրիստամ-Քատուկ կամ Ռստամ-Կիրուկ (Ռոստամ-Գետիկ, Ռոստամգիրուկ) եւ Նորադի գիւղերին:

Վան-Տոսպ (Թիֆլիս) թերթում Նազարէթ Մարտիրոսեանի հրապարակուած վիճակագրական թարմացուած աղիւսակում «Մանազկերտի գիւղանուններ» բաժնում ունենք Բագրան անունով բնակավայր¹⁹⁷: Արդեօ՞ք սա նոյն Պագրանն է, որը սահմանային շրջանում գտնուելու պատճառով երբեմն համարուել է Մանազկերտի, երբեմն էլ՝ Բուլանքի մէջ մտնող գիւղ:

Մեր նպատակը հնարաւորին շատ վկայութիւններ եւ վաւերագրեր գտնելն է, որոնց վրայ յենուելով կարելի է հիմնաւորել բնակավայրի այս կամ այն գաւառին մաս կազմելու հարցը: Այս փուլում մենք սահմանափակուած ենք եղած եզակի վկայութիւնը գիտական լայն հանրութեանը ներկայացնելով, սակայն վստահ ասելու համար, թէ այն Բուլանքի գիւղերից է, անհրաժեշտ է ունենալ աւելի շատ վկայութիւններ եւ փաստեր, ինչն էլ մեր հետազոտութեան նպատակն է:

Գալով Նորատին եւ Նորադին տեղանուններին՝ ամենայն հաւանականութեամբ այն պէտք է նոյնացնել Նորաշէն բնակավայրի հետ, որի մասին հանգիպում ենք «Ընդարձակ Օրացոյց»ի (1903) էջերում, որպէս Բուլանք գաւառի բնակավայր¹⁹⁸:

Բենսէն իր հերթին նշում է գիւղանուններ, որոնք, «հայկական ծագում ունենալով հանդերձ, զուրկ են աւանդոյթներից»¹⁹⁹: Ինչպէս, օրինակ, Ատկոն, Փրկաշէն, Ագրակ, Կողակ, Առնճիկ, Փրոնկ գիւղերը:

¹⁹⁵ Հ. Ն. Սարգիսեան, Տեղագրութիւն, 1864, էջ 223:

¹⁹⁶ Սասունի Կ., 2013, էջ 248:

¹⁹⁷ Մարտիրոսեան Ն., նշ. աշխ.:

¹⁹⁸ «Ընդարձակ Օրացոյց», 1903, էջ 338:

¹⁹⁹ Բենսէ, Բուլանքի կամ Հարֆ, էջ 27:

Ի հակադրութիւն Բենսէի՝ Խրիմեանի ֆոնդում առկայ նամակների քանակով պայմանաւորուած՝ կարող ենք վստահաբար ասել, որ նշուած գիւղերից մի քանիսը Մեծ եղեռնից առաջ հայկական հոծ բնակչութիւն ունեցող բնակավայրեր են եղել, գրուած նամակներն էլ շարադրուած են գեղեցիկ հայերէնով: Այդ մասին կանգրադառնանք իւրաքանչիւր տեղանունը նուիրուած բաժնում:

Բուլանք գաւառի մէջ ընդգրկուած Խաչի գիւղի մասին առայժմ որեւէ վկայութիւն չենք կարողացել գտնել Մ. Խրիմեանի ֆոնդից: Չգտնելը, անշուշտ, դեռ չի նշանակում, թէ մենք ժխտում ենք այս բնակավայրի գոյութիւնը կամ նրա հայկականութիւնը:

Խրիստամ-Քատուք բնակավայրը, որպէս Բուլանք գաւառի գիւղ յիշատակուած է Սեւան Նիշանեանի²⁰⁰ մօտ եւ Ընդարձակ Օրացոյցի 1903ի էջերում:

Ինչ վերաբերում է Ալգոզ տեղանունը, ամենայն հաւանականութեամբ Ալագեոզ/Elgöz գիւղն է, որը տեղացիներն արտասանել են Ալգոզ ձեւով: Այս բնակավայրը յիշատակում է Վ. Մայեւսկին, իբրեւ զուտ մուհաջիրներով՝ իսլամ գաղթականներով բնակեցուած գիւղ:

Ստորեւ՝ այբբենական կարգով ներկայացնում ենք Բուլանք գաւառի գիւղերը՝ 1893–1896 թթ. ընթացքում Մկրտիչ Ա. Խրիմեանին ուղղուած նամակների վերծանութիւններով: Գրքի ամփոփում (Summary) բաժնում ընթերցողը կարող է ծանօթանալ Մ. Խրիմեանին ուղղուած նամակների անգլերէն թարգմանութիւններին:

²⁰⁰ <http://nisanyan1.blogspot.com/2018/10/anadoluda-gezintiler-mus-bulank-ilcesi.html>

ԱՐՐԻ ԳԻՒՂ (ՆԵՐՔԻՆ ԲՈՒԼԱՆԸՔ)

(ESENLIK)

Աբրի հայաբնակ գիւղն ընկած էր Բիթլիսի նահանգի, Մշոյ գաւառի Ներքին Բուլանք գաւառակում, Նազիկ լճից մօտ 14 կմ հիւսիս, Բլէջան լեռան հիւսիսարեւմտեան ստորոտում: Հայր Սուքիաս. Էփրիկեանն Աբրի/Ապրի գիւղը տեղակայում է Լիզից 1^{1/4} ժամ հեռավորութեան վրայ, Տուրուբե-րանի Կորանի գաւառի սահմաններում²⁰¹:

Խրիմեան Հայրիկին ուղղուած նամակներում տեղացիներն իրենց գիւղն անուանել են Աբրի, Ապրի, Աբրէ, Յաբրի²⁰²: Այլ աղբիւրներում բնա-կավայրն յիշատակուած է նաեւ Էպրի²⁰³ եւ Աբրէ²⁰⁴ ձեւով:

Քեմալական Թուրքիայում 1928 թ. բնակավայրը հաշուառուել ու ար-ձանագրուել է Աբրի (Abri)²⁰⁵: Ներկայումս այն քրդաբնակ է եւ կոչւում է Էսենլիք (Esenlik)²⁰⁶:

Աբրի տեղանունն ծագումը Մաղաքիա արք. Օրմանեանը կապում է Բզնունեաց եպիսկոպոս, Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութեան երիցա-գոյններից Աբրահամ Զէնակեցու հետ, որի «վախճանը եղաւ խաղաղու-թեամբ ի բարուք ծերութեան, եւ թաղուեցաւ իր վիճակի մէջ: Պուլանքի Աբրի գիւղին կը ցուցուի այսօր իր գերեզմանը, եւ գիւղն ալ իր ճգնութեան տեղը կը կարծուի: Նոյնիսկ Աբրի գիւղին անունն ալ Աբրահամի անունէն առնուած կ'երեւի»²⁰⁷:

²⁰¹ Էփրիկեան Ա., Պատկերագարդ Բնաշխարհիկ բառարան, հտ. Ա., Երկրորդ տպագրութիւն, Վենետիկ, Սուրբ Դաւար, 1903, էջ 242:

²⁰² ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 104, վաւ. 130, նամակագիր՝ Պետրոս Տէր Դաւիթեան; թղթ. 104, վաւ. 139, նամակագիր՝ Ազնի Տէր Դաւիթեան:

²⁰³ «Շէյխեր կան, որոնք տխրաներ կը պահեն կը կարդացնեն, բայց ի՞նչ կը կարդացնեն... հասկցողը կը հասկնայ: Ասոնցմէ քանիսը Մշոյ թաղերուն մէջն են, միւսները գեղերն են, զոր օրինակ շէյխ մը Թիլ, շէյխ մը Մալաֆանդ, շէյխ մը Յատկոն, շէյխ մը Էպրի, շէյխ մը Լաթառ..., տե՛ս Սրռանձտեանց Գ., Երկեր, Երեւան, 1982, հտ. 2, էջ 126:

²⁰⁴ «Համբարաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յանդուած հմր. 45:

²⁰⁵ Son Teşkilatı Mülkiyede Köylerimiz..., էջ 416:

²⁰⁶ <https://nisanyanmap.com/?y=Arakonak&lv=&t=Bulan%C4%B1k&u=1&ua=5>

²⁰⁷ Օրմանեան Մ. արք., Ազգապատում, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2001, հտ. Ա., էջ 510–511:

Ս. Գէորգ եկեղեցու եւ այլ խոնարհուած սրբավայրերից զատ այստեղ եղել են նաեւ բազմաթիւ Օջախներ²⁰⁸: Ամենանշանաւոր Օջախներից մէկը Մամբրէի գերեզմանաքարն էր²⁰⁹, որի մասին այլ հեղինակներ համարում են զուտ յունական եկեղեցու փլատակ²¹⁰:

Աբրի գիւղը հարուստ էր նաեւ հանածոներով, եւ յատկապէս՝ քարհանքերով, որտեղից հանում էին ամբողջ շրջանի ջրաղացների համար անհրաժեշտ քարերը: Գիւղից մինչեւ Ազնաւուրի բերդ տանող լեռնաշղթան ամբողջութեամբ սպիտակաւուն, կրային հող էր, որին տեղացիներն անուանում էին եռքար (քարածուխ): Այն մեծ պահանջարկ ունէր յատկապէս դարբինների մօտ՝ իբրեւ երկաթը շիկացնելու լաւագոյն միջոց²¹¹:

Գիւղի հայ բնակչութեան մասին մեզ հասած տեղեկութիւնների համաձայն 1900-ական թուականներին այստեղ կար մօտաւորապէս 80–90 տուն, որից կէսը հայոց եւ կէսը քրդերինն էին²¹²: Պոլսոյ հայոց պատրիարքարանի կազմած տեղեկագրերի համաձայն հայոց ցեղասպանութիւնից առաջ գիւղում կար 203 անձ²¹³ կամ 50 տուն հայ բնակիչ²¹⁴: Մօտաւորապէս նոյն թիւն է փոխանցում Ս. Կարայեանը²¹⁵: Ինչ վերաբերում է հայութեան նիւթական կարողութիւններին այդ մասին գիտենք, որ գիւղի հայութիւնն ունեցել է մօտաւորապէս 350 գոմէշ, մատակ, եզ ու կով, 400 ոչխար, 1 ձի²¹⁶:

1915 թ. ապրիլին սկիզբ առած կոտորածները Աբրի գիւղում շարունակւում են մինչեւ յունիսի 28ը²¹⁷:

²⁰⁸ Բուլանքում օջախ ասելով նկատի ունէին այն տները, որտեղ կար «Տան Սուրբ», «Տան Օջախ», սրբազան վայր: Այս մասին աւելի մանրամասն տե՛ս Հայոց Սրբերը եւ սրբավայրերը, Ակումքները, տիպերը, պաշտամունքը, Երեւան, 2001: Յայտնի էր Աբրի գիւղի Շէլիս Սրբի թէ՛րի օջախը, որ հայերն անուանում են «Ապրուայ օճախ»՝ Ապրիի Սուրբ, ուխտատեղի: Տե՛ս Մանասեան Գ., Տաճկահայեր, Բուլանքի կոտորածը, Ապրի, Գեբուլան, «Համբաւաբեր», 1917 թ., հմր. 8, էջ 193–194:

²⁰⁹ Էփրիկեան Ս., Բնաշխարհիկ Բառարան, հտ. Ա., էջ 242:

²¹⁰ Մանասեան Գ., Տաճկահայեր, Բուլանքի կոտորածը, Ապրի, Գեբուլան, «Համբաւաբեր», 1917 թ., հմր. 8, էջ 193–194:

²¹¹ Բենսէ, Բուլանքի կամ Հարֆ, էջ 22:

²¹² Էփրիկեան Ս., Բնաշխարհիկ Բառարան, հտ. Ա., էջ 242:

²¹³ Kévorkian R., The Armenian Genocide, A Complete History..., էջ 350:

²¹⁴ Թէոդիկ, Գողգոթա, էջ 100:

²¹⁵ Karayan S. Y., M. D., Armenians in Ottoman Turkey, էջ 195:

²¹⁶ Մանասեան Գ., Տաճկահայեր, Բուլանքի կոտորածը Ապրի, Գեբուլան, «Համբաւաբեր», 1917 թ., հմր. 8, էջ 194–195:

²¹⁷ Մովսէսեան Ս., Բուլանքի կոտորածը, Մեծ-Ղարաքիլիսա 1916 թ., «Համբաւաբեր», 1916 թ., հմր. 43, էջ 1358–1360:

Կոտորածները կազմակերպում ու գլխավորում է շէյխ Սլէյն (Սիւլէյման): Ականատեսի վկայմամբ 300 աբրեցիներին ազատում են միայն 15 տարեց կին ու երեխայ, 6–7 տղամարդ, որոնք կոտորածից առաջ տեղափոխուել էին Կովկաս²¹⁸:

Մաշտոցեան Մատենադարանում պահուող՝ Խրիմեան կաթողիկոսի ֆոնդի 101–105 համարի թղթապանակներում գտնուել է 4 նամակ. գաղթական Ազնիւ Տէր Դաւիթեանից²¹⁹, Աբրահամ Ակօփով Նազարեանցից²²⁰, Պետրոս Տէր Դաւիթեանից եւ մէկ նամակ Աբրի գիւղի ծխատէր քահանայ Յովսէփ Տ. Յովհաննէսեանցից:

1916ին Բաշ-գիւղից Ալէքսանդրապոլ են փոխադրուել աբրեցի երկու որբ. Աւետիսեան Մարտիրոս՝ 8 տարեկան, Աւետիսեան Ազնիւ՝ 4 տարեկան²²¹:

(ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 103, վաւ. 91)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՂԵՓԵՆՈՒԹԵԱՆ ՏՐԵՆՈՒՆ ԵՒ ՏՐԵՆՈՒՆ ՄԿՐՏԻՉ
ՍՐԲԱՋՆԵԳՈՅՆ ԿԵԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԸՄԵՆԵՅՆ ՀԱՅՈՑ ԵՒ
ԾԵՅՐԸԳՈՒՆ ՊԵՏՐՈՐԳԻ ՄԵՅՐ ԸԹՈՒՈՅ ՍՐԲՈՅ ԷՋՄԵԼՆԻ
Ի ՏԵՃԵՍՏԵՆՈՒ ՏԵՐՍՈՆԵՅԻ, ԲՈՒԼՆՈՒՂ ԳԵՒԵՆԻ ԸՐԻ
ԳԻՒԼԵՅԻ ՊԵՏՐՈՍ ՏՐԵՐ ԴԵՒԹԵԱՆԷ՝**²²²

Խոնարհաբար խնդիր

Վեհափա՛ռ Տ[է]ր,

Ահա առաջի առնեմ խոնարհաբար եւ համբոյրել Ս[ուր]բ Գարշապարն Ա[ստուա]ծընտիր Վեհափառութեանդ: Վ[ա]սն [ուր]ոյ այլ[եւս] ոչ կարեմք համարձակիլ խնդրազրաւ եւ բանիւ դիմել Ս[ուր]բ Վեհափառութեանդ, զչարչարանս եւ ըզնեղութիւնս մեր, քանզի, արդէն յայտնի եղած է Ձեր

²¹⁸ Մովսէսեան Ս., Տաճկահայեր, Բուլանըխի կոտորածները, «Համբաւաբեր», 1916 թ., հմր. 12, էջ 377:

²¹⁹ ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 104, վաւ. 139, նամակագիր՝ Ազնիւ Տէր Դաւիթեան:

²²⁰ ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 103, վաւ. 117, նամակագիր՝ Աբրահամ Ակօփով Նազարեանց:

²²¹ «Համբաւաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յաւելուած հմր. 45:

²²² Պետրոս Տէր Դաւիթեանի մակագրութեամբ 1896ին գրուած մէկ այլ նամակ տե՛ս ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 104, վաւ. 130:

Վեհափառութեան: Եւ եւս մեր թաղանձանքն Ձեր ազգասիրութեան կողմից աւելի վշտեր կաւելացնէ: Այլ է՝ Ձեր անհրաժեշտ Ս[ուր]բ աղօթիւք յոյս է, որ փարատինք:

Ուստի առ ձեռն նոյն բարբարոսաց, որ կարելի չէր մնալ հայրենի գաւառն, որ եւ իսկ մի որդիս սպանեալ են, եւ այնու փախուցեալ թափառական ընտանիքով զերկիրն ըմբոսահայոց, եւ ա[յ]ժմոյս կամ Դադալու²²³ գիւղում:

Խնդրեմ Վեհափառութեանդ՝ խնամ անիջիք ուր[եք] ուրեք բարեհաջեացի ողորմածութեամբն Ձեր բնակուել ժամանակաւոր՝ մինչեւ ծագեսցի լոյսն ա[ստուածա]յ[ին] միջնորդութեամբն Ա[ստուա]ծընտիր Վեհափառութեան Ձեր:

*ՏԱՐՍՈՆԱՅԻ, ԲՈՒԼԱՆՈՒՂ ԳԱԻԱՌԻ ԱԲՐԻ ԳԻՒՂԻ
ՊԵՏՐՈՍ Տ[է]Ր ԴԱԻԹԵԱՆ*

18 Յուլիսի, 1895 ամի

(ՄՄ, Խկֆ, Թղթ. 103, վաւ. 103)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԷՓԵՌՈՒԹԵԱՆ ՆԵՅՐԵԳՈՅՆ ՊԵՏՐՈՐԳ ԵՒ
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՀԵՅՐԵՊԵՏ ԵՄ[ԵՆԵՅՆ] ՀԵՅՈՅ Տ[ԵԱՌՆ]
Տ[ԵԱՌՆ] ՄԿՐՏԻՉ Ս[Ր]ԲԸՋՆԵԳՈՅՆ ԿԵԹՈՒՂԻԿՈՍ
ՊՈՒԼՆԵՐԻԻ ԵՊՐԻ ԳԻՒՂԻ ՆԵՍԷՐ ՅՈՎԱԷՓ ՔԷՀԱՆԵՅ Տ[ԷՐ]
ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵՆՆՅԷ**

Խոնարհական խնդիր

Վեհափառ Հայրապետ,

Թուէս մի տարի յառաջ տանս մէջ վեց հայրենակից ճանապարհորդ հիւրընկալելով՝ մի հայի մատնութեամբ ձերբակալուեցանք վեց ընկերներով՝ չորս ամիս, յորոց երեքը կղերական էին, իսկ երեքը՝ աշխարհական, Պաղիչու բանտի մուծ խորշերու մէջ: Եւ յետ չորից ամսոյ 60-ակ[ա]ն օսմանեան ոսկի տուծելով՝ ազատուեցանք: Բայց քանի օրէն յետոյ կրկին մեզ բանտարկել ուզեց կա[ռա]վ[ա]րութիւնը՝ ինչպէս ըրաւ մի աշխներուն:

²²³ Ներկայիս ՀՀ, Արագածոտնի մարզ, Եղնիկ գիւղ:

Մեր դրացի Տէր Յարութ[իւն] ք[ա]հանայի հետ այս կողմ անցանք, իսկ կառավ[ա]րութ[իւն]ը քրդերի ձեռօք իր սրտի վրէժը լուծեց: Մեր ամէն ունեցածը աւարի առնել տուաւ: Այսպէս անցանք այս կողմ՝ 40 հոգիէ բաղկացած մեր ընտանիքը թողնելով այն կողմ:

Իսկ նուաստս այս քանի ամիս էր, որ Շիրակայ գաւառ Մուշնոյ լուրացած մի աղքատ գիւղի քահանայութեան պաշտօն կ'վարէի եւ այս տարուան ձեռքս անցած քանի կոպեկով ուղեցի ցանք ցանիլ, այն ալ մեր մեղքէն անցեալ շաբթու մի գիշերուան մէջ Յովնանի /// նմանութիւն /// ունեցաւ, զի ցուրտը յանկարծ փչացրեց, ըստ նմին նորին մերձակայ գտնուող տասը գիւղերն:

Վեհափա՛ռ Տէր, այժմ տարակուսած եմ եւ չըզդիտեմ՝ այն սրտամաշ տարակուսութեան որդը ինչպէ՞ս սրտէս մեռցնեմ, ի՞նչ կերպ ընեմ, որ սոյն ցաւալի խնդրոյն վերջ գրուի:

Նշդեհ՝²²⁴ բարձրգոյն ք[ա]հանայ մի եմ. ոչինչ չունեմ, բացի անտանելի ցաւերէն, որ գիտեն, թէ մեզ վիճակուած է: Ունեմ նաեւ մի ընտանեաց ըստուար խումբ մը հայրենեացս մէջ, որք երկու սարսափելի թշնամիներէ պաշարուած են: Մինն է սով, իսկ Բ.՝ թշնամեաց սարսափ, որ երկուն եւս մահ կապառնան:

Կաղաչեմ լալագին Վեհութեանդ, ժամ յառաջ դարման տանէք մեր ընտանեաց վիճակի բարօրութեան:

Իսկ ինձ՝ նուաստիս, չըկարեմ յայտնել, զի թշուառութիւնը 65 ծերութեանս հասակիս մէջ ձգեց զիս պանդխտութեան տղմին, եւ քաջ գիտեմ, որ Զերին Վեհութենէն ի զատ ուրիշ մէկը չէ կարող զիս այս տեղէն դուրս հանել: Ուրեմն՝ օգնեցէ՛ք...

*ԱՄԵՆԱԽՈՐԻՆ ԱԿՆԱԾԱՄԲ ՄԱՏՁԻՄ ՀԱՄԲՈՅՐ ՈՐԴԻԱԿԱՆ՝
ՅՈՎՍԷՓ Ք[ԱՀԱՆԱՅ] Տ[ԷՐ] ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ*

1895, Օգ[ոստոսի] 27

Ի Վ[ա]ղ[ա]րշ[ա]պ[ա]տ

²²⁴ Հին ֆեոդալանութեան դասագրքերի համաձայն լծորդատառք համարուող բառերը ունեն երկ-
ձեւութիւն, օրինակ՝ թակարթ-թակարդ, դժգոհ-տժգոհ, աստիճան-աշտիճան, նշդեհ-նժդեհ եւ
այլն: Տե՛ս **Տէր-Յարութիւնեան Մետրովը**, Փեոդալանութիւն հայոց լեզուի, Կ. Պոլիս, 1826 թ.,
հտ. Ա., էջ 6:

ԱԼԱԳԵԱԶ ԳԻՒՂ (ՆԵՐՔԻՆ ԲՈՒԼԱՆԸՔ)

(ALAGÖZ / ELGÖZ)

1556ի Խնուսի լիւայի հաշուառման եւ գրանցման մատեանում նշուած է Ալագեոզ (Էլգեոզ/Elgöz) անունով բնակավայր: Նոյնանուն բնակավայր արձանագրուած է թէ՛ Բուլանք եւ թէ՛ Բլէջան կոչուած գիւղախմբերի մէջ²²⁵:

Գնդապետ Վ. Մայեսկու պատրաստած ցուցակում առկայ է Ալագեազ անունով մէկ բնակավայր: Հեղինակն այն տեղակայում է Լաթարի մօտակայքում, արձանագրելով իբրեւ 25 տուն՝ բացառապէս մուհաջիրներով՝ իսլամ գաղթականներով բնակեցուած գիւղ²²⁶:

Մկրտիչ Ա. Խրիմեան կաթողիկոսի արխիւում առայժմ գտնուել է երկու նամակ՝ գրուած Ալգոզ կոչուած գիւղի երկու բնակչից: Կարծում ենք, պէտք է նոյնացնել Մայեսկու յիշատակած եւ Խրիմեան Հայրիկին ուղղուած նամակում Ալագեազ եւ Ալգոզ տեղանունները: Հետեւաբար՝ մեր ունեցած երկու վաւերագրերի համաձայն, Մկրտիչ Խրիմեանի աթոռակալութեան շրջանում, Ալգոզ կամ Ալագեոզ գիւղը զուտ քրդաբնակ չէր: Այն ունէր առնուազն 4 տուն, կամ 27 հայ բնակիչ, որոնք, համիդեան կոտորածների ընթացքում ենթարկուելով հալածանքների՝ հայրենազրկուել են: Այս 27 ալագեազցի հայերի, եւ տեղի հայ բնակչութեան մասին այլ մանրամասներ առայժմ մեզ յայտնի չեն:

(ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 103, վաւ. 363)

ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԵՓԵՌՈՒԹԵԼՆԻԴ ԵՒՅՐԵԳՈՅՆ

ՊԵՏՐՈՂԻՆԻ ԿԵՐՈՂԻԿՈՍ ԸՄԵՆԵՅՆ ՀԵՅՈՅ

ՏԵԼՈՒՆ ՏԵԼՈՒՆ ՄԿՐՏԶԻ ԸՈՒԼՋՆՈՅ

Ամենախոնար[հ] խնդիր աղաչանք

Աղաչիմք լալով, արտասովորով՝ խնդրիմ մի ճար, մի օգնութիւն հասցինիք Ձեր խել[ճ] ծառային՝ բնակիչ[ի] Բլանուխայ Ալգոզ գիւղիցն, ամենախոնար[հ] ծառայ Սարգիս Մուրադով եւ ունիմ 13 նափար: Մի եղբայրաս

²²⁵ 294 Numaralı Hınıs Livâsı..., էջ 76:

²²⁶ Маевский В. Т., Военно-статистическое..., էջ 120:

բոլորովին կորավ, ոչինչ չի իմացվեց, իսկ մի եղբայրս պարտկի տեղակ քրտերն տարան: Այդ երկուսի ընտանիքն նոյնպէս մնում է իմ վերիս: Նորանց ցավն ես պիտի քաշիմ:

Հիմայ ես այստեղ եկա աշխատելու, բայց տեսնելով, որ մի դատ, աշխատանք չիկա, եւ կոտորվածն նորից տեսեցինք, Հիմայ ուզոյմ եմ գնամ, աղաչիմ եւ համբուրիմք Ձեր Սուրբ աջն ու Սուրբ ոտներն: Մի ճար, մի օգնութիւն հասցրէք, որ ես գնամ հասնիմ իմ ընտանիքիս:

*Ձեր ԽՈՆԱՐ[Հ] ԾԱՌԱՅ՝ ԱՄԷՆ ՐՈՊԷ ՄԻՇՏ ԱՂԱԶԱՆՈՔ ԼԻՆԻՔ ՀԱՍՏԱՏ
ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԻ ՀԱՄԱՐ՝ ՍԱՐԳԻՍ ՄՈՒՐԱԴՈՎ*

1895 ամի, ի 6 նոհեմբերի

Վաղարշապատ

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 103, վաւ. 365)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵ՛ՆՓԵՌՈՒԹԵԼՆԵՂԻ ԵՆՅՐԵԳՈՅՆ ՊԵՏՐԻԱՐԻ
ԿԵԹ[Ո]ՂԻԿՈՍ ԼՄԵՆԵԼ[Յ]Ն ՀԵՅՈՑ
ՏԵԼՈՒՆ ՏԵԼՈՒՆ ՄԿՐՏԻՉԻ ԼՈՒԱԶՆՈՅ**

Ամենախոնար[հ] խնդիր աղաչանոք սուրբ

Օղորմացո՛ղ, օղորմա՛ մեզի՝ խեղճերիս: Մի՛ թողնիր մեզ այսպիսի նեղ դրութեան. Բնակիչ Բլանուխայ ալգոզեցի Մարգար Ներսէսով:

Ես Հիմա գերութեան մեջ իմ, եւ իմ հարսիս քրտերն փախցիրեցին: Խնդրիմ՝ մի հրաման գրիք Վան՝ Սահակ հայր սրբազանի վերայ, որ մի օգնութուն ինձ հասցենի, որ տունը ունինք 14 նափար՝ բոլորն խմորակեր, եւ եթե մեր նեղութունքը բոլորն պատմիմ՝ շատ է Է՞, բայց ալելի աղէկնորդ իմ համարում նորա համար, որ Ձեզ բոլորից լա՛վ հայտնի է: Աղաչիմք եւ խնդրիմք մի օգնութիւն հասցինիք: Ճանապարհ[հ]ի ճար չունիմ: Գնալու ծաղք՝ մի քանի շահի, օգնեցէ՛ք, որ գոնէ ցամաք հացի փուղ /// ելնի, տեսնիմ, հասնիմ իմ գերդաստանին: Աղաչիմ եւ խնդրիմք, համբուրիմ Ձեր Սուրբ Աջն եւ Սուրբ Ոտէն մի ճա՛ր անիք:

*Ձեր ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐ[Հ] ԾԱՌԱՅ՝ ՄՇՏԱԿԱՆ ՄԱՐԳԱՐ ՆԵՐՍԷՍՈՎ: ԵՒ ԿԸ
ԽՆԴՐԷԻ, ՈՐ, ԵԹԵ ԿԱՐԵԼԻ ԵՐ, ԵՍ ՆԵՐԿԱՅ ՄԻ ՔԱՆԻ ԲԱՆ ԽՈՍԷԻ ՁԵՐ ԱՌԱՋՆ:*

1895 ամի ի 6 նոհեմբերի

Վաղարշապատ

ԱՏԿՈՆ ԳԻՒՂ (ՆԵՐՔԻՆ ԲՈՒԼԱՆԸՔ)

(GÜNBAZMAZ)

Ատկոն գիւղն ընկած էր Ներքին Բուլանըքի Լիզ կենտրոնական գիւղաքաղաքից հարաւ-արեւմուտք: 20-րդ դարասկզբին գիւղում ապրում էր 100 տուն հայ: Ատկոնի հոյակերտ եկեղեցին կոչւում էր Ս. Աստուածածին²²⁷: Հայաշատ այս բնակավայրում, որ աւելի յաճախ յիշատակւում է Ատկոն կամ Յատկոն ձեւով, 1871 թ. Գարեգին վրդ. Սրուանձտեանցի ջանքերով բացուել եւ գործում էր 22 աշակերտանոց եւ Տօնապետ Վարդանեանի ուսուցչութեան ներքոյ գրուած դպրոց²²⁸:

1877-78 թթ. ուսւ-թուրքական պատերազմը Բուլանըք գաւառի միւս բնակավայրերի նմանութեամբ փոխեց նաեւ Ատկոնի ժողովրդագրական նկարագիրը: Իսլամ գաղթականութեան վերաբնակեցման պետական քաղաքականութեան արդիւնքում այստեղ նախ բնակեցւում է շուրջ 24 տուն չերքէզ, որոնք «տեղւոյս ամենէն աւելի խոտաւէտ տեղերն գրաւած են, որով այս կողմերու մեղուաջան գիւղացւոց խաղաղութիւնն փոքր ինչ վրդոված» են²²⁹:

Խրիմեան կաթողիկոսին ուղղուած նամակներում ատկոնցիները գիւղն անուանում են Հատկոն, Հատկոնք, Յադկոն, Յատկոն, Ատկոն²³⁰: Այլ աղբիւրներում կարելի է հանդիպել նաեւ Յատկանայ²³¹, Գատկոն²³² տարբերակներին, իսկ Կ. Սասունու մօտ, Թերեւս, ամենայն հաւանականութեամբ՝ վրիպակով, նշուած է Կատկոն²³³:

Խրիմեան Հայրիկին ուղղուած նամակներից պարզում ենք, որ ատկոնցիները ենթարկուել են տարատեսակ բռնութեան, սակայն իրենց պայքարի ոգով, հայրենասիրութեամբ եւ իրենց ուժերի ներածին չափով դիմագրաւելով թշնամուն՝ փորձել են ելք ու միջոց գտնել ապրելու եւ ապրեցնելու Ատկոնի հայութեանը: Խրիմեանին ուղղուած նամակներում թուրքական հարստահարումն ու զրկանքներն են, դիմակայելու ճիգն ու փորձերը:

²²⁷ Էփրիկեան Ս., նշ. աշխ., հտ. Ա., էջ 274:

²²⁸ Սասունի Կ., 2013, էջ 248:

²²⁹ Միքայիլեան Մ., նշ. աշխ., էջ 90:

²³⁰ ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 103, վաւ. 7, ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 102, վաւ. 770, ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 102, վաւ. 743:

²³¹ «Դրօշակ», 1895, հմր. 12, էջ 9:

²³² Ներսիսյան Մ., 1965 թ., էջ 88:

²³³ Սասունի Կ., 1957, էջ 355:

«Տասն ամիս Մշու բանտում պահեցին: Տասն ամսուայ ընթացքում որքան հաց էին տուել մեզ, հաշուելով տասն ոսկի առան ամէն մէկիցս: Մենք բանտի մէջ՝ մեր եզն, գոմէշ եւ այլ իրեղէններ վաճառ հանելով վերցրել էին եւ ընտանիքներէս ցիր ու ցան էին արել...»²³⁴:

Աբդուլ Համիդ II-ի կազմակերպած ջարդերին զոհ գնացած հայերի մէջ է եղել նաեւ Ատկոն գիւղի 80-ամեայ քահանայ Տէր Առաքել Ապրօյեանը, որի որդուն՝ Գասպարին բռնի դաւանափոխ են արել՝ ի տես եւ նուաստացում քրիստոնեաներին²³⁵:

1915 թ. ապրիլի 30ին՝ Համբարձման տօնի առաւօտեան է սկսուել Ատկոնի ջարդը: Կոտորածի հրամանը տուեց քայմաքամ Ասադ բէյը, իսկ այն իրագործեց չէյխ Հազրաթի ազգական՝ չէյխ Մասումը՝ տեղացի քրդերի օգնութեամբ²³⁶:

Հայոց ցեղասպանութիւնից առաջ հայութեան թիւն Ատկոնում հաշւում էր 120²³⁷ տուն կամ 754 հայ²³⁸: Ս. Կարայեանի կազմած ցուցակի համաձայն 1914ի դրութեամբ Ատկոն գիւղն ունէր 109 հայ ընտանիք՝ 720 բնակչով²³⁹:

1928 թ. Քեմալական Թուրքիայում այս բնակավայրն արձանագրուեց Ադքուն ձեւով (Adqun)²⁴⁰: Ներկայումս այն քրդաբնակ է, կոչւում է Գիւնբաթմազ²⁴¹:

Մեծ եղեռնի ընթացքում Ատկոն գիւղից Արեւելեան Հայաստան են հասել եւ տարբեր ապաստարանների խնամքին յանձնուել երեք որբ. Մելոյեան Եղիշէն՝ 12 տարեկան²⁴², Դաւիթը՝ 10 տարեկան²⁴³ եւ Վարդանը՝ 11 տարեկան²⁴⁴: Երկուսի ազգանուններն էլ յայտնի չեն:

²³⁴ ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 103, վաւ. 257:

²³⁵ Նոյնի վաւ. 7:

²³⁶ Մովսէսեան Ս., Բուլանըղի կոտորածը, 1916 թ. Ղարաբիլիսա, «Համբարաբեր», 1916 թ., հմր. 43, էջ 1358–1360:

²³⁷ Թէոդիկ. Գողգոթա, էջ 100:

²³⁸ Kévorkian R., The Armenian Genocide, A Complete History..., էջ 350:

²³⁹ Karayan S. Y., M. D., Armenians in Ottoman Turkey, էջ 195:

²⁴⁰ Son Teşkilatı Mükiyede Köylerimiz..., էջ 417:

²⁴¹ <https://nisanyanmap.com/?y=Arakonak&lv=&t=Bulan%C4%B1k&u=1&ua=5>

²⁴² «Համբարաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յաւելուած հմր. 5:

²⁴³ Նոյնի Յաւել. հմր. 19:

²⁴⁴ Նոյն տեղում:

(ՄՄ, ԽԿՖ, թղթ. 102, վաւ. 770)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԵՓԵՌՈՒԹԵԼՆ ԼՄՆԵՊԵՏԻ ՊԵՏՐԵՐԳԻ
ԾԵՅՐԵԳՈՒՆԵՂԻ ՍՐԲԸՋՆԵՍՈՒՐԻ ՀԵՅՐԵԻՆԵՄ ՀԵՅՐԵՊԵՏԻ
ԼՄՆԵԸՅՆ ՀԵՅՈՅ Տ[ԵԼՈՒՆ] Տ[ԵԼՈՒՆ] ՄԿՐՏՉԻ Ը.**

Ամենայն արժանաւոր մտքերի զբաղեցնող հայ[ը]ական ազատութեան
ոգով տոգորւողների ընտանիք, բարեկամ, սիրելի մոռացողների խմբակնե-
րից եւ յորդորող անձնաւորութիւն[ն]երից լինելով՝ եւ ես՝ տկարս մարմնով,
բախտի հոսանքի տարադէպ բերմամբ տաճկական բարբարոս կառավարու-
թեան միջին բանտին եւ չարչարանաց բաժակն ընկած՝ իմ մշտաւառ, ազա-
տասէր ընկերակիցներով հազիւ փախուստ դիմած՝ այս վայրեր հասած ենք:
Հացի, շորի, մարդկային փափուկ անկողին[ն]երի մէջ ապրող, ստակ ի դուր
վատնող մարդկանց չենք ուզեր նմանիլ ուխտեալներս: Մեր փափաք՝ մեր
սրտի, մտքի արտայայտութիւն[ն]՝ Ձեր կամք եւ որոշմունք լինելու է, թէ
արդեօք ապրի՞նք, թէ՞ մեռնի՞նք: Այդ որոշման կսպասենք: Ձենք միմեկ.
Մինն՝ հազարս, երկուքն՝ զբիւրս:

Այո՛, ողորմած Հայր, մենք՝ կեանք՝ Ձեր կամաց հպատակութեան տակ
դրուած է, եւ կսպասենք....

Հաց ուզելու քարին չարժանանաք, եւ մնամ Ձերդ Վեհափառութեան
խոհական կարգադրութեան:

*ԱՐՄԵՆԱԿ Տ[Է]Ր ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ՝ ԲՕԼԱՆՈՒԽԻ ԳԱԻԱՌԷՆ
ՅԱԴԿՈՒՆ ԳԻՒՂԷՆ ՍԱՐԳԻՍ ԴԵՐՋԻՆՅԻ,
ԱԻԷՏԻՍ ՍԱՍՈՒՆՅԻ*

ի 14ն Դեկտեմբերի, 1894 ամի

(ՄՄ, ԽԿՖ, թղթ. 102, վաւ. 743)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԵՓԵՌՈՒԹԵԼՆ ԿԵԹՈՒՂՅԱՆՍԻ
ԼՄՆԵԸՅՆ ՀԵՅՈՅ
ՏԵԼՈՒՆ ՏԵԼՈՒՆ ՄԿՐՏՉԻ Ը.
ԲՈՒՂԸՆՈՒՂ ՅԼՏԿՈՆՅԻ ԲՆԸԿԻՉ ՄԵՐՏԻՐՈՍ ՄԷՀՐԵԼՆԷ**

Աղերսանօք խնդիր

Վեհափա՛ռ Տէր, աշուն 1893 ամի, մի քուրտ գիշերեց իմ տան մէջ: Եւ
սատկել է յանկարծ: Այդ ժ[ա]մ[ա]ն[ա]կ քրտերն ինձ բանտարկեցին 2 տարի

եւ կողոպտեցին իմ ամ[բողջ] կարողութ[թ]ի[ւ]նն այնպէս, որ փախս եմ ընկել իմ 10ն ընտանիքովս եւ օրական հացի կարօտ եւ մերկ մնալով դրութեանց:

Երեսանկեալ աղաչեմ, Վեհափա՛ռ Տէր, ինձ եւ իմ 10ն ընտանիքին նեղութիւնից ազատելու հ[ա]մ[ա]ր:

Բարեհաճէք հրամայել տալ կոնդակ, որով կարողանամ նուէրի խնդրել եւ նեղութիւնէ ազատուիլ:

ՕՐՀՆԵԼՈՎ ՍՈՒՐԲ ՀՕՐԴ ԿԵԱՆՔՆ՝
ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ԾԱՌԱՅ ՎԵՀԱՓԱՌՈՒԹԵԱՆԴ՝
ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՄԷՀՐԵԱՆՏ՝
ԱՆ ԳՐԱԳԷՏ

14 նոյեմբերի, 1894 ամի

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 103, վաւ. 7)

**ՆՈՐԻՆ ՍՈՒՐԲ ՕԾՈՒԹԵԼՆ ՏԵԼՈՒՆ ՏԵԼՈՒՆ ՄԿՐՏՁԻ Ը.
ԿԸԹՈՒՂԻԿՈՍԻՆ ԸՄՆԵՆՆՅՆ ՀԸՅՈՅ**

Ամենախոնարհ խնդիր

Յայտնի է Ձերդ Վեհ[ափառ] Օծութեան, որ այս քանի ժամանակներս Տաճկահայաստանում, մասնաւորապէս Սասունի եւ Մշոյ կողմերում ոչ մի հայ ապահովութիւն չունի իւր կեանքի համար. ոչ ոք չէ կարողանում դուրս գալ իւր տնից առանց թուրքերին կամ քրդերին զոհ դառնալու:

Այդ տարաբաղդ զոհերից եղաւ Մշոյ գաւառի (Բուլանլիս) Ատօն գիւղի ութսունամեայ Տէր Առաքէլ Աւագեան քահանայի ընտանիքը:

Սասունի կոտորածի առիթով նորան եւ ինձ, որ նորա որդին եմ, տարան ձգեցին Կոփա բանտը, ուր պահեցին չորս ամիս ժամանակ: Այս միջոցին իմ եղբօրս՝ Գասպարին, կրօնափոխ արին բռնի կերպով:

Չարաբաղդ հայրս ստիպուած եղաւ իւր բոլոր կարողութիւնը ծախել, իւր ունեցած-չունեցածը ծախել, որով կարողացաւ ազատել բանտից՝ թէ իրեն եւ թէ՛ ինձ: Բայց այժմ էլ նորան ամենեւին հանգիստ չեն թողնում: Չեն թողնում, որ գոնէ եկեղեցի գնայ եւ ստիպու՞մ են, ինքն էլ իւր ընտանիքով ուրանայ իւր սուրբ հաւատը, ընդունի մահմէտականութիւն եւ թուրքի մօլլայ դառնա[յ], ասելով. «Ինչպէս որ Ապրօյեան Գասպարը

մահմէտական դարձաւ, այնպէս էլ դու պէտք է մահմէտական դառնաս, որ Գասպարին եւ միւս դարձած Հայերին մօլլայութիւն անես»:

Իսկ ես մի կերպ կարողացայ Համիդէյի Հարիւրապետ Ասսադ աղա անուն քրդից պարտքով առնել եօթանասուն օսմանեան լիրա եւ ազատել մահմէտականացած եղբորս քրդերի ձեռից, եւ նորան իւր ընտանիքով հետս առած՝ անցայ Ռուսաստան՝ Ղարսի գաւառի Քիւրէք դէրէ գիւղը, ուր եւ թողի եղբորս ընտանիքը:

Իսկ իմ ընտանիքը միւս եղբորս հետ մնացել է Հայրենի գիւղումս, ուր իբրեւ պատանդ ծառայում են իմ երկու եւ այդ եղբորս երկու աղջիկները, որոնք անկասկած զոհ կը գնան մահմէտականութեան, եթէ չկարողանամ վճարել այդ եօթանասուն լիրա պարտքս: Այդ գումարն էլ քիւրդը տուեց ինձ այն պատճառաւ, որ կարծում էր, թէ ես էլ եղբորս նման մահմէտական եմ դարձել եւ կամ հակուած եմ դառնալու:

Ես էլ, քաղցին եւ ամենատեսակ զրկանքներին համբերելով, շտապեցի Ղարսից գալ Նոր Նախիջեւան առ ոտք Ձերդ Ս[ուրբ] Օծութեան արկանելու իմ ամենախոնարհ աղերսագիրը եւ խնդրելու, որ շնորհէք ինձ մի կոնդակ, որով միջոց ունենամ ազգայնոցս մէջ պտտելով հանգանակել հարկաւոր գումարը, որով կարողանամ ազատել թուրքերի եւ քրդերի ձեռքերից իմ ընտանեաց եւ մատաղ կոյսերի հոգիները:

Մի՛ մերժէք, Վեհափա՛ն Տէր, տառապեալիս աղերսը, որ եկել եմ այսքան ճանապարհ կտրելով, հազար տեսակ նեղութիւնների համբերելով եւ այն յուսով, որ ձեռնունայն պիտի չմնամ:

*ՁԵՐԴ ՍՈՒՐԲ ՕԾՈՒԹԵԱՆ ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ԾԱՌԱՅ՝
ՄՈՒՇԻ ԱՏԿՈՆ ԳԻՒՂԻ ԲՆԱԿԻՉ ՍԷՐՈՐ ՏԷՐ ԱՊՐՕԵԱՆ*

*1895 ամի, 9 Մայիսի
Նոր-Նախիջեւան*

(ՄՄ, ԽԿՖ, [Թղթ. 103, վաւ. 257])

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԷՓԸՌՈՒԹԵԱՆ Տ[ԵԱՌՆ] Տ[ԵԱՌՆ] ՄԿՐՏՁԻ Ը.
ՍՐԲԸՋՆԸԳՈՅՆ ԿԸԹՈՒՂԻԿՈՍ ԸՄԵՆԸՅՆ ՀԸՅՈՅ
ԲՈՒԸՆԸԻ ԳԸԻԸՈՒ ԸՏԿՈՆ ԳԻՒՂԻ ԲՆԸԿԻՉ ԸՍՏՈՒԱԾԸՏՈՒՐ
ՂԱԶԱՐԵԱՆԷ
ԽՈՆԱՐՀ ԽՆԴԻՐ**

Պաշտելի՛ Հայրիկ,

Նուառատս եւ երեք ընկերներ ինձ հետ գնացինք Կոպ *Նաչալնըկի* մօտ գործով: Մենք այնտեղ էինք: Շուքրի էֆենդի[ն] յանկարծամահ եղաւ: Մեզ այնտեղ բռնելով տարան բանտ, ասելով, թէ դուք էք արել նորան, որ մեռել է:

Տասն ամիս Մշու բանտում պահեցին: Տասն ամսուայ ընթացքում որքան հաց էին տուել մեզ, հաշուելով տասն ոսկի առան ամէն մէկիցս: Մենք բանտի մէջ մեր եզն, գոմէշ եւ այլ իրեղէններ վաճառ հանելով վերցրել էին եւ ընտանիքներիս ցիր ու ցան էին արել: Տասն ամսից յետոյ հազիւ կարողացայ ազատուիլ եւ գալ այս կողմերս:

Սէֆու լամուկ, Ալի ու Այիազ՝ համիտի միւնքաշիք²⁴⁵ իմ եղբայր Սահակին եւս սպանեցին:

Բարերա՛ր Տէր, այժմ կամենում եմ գնալ երկիր, որպէս զի տեսնեմ իմ երեխայքս եւ կինս ի՞նչ եղան եւ ի՞նչ դրութեան են: Բայց, որովհետեւ չունիմ ճանապարհ[ա]ծախս անկարող եմ գտնւում գնալու:

Վասն որոյ խնդրում եմ եւ աղաչում զթաք խեղճ թշուառիս, հրամայէք, որոց հարկն է տալ ճանապարհածախս:

*ՄՆԱՄՔ ԱԿՆԱՊԻՇ ԱԿՆԿԱԼՈՒ ԲԱՐՁՐ ՏՆՕՐԷՆՈՒԹԵԱՆ ՁԵՐՈՒՄ
ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ԾԱՌԱՅ՝ ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ՂԱԶԱՐԵԱՆ*

1895 թ[իւ], Սեպտեմբեր 14

Ի Ս. Էջմիածին

²⁴⁵ միւնքաշի, թրք., հազարապետ կամ ցեղապետ:

ՆՈՐԻՆ ՎԵՆՓԵՆՈՒԹԵԱՆ
ՏՐԵԱՌՆ ՏՐԵԱՌՆ ՄԿՐՏԶԻ ՍՐԲԸՆԸԳՈՅՆ ԿԵԹՈՒՂԻԿՈՍԻ
ԵՒ ԵՆՅՐԸԳՈՅՆ ՊԵՏՐՈՐԳԻ ԸՄԲԵՆԵՅՆ ՀԵՅՈՅ

ՏԸՃԿԸՊԵՏԸ ԲՈՒԼՆԵՐԻ ԳԵՒԵՆՈՒ ԸՏԿՈՆ ԳԻՒՂԵՅԻ
ՄԵՐՏԻՐՈՍ ԲԸՂԴԵՍԵՐԵԱՆ-ՄԷՆԵՐԵՅԻ

Խնդիր

1894 ամի գիւղական գործով մի քանի առաջնակարգ անձանց հետ մեր գիւղացւոց, գնացինք մեր գաւառի Կոբ գիւղի դատարան եւ գիշերեցինք այդ գիշեր այդ գիւղում: Եւ այն տանը, որ մենք հիւր էինք եղած, նոյն տանը հիւր էր եւ Շաքիր անունով մի քուրդ էֆենդի: Դժբախտաբար այդ քուրդ[ը] էֆենդին այդ գիշերը մահացաւ: Այդ քրդի մահուան պատճառաւ բանտարկեցին տանտիրոջը եւ մեզ՝ հիւրերին: Դատաւորաց քննութիւնով մի քանիսը ազատվեցին բանտից, եւ մի քանիսս մնացինք բանտարկուած: Եւ ես բազում կաշառ տալով հազիւ կարողացայ բանդից ազատվել: Մինչեւ իմ բանդից ազատվելը իմ ունեցած բոլոր կայքս քրդերը յապշտակել էին: Ես դորանով անկայ ծանր պարտուց տակ: Մինչ զի իմ երկու որդիքս, ի տեղի երկու հարիւր ոսկի լիրայի, այժմ պատանդ են Այլազ անուն քուրդ[ը] աշրաթի մօտ:

Ես դիմեցի Ս[ուր]բ Կարապետ վանուց առաջնորդի օգնութեան, եւ նա, տալով ինձ վկայական, խորհուրդ տուց դիմելու Ռուսահպատակ հաւատացեալ եղբարց օգնութեան: Ես անցնելով Ռուսաստան հիւանդացայ Ղարս գաւառի Բաշքետիքլար գիւղում:

Եւ հազիւ սթափուած հիւանդութիւնից՝ դիմում եմ առ ոտս Վեհափառ Հայրապետիդ՝ գթալ ի վերայ որդէկորուստ ծնողիս եւ հրամայել թեմական առաջնորդաց Ռուսահպատակ հայոց, որպէս զի նոքայ ժողովեսցին ի թէմական ժողովրդոց իւրեանց կամաւոր նուերս եւ որոց շնորհիւ կարողանամ ազատել իմ որդւոցս կեանքը անօրէն բռնակալի ձեռքից:

Դորանով կը համբուրեմք Վեհափառ Հօրդ ոտքը եւ կօրհնեմք նուիրատու անձանց կեանքերը:

Եւ իմ խնդրիս միջով պատիւ ունիմ ներկայացնելու Վեհափառ Հօրդ վկայական առաջնորդին Ս[ուր]բ Կարապետ վանուց:

1896 ամի, Տն Օգոստոսի

ԲԼՈՒՐ ԳԻՒՂ (ՎԵՐԻՆ ԲՈՒԼԱՆԸՔ)

(GÜMÜŞPINAR)

Հայաշատ Բլուր գիւղը գտնուում էր Վերին Բուլանըքում, Բլէջան լեռան ստորին մասում, Խաչի լճից դէպի հիւսիս-արեւելք, Մերպար գետի ճախափնեայ հարթավայրի մէջ: Բլուր, Մերպար եւ Մալաքեանդ գիւղերը անցեալ դարի 60-ական թուականների ուսումնասիրութիւնների ընթացքում համարուել են ուրարտական շրջանի արձանագրութիւններով հարուստ բնակավայրերից²⁴⁶:

Մ. Խրիմեան կաթողիկոսին ուղղուած նամակներում հանդիպում ենք բնակավայրի երկու տարբերակ՝ Բլուր եւ Պլուր: 1928ին Քեմալական Թուրքիայում բնակավայրն հաշուառուեց եւ արձանագրուեց Փիլուր (Pilur)²⁴⁷ անունով: Ներկայումս այն ամբողջութեամբ հայաթափուած է, քրդաբնակ, եւ կոչւում է Գիւմիւշփընար²⁴⁸:

Այս գիւղի հետ է կապուած Մեծ եղեռնի օրերին Առաքելոց վանքի Աւետարանը փրկելու եւ Սուրբ Էջմիածնի Մայր տաճարին յանձնելու սխրանքը²⁴⁹:

Բլուր գիւղը ենթարկուեց թէ՛ 1894–1896ի համիդեան կոտորածներին, եւ թէ՛ անմասն չմնաց հողային ապօրինի գրաւումներից: Քրդերն այստեղ գրաւեցին մօտ 3000 արտավար²⁵⁰:

Մեծ եղեռնի նախօրէին Բլուր գիւղի հայ բնակչութեան մասին մեզ հասած հաշուումների մէջ բաւական մեծ տարբերութիւն կայ: Պոլսոյ հայոց պատրիարքարանի կազմած տեղեկագրերի տուեալների համաձայն, Առաջին աշխարհամարտի նախօրէին Բլուրում կար 182²⁵¹ հայ: Սա բաւական մօտ է Ս. Էփրիկեանի նշած թուին՝ 26 տուն հայ, իւրաքանչիւր տան համար 7 շունչ բնակչով²⁵²: Տարբեր աղբիւրների համադրման արդիւնքում

²⁴⁶ Burney C. A., Urartian Fortresses and Towns in the Van Region, Anatolian Studies, 1957, Vol. 7 (1957), էջ 43:

²⁴⁷ TC, Dahiliye Vekaleti, Son Teşkilatı Mülkiyede Köylerimiz Adları. Ankara 1928, էջ 416.

²⁴⁸ <https://nisanyanmap.com/?y=Arakonak&lv=&t=Bulan%C4%B1k&u=1&ua=5>

²⁴⁹ Գափոյան Ա., Նրանց գնալով աղքատանում ենք մենք, հարստանում է մեր պատմութիւնը, Հայ գիւմլոր, 17 Գեկտեմբեր 2010, www.hayzinvor.am/754.html.

²⁵⁰ Տէր Կարապետեան Գ., Հոդային հարցը հայաբնակ նահանգներու մէջ, Կ. Պօլիս, 1911, էջ 41:

²⁵¹ Kévorkian R., The Armenian Genocide, A Complete History..., էջ 350.

²⁵² Էփրիկեան Ա., Բնաշխարհիկ Բառարան, հտ. Ա., էջ 54:

Ս. Կարայեանի կազմած ցուցակի համաձայն հայ բնակչութեան թիւը կազմել է 60 տուն, կամ 420 անձ²⁵³:

1916ի յունիսի 20ին Բլուր գիւղից 14-ամեայ Եղոյեան Զաւահիր²⁵⁴ (Զավահիր²⁵⁵) եւ 9-ամեայ Եղոյեան Արեգնազը²⁵⁶ հաշուառուել են ՀԲԸ Նոր-Քայազէտի որբանոցի որբերի ցուցակում:

(ՄՄ, ԽԿՖ, թղթ. 103, վաւ. 109)

**ՆՈՐԻՆ ՕԾՈՒԹԵԱՆ Տ[ԵԼ]ՈՒՆ Տ[ԵԼ]ՈՒՆ ՄԿՐՏԻՉ
Ս[Ր]ԲԸՋՆԵԳՈՅՆ ԿԼԹՈՒՂԻԿՈՍ ԸՄ[ԵՆԸՅՆ] ՀԸՅՈՑ
ՊՈՒԼԵՆԸԻԻ ԳԵԻԸՌ ՊԼՈՒՐ ԳԻՂԻ ԲՆԵԿԻՉ Մ[Ը]ՀՏ[ԵՍ]Ի
ԵՐԱՆՈՍ ՅՈՎՀ[Ը]ՆՆԵՍԵՆՑԻՔ**

Խոնարհական խնդիր

Վեհափա՛ռ Հայրիկ,

Այսօր հազիւ հասայ Ձերդ Վեհափառութեան շնորհաց: Վ[ա]սնզի ես՝ 78 տ[ա]րեկան ծերուկս, հայրենիքիս մէջ ամէն չարիքներին համբ[ե]լրեցի, բոլոր նեղութե[ան]ց եւ քրթական տանջանաց եւ հարուածից եւ ն[ոյնիսկ]՝ այն բոլոր արհաւիրք սրտիս բնաւ սարսափ չազդեց:

Վեհ[ափառ] Տէր,

Ախ՛, իմ սիրտս հարուածող եւ արիւն-արցունք աչքերէս վազցնել տուող այն երկու հազար ղ[ու]ր[ու]չ պարտքն է, որուն պատճառաւ իմ 10-ամբողջ ընտանիքը այսօր հասնանցոց Աճամի-Շավէջ աղի մօտ պատանդ մնացեր է, եւ, որ հասնանցոց Աջէմի այս է պատճառ...

Վեհ[ափառ] Հայրիկ, ասկէց աւելի բան չեմ կ[ա]րող խօսիլ եւ հաւատացէ՛ք, որ ես իբրեւ բօթաբեր ընտանեաց միակ ազատութե[ա]ն հ[ա]մ[ար] դիմեցի Ձերդ Վեհութեան ծունկերուն՝ ժամը յառաջ մի դարման գտնալու յուսով, որ գնամ, ազատիմ զանոնք, ապա թէ պիտի կենացս վերջ տամ յուսահատութենէս:

ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐ Հ ԱԿՆԱԾՈՒԹ[ԵԱՄ]Բ ՄԱՏՁԻՄ ՀԱՄԲՈՅՐ ՈՐԴԻԱԿԱՆ՝
Մ[Ա]ՀՏ[ԵՍ]Ի ԵՐԱՆՈՍ ՅՈՎՀ[Ա]ՆՆԵՍԻՑ

1895, 13 Օգոս[տոս]

Ի Վ[ա]ղ[ա]րշ[ա]պ[ա]տ

²⁵³ Karayan S. Y., M. D., Armenians in Ottoman Turkey, էջ 195:

²⁵⁴ «Համբաւաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յաւելուած հմր. 44:

²⁵⁵ Նոյնի Յաւել. հմր. 41:

²⁵⁶ Նոյն տեղում:

ԲՈՍՏԱՔԵԱՆԴԻ ԳԻՒՂ (ՆԵՐՔԻՆ ԲՈՒԼԱՆԸՔ)

(BOSTANKENT)

Բոստաքեանդ գիւղի տեղագրութիւնը վիճելի է: Սկզբնաղբիւրներում այն ընդգրկուած է երբեմն Մանազկերտի, երբեմն՝ Բուլանք գաւառի կազմի մէջ: Յաճախ էլ, այս բնակավայրի տեղագրութիւնը դրոււմ է Մշոյ շրջանի մէջ՝ առանց մանրամասնելու գաւառ կամ գաւառակ:

Բոստաքեանդ (Բոստանքանդ, Բոստանքէնթ) տեղանունը Բուլանք գաւառի գիւղանունների շարքում են ընդգրկել Թէոդիկը²⁵⁷ եւ Ատրպետը²⁵⁸, իսկ Կ. Սասունին, «Գարեգին վրդ. Սրուանձտեանցի ջանքերով բացւած դպրոցներ» բաժնում, բնակավայրը ներառել է Ներքին Բուլանքի գիւղերի մէջ²⁵⁹:

Պէտք է նկատի ունենալ, որ Բոստանքեանդ կամ Բոստան քէնթ կոչւած գիւղը Մանազկերտի սահմանից բաւական հեռու է, եւ չպէտք է այն շփոթել Բոստանխայա կամ Պոստանխանէ անունով Մանազկերտի շրջանում ընդգրկուած բնակավայրի հետ: Այս մասին աւելի յստակ կարելի է տեսնել ժամանակի քարտէզներում²⁶⁰:

Սոյն ուսումնասիրութեան մէջ Բոստաքեանդ գիւղն ընդգրկուած ենք Բուլանք գաւառի գիւղերի ցանկում՝ հիմք ընդունելով Թէոդիկի եւ Ատրպետի յղումները, ինչպէս նաեւ Խորիմեան կաթողիկոսի Փոնդի վաւերագրերը: Հնագիտութեան եւ Ազգագրութեան ինստիտուտի ձայնագրութիւնների Փոնդում պահւում են 1969ին Սարգիս Յարութիւնեանի բանահաւաք արշաւախմբի ձայնագրութիւնները: Այս նիւթերի մէջ եւս Բոստաքեանդից գաղթածները բնակավայրը տեղագրում են Բուլանք գաւառի կազմում²⁶¹:

1871ին Գարեգին վրդ. Սրուանձտեանցի ջանքերով Բոստաքեանդ գիւղում բացուել էր դպրոց, որն ունէր 15 աշակերտ եւ մէկ ուսուցիչ՝ Պետրոս Տէր-Գրիգորեան²⁶²:

²⁵⁷ Թէոդիկ, Գողգոթա, էջ 101:

²⁵⁸ Ատրպետ, Բուլանք, հմր. 214:

²⁵⁹ Սասունի Կ., Պատմութիւն Տարօնի..., 1957 թ., էջ 271:

²⁶⁰ Karte von Kleinasien in 24 Blatt ... Bearbeitet von Dr. Richard Kiepert, Berlin, 1913.

²⁶¹ Տե՛ս Հնագիտութեան եւ Ազգագրութեան ինստիտուտ, Ձայնագրութիւնների ֆոնդ, Ախտրեանի պատերգեր, հմր. 2; 4:

²⁶² Սասունի Կ., 2013, էջ 248:

Մկրտիչ Ա. Խրիմեանի ֆոնդից արտագրուած նամակը խօսուէն մի վկայութիւն է գիւղի հայ բնակչութեան հարստահարման, կրած զրկանքների, թուրքական ու քրդական ճնշումների մասին առհասարակ:

Յեղասպանութեան ընթացքում Բոստաքեանդ գիւղից փրկուած մի քանի որբեր տեղափոխուել են տարբեր ապաստարաններ: Այդ որբերից են՝ Ըռկոյեան Առաքելը՝ 11 տարեկան²⁶³, Բաղդասարեան Դաւիթը՝ 11 տարեկան²⁶⁴, Բաղդասարեան Քիչմիշը՝ 6 տարեկան²⁶⁵, Խուրշուդեան Արմէնը՝ 8 տարեկան²⁶⁶, Սիմոնեան Հերքօն՝ 9 տարեկան, Մովսէսեան Յովսէփը՝ 12 տարեկան²⁶⁷:

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 102, վաւ. 590)

ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԸՓԸՌՈՒԹԵԱՆ ՀԵՅՐԸՊԵՏԻՆ

ԼՍՆԵԼՅՆ ՀԵՅՈՑ

**Ի ՏԵՃԿԵՍՏԵՆԷ ՊՈՒԼԵՆՈՒԹ ԳԵՒԸՌԻ ԲՈՍՏԱՔԵԱՆԴ ԳԻՒԳԶԷ
ՄԻԹԵՐ ԳԸԼՈՒՍՏԵԱՆԷ**

Ամենախոնար[հ]աբար խնդիր

Նախ անցեալ 1893 ամին դաւաճանեցանք ընդ միումն բարբարոս քրտու, առիթովն ազգասիրութեան՝ որ եւ յա[յ]տ է Սրբութեանդ:

Զկնի քանի միջոցաւ գաղտաբար ի յանդէ տարան զմատաղահաս, ինն ամեա[յ] Յովհաննէս անուանի որդի իմ, եւ անյա[յ]տացուցին ի մէջ յինքեանց:

Իսկ ես՝ ընդ ծերացեալ կնաւս՝ որպէս զջանակորուս<ս> մայր, դեգերալով ընդ ամ[ենայն] գաւառս, չորս ամսուց չափ հազ ի հազ լուաք ի բերանէ տաճկի միոյ երեսուն արծաթի կաշառով, թէ որդին ձեր կայ աւասիկ Նորչէն տաճկաբնակ գիւղը՝ մերձ Բիթլիզու:

Եւ երբ գտաք՝ չկարողացամք տեսնել: Մինչ ի բողոքեցինք տեղական դատարանը: Եւ ապա ներկանացուծին զմանուկս՝ երբեմն ուրախ եւ երբեմն տրտում: Վասն զի ըստ օրինի մահմետականի՝ թլպատեալ էին: Սակայն Աստուածային ողորմութեամբն լսելի եղեւ դատաւորը ի բերանէ մանկանէ, թէ

²⁶³ «Համբաւաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յաւելուած հմր. 21:

²⁶⁴ Նոյնի Յաւել. հմր. 23:

²⁶⁵ Նոյն տեղում:

²⁶⁶ «Համբաւաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յաւելուած հմր. 48:

²⁶⁷ Երկուսն էլ 1916ին եղել են Ալաշկերտի որբանոցում, տե՛ս «Համբաւաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յաւելուած հմր. 48:

կամ ի՛ հաւատս քրիստոնէութեան: Եւ ակամայից, թլպատեալքն յայնժամ զամօթի հարան բարբարոսք եւ ցնձացինք քրիստոնեա[յ]քս: Առի զմանուկս ի դիւանէն եւ երկու զորականօք բերաւ ի տուն իմ:

Իսկ զկնի քանի աւուրց, կրկին յարուցին ի վերա իմ նորիմն չարիք, թէ մանուկդ ի տանէ մերմէ գողացեալ է յիսուն ոսկի եւ այլ զարդս կանանց, եւ այսպիսի դաւաճանութեամբ բարձրացաւ մեծամեծ կռիւն^օ: Անորենքը սրով, եւ որդիքն իմ գերանդով վիրաւորեցին միմեանց:

Զկնի քսան աւուր մեռաւ վիրաւոր ովումն քրտաց Աւտալ անուանին: Եւ երբ իմացամք, առին Երանոս եւ Սէրոբ որդիկն իմ զՅոհաննէս եղբայր իւրեանց եւ փախան ի ընդուստտան: Իսկ անորենք քայքայեալ փլուցին եւ աւերելով աւերեցին զտունս եւ զգոյսս եւ վճռեցին երեք հարիւր եւ յիսուն ոսկի՝ դէմ արեան Աւտալին:

Իսկ ներկա[յ] թուականիս ազդ եղեւ, զոր կորուսեալ որդին իմ մեռեալ է բանտում: Երանոս ընկղմեալ է ի խորս ընդուստտանու եւ Սէր<է>ոբը ծանր հիւանդութեամբ կա[յ] ի Քիւրակտարեն՝ Խարսու:

Ուստի զվեր թողեալ զանազան աղէտանաց, պատանդեցին զերկունս դստերքն իմ ի տունս ըռեսի միոջ բարեպաշտելի՝ ի դէմ յիշատակեալ պարտուց: Եւ ես նախանցեալ ամէ մինչ ի ցա[յ]ժմ դեգերալով առ դուրս ողորմածաց չկարողացա[յ] լցուցանել զեօթ[ն]երորդ մասն պարտուցս:

Վասն որոյ խոնարհաբար խնդրեմ գորովագոյթ Վեհափառութենէդ առէք զտնորինութիւն: Վասն զի լաւ է ինձ մեռանել քանց ցաւալի եւ աղետալի կեանս կրել:

*ՄՆԱՄ ՍՊԱՍՈՒ ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՆԴ ՆՈՒԱՍԾ ԾԱՌԱՅԻՅ ԾԱՌԱՅ՝
ՄԽԻԹԱՐ ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ*

1894 ամի, 15 Փետրվարի

ԵՕՆՁԱԼՈՒ ԳԻՒՂ (ՎԵՐԻՆ ԲՈՒԼԱՆԸՔ)

(YONCALI)

Հայաշատ Եօնջալու գիւղն ընկած էր Վերին Բուլանըքի Կոփ գիւղաքաղաքից 8 կմ դէպի հիւսիս-արեւմուտք՝ Կոր-ջուր գետի աջ ափին: Գրեթէ բոլոր աղբիւրները միանշանակ նշում են, որ այն զուտ հայաբնակ գիւղ էր, թէ՛ դարասկզբին եւ թէ՛ Մեծ եղեռնից առաջ: 1900-ականներին այստեղ ապրում էր 1.400 հայ (153 տուն)²⁶⁸: Առաջին աշխարհամարտի նախօրէին արդէն գիւղի հայութեան թիւը հասնում էր 1560ի²⁶⁹ (263 տուն²⁷⁰):

Մ. Խրիմեանի ֆոնդում պահպանուած նամակներում բնակավայրն յիշատակուած է Եօնջալու²⁷¹, Եօնճալու, Օնջալու, Յոնճալու, Յոնջալու ձեւերով²⁷²: Մեզ հանդիպել են նաեւ գիւղանուան՝ Յոննալու, Յոննգալի, Յոննչալու²⁷³, Էօնճալու²⁷⁴, Ղօնջալու²⁷⁵ տարբերակները: 1902ի եւ 1914ի ռազմական քարտեզներում տեղանունը նշուած է Եօնջալու (Yoncali)²⁷⁶, իսկ 1928ին, Քեմալական Թուրքիայում արուած հաշուառումների ժամանակ այն արձանագրուեց Յօնջելի (Yondjeli)²⁷⁷: Ներկայումս գիւղն ամբողջութեամբ հայաթափուած է եւ կոչւում է Եօնջալը (Yoncali)²⁷⁸:

²⁶⁸ Էփրիկեան Ս., Բնաշխարհիկ Բառարան, հտ. Ա., էջ 755:

²⁶⁹ Kévorkian R., The Armenian Genocide, A Complete History..., էջ 350.

²⁷⁰ Karayan S. Y., M. D., Armenians in Ottoman Turkey, էջ 195:

²⁷¹ Եօնճալու գիւղի բնակիչներից գրուած այլ նամակներ տե՛ս, ՄՄ, Խկֆ., թղթ. 103, վաւ. 44, նամակագիր՝ Սիմէօն Մուրատեան; թղթ. 103, վաւ. 44; նոյնի վաւ. 185, նամակագիրներ Մարտիրոս Ղուկասեան, Սէնկօ Մուրատեան, Ռաֆաթ Յօխսեան, Յովհաննէս Գրիգորեան; ՄՄ, Խկֆ., թղթ. 103, վաւ. 95, նամակագիր՝ Մելիք Քօլօգեան, ՄՄ, Խկֆ., թղթ. 105, վաւ. 36, նամակագիր՝ Մուրատի որդի Մանուկ:

²⁷² ՄՄ, Խկֆ., թղթ. 103, վաւ. 17, նամակագիր՝ Գէորգ Մանուկեանց, ՄՄ, ԽԿՖ, թղթ. 103, վաւ. 356, նամակագիր՝ Դաւիթ Մխիթարեան; ՄՄ, ԽԿՖ, թղթ. 103, վաւ. 122, նամակագիր՝ Թէգօ Յոհանեան, ՄՄ, Խկֆ., թղթ. 105, վաւ. 340, նամակագիր՝ Բեգօ Մելիքեան; ՄՄ, Խկֆ., թղթ. 105, վաւ. 36, նամակագիր՝ Պոլանըք գաւառի Եօնճալու գիւղից Մուրադի որդի Մանուկ; ՄՄ, Խկֆ., թղթ. 102, վաւ. 802, նամակագիր՝ Մշոյ Պոլանըք գաւառի Եօնճալու գիւղի բնակիչ՝ Խաչիկ Պետրոսեան:

²⁷³ Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հտ. 3, Յուցակ 1, էջ 93:

²⁷⁴ Երեմիա Տեկանց, Տոհմային Յիշատակարան, էջ 30:

²⁷⁵ «Համբարաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յաւելուած հմր. 9:

²⁷⁶ Erkân-i Harbiye-i Umumiye...:

²⁷⁷ Son Teşkilatı Mülkiyede Köylerimiz..., էջ 416:

²⁷⁸ <https://nisanyanmap.com/?y=Yoncal%C4%B1&lv=&t=Bulan%C4%B1&u=1&ua=5>

Եօնջալու գիւղն ունէր Ս. Աստուածածին անունով եկեղեցի եւ մէկ նախակրթարան: Մշոյ Ս. Առաքելոց վանքի ձեռագրացուցակում արձանագրուած է երկու ձեռագիր Աւետարան (1336 թ., 1501 թ.) եւ մէկ ձեռագիր շարականոց (1606)²⁷⁹: Կարծիքներ կան, որ յունարէն արձանագրութիւններով զարդարուած Թադէոս առաքեալի շիրիմը Եօնջալու եւ Կոփ գիւղերի միջնամասում եղած մատուռում է²⁸⁰:

Թէպէտեւ Մ. Միրախորեանը վերապահութեամբ է բնութագրում Եօնջալուի կրթական կեանքը, սակայն մեր ձեռքի տակ եղած նամակներում եօնջալեցիների խօսքը շարադրուած է գրագէտ հայերէնով, որից ենթադրելի է դպրոցի եւ կրթութեան հանդէպ նրանց ունեցած վերաբերմունքը: Բացառիկ մէկ նամակ ունենք՝ գրուած Եօնջալուի Եսայի վարժապետի կողմից, որը դասական նամակի գեղեցիկ օրինակ է՝ համեմուած աստուածաշնչեան համեմատութիւններով:

Կան նաեւ նամակներ, որոնք պարունակում են բարբառային արտայայտութիւններ, ինչպէս օրինակ՝ հերոս անցուցինք²⁸¹, վիճակ գէշ է²⁸², երկու պօլուկ (վաշտ)²⁸³ զօրք, 10 նըֆուս (Nüfus-բնակչութիւն)²⁸⁴, տղիկ²⁸⁵ (փոքր երեխայ), բազբօրդ (անձնագիր)²⁸⁶, պայերիս (պահել ես)²⁸⁷, խրկէք (ուղարկէք) եւ այլն:

Այս բազմաթիւ նամակներից հասկանալի է, որ 1893ից գիւղում մեծ թափ են առել մանկահասակ երեխաների առեւանգման դէպքերը, բնակչութիւնը ենթարկուել է հարստահարման, թուրքացման եւ կրօնափոխութեան հարկադրանքի՝ որպէս հարկերից ազատուելու միջոց: Ստեղծուած պայմանների թելադրանքով մարդիկ դիմել են փախուստի՝ տեղափոխուելով Արեւելեան Հայաստան կամ այլ վայրեր: 1908ին կազմուած տեղեկագրերից մէկի համաձայն Եօնջալու գիւղից 55 ընտանիք է դիմել փախուստի, 92 ընտանիք զրկուել լուծից, 36 հոգի սպանուել, 12-ը՝ առեւանգուել կամ բանտարկուել: Բնակչութեան մի մեծ մաս մեկնել պանդխտութեան²⁸⁸:

²⁷⁹ Մուրատեան Ս. Ա., Մարաիրօսեան Ն., Յուցակ Ձեռագրաց Մշոյ Ս. Առաքելոց-Թարգմանչաց վանքի եւ շրջակայից, Երուսաղէմ, 1967, էջ 220:

²⁸⁰ Բենսէ, Բուլանքիս կամ Հարֆ, էջ 30:

²⁸¹ ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 103, վաւ. 295:

²⁸² Նոյն տեղում:

²⁸³ ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 103, վաւ. 15:

²⁸⁴ ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 101, վաւ. 590:

²⁸⁵ Նոյնի վաւ. 592:

²⁸⁶ ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 103, վաւ. 29:

²⁸⁷ ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 101, վաւ. 108:

²⁸⁸ Տէր Կարապետեան Գ., Հոդային հարցը..., էջ 21–22:

Այս գիւղն հարստահարուել է հասնանցի Ֆէհիմ, Սիւլէյման, Թաճտին, Հիւսէին, Խալիթ եւ ուրիշ աղաների ձեռքով, որոնք յափշտակել են 1.200 ոչխար, 139 գոմէշ-մատակ, 322 եզ-կով, 324 կիւղբրամ հացահատիկ, 425 դէզ խոտ, 400 սակառի հարդ, 73.682 դահեկան արծաթ, 150ի չափ արտեր, որոնց միայն տարեկան հասոյթը 1.000 ոսկիից աւելի էր: Եօնջալուն թաւանուեց նաեւ խուզարկութիւններ իրականացնող ծառայողները՝ միւլթէ-զիմների ու թահսիլդարների կողմից: Ըստ այնմ՝ թահսիլդարները տարան 6.100 ղուրուշ, Փիդայի փնտրողները 4.260 ղուրուշ, եւ այլ կաշառք՝ 17.000 ղուրուշ²⁸⁹:

1899–1905ի ընթացքում հարկահաւաքները, իբր փոխան փախչող գաղթականների պետական տուրքի, եօնջալեցիներից յափշտակել են 92.500 ղուրուշ, երեք տարուայ մէջ 1903–1905 տարապարփակ աշխատեցնելով, նրանցից խլել են 728 բանուոր, 220 սայլ, 328 բեռնակիր եզ, 900 դէզ խոտ, եւ տարեկան 120 տաւարի կեր²⁹⁰:

Այս ամէնից զատ 1908ի ապրիլ 18ին՝ հասնանլը Ֆէհիմ աղայի ծառաները յարձակուում են գիւղի վրայ, ներս են խուժում Խալոյեան Ալօ անունով հայի տուն, սպանում են Ալօյին, կնոջը՝ Պէզօյին, եւ զաւակներին՝ 15-ամեայ Արփիարին, 9-ամեայ Լեւոնին, 11-ամեայ Էֆիկին, քենուն եւ փեսայ Թորոսին: Ամբողջ ընտանիքը այլեւս ջնջուած էր եւ 300–400 ոսկիի հարստութիւն թալանուած²⁹¹:

Հողային գրաւումներին իբրեւ հետեւանք են ներկայանում Մ. Խրիմեան կաթողիկոսին հասցէագրուած հացի ու հագուստի խնդրագրերը:

Մեծ եղեռնի ընթացքում Արեւելեան Հայաստան են տեղափոխուել եւ տարբեր ապաստարաններում են հաստատուել 6–12 տարեկան եօնջալեցի 10 որբեր. Քոչոյեան Ֆիդան՝ 6 տարեկան²⁹², Աբրահամեան Մկրտիչ՝ 12 տարեկան²⁹³, Յովհաննիսեան Շողեր՝ 12 տարեկան²⁹⁴, Պօղոսեան Ազնիւ՝ 8

²⁸⁹ Տէր Կարապետեան Գ., Հողային հարցը..., էջ 21–22:

²⁹⁰ Նոյն տեղում:

²⁹¹ Նոյն տեղում:

²⁹² «Համբարաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յաւելուած հմր. 9:

²⁹³ Նոյնի Յաւել. հմր. 25:

²⁹⁴ Նոյն տեղում:

տարեկան²⁹⁵, Վարդանեան Հերիքնազ՝ 4 տարեկան²⁹⁶, Վարդանեան Զարգանդ՝ 2 տարեկան²⁹⁷, Միլոյեան Խաչալ՝ 10 տարեկան²⁹⁸, Միլոյեան Զանթա՝ 8 տարեկան²⁹⁹, Միլոյեան Գէորգ՝ 7 տարեկան³⁰⁰, Սարգսեան Հմայեակ՝ 6 տարեկան³⁰¹:

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 103, վաւ. 75)

**ՀԱՅՐԵՆԵԱՆԻ ՊԼԱՆՏՐԻԲԻ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍՈՅ ԵՒ
Ե[ՍՏՈՒԼ]ԾՐՆՏԻՐ ԸՈՒԶԻՆ Տ[ԵԼՈՒՆ] Տ[ԵԼՈՒՆ] ՄԿՐՏԻԶ
ՍՐԲԸԶՆԵԳՈՅՆ Կ[ԼԱՆԴ]ՈՒԴ[ԻՆ]Կ[ՈՂ]Ս ԸՄԵՆԵՅՆ ՀԱՅՈՅ ԵՒ
ՎԵՀԵՓԸՈՒ ՀԱՅՐԵՊ[ԵՏ] ԼՈՒՍԸՆԿԸՐ ԳԵՀԻՆ ՍՐԲՈՅ
ԷԶՄԻԵԾՆԻ**

Ազգասէ՛ր Հայրիկ,

Օսմանիոյ պետութեան դժոխային բանտերու շղթայներէն հազիւ ճողորկեալ, գլխաւոր Վեհափառութեան]դ սեղանոյ եղջիւրն ձեռնարկեալ ապաստանեցայ:

Ո՛վ իմանալի Արեգակդ, ի սկզբանէ անտի Ա[ստուա]ծային անստուեր լուսով խառնուած է Ս[ուր]բ զանկուած հայրիկիդ: Զի ծագիս ի վ[ե]ր[ա]յ չարեացն եւ բարեացն եւ ցօղես զանսպառ ողորմութեան]դ ցօղն ի վ[ե]ր[ա]յ շնորհաց եւ ապաշնորհացն:

Ա՛րդ, ո՛վ ողորմած Հայրիկ, ցօղեայ յիս եւս՝ ի գերի մնացեալ գերդաստանս, որք այժմիկ ի հայրենեաց աշխարհէն սպասէն եւ աղաղակէն ի տուէ եւ ի գիշերի եւ խնդրեն զօգնութիւն]: Քանզի անագորոյն հեմիտիէ զօրք քիւրճերին, թալնելով զամ[ենայն] անասունս եւ զգոյքս, մերկացուցեալ յնչիցն, եւ թողեալ կիսակենդան եւ հեռացեալ՝ օրինակ Երուսաղէմի ճանապարհին վերայ անկեալ վիրաւորին:

Ուրեմն, ո՛վ դու Հայոց կիսամեռուկ ազգութեան] բուժօղ ճշմարիտ Սամարացի, քեզ միայն է տուեալ ի Հօրէ բառնալ զվիրաւորս ի գրաստու

²⁹⁵ «Համբարաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յանդուած հմր. 25:

²⁹⁶ Նոյն տեղում:

²⁹⁷ Նոյն տեղում:

²⁹⁸ Նոյնի Յանդ. հմր. 26:

²⁹⁹ Նոյն տեղում:

³⁰⁰ Նոյն տեղում:

³⁰¹ Նոյն տեղում:

գլխով թեմանդ եւ արկանել զգիւնին եւ ձէթ ամենախնամ ողորմութեանդ:

Խոնարհեցո՛՛ Տէր զուկն քոյ եւ լո՛ւր ինձ, զի աղքատ եւ տնանկ եմ ես:

Ո՛վ բարերարդ ազգիս, մի՛ լքանիր այսմիկ Ա[ստուա]ծապարգեւ տնօրինութենէ, որում ի մանկութենէ կոչեցար եւ որոշեցար սերմանօղ ողորմութեան կարօտելոցն: Վասն զի երկնային հեղինակին հրահանգովն հրահանգեալ է հոգի հայրենասէր Հայրիկիդ: Եւ քեզ վայել է այս Ս[ուր]բ աւանդ ա[ստուա]ծ[այ]ին, որ էս միջնորդ ի մէջ Ա[ստուծո]յ եւ ի մէջ նեղեալ կարօտելոցն, եւ այս անուն վեր է քան զամ[ենայն] անուն, որ այժմիկ կան ի կենցաղոյս եւ տիրէն աշխարհի:

Աւա՛ղ, անձկով կարօտ է Վեհափառ Հայրիկիդ երեսին տեսութեան]: Վաղեմի, նախածանօթ հող ոտիցդ՝ Բուլանխայ (յԱպաղունեաց) գաւառի Եօնճաւու գիւղի ամենախոնարհ Մալխաս Եսայի ապերջանիկ վ[ա]րժ[ա]պ[ետ]ն՝ յուսալով յԱ[ստուա]ծ եւ ի Վեհափառ Խրիմեան Ազգասէր Հայրիկն:

ՆՈՅՆ Ծ[ԱՅՐԱԳՈՅՆ] Վ[ԱՐԴԱՊԵՏ] Հ[ԱՅՐ] ԵՍԱՅԻ Վ[Ա]ՐԺ[Ա]Պ[Ե]Տ
ԽՈՌԽՈՌՈՒՆԻ ԵՕՆՃԱՒՈՒ ԳԻՒՂԷ

1895, 16 Յուլիս

Աղեկս[ա]նտր[ա]յօլ

(ՄՄ, ԽԿՖ, [Թղթ. 103, վաւ. 184)

ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԷՓԵՆՈՒԹԵԱՆ Տ[ԵԼ]ՈՒՆ Տ[ԵԼ]ՈՒՆ
ՄԿՐՏԻՉ Ս[Ր]ԲԸՆԵԳՈՅՆ

ՊՈԿԼԵՆԴՈՒ ԵՕՆՃԱՒՈՒ ԳԻՒՂԻ ԳԵՂԹԵԿԱՆ ԲՆԵԿԻՉ

Ընտանեաց թիւ՝

Նազար Ասպատուրեան - 8 [չուկն]:

Մուրադ Կիրակոսեան - 7 [չուկն]:

Ասպատուր Կիրակոսեան - 9 [չուկն]:

Մկրտիչ Մէհրեան - 4 [չուկն]:

Ընդհանուր՝ 28 [չուկն]:

Վեհափա՛ռ Հայրիկ,

Մենք յիշեալ չորս ընտանեաց տէր կը համարուինք, որ գիմեցինք ծնկա-

չօք առ ոտս բարերարութեանդ: Նախ մեր սոյն թշուառ ընտանեաց մի ապահով գիւղ *Խրկէք*, որ կարող լինինք ձմեռնային ապագայ սառնամանիքէն լաւ պաշտպանուիլ՝ ինչպէս անցեալ տարի պահուեցանք Ձերին հայրական պահպանողութեամբ՝ Կառնուայ Հիմամ-Շուշի գիւղ, որոց բարերարութիւն մեր բոլոր ընտանիք՝ մեծ եւ փոքր երախտապարտ են:

Գալով մեր չորս ընտանեաց առտնին կրած ներկայ անձկութեան եւ դառնաղէտ վիճակին, որ չենք կոնար յայտնել մի առ մի, վասն զի ամէն մէկիւ տուն 3-4 հիւանդ ինկած են: Փող չունինք, որ նոցայ դարման ընենք, բժիշկի եւ ուրիշ կարիքներէ զուրկ կը մնան: Մուրթ խրճիթ կը մտնինք: Այդ պժգալի տեսարան մեր աչաց կը բացուի հիւանդներու դառնաղէմ աղաղակներն, եւ կսկիծէն աչքերնիս կսկսին մթագնիլ, բերաններէս կրակ ու բոց դուրս կը վխտա... մա՛հ կուգենք, բայց ձեռք չանցներ:

Հայրի՛կ Վեհափառ, մենք այս տեսակ դառն բաժակ չէինք խմեր, չէինք տեսեր յասպէս վայրկեաններ: Տներնիս կը նայիմ՝ բան մը չըկայ. ո՛չ ուտելիք, ո՛չ վառելիք, ազանելիք ըսիս՝ պատկառիմ ըսել՝ բոլորովին չկայ:

Հայրի՛կ մեզ օգնէ՛...

Ժամանակով շատերուն ըրած եմք, իսկ այժմ ի Ձեզ ենք դիմում, մեր մարմնաւոր պէտքերը հոգացէք, վասնզի Դ<յ>ուք էք թէ մեր տէր, պաշտպան եւ ճշմ[ա]րիտ հովիւ:

ՀԱՄԲՈՅՐ ՇՆՈՐՀԱԲԱՇԽ ԱԶՈՅԴ /// ՎԵՀԱՓԱՌՈՒԹԵԱՆԴ
ՄՆԱՄՔ ԽՈՆԱՐՀ ԾԱՌԱՅ՝ ՆԱԶԱՐ ԵՒ ԸՆԿԵՐՔ

14, Սեպ[տեմբեր], Վաղարշապատ
[Ստորագրութիւն]

(ՄՄ, ԽկՖ, Թղթ. 103, վաւ. 13)

ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԱՓԱՌՈՒԹԵԱՆ ՏՆԵՌՆ ՏՆԵՌՆ
ՄԿՐՏՁԻ ՍՐԲԸՋՆԵԳՈՅՆ ԿԸԹՈՒՂԻԿՈՍԻՆ ԼՄԵՆԵՅՆ ՀԸՅՈՅ
Ի ԲՆԵԿՁԷ ՄՇՈՒ ԳԸԻՆՈՒ ՕՆՃԼԼՈՒ ԳԵՂՁ ԳԷՈՐԳ ՄԼՆՈՒԿԵԼՆՅ

Ի 1894–1895 ամաց եղեալ հալածումն եւ ճնշումն ի դէմս ժողովրդաց Սասնոյ, Մշոյ եւ այլ տեղւոյս Տաճկահայոց երկրներում, եւ ստիպուած լինելով այդպիսի անտանելի դէպքերից այս՝ 1895 թիւ, ես՝ իմ ընտանիքով, որը բաղկացած է ամուսնուց եւ որդուց, գաղթեցի իմ ծննդավայրից եւ

թափառեցի այլեւայլ քաղաքներ եւ գիւղեր՝ հաւաքելով մի քանի *կոպէք* ու դորմութեամբ զանազան անձնաւորութիւններից:

Վերջապէս, տառապանօք եւ աննկարագրելի դրութեամբ եկայ ընտանիքով այս Ախալքալաք քաղաքը, ուր մի քանի ժամանակ աշխատութիւնից յետոյ, ես իմ գերդաստանով ընկայ սաստիկ հիւանդութեան մէջ:

Այժմեան վիճակն իմ ընդ ամուսնոյ եւ որդւոյ իմոյ է յոյժ ցաւալի, անտանելի եւ աննախանձելի: Քանզի աւելի քան մի ամիս է, որ ես իմ ընտանիքով *գտընվում* եմ մի բարի անձի հոգատարութեան ներքոյ:

Վասն որոյ, յայտնելով վերոյիշեալի մասին, ամենախոնարհաբար, ի ծուներ անկեալ առաջի Վեհափառ Հայրութեանդ, դողդողագին եւ աղերսագին հայցում եմ Ձերդ Վեհափառութեան գթութիւնը՝ ի սէր Փրկչի եւ մարդասիրութեան, մտանելով աննախանձելի եւ թշուառ դրութեան իմոյ ընդ ընտանիքս, տնօրինել եւ օգնել ինձ եւ իմ ընտանիքիս նիւթական միջոցաւ, որով կարողանամ զնալ իմ միւս երկու օրիորդաց մօտ, որոնք Կարս քաղաքում դեգերվում են մուրացկանութեամբ:

ԳէՎՕՐԳ ՄԱՆՈՒԿՕ Վ ՎԱՍՆ ԳԻՐ ՈՉ ԳԻՏԵՆԱԼՈՒՆ
ԸՍՏՕՐԱ ԳՐԵՑԻՎ ՎԱՂԱՐՇԱԿ ԱՅՎԱԶԵԱՆ

1895 թիւ, Յուլիս 11

ի Քաղաքն Ախալքալաք

(ՄՄ, ԽկՖ, ԹղԹ. 103, վաւ. 26)

ԸԶԳԵՅԻՆ ՍՐԲԸԶԸՆ ՊԼԵՂՏՐԻԷՂԻԳ ԿՈՍԳԸՆԴԵՆՈՒ ՊՕԼՍՈՅ
ԵՒ ՍԼՐԴՐՈՅ ԷԶՄԵԸԾԵՒ ԼՈՒՍԸՆԿԸՐ ԳԵՀԻՆ
ԸՍՏՈՒԷՂԾԸՆՏԻՐ ՏԵԼՈՒՆ ՏԵԼՈՒՆ ԼՈՒԶԻՆ ՄԿՐՏԻՉ
ՎԵՀԵՓԸՌ ԵՒ ՀԵՅՐԵՆԸՍԻՐ ԿԼԵԹՐՈՂԻԿԱՆՍ
ԸՄԵՆԵՅՆ ՀԵՅՈՅ

Գթառա՛տ Հոգի,

Յիսուսի կենսաբեր Աւետարանը ցուցանէ զգալի Արեգական լոյսն, որ ծագի ի վ[ե]ր[ա]յ չարեաց եւ բարեաց, եւ տեղիայ անձրեւ ի վ[ե]ր[ա]յ շնորհացն եւ ապաշնորհացն, նոյնպէս եւ դու, ո՛վ աղբիւր բարութեանց:

Ի սկզբանէ անտի ծագես զլոյս գթութե[թ]ե[ան]դ ի վ[ե]ր[ա]յ արժանից եւ անարժանիցն, եւ ցօղես զցօղ ողորմութե[թ]ե[ան]դ չարի եւ բարի անձանց եւ

ո՛չ խտրեա եւս երբեք ձեռնունայն յետս ո՛չ դարձուցանեա զամ[ենայն] աղքատս: Որպէս առատ էիր սրտիւքն, նոյնպէս զվէմդ, զոր շինօղքն անարգեցին, եղեւ գլուխ անկեան տանն Թորգոմայ:

Արդ, ո՛վ Հայրիկ, յիշէ՛ զքոյ անարժան Եօնճալու գիւղի բազմաշխատ ծերունի Մալխաս Եսայի վ[ա]րժ[ա]պ[ետ]ն, որ այժմիկ գերծեալ թրքական դժոխային բանտերու կապերէն եւ սոսկալի շղթայներէն, կիսակենդան դիակն Երուսաղէմի ճանապարհի վ[ե]ր[ա]յ եղած վիրաւորին իսկ եւ իսկ առնի զնմանու[թիւ]ն:

Զի ք[ա]հ[ա]ն[ա]յքն ոմանք եւ ղեւտացին ոչ արարին այցելու[թեամ]բ վեր ականել զնայ, այլ Քեզ՝ Բարերա՛ր Սամարացի, բա՛րձ գդիակն իմ ի գրաստու գթու[թ]ե[ան]դ զնել ի վերայ վիրացս զգինին ու ձէթ ողորմու[թեա]ն:

Քանզի ողորմելոյս 17 թուով գերդաստանն ի Հայրենիքն է այժմիկ: Հէմիտիէ վայրենի քրթացն կողոպտելով ճարահատեալ սկ[ս]եցինք ապաստանել ի գիրկ գթու[թ]ե[ան]դ: Իմ վիճակն վերջին շունչ սպառելու վերայ է, քանզի պանդուխտ, թշուառ եւ անծանօթ եմ աշխարհիս: Միայն իմ յոյս առ Ա[ստուա]ծն է եւ Զերոյին ողորմած գթու[թ]ի[ւ]ն: Համաձայնեմ ընդ կարկամեալ եւ չորացեալ ձեռն անձին, որ աղաղակէր՝ ասելով. «Տէ՛ր, եթէ կամիս՝ կ[ա]րօղ ես գիս փրկել»:

Կոյր Բարտիմէոսին պէս ճանապարհիդ վերայ նստեալ սպասեմ եւ յոյս անեմ, զի յիշողու[թ]ե[ան] եւ ի նկատն պիտի առնէ ո[ղ]որմածն Հայրիկն, զիս գործոյ մը վերայ դնելն տալ, որ իմ ծանր պարտուցն ազատիմ, եւ տող մը շրջաբերականով կամ յատուկ այցելու[թ]ի[ւ]ն առնելով ի սէր ազգութեան եւ ի սէր բարեյիշատակ Մելիք աղային, որ Հայրիկի հոգևովն կապրէր: Արդ, ի չարածնունդ որդիքն ըստ գործոցն առին զհատուցումն: Ոչ է փոյթ, զի բարեաց գործօղքն պսակին ասէ, չարեացն ի հուր անշէջ մատնին:

*ՅԱՆԿԱՅ ՏԵՍՈՒԹ]Ե[ԱՆ]Դ ՎՇՏԱԼԻ ՄԱԼԽԱՍ ԵՍԱՅԻ Վ[Ա]ՐԺ[Ա]Պ[ԵՏ], ՈՐ
ԵՐԲԵՄՆ ԿՐԷՐ ԶՀՈԳԻ ՀԱՅՐԵՆԱՍԷՐ ԱՐԾԻՈՅՆ
Ի Ս[ՈՒՐ]Բ Կ[Ա]Ր[Ա]Պ[ԵՏ]Ի ՎԱՆՔՆ ԹԷ Ի ՅԱՊԱՀՈՒՆԻՔՆ
ԵՕՆՃԱԼՈՒ ԳԻՒՂՆ*

1895, 15 Յուլ[իսի]

Եօնճալա Մարտօն (տունք 1, նուֆուս 8)

Եօնճալա Պօղէն (տունք 1, նուֆուս 7)

Եօնճալճա Էլօ Ղաղարն (տոլնք 1, նոլֆոլս 3)
Եօնճալճա Բաղժօլի Ենկօն (տոլնք 1, նոլֆոլս 5)
Եօնճալճա Բրօ Ս[ա]րգօն (տոլնք 1, նոլֆոլս 8)
ԸնդՀանոլր տոլնք՝ 5, նոլֆոլս՝ 29

Եօնճալճա Բրօ Նաղարն (տոլնք 1, նոլֆոլս 4)
Եօնճալճա Գօրգէ Մխօն (տոլնք 1, նոլֆոլս 9)
Եօնճալճա Բօզօ Մոլրատ (տոլնք 1, նոլֆոլս 4)
Եօնճալճա Բօզօ Կարօն (տոլնք 1, նոլֆոլս 4)
Եօնճալճա Պաոլոլ Յակոբ (տոլնք 1, նոլֆոլս 4)

Եօնճալճա Աճօ Միւսա (տոլնք 1, նոլֆոլս 3)
Եօնճալճա Ուսթայ Մկրօն (տոլնք 1, նոլֆոլս 3)
Եօնճալճա Նաճրի Գալօն (տոլնք 1, նոլֆոլս 5)
Եօնճալճա Նաճրի Էլօն (տոլնք 1, նոլֆոլս 6)
Եօնճալճա Թանկօ Յօլիկ (տոլնք 1, նոլֆոլս 2)

Եօնճալճա Թաոլօ ՄէՀրօն (տոլնք 1, նոլֆոլս 2)
Եօնճալճա Բոթօ Հասօն (տոլնք 1, նոլֆոլս 3)

ԵաՀի Գրիգորն Փիռէն (տոլնք 1, նոլֆոլս 6)
Քրդագոմոլ Յակոբն (տոլնք 1, նոլֆոլս 8)
Քրդագոմոլ Ըռէս Պետրոսն (տոլնք 1, նոլֆոլս 3)
Շերվանշիոլ Մխօ Կ[ա]ր[ա]լ[ե]տ[եա]ն (տոլնք 1, նոլֆոլս 8)
Շերվանշիոլ Մոլրատն (տոլնք 1, նոլֆոլս 2)
Մաջիթլոլայ Սաֆօն Խանօն (տոլնք 1, նոլֆոլս 6)
Յօտնչորայ Լեւոն (տոլնք 1, նոլֆոլս 9)
Յօտնչորայ Սիմօն (տոլնք 1, նոլֆոլս 4)

Զգիրօքա Կիրակոսն (տունք 1, նուֆուս 4)
Թէղուտայ Դարպին (տունք 1, նուֆուս 7)
Լզա Աւաք Բաղտասարով (տունք 1, նուֆուս 10)
Թէղուտայ Այվազ (տունք 1, 8 նուֆուս)
Հարամկու Աւետիսն (տունք 1, նուֆուս 1)
Խոշգէլդի Մարտէ Մարատով (տունք 1, նուֆուս 6)

Պօստանքնդու Սերօբն (տունք 1, նուֆուս 3)
Խարաջօպանայ Գիրգորն (տունք 1, նուֆուս 5)
Խարաջօպանայ Ստէփէ Քօջօն (տունք 1, նուֆուս 4)
Խարաջօպանայ Բոստաքնդու Աւաքն (տունք 1, նուֆուս 6)
Խարաջօպանայ Հայր[ա]պ[ե]տ (տունք 1, նուֆուս 2)
Խանդաղլու Պետրոսն (տունք 1, նուֆուս 4)
Խօզլուա Խազարն (տունք 1, նուֆուս 4)
Նորատնայ Գիրգորն (տունք 1, նուֆուս 6)
Համգաշխու Զնտօ Կ[ա]ր[ա]պ[ե]տ[եա]ն (տունք 1, նուֆուս 5)

Ալաշկեր[տ]ցի Մալխասն (տունք 1, նուֆուս 5)
Գօվանդակայ // (տունք 1, նուֆուս 5)
Քրթագո[մ]ու // (տունք 1, նուֆուս 6)
Խօզլուա[յ] Պետրոսն // (տունք 1, նուֆուս 9)
Շիրվանշխու // (տունք 1, նուֆուս 10)
Եօնճալվայ // (տունք 1, նուֆուս 6)
Ընդ.՝ 294:

1895/10-20
 1895/10-20
 1895/10-20

96

1895/10-20
 1895/10-20
 1895/10-20

1895/10-20
 1895/10-20
 1895/10-20

1895/10-20
 1895/10-20
 1895/10-20

1895/10-20
 1895/10-20
 1895/10-20

1895/10-20
 1895/10-20
 1895/10-20

1895/10-20

1895/10-20
 1895/10-20

год	число	содержание	год	число	содержание
01	08	Коллекция насекомых	01	08	Коллекция насекомых
01	04	" " "	01	04	" " "
01	03	" " "	01	03	" " "
01	05	" " "	01	05	" " "
01	06	" " "	01	06	" " "
05	29		01	09	" " "
01	04	" " "	01	00	" " "
01	03	" " "	01	06	" " "
01	04	" " "	46	24	
01	04	" " "			
01	04	" " "			
10	48				
01	03	" " "			
01	03	" " "			
01	05	" " "			
01	06	" " "			
01	02	" " "			
14	67				
01	02	" " "			
01	08	" " "			
14	48				
01	06	" " "			
01	08	" " "			
01	03	" " "			
01	08	" " "			
01	02	" " "			
01	06	" " "			
01	09	" " "			
01	04	" " "			
25	48				
01	04	" " "			
01	07	" " "			
01	00	" " "			
01	06	" " "			
01	01	" " "			
01	06	" " "			
31	24				
01	03	" " "			
01	05	" " "			
01	04	" " "			
01	06	" " "			
01	02	" " "			
01	04	" " "			
01	04	" " "			
01	06	" " "			
01	05	" " "			
01	05	" " "			

**ՆՈՐԻՆ ՕԾՈՒԹԵԼՆ ԾԵՅՐԵԳՈՅՆ ՊԵՏՐԵՐԳ ԵՒ ԸՆԳՀԵՆՈՒՐ
ՊԵՏՈՒԵԿԵՆ ՀԵՅՐԵՊԵՏԻ ԸՄ[ԵՆԵՅՆ] ՀԵՅՈՅ Տ[ԵԼՈՒՆ]
Տ[ԵԼՈՒՆ] ՄԿՐՏԶԻ Ս[Ր]ԲԵԶՆԵԳՈՅՆ ԿԵԹՈՒՂԻԿՈՍ
ՊՈԽԼԵՆԸԻՈՒ ԵՕՆՃԼԼՈՒ ԳԻՒՂԻ ԶՈՐՍ ՏՆՃՈՐ ԳԵՂԹԵԿԵՆ
ԸՆՏԵՆԻՔԷ**

Մառդօ Ղուկասեան, 8 (չունչ)
Եէնկօ Մուրադե[ա]ն, 5 (չունչ)³⁰²
Ղազար Յովհանէսե[ա]նց, 5 (չունչ)
Սաֆար Յօխաննէսցէ, 6 (չունչ)
Ընդհանուր 24 չունչ

Ամենախոնարհաբար խնդիր

Վեհափա՛ռ Հայրապետ,

Ահի մեր յիշեալ ընտանեօք հերոս Կառնուայ Թաղայ գիւղ անցուցինք:
Իսկ դարուն օրի վատութենէն դուրս եկանք: Երբ տեսանք, որ մեր ընտա-
նեաց վիճակ գէշ կը լինի Ֆիզիքապէս, յայնմ օրէ ցարդ գիւղէ գիւղ, Թափա-
ռական շրջեցանք:

Իսկ այսօր, երբ տեսանք ալ անհնար է, եւ չենք կարող ապրել առանց
Ձերին Հայրական խնամոց, դիմեցինք Ձերին վեհութեան հովանոյն, մեզ եւ
մերայնոց ձմերային ցրտէն պահպանուելու մի պատուարան ընդունելու:
Վ[ա]սն զի մերկ եւ բոլորովին անծածկոյթ եմք եւ այս երկու օր է, որ եկած
եմք վանքիս *պլանը*: Բայց այն տեղ կը տեսնեմք, որ մեզ բոլորովին ան-
հարմար է, զի այն անասուններուն մէջ մեր ընտանիք չէ կարող շարժիլ:

Ուստի կաղաչեմք Վեհափառութիւն]էդ՝ մեզ մի ձմերնային պահապ-
անութեան տեղի որոշելու հրաման ընէք, որ ձմեռն անցնինք:

**ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ԱԿՆԱԾՈՒԹԵԱՄԲ ՄԱՏՁԻՄ Ի ՀԱՄԲՈՅՐ
ՈՐԴԻԱԿԱՆ ՆՈՒԱՍՏ ԾԱՌԱՅ՝ ՄԱՌԴՕ ԵՒ ԸՆԿԵՐՔ**

1895, Հոկ[տեմբեր] 22
Ի Վ[ա]ղ[ա]րշ[ա]պ[ա]տ

³⁰² ՄՄ, ԽԿՖ., 106-րդ թղթապանակի, թիւ 630 վաւերագրում, Եէնկօ Մուրադեանի դիմաց նշուած է 6 շունչ:

(ՄՄ, ԽկՖ, թղթ. 102, վաւ. 789)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԵՓԵՌՈՒԹԵԱՆ Տ[ԵԱՌՆ] Տ[ԵԱՌՆ] ՄԿՐՏԶԻ Ը.
ՍՐԲԸԶՆԸԳՈՅՆ ԿԸԹՈՂԻԿՈՍԻ ԸՄԵՆԸՅՆ ՀԵՅՈՅ
ՄՇՈՅ ՊՈԽԸՆԸԳ ԳԵԼԵՈՒ ԵՕՆՃԸԼՈՒ ԳԻՒՂԸՅԻ ԳԻՒՂԸԸՐ
ՎԸՐԻԸՆԵԸՆԷ**

Աղերսախառն խնդիր

Վեհափա՛ռ Տէր,

Թշուառ կին մ'եմ, երկու զաւակաց տէր, զորս, աւա՛ղ, չկարողացայ հետս բերել եւ միայն գլուխս առնելով՝ հեռացայ՝ հետս ունենալով տագըս՝ Մկրտիչ Մհէրեան, եւ ամենափոքրիկ մանկիկս, զոր բաբէ՛, Բագրեւանդայ Խասդուր գիւղի մէջ հողին յանձնեցի:

Ո՛ր, Հայրիկդ Հայոց, շնորհ առնիմ Ձեր Վեհափառութենէն, մի ամիսէ հետէ Մայր Աթոռոյ մէջ կը կերակրուիմ տագերս հետ: Այլ ամօթխածութիւնս կստիպէ զիս բաւ համարել եւ խնդրել Ձեր Վեհափառութենէն մի միջոց՝ ձմրան մեր երկուքիս ապրուստին համար, մինչեւ գարնան տեսնենք, թէ Աստուած ի՞նչ այցելութիւն կընէ մեզ եւ մեր հայրենեաց:

*ՊԱՏԻՒ ՈՒՆԻՄ ՄՆԱԼ ՅԱՐԱԺԱՄ ՄԵԾԻ ՎԵՀԱՓԱՌՈՒԹԵԱՆ ՁԵՐՈՒՄ
ԽՈՆԱՐՀ ԱՂԱԽԻՆ՝ ԳԻՒԼԻԶԱՐ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ*

1894 Դեկտեմբերեր] 11

ի Ս. Էջմիածին

(ՄՄ, ԽկՖ, թղթ. 102, վաւ. 797)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԵՓԵՌՈՒԹԵԱՆ Տ[ԵԱՌՆ] Տ[ԵԱՌՆ] ՄԿՐՏԻԶ
ՍՐԲԸԶՆԸԳՈՅՆ ԿԸԹՈՂԻԿՈՍԻ ԸՄԵՆԸՅՆ ՀԵՅՈՅ
ՄՇՈ ՊՈԽԸՆԸԳ ԳԵԼԵՈՒ ԵՕՆՃԸԼՈՒ ԳԻՒՂԻ ՄԸՐԳԸՐ ԸԻԳԸԸՆ
ԽԸԶԸՏՈՐԵԸՆՅԷ**

Աղերսախառն խնդիր

Վեհ[ափառ] Սրբազնազո՛յն Հայր,

Անտանելի թշուառ դրութիւնս հարկադրեց զիս հեռանալ հայրենեաց գրկէն եւ այսօր իսկ խոնարհ խնդիրս հանել յատենի Ձեր Վեհափառութեան:

Սակայն, ո՛ր, Հայրդ Հայոց, ամօթահար կը լքանիմ՝ խորհելով, որ պարտաւորած եմ միանգամայն խղճալի աղքատութեանս պատճառը ցոյց տալ:

Հայր Վեհափառ, օտար ոք չկործանեց Հայրենական շէն տունս: Այո՛, օտար չէր, որ զիս հասուց այս դառնադէտ վիճակին, այլ արիւնակիցս եւ ազգակիցս՝ Հօրեղբօրորդիս՝ մատնիչն Մխիթար Մէլիքեան, իւր արժանաւոր հօր անարժան զաւակն, որ երեք տարիներէ հետէ, իբրեւ մարախ կաւերէ զՊուլանըզ, զԵօնճալու եւ մանաւանդ՝ զնուաստս:

Մի քանի անգամ զրպարտութեամբ բանտի եւ տուգանաց դատապարտել տալով զիս՝ դարձուց աղքատ ու պարտական:

Այո՛, Խաչատուրի տան զաւակներն արար Հացակարօտ եւ մուրացկան, որով միանգամայն կորցուց մեր տան համարումը Պուլանըզայ եւ ամէն ազգայնոց մէջ: Այժմ վարանած կը խորհիմ, թէ ինչպէ՞ս ապրեցնեմ կարօտ զաւակներս, մանաւանդ թէ ինչպէ՞ս ազատուիմ պարտապահանջներու ձեռքէն, որոց տուածները փոխարինելու համար Հայրենական ժառանգութիւնս իսկ անբաւական է:

Սորա համար դիմելով յօտս Ձեր Վեհափառութեան կը խնդրեմ մի օգնութիւն՝ ի մխիթարութիւն հացակարօտ զաւակացս:

Խոնարհ համբոյրս մատուցանելով Ձեր Հայրական Ս. Աշոյն՝ պատիւ կը համարիմ մնալ յաւէտ Մեծի Վեհափառութեանդ Ձերում խոնարհ ծառայ եւ որդի:

Ն. ՄԱՐԳԱՐ ԱԻԴԱԼԵԱՆ

1894 Դեկտեմբեր, 28 ի Տփղիս

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 103, վաւ. 15)

**ՎԵՀԵՓԵՌ ՀԵՅՐԻԿ, ԸՄՏՈՒԸ՝ԾԸՆՏԻՐ
ԿԸԸԹՈՂԻԿՈՍ ԸՄՆԵՆՅՆ ՀԵՅՈՅ**

Անարժան ծառայս Բուլանիսի Եօնճալու գիւղի բնակիչ Եղօյ Յարութիւնեան, որոյ, գիւղիս մէջէն ծընած չարագործ վասակն՝ Մէլիքեան Մխիթարն, որն մատնեց զերկրիս առաջն[ո]րդն՝ զպատուական Ներսէս Խաւսանեան ծ[այրագոյն] եւ ազգասէր վ[ա]րդ[ապետ]ն, եւ այլ բազում ի յազգայնոցն զգիւղէս վ[ա]րժ[ա]պ[ետ]ն, որոյ զմատնեալքն ամ[ենայն] դժոխային բանտի շղթայներու ենթարկելոյ զկնի ո՛չ յազեցաւ: Գնաց

չէր քէզններու³⁰³ գէղէն 250 պատռոն գնեց, լեցուց տօպրակի մէջն եւ գաղտնի կախեց տանս սենեակի վառարանի ծակէն: Որոյ մենք միամիտ, յանկարծ երկու *պօլուկ*³⁰⁴ զօրք բերաւ զգլուղի շուրջ փակեցին, տներն խուզարկելով, հասին ողորմելոյս տունն, յիշեալ վասակն զիւր պահածն շուտով գտաւ, բայց մեր վ[ա]րժ[ա]պ[ետ]ի որդի Համազասպ յերեւան հանեց զանոր ըրած չարագործութիւնը:

Եւս զմեզ բոլորովին թալնել տուաւ, եւ զվ[ա]րժ[ա]պ[ետ]ի տունն ընդ մեզ աւերեց: Ամիս մը վ[ա]րժ[ա]պ[ետ]ի տղայն դատարան երթալով-գալով զՄխիթարն իւր փորած գուբին մէջն արկանելոյ արժանացոյց: Եւ ահաւասիկ դեռ բանտն էր մինչեւ զգալն մեր, որ քառասուն օր է մեր գալն:

Արդ, ո՞վ բարեխնամ Հայրիկ, մեր երկու տունքն՝ ողորմելի վ[ա]րժ[ա]պ[ետ]ին եւ Խօճի Յարութիւնին տներն, այն աւուրց մէջն աւերեցան մինչեւ Մխիթարի գործած չարութիւնը յայտնեց եւ ստուգեց Համազասպն, ո՞րչափ ծախս եւ կաշառ կերան մինչեւ զարդարութիւնն] ի լոյս հանեցին քննիչ դեսպանաց շնորհիւ:

Ուստի թէ ես եւ թէ ողորմելի վ[ա]րժ[ա]պ[ետ]ն, որ այժմիկ կպանդխտեմք եւ կը մուրամք պատճառն վասակ Մխիթար Մէլիքեանն է:

Ս[ուր]բ Աթոռէդ խնդրեմք զի զկորուստ մեր եւ զվրէժն հատուցանել տալոյ՝ ի նկատ առնելոյ ողորմեսցիս:

ԵՂՕՅ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ/էն

Եօնճալու, 1895, 23 Յուլիս

³⁰³ 1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից յետոյ շերէֆները գաղթում են Ռուսաստանից եւ կառավարութեան թոյլատրութեամբ գրաւում են հայապատկան Կօփօ եւ Սիմօ գիւղերը (Տէ՛ս Մովսիսեան Ս., *Տաճկահայեր, Բուլանըխի կոտորածները*, «Համբաւաբեր», 1916 թ., հմր. 12, էջ 376–377): Այս նոյն պատերազմից սկսած զանգուածաբար Բուլանըղ են տեղափոխում նաեւ լեզգիներ, ինգուշներ, թարաֆեամաններ եւ բալկանեան այլ թուրքախոս ժողովուրդներ, որոնք դառնում են իսկական պատումասս հայ ժողովրդի համար (Տէ՛ս Աւարպետ, *Բուլանըկ*, հմր. 213):

³⁰⁴ Bölük՝ թրք. գումարտակ:

(ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 102, վաւ. 776)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԷՓԵՌՈՒԹԵԼՆ Տ[ԵԼՈՒՆ] Տ[ԵԼՈՒՆ] ՄԿՐՏԻՉ
ՍՐԲԸՆԵԳՈՅՆ ԿԼԹՈՒՂԻԿՈՄՆ ԸՄԵՆԵՅՆ ՀԵՅՈՅ**

ՄՇՈՅ ՊՈԽԼԵՆԳ ԵՕՆՃԼԸ ԳԻՒՂԷ Ի ԽԸՉԻ ԳԵՏՐՈՍԵԼՆԷՆ³⁰⁵

Ամենախոնարհ խնդիր

Վեհափա՛ռ Հայրիկ,

Մեր կրած այլեւայլ նեղութեանց պատճառաւ ելանք, առինք մեր ընտանիք Ռուսաստան անցնելու: Բազրեւանդ գաւառի կիրճէն անցած ժամանակ, գիշերուան պահուն չորս հատ ձիաւոր քիւրտեր վրայնիս յարձակեցան, ծեծեցին եւ կապելով զմեզ՝ տասն երկու տարեկան աղջիկս առին տարան: Այժմ, եղբօրս վեց հատ որբեր եւ հինգ հատ փոքր գաւակներով իմս, Շիրակայ գաւառը թողուցեր եկել եմ հոս՝ ընտանեացս համար ոչ հաց կայ եւ ոչ ալ փող ունիմ, որ գոնէ նոցա հ[ա]մ[ա]ր ուտելիք պատրաստեմ եւ ես երթամ աղջկաս ետեւ՝ պտտեմ, տեսնեմ, թէ որ տեղն է:

Վեհափա՛ռ Հայրիկ, կը խնդրեմ, որ խղճալոյս խնդիր լսես, զի դու ես մեր տէրը, մեր կարօտ զարիւրներուս օգնութիւն ընես, որպէս զի կարող լինիմ երթալ գաւակքիս ետեւէն: Պտտիմ, թերեւս կարող լինիմ գտնել որտեղ ըլլալը: Մեր գալը մի ամիս է եղեր եւ ես ալ միակ մարդ ըլլալով չեմ կարող թողուլ ընտանիքս՝ երթալ գաւակիս ետեւէն:

ՄՆԱՄ ՎԵՀԷՓԵՌՈՒԹԵԱՆԴ ԶԵՐՈՒՄ

ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ԾԱՌԱՅ՝ ԽԱՉԻ ԳԵՏՐՈՍԵԱՆ

12 Դեկտեմբեր, 1894

³⁰⁵ Խաչիկ Պետրոսեանի միւս նամակը տե՛ս ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 102, վաւ. 802:

ՆՈՐԻՆ ՕՅՈՒԹԵԱՆ ՎԵՂՈՒՄԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԸՄԵՆԵՅՆ ՀԱՅՈՑ
ՄՇՈՅ ՂԱԶԱՅԻՔ³⁰⁶ ՊՈԽԼՆԵՐԻ ԳԵՒԼՈՒԻ, ԵՕՆՃԼՈՒ ԳԻՒԴԻ ԲՆԵԿԻՉ
ԱԽԵՏԻՍ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆԷ ԵՒ ՄԿՐՏԻՉ ԲԱՐՍԵՂԵԱՆԷ

Աղերս

Վեհափա՛ռ Տէր,

Տաճկական երկրում կրելով մահմետականաց հասցրած զանազան զրկանքները եւ բռնութիւնները, նորա ծանր բեռան տակ ճնշուած՝ ամէն մէկն ալ թէ՛ կառավարութեան եւ թէ՛ արքունի հարկաց պատճառաւ, բացի ամէն գոյքերից զրկուելէ հեծում ենք ծանր պարտքերի տակ: Եւ դեռ այդ նեղութիւններից եւ տառապանքներից չազատուած՝ այս տարի, մեր՝ շինականացս, բոլոր արտօրայքը մորեխով ծածկուեցաւ եւ ոչնչացաւ: Եւ մեք ընկանք ամենադառն վիճակի: Եւ մեզ, թէ ընտանեացս, սովամահից ազատելու համար մտադրեցանք զաղթելով ազատիլ, որով իցէ հնար լինի մի կտոր հացով սնուցանեմք մեր գերդաստանը: Բայց տեղական կառավարութիւնը մի կողմից, եւ պարտատէրերն միւս կողմից արգելեցին մեզ ոտ փոխելու, եւ սպառնում էին մեզ զանազան ձեւերով՝ ընդ նմին համոզում էին մահմետականութիւն ընդունել՝ խոստանալով մեր պարտքերը վճարել: Իսկ մեք, չունելով մի այլ փրկութեան ճանապարհ, ստիպուեցանք թողնել ընտանեաց եւ միայնակ դուրս եկանք դէպի Ռուսիայ՝ մի կերպով՝ թէ մեզ եւ թէ անտէր եւ թէ անօգնական, միայն Ա[ստու]ծ[ո]յ խնամոց յանձնուած ընտանեացս սնունդ ճարելու:

Արդ՝ զթած եւ ողորմած Հայրդ Հայազանց, անկանելով Վեհիդ սուրբ զարշապարաւ, արտասուալից աչօք կաղերսեմք զթուրիւն եւ ողորմութիւն: Խնայել գէթ մեր անտէր եւ անմեղ զաւակաց, որ մահմետական աշխարհում քաղցած կը հեծեն, ազատէք նոցա սովատանջութիւնից՝ շնորհելով մեզ Վեհափառութեանդ Սրբութեան կոնդակը, որ շրջելով բարեպաշտ ազգայնոց մէջ կարողանամք միջոց ձեռք բերել մեր պարտքը վճարելու համար, կամ՝ բարիհաճեցէ՛ք Սրբազնասո՛ւրբ Տէր, օգնել տառապելոցս՝ որով եղանակաւ կամիք: Որպէսզի հնար լինի մեզ վերադառնալ հայրենիք, մեր թշուառ ընտանեաց մօտ: Որով կը փրկէք մեզ եւ նոցա կորստեան անդունդից:

ԱԽԵՏԻՍ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ, ՄԿՐՏԻՉ ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ

Ի 30 Հոկտեմբերի 1893 ամի

ի Ս[ուրբ] էջմիածին

³⁰⁶ Kaza – գաւառ/գաւառակ:

(ՄՄ, ԽԿՖ, ԹղԹ. 102, վաւ. 754)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՎՓԵՆՈՒԹԵԱՆ ՏՄԵՆՈՒՆ] ՏՄԵՆՈՒՆ] ՄԿՐՏԻՉ Ը.
ԿԵԹՈՒՂԻԿՈՍ ԸՄՆԵԱՅՆ ՀԵՅՈՅ**

ԽՈՆԵՐՀ ԽՆԴԻՐ ԵՕՆՃԸԼԵՑԻ ԱԻԿԸ ԵՒ ՎԵՐԴԵՆ ԿԵՐԱՊԵՏԵԱՆԷ

Վեհափա՛ռ Տէր,

Ստորագրեալքս Պուլանխայ Եօնճալու գիւղէ լինելով՝ ամենաղաուն անասելի Հանգամանքներ զմեզ ստիպեցին թողուլ մեր ամենապատուական արտն ու ափը, մեր սիրելիքը, մեր տուն եւ տեղ, չալակեցինք մեր սիրասուն զաւակները, բռնեցինք մեր ընտանեաց ձեռնէն: Գիշերուան մուկն մեզ փրկարար միջոց գտնելով՝ անցած եմք երկիւղալի վայրերէն, մահուան վտանգներէն: Վերջապէս Հասած եմք ռուսական փրկարար Հողը՝ Հանգիստ շունչ քաշած:

Տասն երկու շնչով եկած ապաւինած եմք Շիրակայ Թիքնիս գիւղն եւ արդէն ունեցածնիս ուղեցոյցի տալով՝ վատնած էինք եւ որոնցմէ եւս թաւանուելով՝ մնացած եմք բոլորովին մերկ եւ անխնամք:

Այժմ մեր ամբողջ ընտանիք ամենաղաուն դրութեան մատնուած, նաթի, մերկ եւ ցրտի ներքեւ կը դողդողան: Ձեր փրկարար դռներուն կը Հային, յօգնութիւն կը յուսան...

ՄՆԱՄՔ ԽՆԴՐԱՆԱՅ ՅԱՆԿԱՅՈՂ՝

ՎԱՐԴԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ, ԱԻՏԱԼ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ

1894, Նոյ[եմբեր] 29

Ս[ուրբ] Էջմիածին

(ՄՄ, ԽԿՖ, ԹղԹ. 102, վաւ. 760)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՎՓԵՆՈՒԹԵԱՆ ԸՄՏՈՒԸ]ԾՐՆՏԻՐ
ԿԵԹՈՒՂԻԿՈՍԻ[Ն], ՀԵՅՐԱՊԵՏԻ[Ն] ԵՒ ՈՂՈՐՄԸՆՈՒ ՀԵՅՐԻԿԻՆ
ԸՄ[ՆԵԱՅՆ] ՀԵՅՈՅ**

ԲԸՆՈՒԹԵՑ ԵՕՆՃԸԼՈՒ ԳԻՂԻՅ ԳԵՂԹԵԱՆՆԵՐ 7 ՏԱՆԻՅ

Աղերսանօք խնդիր

Ողորմա՛ծ Հայրիկ,

Այս չորս օր է, որ խնամատարութեամբ Վեհ[ափառ] օծութեանդ

Ս[ուր]ը Աթոռոյդ *պլանում* պատսպարուած, եւ օրական ցամաք հաց էլ կստանայինք՝ օրհնելով սուրբ կեանքը մարդասերիդ: Բայց այժմ ընդհատ-ւեց նոյն շնորհաց շարունակութիւնը եւ արտաքսում են զմեզ:

Այս պատճառաւ դարձեալ դիմում եւ արտասուածութիւն պաղատանօք կնդրում ենք բազմագութ եւ մարդասէր Հօրդ առատ ողորմութիւնից:

Բարեհաճեք որեւիցէ տեղում պատսպարան որոշել: Ներկայ անտանելի ցրտից մեր մատաղաբերամ զաւակները ազատելու հ[ա]մ[ա]ր, որով պարտա-ւոր կացուցանէք զմեզ գերդաստանեալս անդադար աղօթել յերկարակեցու-թեան անգին կենաց համար Վեհիդ:

ՍԱՐԳԻՍ ԱՍԱՏՈՒՐԵԱՆ
ՄԱՆՈՒԿ ԽՕՍՏԵՂԵԱՆ
ԵՆԳՈՅ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ
ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՂՈՒԿԱՍԵԱՆ
ՄԽՈ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ
ՄԱՆՈՒԿ ՄԵԼՔՈՆԵԱՆ
ՍԱՖԱՐ ՀՕԽԱՆԵԱՆ

1894 ամի, 18 նոյեմբեր

ի Վաղարշապատ

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 102, վաւ. 712)

ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԷՓԸՌՈՒԹԻՒՆ Տ[ԵԼ]ՈՒՆ Տ[ԵԼՈՂ]Ն ՄԿՐՏԶԻ
ՍՐԸԶՆԸԳՈՅՆ ԿԸԹՈՒՂԻԿՈՍ
ՊՈԻԸՆԸԽՈՒ ԵՕՆՃԸԼՈՒ ԳԻՒՂԻ ՀԻՆԳ ՏՈՒՆ
ՆՈՐԵԿ ԳԸՂԹԸԿԸՆ ԸՆՏԸՆԵՐ

Այն է՝

1. Մուրատ Հովէե[ա]ն – 5 հոգի
2. Ղ[ա]զար Շարէե[ա]ն – 3
3. Պօղոս Խաչօե[ա]ն – 7
4. Յակոբ Մարգարե[ա]ն – 4
5. Մինաս Յովհաննիսե[ա]ն – 3

Պուլանըխու Քաջառուկեցի գիւղէն

6. Աւետիս Մինասե[ա]ն – 7

Շիրվանշ[եյ]ի գիւղէն

7. Ամրօ Մարկոսե[ա]ն – 6

Մշու դաշտի Խարո գիւղէն՝

8. Կիրակոս Կ[ա]ր[ա]պետե[ա]ն – 4

Ալաշկերտի Զլկանի գիւղէն՝

9. Խլխաթ Մօսէսե[ա]ն – 5

Ընդ. – 44

Վեհափա՛ռ Հայրիկ,

Մեր ինն ընտանեաց գումարն, որ քառասուն չորս ոգիէ կը բաղկանայ, տեղս եմք եկած այս չորս օր է, եւ յանՀունս շնորհակալութ[իւ]ն կը մատուցանեմ Ձերին Վեհափառութ[իւ]նէն: Նախ, որ զմեզ իբրեւ ազգ ընդունելով՝ օրական մարդ-գլուխ երկերկու նկանակ եւ երբեմն՝ ոչ թէ շարունակ, տաք կերակուրով կը պահպանուինք:

Բայց Վեհ[ափա՛ռ] Հայրապետ, մի մեծ պակասութիւն մը ունինք, որ տանիլը անկարող ենք, վասն զի գիտէք արդէն, որ մեր նուաստութիւնը. մեզ հետ բան մը չունինք, ոչ թէ փողային կարողութիւնէն, այլ եւս ոչ հանդերձ, ո՛չ վերմակ, եւ ո՛չ մի բան, զի մեր ունեցածը բոլորը զօրաւորն խլեց:

Կաղաչեմք երեսանկեալ, Վեհ[ափա՛ռ] Հայրիկ, մեր այս դէմ եկողը ձմեռ է, եւ այս *պլանի* քարերու վր[այ] մերկ պառկելով մեր գերիները, ամէնք պիտի սառին, այն գերիները, որ ցօղունէն կտրուած ծաղկի նման թռումած եւ դեղնած են: Անոնք մի ժամանակ իրենց ծաղկափթիթ դաշտերուն մէջ ինկած ազատ շնչէին եւ երգէին: Այն մատաղ էակներուն դէմք, որ տեսնէք մեռելատիպ պատկերք են դարձած: Մի բանաք մեր ծնողացս սրտի վէրքերը, պատսպարան լերուք այդ ընկածներուն, տուէք անոնց հոգին եւ շունչ, ծածկո՛յթ մարմնոյ, պատսպարան եւ հաց: Ապա թէ ոչ՝ մերձեալ է ձմեռ եւ փոթորիկների ձայն հեռուէն կը լսուի:

ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ԱԿՆԱԾ[ՈՒԹԵԱՄ]Բ ՄԱՏՁԻՄ
ՀԱՄԲՈՅՐ ՈՐԴԻԱԿԱՆՆ ԵՕՆՃԱԼՈՒ ԳԻՒՂԱՅԻ 5 ՏՈՒՆ ԵՒ ԱՅԼՆ

1894, Հոկ[տեմբեր] 27

ի Վաղարշապատ

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 102, վաւ. 424)

Վեհափա՛ռ Հայրիկ,

Այցելու եւ ապաւէն Ազգիս Հայոց

Եօնճալու գիւղի աւագ ք[ա]հ[ա]ն[ա]յ տ[է]ր Կ[ա]ր[ա]պ[ետեա]ն Իկի-
թըս, կողոպտեալ եւ զրկեալ յամ[ենայն] ընչիցն եւ գոյքիցն իմոց, թողեալ
զգերդաստանն ի գերութեան թրքացն եւ ապաստանեալ ռուսական ազգայ-
նոցն գթութեան]. Բայց եւ այնպէս մնալով կարօտեալ եւ յոյժ չքաւորեալ:

Թէ՛ ծանրութեան է անտանելի պարտուցս եւ թէ՛ անողոք հալածման է
անգութ թրքացն փակեալ կամ ի՛ պանդխտութեան, եւ ո՛չ գիտեմ թէ զի՞նչ
լինելոց է ինձ ապագային:

Ուստի կամեցայ դիմել առ Վեհափառ ազգասէր Հայրիկիդ եւ խնդրել
զի մեզ չմերժես ողորմութեան է քումմէ:

ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ՝ ԻԿԻԹ Տ[է]Ր Կ[Ա]Ր[Ա] Պ[ԵՏԵԱ]Ն՝ ԵՕՆՃԱԼՈՒ ԳԻԻՂԻ

1895/17 Յուլիս]

յԱղեկսանտրպօլ քաղաքի

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 101, վաւ. 590)

Վեհափա՛ռ եւ ողորմա՛ծ Հայրիկ,

Հայհաստանի զրկեալ եւ տարագրեալ գաղթականացն Եօնճալու գիւղա-
ցի Զակեան Մարտօյ, ունելով 10 *նուֆուս*³⁰⁷ գերդաստան եւ աներձագ էն-
կօն՝ 5 *նուֆուս* զաւակօք, ի յերեւանայ Թաղաքեանդ գիւղէն գաղթեալ,
այժմ ի յԱղէքսանդրապօլիս կ'ընակիմք՝ Ձեր Վեհափառ Հայրենասիրական
ողորմութեան շնորհիւ:

Արդ, ո՛վ գթած Հայրիկ, այժմիկ մենք աւուր պարէնի կարոտ, եւ մեր
յոյսը վեր Ա[ստուա]ծ եւ Հայր[ապետութիւ]ն Ամ[ենայն] Հայոց, ողորմած
եւ խնամակալ այցելու Հայհաստանի գաղթական աղքատ ազգայնոց, աղեր-
սելով, զի ի նկատ առնելոյ չմերժես զողորմելիքս՝ առնելով մեզ ըստ ար-
ժանւոյն զկարեւոր ողորմութեան արժանիքն, որոյ յոյս մեր եւ ապաւէն
միայն այս թելէն կախուած է:

ԿԵՅՅԷ ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ՀԱՅԵԱՍՏԱՆԻ ԱՅՅԵԼՈՒՆ ԿՈԶՈՂ
ՄԱՐՏՕՅ ԵՒ ԷՆԿՕՅ ԵՕՆՃԱԼՈՒԵՑԻՔՆ

1895, Յուլիս] 12

յԱղէ[ք]սանդրապօլիս քաղաքի

³⁰⁷ Nüfus – բնակչութիւն, ազգաբնակչութիւն: Այստեղ գործածուել է շունչ, հոգի իմաստով:

(ՄՄ, ԽԿՖ, ԹղԹ. 101, վաւ. 592)

Ազգասէր այցելու

Վեհափա՛ռ Հայրիկ,

Եօնճալու գիւղի Տ[է]ր Միթարեան Գասպար ծառայս, գարնան փախայ
ռուսական Հայոց մէջն, առնելով ընդիս մի փոքրիկ տղիկ: Խեղճ եւ թափա-
ռական կշրջիմ աստ եւ անդ: Ո՛չ կարեմ ապրիլ:

Ո՛վ բարերար Հայր, երկիր կուգեմ դառնալ: Ո՛չ թողուն այլազգի վայրե-
նիքն: Սպանանեն ի ճանապարհ[հ]ին:

Ուրեմն, ո՛վ Հայր, ել ճանապարհ[հ]ին, ի քէն ելցէ մեզ գաղթականացս:

Կյուսամ, որ զիս գաղթականաց կարգին Համարելով, ինչ որ նոցայ
կտնօրինէք զմեզ անտերունչ Գասպարն եւ որդի Տօնականն: Հաս ընդ
նոսայ Համարէք արժանի Ձեր Հայրախնամ ողորմութեանն:

ԵՕՆՃԱԼՈՒ ԳԻՒՂԻ ԳԱՍՊԱՐ Տ[Է]Ր ՄԽԻԹ[Ա]ՐԵ[Ա]Ն

1895, 17 Յուլիս]

յԱղէկս[ա]նդր[ա]յօլ

(ՄՄ, ԽԿՖ, ԹղԹ. 102, վաւ. 774)

ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԵՓԵՌՈՒԹ[ԵԱՆ]Տ[ԵԱՌՆ] Տ[ԵԱՌՆ] ՄԿՐՏԻԶ

ՍՐԲԸՋՆԵԳՈՅՆ ԿԼԹՈՒՂԻԿՈՍ ԸՄԵՆԵՅՆ ՀԵՅՈՅ

ՄՇՈՅ ՊՈՒԼԵՆԳԻ, ԵՕՆՃԱԼԻ ԳԻՒՂԷ Ի ԵՂԵԼՁԱՐ ՍԵՐՈՊԵՆԵ[Է]

Ամենախոնարհ խնդիր

Վեհափա՛ռ Հայրիկ,

Հայրս առեւտրական մարդ էր: Իւր անդադար աշխատութեամբ մեր
ամեն պիտոյքներ կը հոգար: Մենք Հանգիստ կապրէինք մեր ընտանեկան
յարկին տակ: Անցեալ աշունս Կարին ուղեց երթալ: Քիւրտերը վրան կը
յարձակին, ճանապարհորդութեան մէջ կսպանին եւ բոլոր ունեցածները կը
յափշտակեն քովէն: Տան մէջի եղածներն ալ բռնութեամբ տնէն տարին:
Այսպիսով մի խիստ կարօտ վիճակի մէջ ինկայ: Անհնարին եղաւ ընտա-
նեացս ապրուստը հոգալ:

Առի ութ հոգի անձինք, անցուց[ի] այս կողմ: Քառասուն օր է գալս: Ես
մեծ մարդ եմ, չկարողացայ նոցա Հաց եւ Հանգիստ պատրաստել: Թողուցի
Շիրակ գաւառի Փրկիտ գիւղը, դիմեցի յոտս Ձեր Վեհափառութեան՝ օգնել
սովելոցս: Մնամ Վեհափառութեան Ձերում՝

ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ԾԱՌԱՅ ԵՂԻԱԶԱՐ ՍԵՐՈՊԵԱՆ

15 Դեկտ[ե]մբ[երի], 1894

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 103, վաւ. 39)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵ՛ՀԵՓԼՈՒԹԵԼՆ Ը[ՍՏՈՒՆԾ]ԸՆՏԻՐ ԿԼԹՈՂԻԿՈՍԻ,
ՀԵՅՐԸՊԵՏԻ ՆԻ ՈՂՈՐՄԵՆԾ ՀԵՅՐԻԿԻՆ ԸՄ[ԵՆԵՅՆ] ՀԵՅՈՅ
ԲՈՒԼԵՆՈՒԹԵՅ ԵՕՆՃԸԼՈՒ ԳԻՒՂԻՅ ԳԵՂԹԵԿԸՆ ՊԵՏԵՆԻ ՄԵԼՈ
ՄՈՒՐԸԴԵԼՆԷ**

Աղերսանօք խնդիր

Ողորմա՛ծ Տէր,

Սորանից երեք տարի առաջ, թուրքաց վայրենի յարձակումներէ, ինչպէս պատմում են, հայրս խենթանում եւ անհետանում է մինչեւ ցայսօր: Մնալով ինձ մէկ մայր եւ մի փոքր եղբայրս, առի աշնանը այս կողմեր գաղթեցինք եւ հոգածութ[եամ]բ խնամող Հօրդ մինչեւ հիմայ Հայթաղ գիւղում կբնակիմք:

Բայց, աւա՛ղ, ներկայումս քաղցած եւ կորստեան անդունդի մօտ կամք: Ես էլ դեռեւս անընդունակ լինելով աշխատել, միակ միջոց ընտրեցինք դիմել Ձերդ Վեհափառութեան առատ ողորմութեանը՝ աղերսելու, որով պիտի ազատեմք ի սովատանջ մահուանէ:

*ՕՐՀՆԵԱԼ ԶԶԵԶ Ի ՓԱՌՍ ԱՄ[ԵՆԱՅՆ] ՀԱՅ ԹՇՈՒԱՌՆԵՐԻ
ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ԾԱՌԱՅ ՄԵԼՈ ՄՈՒՐԱԴԵԱՆ*

1895 ամի, 24 Յուլիսի

Ի Վաղարշապատ

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 104, վաւ. 77)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵ՛ՀԵՓԼՈՒԹԵԼՆ, ՏԵԼՈՒՆ, ՏԵԼՈՒՆ ՄԿՐՏԶԻ
ՍՐԲԸՆԸԳՈՅՆ ԿԼԹՈՂԻԿՈՍԻ ԸՄԵՆԵՅՆ ՀԵՅՈՅ
Ի ԲԸԼԵՆՈՒԹԻ ԳԵԼԵՈՒՆ, ԵՕՆՃԸԼՈՒ ԳԻՒՂԻ ԲՆԿԸՉՈՒ՜ՅԻ,
ԵՅՐԻ ԿԻՆ ԲԷԶՈ ՅՈՒՆԵԼՆԷ**

Խոնարհաբար Աղերս

Հինգ տարի առաջ իմ ամուսին անյայտացած է գլխովին: Եւ ես ճարահատեալ չորս մանրիկ զաւակունքս վեր առի եւ եկի այստեղ՝ մեծ նեղութ[եամ]բ, եւ այժմ մենք բաղկանում ենք հինգ անձինք՝ թափառելով...

Այս երկու տարի մեծ նեղութեամբ եւ մանրիկ զաւակներս սովալլուկ աստանդական եղած օրական հացի կարոտ, մերկ եւ անօգնական: Ուստի ի վերայ այս եւ ամենայնի խոնարհաբար աղերսանօք կը խնդրեմ Ձերդ Վեհափառութիւնէն, Ձեր աղախնոյ պաղատանքը լսելով, ողորմել ողորմեցնացս եւ Ձեր հայրական քաղցր գթութիւնը՝ օգնել տառապելոցս ըստ հաջոյից Ձերին Վեհափառութեան:

Բէջօ ՅՈՀԱՆԵԱՆ՝ ԵՕՆՋԱԼՈՒԵՅԻ

*1896 ամի, 13 Մայիս
Վաղարշապատ*

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 102, վաւ. 767)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՀՎՈՐՈՒԹԵԱՆ Ը[ՍՏՈՒՄԵՐ]ԸՆՏԻՐ ԿԵԹՈՒՂՈՍԻ,
ՀԵՅՐԱՊԵՏԻ ԵՒ ՈՂՈՐՄԵՐ ՀԵՅՐԱԿԻՆ ԸՄԵՆԵՅՆ ՀԵՅՈՑ**

**ԲԼԵՆՈՒԽՅ ԵՕՆՋԱԼՈՒ ԳԻՒՂԻՑ ԳԵՂԹԵԿԸՆ ՍԻՄԷՕՆ
ՄՈՒՐԱՏԵԱՆԷ՝**

Աղերսանօք խնդիր

Ողորմած Տէր,

Արդէն յայտնի է Վեհափառութեանդ, որ ստիպեալ մեր երկրում թագաւորուած սովից եւ ամայութիւնից գաղթեցինք այս կողմը: Մի ամիս դեգերուելուց յետ վեց օր է Աղջիղալայ³⁰⁸ գիւղումն եմք՝ վեց ընտանեացս հետ:

Այժմ, որովհետեւ այնտեղ էլ տեղ եւ հանգիստ չեն տալիս, այս պատճառաւ դիմում եմ ողորմած հօրդ գթութեան՝ տնօրինել մի որեւիցէ տեղում պատսպարան այս ձմեռ անցուցանելու համար:

ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ԾԱՌԱՅ՝ ՍԻՄԷՕՆ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ

*1894 ամի, 2ն Պէկտեմբերի
ի Վաղարշապատ*

³⁰⁸ Գիւղ էջմիածնի գաւառում: <http://www.aniarc.am/2020/03/14/ejmiatsin-1831-1931-population-korkotian/>

(ՄՄ, ԽԿՖ, ԹղԹ. 101, վաւ. 594)

Ամենախոնարհ աղերս

Վեհափա՛ռ Ողորմա՛ծ Տէր,

Աղաչում եմ Ձերդ Վեհափառութեան ընդունել մեր աղերսանքը: Ես՝
Խլղաթ Մովսիսեանս, Բուլանըխի Եօնջալու գիւղացի եմ, ընտանեաց տէր,
որ բաղկացած են եօթ հոգուց եւ Ձեր ողորմածութեան շնորհիւ գաղթել եկել
ենք Ալէքսանդրապօլի մօտ, Հաջի-Նազար գիւղը կը բնակիմք:

Արդ, գիմելով Ձերդ Վեհափառութեան, աղաչում ենք ողորմել մեզ եւ
գթալ մեզ վրայ:

Հաց չունինք ուտելու, մէ կտոր չոր հացի կարօտինք:

Ինչպէս ողորմում էք մեր միւս ազգայիններին, աղաչում ենք Տէր մեր
եւ Հայրի՛կ, որ խղճաք մեզ վրայ եւ մեզ հաց տաք ուտելու, որ սովից
չմեռնինք:

*ԵՕՆՃԱԼՈՒ ԳԻՒՂԱՅԻ ԽԼՂԱԹ ՄՈՎՍԻՍԵԱՆ
ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ԾԱՌԱՅ ՁԵՐԴ ԳԹԱԾՈՒԹԵԱՆ*

*1895 ամի, 5ն Օգոստոսի
ի Ս[ուրբ] էջմիածին*

(ՄՄ, ԽԿՖ, ԹղԹ. 101, վաւ. 108)

**ԽՆԳԻՐԻ ՆՈՎԻՆ ՎԵ՛Հ ՎԸՅ՛ՀԸՅՓԸԹ՝³⁰⁹ ՄԿԸՐՏԻՉ ՍՐՊԸԶԸՆ
ԿԸԹՈՂԻԿՈՍ ԸՄԵՆԸՅՆ ՀԸՅՈՅ Ս[ՈՒՐ]Ի ԷԶՄԻԸՆԻՆ**

Եղեայ մարգարէի տեղաշկալ Հա[յ]րիկ,

Սուրբազան Հա[յ]րիկ, Եղեայ մարգարէն խնդրելով անչափ անձրեւ բե-
րաւ, բոլոր աշխար[հ] թրջեց եւ նմայնայպէս քոյ Հարուքըդ³¹⁰: Չորս տարի
բոլոր գաղտնականներ պայերիս: Կու յուսամ, որ մեզի ալ անտես չանիս: Այս
քանի աւ[ուր] օր եկաց ենք երկրէն: Վեր Ա[ստուա]ծ եւ ներքեւ քոյ
Հարուքըդ ապաւիններեմ լերինքէն: Բարձուք եղջր՛աց վէմք ապաւէն նո-
ցա<ս> տաքուց յեղալ թռջեա սնողնեալ անձրիւով:

³⁰⁹ Իմա՝ Վեհափառ: Այսուհետեւ ա ձայնաւորից յետոյ բառամիջում գրուած անհարկի յ ձայն-
նորդը չի ծանուցուի:

³¹⁰ Քո հայրերին նոյնպէս:

Գործել ո՛չ կարիմ: Մուրանալ՝ ամաչիմ: Եօթանասուն ամաց Բուլանուխ Յօնջալու գիւղ Մելիք Քօլօղին, Սարգիս Յովան[ն]էսին, աշխատ<ի>ել չենք կարնար: Ի՞նչ անինք, որոնք որ չեն կարնան հաղորդվիլ քա<յ>հա<յ>-նա<յ>ին: Հեչ չէ³¹¹ հայ[ն] այն օրչնեալ մասն առնելով Ա[ստ]ծոյ շնորհաց մասնա<յ>կից կլան: Իբր թէ անոր սեղանքի փշրանքներէն կը *կերայկրվէին*:

Ս[ր]բազան Հայր, արժանի չեմ քոյ Ս[ուր]բ աջըդ համբուրել: Փափա-
հիմ եւ յուսովիմ:

Կուսարսայալիմ եւ կուգողամ սուրբ Աջըդ համբուրեմ Հարի՛կ:

Կուխնդրիմք, կաղաչիմ եւ կաղերսիմք՝ բա՛ց մեզ Տ[է]ր, բա՛ց մեզ դուռն ողորմու[թեան]դ, որ ողբալով կարդամ առ քեզ:

*Ս[րբ]ԱԶԱ՛ն ՀԱՐ, ՈՂՋ ԼԵՐ:
ԱՄԷՆ*

³¹¹ Հակուած ենք կարծելու, որ թուրքերէն hiç değılse արտայայտութիւնն է, որն ունի *գոնէ, գէթ* իմաստը:

ԵՕԹՆՋՈՒՐ ԳԻՒՂ (ՎԵՐԻՆ ԲՈՒԼԱՆԸՔ)

(ARAKONAK)

Մեզ հասած զրոյցների համաձայն Բլէջան լեռան արեւմտեան մասում՝ Վերին Բուլանըքում տեղակայուած այս գիւղն իր անունն ստացել է տեղիս բժշկելու, դարմանելու զօրութեամբ յայտնի եօթ սուրբ աղբիւրների շնորհիւ՝ Եօթն ջուր³¹²: Դարերի ընթացքում, ենթարկուելով հնչիւնափոխութեան եւ տարբեր լեզուների ազդեցութեանը, այն անուանուել է նաեւ Օդունչուր, Օդունչար ձեւերով: Մ. Խրիմեան կաթողիկոսին ուղղուած նամակներում հանդիպում ենք տեղանուան Եօթնաջուր, Յոթնաջուր, Եօթնջուր, Յոտնչուր, Ոտնչուր, Եոտնչուր, Օտնչուր³¹³, Օտունջար, Օտունճար տարբերակներին³¹⁴: Այլ աղբիւրներում կարելի է տեսնել նաեւ Յոյտնչար³¹⁵, Օդնչուր³¹⁶, Ոտնջուր³¹⁷ տարբերակներով:

Բուլանըքի հայաշատ այս գիւղի եկեղեցիների մասին աղբիւրների փոխանցած տեղեկութիւնները տարբեր են: Մ. Միրախորեանի փոխանցմամբ այն ունէր կոփածոյ, սրբատաշ սեւ քարերով շինուած Ս. Թուխ Մանուկ անունով եկեղեցի՝ արժանապատիւ Տէր Տաճատ քահանայի սպասաւորութեամբ³¹⁸: Ընդարձակ Օրացոյցի փոխանցմամբ՝ գիւղի եկեղեցին կոչուում էր Ս. Յովհաննէս³¹⁹: Արխիւային նիւթերի տուեալների համաձայն գիւղի եկեղեցին տարեկան 1000 օսմանեան ոսկի հասոյթ ունեցող Ս. Աստուածածինն էր³²⁰:

1895–1907ին Օսմանեան կառավարութեան կողմից հայաշատ գիւղերի հողազրկման գործընթացն իրականացուում էր Երկրագործական բանկի (Ziraat Bankası) միջոցով: Գիւղացիները չնչին գումարի դիմաց գրաւադրում էին իրենց մեծարժէք հողերը, որն իր մէջ մեծ վտանգ կրելով, ի վերջոյ, զրկում էր գիւղացուն պապենական հողից: Հողազրկման միւս

³¹² Միրախորեան Մ., նշ. աշխ., էջ 82:

³¹³ Տե՛ս ՄՄ, թղթ. 103, վաւ. 186, նամակագիր՝ Աւրալ Մլխեան:

³¹⁴ Ոտնչուրից գրուած վաւերագրեր տե՛ս ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 103, վաւ. 186, նամակագիր՝ Աստալ Մլխեան, ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 103, վաւ. 249:

³¹⁵ Նամակ Բուլանըքից, «Դրօշակ» Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան օրգան, 1895, էջ 9:

³¹⁶ «Համբաւաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յաւելուած հմր. 40:

³¹⁷ Նոյնի Յաւել. հմր. 49:

³¹⁸ Միրախորեան Մ., նշ. աշխ., էջ 82:

³¹⁹ «Ընդարձակ Օրացոյց», 1903, էջ 338:

³²⁰ Վերապրածների վկայություններ..., էջ 208–209:

ճանապարհը չվճարուած պետական տուրքերն էին: Այս մասին բազմաթիւ տեղեկագրեր կան ե՛ւ օսմանեան արխիւներում, ե՛ւ Հայոց պատրիարքարանի տեղեկագրերում: Օրինակ. «Պոլսանդէի Ոսնչոր գիւղացի Ռէս Ապտա աղան՝ Մկրտչի 2 ընդարձակ արտերը, 2 մարգագետինները, 1 ձաւարահան, 1 բանջարանոց, որոնք իբր 400 ոսկի կարծէն՝ աշարի (տասանորդ) 45 ոսկիի պարտքի փոխարէն Կոփի կառավարութեան միջոցաւ ծախուած է խարապա-չէհիւր գիւղի բռնակալ Ավանզատէ Մէհմէտ Սալիտ աղային, չնայելով, որ Մկրտիչը իր լուծքը, տաւարը ծախած եւ պատրաստակամութիւն յայտնած է պարտքը վճարելու: Զրկեալները տակաւին կը բողոքեն՝ բայց անոնց ստա-ցուածքը ետ չէ արուած»³²¹:

Խրիմեանի ֆոնդում բաւական մեծ թիւ են կազմում Եօթնջուրից գրւած նամակները, որոնք վերը շարադրուած հարստահարութեան ու զրկանքնե-րի վկայութիւններն են. աղքատութիւն, սով, հարստահարում, որոնք ար-գիւնքն էին Օսմանեան կառավարութեան հայահալած քաղաքականու-թեան: Դրանք ունէին մէկ նպատակ՝ Հայաստանը դատարկել հայութիւնից:

Խրիմեանին ուղղուած նամակների մէջ ունենք նաեւ մէկ նամակ՝ գրու-ւած քուրդ Ջնտօ Մահմուտեանցի կողմից, որը, դիմելով կաթողիկոսին, ցան-կացել է ստանալ նրա թոյլտուութիւնը՝ մկրտուելու եւ քրիստոնեայ դառ-նալու համար: Այստեղ սխալագրութիւնները մեծ թիւ են կազմում, որի պատճառով նամակների շարքում չենք տեղադրել. «Ջնտօ Մահմուտեան, Օսնչոր կուղացի Բուլանիս գավառից: Որով Զերդ Վէհափառութանը խնթրէցինք Ջնտօ Մահմուտեանցի մզուտութան համար ու կ'ներկայացնեք առ թարու թամս եւ քանի ստորագրվաց մառտիկըս ճանաճում ենք իսկապէս Ջնտօ Մահմուտեանցին: Յովհանէս Բարխուտարեանց, սասունցի Տալ[վ]որ կուղից, Բարսեղ Մանուկեան՝ Շեղյաղուբ գուղից, Բուլանուխայ, Նազար Սաղաթեւեան՝ Կոպ կուղացի, Բուլ[անուխ] գավառից, Սմբատ Յագոփեանց տարոնացի, Խաչատուր Յովհանէսեան՝ Եոնջալու գուղից, Բաղտասար Սա-նասարեանց՝ Լիս գուղից, Բուլանիս: Մենք առթարութամփի վըգայում ենք Ջնդօ Մահմուտեանցի կողմից, որ կարող է հավատարիմ ծառայ[յ]ի քրիստո-նեաց օրէնքին»³²²:

Պոլսոյ Հայոց պատրիարքարանի կազմած տեղեկագրերի համաձայն՝ Մեծ եղեռնից առաջ Եօթնջուր գիւղում բնակւում էր 1295 անձ³²³ (1254³²⁴):

³²¹ Տէր Կարապետեան Գ., Հոդայիմ հարցը հայաբնակ նահանգներու մէջ, Կ. Պօլիս, 1911, էջ 16–17:

³²² ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 101, վաւ. 617:

³²³ Kévorkian R., The Armenian Genocide, A Complete History..., էջ 350.

³²⁴ <https://nisanyanmap.com/?y=Arakonak&lv=&t=&cry=TR&ua=5>

Թէոդիկն այստեղ հաշուում է 190 տուն հայ բնակիչ³²⁵: Ս. Կարայեանի կազմած ցուցակի համաձայն՝ 1914ի դրութեամբ Եօթնջուր գիւղն ունէր 90 հայ բնտանիք՝ 630 բնակչով³²⁶:

1915ին իրագործուած Հայոց ցեղասպանութեան ընթացքում Եօթնջուրի³²⁷ հայ բնակչութիւնն ամբողջութեամբ զոհ գնաց թուրքական վայրագ կոտորածներին:

Ցեղասպանութեան ընթացքում Եօթնջուր գիւղից որբերի մի խումբ հաստատուել է այլեւայլ ապաստարաններում: Այդ որբերից 1916ին Ալաշկերտի որբանոց են տեղափոխուել Մարտիրոսեան Շազլին՝ 10 տարեկան, Մարտիրոսեան Ֆերիաշը՝ 11 տարեկան, Մարտիրոսեան Խօտետան՝ 8 տարեկան, Մուշեղեան Զլֆէն՝ 8 տարեկան³²⁸:

1928ին այս բնակավայրն անուանուեց Օդունչուր (Oduncur)³²⁹: Ներկայումս այստեղ հիմնականում ապրում են քրդեր: Բնակավայրը կոչւում է Արաքոնաք (Arakonak)³³⁰, որ թարգմանաբար ունի միջնատեղի կամ միջնադադար իմաստները:

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 103, վաւ. 101)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԷՓԵՆՈՒԹԵԼՆ ԸՍՏՈՒՆԾԵՐԵԼԻ ՀԵՅՐԵՊԵՏԻ ԵՒ
ԵԼՅՐԵԳՈՅՆ ՊԵՏՐԵԼԻԲ ԿԵԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԸՄԼԵՆՑՆ] ՀԵՅՈՅ
Տ[ԵԼ]ՈՒՆ Տ[ԵԼ]ՈՒՆ ՄԿՐՏՁԻ**

**Ի ՄՇՈՅ ԲՈՒԼԵՆԻ ԳԵԼԵՈՒ ՅՈՏՆՁՈՒՐ ԳԵՂՁ ՕՍՄԵՆԵԼՆ
ՊԵՏՈՒԹԵԼՆ ԲՆԵԿՉՈՒՀԻՈՅ ՀՈՒՓՈՒՄԵԼՅ ՂԵԶԵՐԵԼՆ
ՂՍՏ ԸՈՒՆ՝ ԴԵԹԵԼՆՅ**

Աղերսախառն խնդիր

Արդէն քաջայայտ իսկ է Զերոյին Վեհափառութեան զտաժանակիր տարազրութիւնը թշուառ ազգայնոց մերոց՝ ի հայրենի յերկրէ եւ տանց իւրեանց՝ ի ձեռաց բռնակալ տէրութեանն Օսմանիոյ եւ բարբարոս ազգաց

³²⁵ Թէոդիկ, Գողգոթա, էջ 100:

³²⁶ Karayan S. Y., M. D., Armenians in Ottoman Turkey, էջ 195:

³²⁷ Այս գիւղի կոտորածների մասին մանրամասներ տե՛ս Վիրաբեան Ա., Վշտապատում: Հայոց Մեծ եղեռնը ակամատեսների աչքերով, Երևան, 2005, էջ 243–245:

³²⁸ «Համբաւաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յաւելուած հմր. 40:

³²⁹ TC, Dahiliye Vekaleti, Son Teşkilatı Mülkiyede Köylerimiz Adları. Ankara 1928, էջ 416:

³³⁰ <https://nisanyanmap.com/?y=Arakonak&lv=&t=Bulan%C4%B1k&u=1&ua=5>

Հպատակաց նորին, որք կեղեքեն եւ լլկեն զորդիս եւ զանտերունչ ազգայինս մեր անխնայաբար: Ի թիւս որոց եւ թշուառս՝ Հանդերձ չորիւք մատաղ զաւակօք իմովք եւ մշտնջենական անբուժելի ցաւօք, դեգերեալ արամբ իմով Մկրտչիդ, որ կարօտ աւուրն պարէնի անկեալ տնի ի մահճիս հիւանդութեան յերեւան քաղաքի: Թողով զիս որդւովքս՝ Հանդերձ ի սուգ թախծութեան ի դրունս այլոց նօթի եւ ծարաւ, յօրէ տարազրութեան մերոյ, որ լրացուցանէ աւասիկ ամիսս իբրեւ գերկոտասան:

Արդ, ստիպեալ յայսոցիկ դառնաղէտ Հանգամանաց, պարտ անձինս վարկայ մատչել այսու աղերսագրով իմով ի համբոյր ոտիցդ սրբութեան եւ խոնարհաբար Հայցել զՋերոյինն մարդասիրական գթութեան առ իս եւ զաւակունս իմ, որք Հանդերձ թշուառացեալ հարբ իւրեանց զարտօսը յաչս աղաղակեն. «Հա՛յր, գթա՛ ի մեզ եւ ողորմեա՛», յուսալով՝ զի զաղաչանս իմ եւ զաղաղակ նոցին ընկալցի Վեհափառութեան Ձեր ի գուժ խնամողական եւ մի՛ անխայեսցէ սրբել զարտօսը յաչաց մերոց՝ տալով մեզ զօրապահիկն մեր զպարէն՝ ցօր ելանելոյ մեզ աստի կենացս:

*ԸՍՏ ԽՆԴՐԱՆԱՅ ԵՒ ՎԱՄՆ ԱՆԳՐԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴՐԱՏՈՒԻՆ ՀՌԻՓՄԻՄԵԱՅ
Ի ՏԵՂԻ ՆՈՐԱ ՍՏՈՐԱԳՐԵՅԻՄ ՄԱՄԻԿՈՆ ՏԷՐ-ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆՅ*

*Ի 1ն Օգոստոսի, 1895 ամի
յերեւան*

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 102, վաւ. 589)

**Տ[ԵԱՌԵՆ] Տ[ԵԱՌԵՆ] ՄԿՐՏԻԶ ԽՐԻՄԵԱՆՅ ՀԱՅՐԻԿ ՆՈՐԻՆ
ՎԵՀԷՓԸՆՈՒԹԵԱՆՅ ՍՐԲԸՋՆԸԳՈՅՆ ԵՒ ԲԸՐԶՐԸԳՈՅՆ**

Ամենայն Հայոց

Ես՝ Նանօ Ղարիբջանեանց, Մշու Բուլանդղու Օտնչօրից, ես որբ եւ նոթի, դողալով հիմայ եկայ այս երկիրը, բայց 8 երեխայ թողած այնտեղ:

Հիմայ եկամ անոթի մնացաց եւ սովամահ լինելով, Այլայաղուլս³³¹ եմ նստել:

³³¹ 1831 թուականի տուեալներով՝ այսօրուայ Արմավիրի մարզի Էջմիածնի շրջանում եղել է 39 գիւղ: Այդ գիւղերից մէկն էլ Այլամլուն էր (Վերին եւ Ներքին): Տե՛ս <https://www.anianc.am/2020/03/14/ejmiatsin-1831-1931-population-korkotian/>

Վասն որոյ, խնդրում եմ մի հասարակ եւ կամաւոր ողորմութիւն մը տալու, որպիսի կարողանամ իմ երեխայոց պահպանել:

Տէ՛ր Հայրիկ, արդէն սովահարութիւնից մինչեւ անգամ թռչունների ցորենէին կարոտութիւն կզգանք, որ զաւակունք, մեր ընտանիքը պահպանենք:

Տէ՛ր Հայրիկ, հիմա թէտկ է, որ ես երթամ իմ երկիրը եւ չըկարողանալով մնացաց [եմ] այստեղ բանտարկեալ հայ թանդուղտ...

ՈՂՈՐՄԱՅԷ՛Ք ԱՅՍ ԱՐՏԱՍՈՒՔՈՎ ՀԱՐՍԻՆ
ՆԱՆՈ ՂԱՐԻԲՋԱՆԵԱՆ

1894սն, 25 Փետրուարի

(ՄՄ, ԽկՖ, Թղթ. 103, վաւ. 37)

ՎԵՀԸՓԸՌ- ՀԸՅՐԻԿ Ը[ՍՏՈՒԸ]ԾՐՆՏԻՐ Կ[Ը]Թ[Ո]Ղ[Ի]Կ[Ո]Ս ԸՄԵՆԸՅՆ ՀԸՅՈՅ

Բուլանխայ Յօտնչոր գիւղէ գաղթեալ Աղեկս[ա]նդրաօլ կը բնակիմ: Ունիմ 9 նուֆուս զաւակունք, որոյ մերկ եւ քաղցեալ օրեր կանցնեն: Ո՛վ ապաւէն տարակուսելոց, գթայ ի ցրուեալ եւ կարօտեալ Գեջորքիս, որ այս-չափ զաւակունքս անտերունչ կսպասին: Աղերսեմ Հայրի՛կ զ<ի> չմե[ր]թես զկարօտեալ գերդաստանս մեծի ողորմ[ութեն]էդ:

ԳԵՎՈՐՔ ԼԵՒՈՆԵԱՆ

1896, 18 Յուլ[իս]

Աղեկս[ա]նդրաօլ

ԹԵՂՈՒՏ ԳԻՒՂ (ՎԵՐԻՆ ԲՈՒԼԱՆԸՔ)

(BALOTU)

Վերին Բուլանըքի վերջին գիւղն է Թէղուտը: Գտնուում է Կոփից խնուս տանող ճանապարհին, Արածանի (Մուրադ) գետի եւ Կոր-Ջրի միացման գօտում: Թէղուտից այն կողմ սկսւում է Ներքին Բուլանըքը: Ժամանակին ունեցել է մէկ հայկական եկեղեցի՝ Ս. Յակոբ՝ ծառայող մէկ եկեղեցականով³³² Հազրոյենց Պետրոսի տղան:

Թէղուտը յայտնի է որպէս Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Մակար Ա. Թէղուտցու (1885–1891) ծննդավայր³³³, որին 73 տարեկան հասակում յաջորդել է Մկրտիչ Ա. Վանեցի Խրիմեան Կաթողիկոսը:

1870-ական թուականների վերջերին Թէղուտը համարւում էր Բուլանըքի ամենամեծ գիւղերից մէկը:

Տարբեր սկզբնաղբիւրների փոխանցմամբ 1880–1915 թուականների ընթացքում գիւղում հաշււում էր 70³³⁴, 80–90³³⁵, 160³³⁶, 180³³⁷, 194³³⁸, 221³³⁹ հայ ընտանիք (1168 հայ³⁴⁰):

³³² «Ընդարձակ Օրացոյց», 1903, էջ 338:

³³³ Օրմանեան, Մ. արք., Ազգապատում, հտ. III, Երուսաղեմ, 1927, տպ. Ս. Յակոբեանց, էջ 5005, Գլ. 2972:

³³⁴ Ա.Պօ (Յովհաննէս Տէր-Մարտիրոսեան), Վանի, Պիթլիսի եւ Էջրումի վիլայեթները, Երեւան, 1912, էջ 146:

³³⁵ Միրախուրեան Մ., նշ. աշխ., էջ 83–85:

³³⁶ Թէղիկ, Գողգոթա, էջ 100:

³³⁷ Մարտիրոսեան Ն., նշ. աշխ.:

³³⁸ Ատրպետ, Բուլանըկ, հմր. 213:

³³⁹ Karayan S. Y., M. D., Armenians in Ottoman Turkey, էջ 195:

³⁴⁰ Kévorkian, The Armenian Genocide, A Complete History..., էջ 350:

Խրիմեան կաթողիկոսի ֆոնդում թէղուտցիների կողմից գրուած վաւերագրերը մեծ թիւ են կազմում: Ինչպէս գիտենք, այս անուամբ տեղանուններ կան նաեւ Հայոց այլեւայլ նահանգներում եւս: Այս հանգամանքը նկատի առնելով՝ առանձնացրել ենք միայն այն նամակները, որոնց մէջ յստակ նշուած էր Բուլանք գաւառանունը³⁴¹: Մատենադարանում պահուող այս վաւերագրերում մեզ հանդիպել են տեղանուան թէղուտ, թղութ, թղուղ, թեղուղ տարբերակային ձեւերը, գրուած՝ տեղացիներ իղլաթ Գալուստեանի³⁴², Խանդիլ Մկրտչեանի³⁴³, Աննա Մխիթարեանի³⁴⁴, Յարութ իղլաթեանի, Յակոբ Մելքոնեանի³⁴⁵ եւ այլոց կողմից³⁴⁶: Այլ աղբիւրներում հանդիպել ենք Բէղուտ տարբերակային ձեւին, որ ամենայն հաւանականութեամբ պէտք է համարել սխալագրութիւն³⁴⁷:

1928ին Քեմալական Թուրքիայում գիւղն արձանագրուեց թէղուտ (Tigout) ձեւով³⁴⁸: Այսօր այն կոչւում է Բալոթու (Balotu)³⁴⁹, իսկ բնակիչները թուրքեր եւ քրդեր են:

1895–1907 թթ. ընթացքում թէղուտի հայ բնակչութեան հողագրկման հիմքում «Իսլամ գաղթականութեան տեղաւորման եւ վերաբնակեցման յանձնաժողովի»³⁵⁰ գործունէութիւնն էր՝ համագործակցութեամբ տեղական իշխանութիւնների: Բուլանքի 8–9 գիւղերում (Քարաղըլ, Համզաշէյխ, Շոնճալու, Շէխեաղուպ, Լիզ, Կողակ, Շէխվելի եւ այլն) հաստատուել էր չերքէզ գաղթականութիւն, որոնց ի նպաստ տեղի էին ունենում ապօրինի հողային գրաւումները: Այստեղ հաստատուած էր մօտ 40 տուն մուհաջիր (գաղթականութիւն), որոնք տեղի հայերից գրաւել էին 42 տուն՝ իրենց յարակից շէնքերով, 150ից աւելի արտերով եւ մարգերով³⁵¹:

³⁴¹ Օրինակ՝ ՄՄ, Խկֆ, վաւ. 255, նամակագիր՝ Բուլանուխայ Թաֆարուվայ բնակիչ՝ Կարապետ Սաֆարեան, միւս օրինակում արդէն Աբարանու Թաֆարու գիւղի բնակչից ստացւած նամակ, տե՛ս թղթ. 101, վաւ. 519:

³⁴² ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 102, վաւ. 42:

³⁴³ ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 102, վաւ. 587:

³⁴⁴ ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 103, վաւ. 241:

³⁴⁵ ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 103, վաւ. 63:

³⁴⁶ Տե՛ս նաեւ ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 105, վաւ. 63:

³⁴⁷ «Համբաւաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յանդուած հմր. 26:

³⁴⁸ Dahiliye Vekaleti, Son Teşkilatı Mülkiyede Köylerimiz Adları. Ankara 1928, էջ 416.

³⁴⁹ <https://nisanyanmap.com/?y=Balotu&lv=&t=Bulan%C4%B1k&u=1&ua=5>

³⁵⁰ 1860 թ. Օսմանեան կայսրութիւնում կազմաւորում է «Գաղթականութեան յանձնաժողովը» (Muhacir Komisyonu): 1875ին արդէն այն շարունակում է իր գործունէութիւնը Նեւրին գործոց նախարարութեան առնիքեր: Մանրամասն տե՛ս Авакян А., Черкесский фактор..., էջ 97–98:

³⁵¹ Տե՛ր Կարապետեան Գ., Հողային հարցը..., էջ 17–18:

Սրանք այն հոգերն ու տներն էին, որոնց տէրերը այս կամ այն խնդիրը լուծելու համար մեկնել էին պանդխտութեան: Վերադառնալով՝ նրանք այլեւս չէին կարող ետ ստանալ իրենց ունեցուածքը:

Յեղասպանութեան ընթացքում թէղուտցի 3–16 տարեկան որբերի փոքրիկ մի խումբ է փրկուել, որոնք անցնելով Արեւելահայաստան՝ հաստատուել են այլեւայլ ապաստարաններում: Այդ որբերից են. Կարապետեան Սրապ՝ 8 տարեկան³⁵², Յարութիւնեան Քեարամ՝ 16 տարեկան³⁵³, Մանուկեան Եղիշէ՝ 6 տարեկան, Մանուկեան Խանում՝ 9 տարեկան, Յարթիւնեան Քոչար՝ 10 տարեկան, Յարթիւնեան Ալթուն՝ 12 տարեկան, Յարթիւնեան Յովսէփ՝ 6 տարեկան, Ղանդիլեան Ղանդել՝ 13 տարեկան, Ղանդիլեան Մուշեղ՝ 8 տարեկան, Ղանդիլեան Աւետիս՝ 3 տարեկան, Ղանդիլեան Ֆէնիս՝ 5 տարեկան³⁵⁴:

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 102, վաւ. 645)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵ՛Հ [Ե]ՓԼՈՒԹԵԼՆ ԾԱՅՐԵԳՈՅՆ ՊԵՏՐԻԱՐՔ
ԸՄՆԵՆՅՆ ՀԵՅՈՅ Տ[ԵԼՈՒՆ] Տ[ԵԼՈՒՆ] ՄԿՐՏԻՉ
ՍՐԲԸՆԵԳՈՅՆ ԿԵԹ[Ո]ՂԻԿՈՍ
ՄՇՈՒ ԲՈՎԵՆԵԼ ԹՂՈՒԹ ԳԻԴԻ ՀԵՍԵՐԿՈՒԹԻՒՆԷ**

Ցաւալի աղերս

Մենք Թեղութ **գողղի** գլխաւոր հ[ա]սարակութիւնէ՝ վարթապետովս, քահանայոք եւ իշխանոք դիմում ենք Զերին Վեհաքարութեան՝ յայտնել մեր կրած թշուառութիւնք, որ կրենք քուրտ **փառփառոսաց** եւ տեղոյս անարդար կաթաւարութեան ձեռօք:

Վասն զի, մենք այժմ ո՛չ մեր արթար վաստակին, ո՛չ անասունների, ո՛չ իսկ ընտանեաց տէր ենք: Զի բոլոր բարբարոս վայրենի քիւրտերին անգտութեան զոհ գնացին եւ շարունակելու վրայ ենք:

Մէկ խոսկով, կուգեն, որ հայ ազգը իրեն ծնած հայրենիքէն փաղցնին եւ նոցա անունը եւ յիշատակ աշխարհէն բառնալ:

Ինչպէս Նէրսէս վարդապետ, որ այս երկու տարի Բաղիշ քաղաք բանտարկւած էր, հ[ի]մա նովին 400 օսմանեան ոսկի առնելով անտեղէն դուրս

³⁵² «Համբաւաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յաւելոսած հմր. 5:

³⁵³ Նոյնի Յաւել. հմր. 26:

³⁵⁴ Նոյն տեղում:

Հանեցին, բերին Խնդրակատար վանքը: Արգելեցին, որպէս թէ ապաշխարէ՝ առանց արեւի երես տեսնելու:

Նմանապէս Մանուկ աղայի տղայի[ն] թէլօ էֆենտիի քով^{հն} 400 ոսկի տուկանք առին՝ ոչինչ պատճառով, որ ինքն էլ կառաւարութեան (*Չինայի-թի*) անդամ էր: Եւ այլ ուրիշ այսպիսի ցաւալի դեպքեր, որ անհ[ա]մար կը պատժուին բռնութեան ձեռով:

Վեհափա՛ռ Հայրապետ,

Մի խնդիր հոս կը ներկայացնեմ Ձերդ Վեհափառութիւնին եւ այս է.

Մեր գիւղի Մանուկ աղայի եղբոր որդին՝ Խանդիլը, որ այս հինգ ամիս կը լինի, որ այդ կողմ եկած է՝ կը թափառի: Պատճառը, որ իր դրացի ըռ^{հս}³⁵⁵ սուտ զրպարտութիւն ընելով գնաց կառաւարութեան իմացոյց, թէ իմ տղուս նա է մեռցրել, բայց դա լաւ գիտեմք, որ անպարտ էր: Վասն զի Խանդիլի տաւարը նորա կալի վրայ գալով նոքա ոչ թէ բռնելով նորա տղային մերձիմահ գանակոծեցին, որ մի տարի անկողին պաշկեցաւ, այլեւ անլուր մատ[ն]ութիւն մը եւս յաւելին վրեն, թէ մեր տղին մեռցուցել է, որ կէս տարեկան էր: Ասոր հ[ա]մար Խանդիլը իր երկու մարդերով մի տարի բանտարկեցին: Յետոյ 150 ոսկի օսմ[անեան] առին ու թող տւին: Խանտիլը անպարտ տեղ այդքան չարչարեցին:

Վեհափա՛ռ Տէր, մեր թշուառութեան չափ իր հեռակեան անցաւ, ինչպէս յետոյ *քօրտեղ*³⁵⁶ մեր գիւղի բոլոր ոչխարներ տարին, եւ այս տարի ալ մորելի ցորենիս փչացրեց՝ մանաւանդ այդ Խանդիլու, որ 20 մէկ ընտանիքէ կը բաղկանայ անոր ընտանիքը: Այստեղ մեծ թշուառութեան մէկ>ը <են> մնացած են:

Ի սեւր Քրիստոսի, խեղճ եւ անտէր եւ այսօր իսկ մուրացկանութեան վիճակի ենթարկած են, կը աղաչեմք յատկապէս, որ այդ մարդուն օգնեք ըստ *ամենայնոյն*. «Ձի արժանի է որոյ *ըզշնորհս* անոնց եւ այժմ կըսեմ, որ տեղդ կքտնուի այդ անձնաւորութիւն:

Մի արժանաւոր շնորհատուութեամբ[ը] ընձեռեք, որ իր նմա[ն] թշուառ ընտանեաց տիրութիւն ընէ:

*ՄՆԱՄՔ ՁԵՐԻՆ ՎԵՀԱՓԱՌՈՒԹԵԱՆ՝
ՂՈՒԿԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՄԿՐՏՁԵԱՆ, ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՅՈՎՀ[ԱՆՆԵՍԵԱՆ]Է*

³⁵⁵ Ռէն՝ գիտական հայ տառուտէ: Ռէսուրսինը կամ մեղիփոքինը հայոց մէջ ժառանգական էր: Մանրամասն տե՛ս **Քենսէ**, Բոլանըխ կամ Հարֆ գաւառ, էջ 37:

³⁵⁶ Իմա՝ ֆրդեր:

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԸՓԸՆՈՒԹԵԱՆ Տ[ԵԼՈՒՆ] Տ[ԵԼՈՒՆ]
ՍՐԲԸԶՆԵԳՈՅՆ ԿԸԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԸՄԵՆԵՅՆ ՀԵՅՈՅ**

Որբոց պաշտպան Հայրապետ,

Գաղթականութեան դառն վիճակի մէջ մի տարի անցաւ, որ այրս Ղա-
զարապատի³⁵⁷ մէջ մեռաւ: Մնացին վրաս վեց որբեր: Հազար ու բիւր անար-
գանքներու մէջ կապրինք *բլանի*³⁵⁸ մի գոմի մէջ, ուր թոնդիր³⁵⁹ չկայ: Մի
*պղինց*³⁶⁰, երբ ուզենք՝ հալածանքի կը հանդիպիմ: Երախայքս փարաւոնի
գերութեան մէջ են, չունին ոեւէ մի պատսպարան: Եօթ հոգի ենք: Մեզ
տրուած է մի *ատիեալ*³⁶¹: Գոնէ քանի *փալաս*³⁶² ունենայինք՝ ձմեռուան
ցրտէ չմեռանէին երախայքս:

Շատ սպասեցի: Գոնէ ինձ մի գործ յանձնէին, որ իմ աշխատանքով ապ-
րէի: Սակայն այդ եւս չարին: Իմ յոյսս եւ ապաւէնս մնացիք Դուք՝
Վեհափա՛ռ Հայրիկ: Ձեր յուսատու հովանին շնորհ արէք տարածելու զաւա-
կացս վերայ, որպէս զի ապրին գոնէ այժմ՝ քանին հիւանդ են:

Նաեւ որբոցս մին որ տաս տարեկան է, Ղազար անուն, հառաչանօք կը
խնդրէ, որ շնորհ անէք ընդունելու ի շարս Ձեր հովանոյն ներքեւ ուսած
որբ աշակերտաց մէջ, որ ամենից աւելի պէտք ունի Ձեր պաշտպանութեան:

ՊՈՒԼԱՆԽԱՅ ԹԵՂՈՒԴ ԳԻՒՂԱՅԻ ԳՈՀԱՐ ՏՕՆՈՅԵԱՆ

1895 Հունվար 18

Ս[ուրբ] Էջմիածին

³⁵⁷ Նախկինում ունեցել է նաեւ Քարաբուլղա անունը: Գտնուում է Շիրակի մարզում, կոչում է Իսահակեան:

³⁵⁸ Պլան՝ վանքի շրջակայք:

³⁵⁹ Իմա՝ թոնիր:

³⁶⁰ Իմա՝ կաթսայ:

³⁶¹ Բրբ՝ ծածկոց:

³⁶² Յատակին փռելու հասարակ կարպետ:

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՂԵՓԵՆՈՒԹԵԼՆ ՆԵՅՐԵԳՈՅՆ ՊԼՏՐԻԼՐԻ
ԸՄ[ԵՆԵՅՆ] ՀԵՅՈՅ Տ[ԵԼՈՒՆ] Տ[ԵԼՈՒՆ] ՄԿՐՏԶԻ
ՍՐԲԸՋՆԵՍՈՒՐԻ ՀԵՅՐԵՊԵՏԻ**

**ԲՈՒԼՆԵԼՈՒԳԼՅ ԹԻՂՈՒՏ ԳԻՂԸՅԻ ԳԵՂԹԵԿԵՆ ԸՅՐԻ ԳՈՂԸՐ
ՏՈՆՈՅՆԵԼԵ**

Ամենախոնարհ խնդիր

Ամենաողորմած Հայրիկ,

Յուսով եմ, որ քաջ գիտեք իմ ամուսնոյ անբնական մահը: Երբ անցեալ տարում աթոռոյս Ղազարապատի³⁶³ մօտ ընկաւ խուրջինի? տակ, փոքրիկ երեխայիս հետ միասին՝ մեռաւ: Այն օրից պաշտելի Հայրիկդ առանձին խնամքով կարգադրեցիք մեզ պահպանել աթոռապատկան գոմանոցում՝ հոգալով անտէր այրուս եւ եօթն թշուառ զաւակներին կերակուրը եւ հագուստը:

Բացի այդ ամենը, յանձնեցիք ինձ Գայեանէ վանքում սովորող աշակերտաց հագուստի լուացքը, որից տարեկան մի քանի մանեթ շահոյթով հոգում էինք մեր միւս պէտքերը:

Այժմ տարաբախտաբար այս միջոցները՝ յիշեալ լուացքը, խլուեց իմ ձեռքից եւ տրուեց վանեցի մի կնոջ: Այնպէս որ այժմ մնացել եմ բոլորովին զրկուած ամէն բանից: Բացի հացից, չնայելով, որ առաջուան չափով չէն տալիս: Այնուամենայնիւ զգալի նեղութիւն չէնք կրում հացի կողմից. միայն հագուստի եւ անկողնոյ կողմից սարսափելի նեղութիւն ենք զգում: Մանաւանդ այժմ, որ ցրտերը արդէն սկսուել են: Ուստի սոյն խնդրագրով դիմում եմ պաշտելի Հայրիկիդ ոտքը եւ ամենախոնարհաբար խնդրում եմ բարեհաճեք հոգալու մէջ անհրաժեշտ պէտքերը, որով կարողանանք ազատուիլ ցրտի հարուածից՝ հնազանդուելով մեր ճակատագրին:

ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ԱՂԱԽԻՆ՝ ԳՈՂԱՐ ՏՈՆՈՅՆԵԼԵ

Ի 26ն ն[ո]յեմբերի 1896 ամի

Ի Վաղարշապատ

³⁶³ Ներկայիս Իսահակեան գիւղն է (Շիրակ):

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 101, վաւ. 632)

ՎԵՀՓԸՆՈՒ ՏԷՐ
ՍՐԲԸԶՆԸՍՈՒՐԻ ԿԸԹՈՒՂԻԿՈՍ ԸՄԵՆԸՅՆ ՀԸՅՈՅ
ԵՒ ՀԸՅՐԻԿԻ ՈՐԲՈՅ ՏԸՈՒՊԵԼՈՅ

Ամուսնոյս մահուանէն յետոյ Ձեր Վեհափառութեան շնորհիւ Ս[ուր]բ Էջմիածնայ Հովանւոյն ներքեւ պատսպարուած միշտ կօրհնեմ զձեզ եւ անդադար կաղօթեմ Ձեր անգին կենաց երկարութեան համար: Ամ~~ռ~~սը կանցնի դեռ երախայներըս տկլոր մնացած են: *Փալաս* չի կայ տակերնին: Գիշեր~~ցորեկ~~ չոր տախտակին վրայ են: Ձեր անսպառ գթութեանը կը դիմեմ եւ մանաւանդ ամսէ ամիս մէկ քիչ դրամ տաք, որ վեց երախայներովս կարենամ կառավարուիլ, որով երախտապարտ Ձեր անգին կենաց երկարութեան աղօթող միշտ եմս:

ՂԱԶԱՐԱՊԱՏՈՒՆ ՈՏԸ ԿՈՏՐԱԾ ԽԱԶՕՅԻ ԿԻՆ՝
ԳՈՀԱՐ՝ ՎԵՅ ՈՐԲԵՐՈՎ, ՊՈԻԼԱՆԸԽԱՅ ԹԷՂՈՒՏ ԳԻՒՂԷՆ

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 102, վաւ. 669)

ՆՈՐԻՆ ՎԵՀՓԸՆՈՒԹԵԱՆ Տ[ԵԼՈՒՆ] Տ[ԵԼՈՒՆ] ՄԿՐՏՉԻ Ը.
ՍՐԲԸԶՆԸԳՈՅՆ ԿԸԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԸՄԵՆԸՅՆ ՀԸՅՈՅ
ՄՇՈՒ ԳԵԻԸՈՒ, ԲՈՒԼԸՆՈՒԹԵՂՈՒՏ,
ԽԸՆՏԻԼ ՅԵՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆԷ

Խոնարհ խնդիր

Պաշտելի՛ Հայրիկ,

Անցեալ տարի մեր դրացին Թշնամաբար իմ վրայ գանգատուեց, թէ դուք իմ եղբայրս ծեծել էք եւ մեռցրել: Թէեւ մենք միմեանց հետ կռուել էինք, բայց կռուից առաջ արդէն նորա եղբայրը մեռել էր: Ինձ, եւ ինձ հետ եւս երկու մարդ, բռնել տուեցին: Մէկ տարուայ չափ բանտում մնալով՝ հագի՛ւ թէ գիւղացւոց վկայութեամբ, որ այդ գործի մէջ արդար էինք, արձակեցին մեզ բանտից: Բայց ինձանից առան հարիւր քառասուն ոսկի՝ նոր արձակեցին. եթէ ոչ, Սիբիրիա պէտք է ուղարկէին:

Բարերա՛ր Հայր,

Անցեալ տարի՝ Վարդավառի պասին, քրտերը, յափշտակելով մեր գիւղացւոց ոչխարները, եւ որոց մէջ էր նաեւ իմ հարիւր քսան ոչխարները:

Բարեգո՛ւթ Հայր,

Արդէն Ձեզ քաջ յայտնի է] մեր առաջուայ դրութիւնն: Որ գիւղի մէջ առաջինն էինք, այժմ բոլորից ստոր եւ վերջին:

Ձերդ Հայրութիւնն եւ Կարապետ աղա<յ>ն մեր տանն՝ Բուլանուխ, իջեւանել էք եւ մեր կենցաղավարութեան որպիսութիւնն արդէն տեսել էք: Բայց այժմ Բուլանխայ մէջ վերջինն ենք դառել եւ բազում պարտուց տէր...

Վեհափա՛ռ Տէր,

Եթէ ինձ չէք հաւատալ, որ այդքան նեղութիւնների եմ հանդիպել եւ այդքան պարտուց տէր եմ դառել, այստեղ մեր մօտակայ գիւղերից մարդիկ կան, նաեւ Մաշտուկոց³⁶⁴ տէր Կարապետ քահանա<յ>ն. կարող էք հարցնել նորանից, որ իրաւ է իմ այդքան փորձանքների հանդիպելս:

Այս վեց ամիս է, որ տանից դուրս գալով՝ այս կողմ, այն կողմ պտտել եմ, որպէս զի իմ ցաւերիս ճար գտնեմ, բայց ի դուր: Յոյսս եւ ապաւէնս Հայրութեանդ վերայ դնելով՝ դիմում եմ՝ ոտքըդ ընկած, որովհետեւ կամենում եմ երկիր գնալ, բայց ոչ ճանապարհածախս ունեմ եւ ոչ այնքան դրամ ուտելու: Ուրեմն ինչպէ՞ս գնամ երկիր եւ իմ երախայոց մօտ: Պէտք է ընկեր-հարեւան գան, հարցնեն, ես նոցա ի՞նչ պատասխանեմ: Կասեն՝ Հայրիկին տեսա՞ր եւ նորա Սուրբ Աջը համբուրեցի՞ր եւ քո ցաւերը պատմեցի՞ր: Ինչպէ՞ս Հայրիկ ձեզի չօգնեց: Ամբողջ երկրին հաց կը մատակարարէ, քեզ ալ օգնած կլինի:

Բարեգո՛ւթ Հայրիկ, աղաչում եմ] լալագին աչքերով եւ խնդրում եմ՝ օգնէք խեղճ, թշուառ եւ անկեալ Հայուս, որ գոնէ քիչ պարգերէս կարողանամ գնալ իմ երկիր, իմ ընտանեաց եւ երեխայոց մօտ:

Հայրի՛կ, երկիր գնալուս պէտք է գան գաղտնի կերպով ընկեր-հարեւան հարցնեն մեր երկրի դրութեան մասին, թէ Հայրիկ ի՞նչ ասաւ: Ես նոցա ի՞նչ պատասխանեմ:

Եթէ ինչ ՊԱՏԻԻ ՉՈՒՆԵՄ, ԳՈՆԷ ՄԱՆՈՒԿ ԱՂԱՅԻ ԽԱԹԵՐ՝ ՕԳՆԵՅԷ՛Ք:

ՄՆԱՄ ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ԾԱՌԱՅ՝ ԽԱՆՏԻԼ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

1894 թ. Մայիս 17

Ի Բուլանուխ, Թէղուտ

³⁶⁴ Բուլանքի Մէջիթու գիւղը նկատի ունի:

1896 ՆՄԻ Ի 16 ՅՈՒՆԻՄԻ

ՅՈՒՅԵԿԵԳՐԵԼԼ ԸՆՈՒՆԵՔ ԳԵՂԹԵԿԵՆԵՅ ԳՈՄԱՆՈՅԻ

ՄԵՅՐ ԸԹՈՌՈՅ Ս[ՐԲՈՅ] ԷՋՄԵՆՆԵԻ

ՈՐ ԸՅԺԸՄ ԲԵԼԿԵԼԼ ԿԸՆ Ի ՊԼՇՆՈՒՄՆ

1. Ալջաւազցի Պօղոս Տէր Ղազարեանց, բաղկանում է ինը հոգուց: Նա-
խընկանից եկեալ եւ գնում են Շիրակը: Թիւ արանց 3, թիւ կանանց 6/7/8³⁶⁵:

2. Յակօբ Քօչարեան, Ալջաւազցի: Բաղկանում է եօթը հոգուց: Դարձեալ
Շիրակ են գնում: Թիւ արանց 2, թիւ կանանց 5/6:

3. Յոհաննէս Մուրատեան, Ալջաւազցի, Նորաշէն գիւղից, տասը եւ չորս
հոգի: Թիւ արանց 3, թիւ կանանց 11/9:

4. Բուլանուխցի, Մաճըթլու գիւղից Մանուկ Յարութիւնեան, եօթը հո-
գի: Ցանկանում են գնալ Կարսայ վիճակը: Թիւ արանց 1, թիւ կանանց 6:

5. Հօռօմսիմ Կարապետեան, Բուլանլիս, Լիզ (Բուլանիս) գօղացի, չորս
հոգի, այրի կին եւ երեխայք: Թիւ արանց 1, թիւ կանանց 4:

6. Աբրահամ Քօչարեան, Բուլանլիս, Փիօնք *գիւղացի*, չորս հոգի: Ցան-
կանում են գնալ Կարսայ⁶: Թիւ արանց 1, թիւ կանանց 3:

7. Պողոս Սահակեան, Բուլանլիս, Թէղուտցի, եօթը հոգի, կին եւ երե-
խայք եւ մի մարդ: Ցանկանում է գնալ, ուր որ կամի: Թիւ արանց 1, թիւ
կանանց 7/6:

8. Ծաղիկ Մելքոնեան, Ախլաթցի: Ծաղիկ գիւղացի այրի կին ու մի
երեխայ է: Ցանկանում է գնալ ուր որ կամի. Թիւ արանց 0, թիւ կանանց 2:

9. Բէգօ Խաչատուրեան, Երեք հոգի, չի ցանկանում գնալ: Կոյր կին է:
Թիւ արանց 2, թիւ կանանց 1:

10. Խնուսցի, դարաջօպանցի Յօհաննէս Ասատուրեան, մարդ եւ կին:
Հիւանդ է: Կամին մնալ մինչ ի առողջանալ: Թիւ արանց 1, թիւ կանանց 1:

³⁶⁵ Այս վաւերագրի մէջ գաղթական կանանց թիւը տրուած է մօտաւոր: Մեր կարծիքով, ոչ թէ
կանանց նկատմամբ խտրական վերաբերմունքից է կախուած, այլ ամուսնացածներին եւս
միեւնոյն ընտանիքի մէջ հաշուառելու հանգամանքից:

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՆՓԵՆՈՒԹԵԱՆ ՏԵԼ[ՈՒ]Ն ԵՒ ՏԵԼ[ՈՒ]Ն
ՄԿՐՏԻՉ ԿԵԹՈՂԻԿՈՍ ԸՄԷՆԸՆ ՀԵԼ[Յ]ՈՅ**

Մշու գա՛լառի Բուլանի ԹէղուԹ **գողի** բնակիչներ Պէտրոս Մուրա-
դիեան, Թորոս Մարքարիեան եւ Ղարաղլ **գողի** բնակիչ Գասպար Գէորքով
եւ Կարապէտ Գէորքով, եւ Խնուս գա՛լառի Չովուրմայ գողի բնակիչ Գա-
լուստ Գիրակոսով եւ Ջուլամէկ³⁶⁷ գաւառի Դղայ³⁶⁸ գողի բնակիչ Աւէտիս
Օհաննէսով: Եւ այս վէրոհիչեալ վեց անձինքնէրս մէր ընտանիքնէրս գաղ-
ղական **էղնէլով էկած** ենք Ռուսաստան՝ Ղարսայ **գող**, Ուզունքիլիսայ:

Մէնք այս էրկու ամիս է մեր ընտանիքներուց հեռացել ենք: Հիմայ
այս երկու օրն նամակ ըստացանք տունէն: Մէղի ուզած էն, որ մէնք եր-
թա[յ]ինք: Հիմայ մէնք կուգէնք տուն երթալու ըլանք, որ մէր ընտանիքնէր
տանէնք մէր հայրէնիք: Հիմայ մէղի ճանապարհ[հ]ի ծախս չի ունինք:
Խնթրէմք ձեր Սուրբ Վեհափառութեանից, որ մէղի լինիք ողորմած, որ կա-
րողանանք վերա<յ>դարցնէնք ծառայնէրիդ ուրեանց հայրէնիք: Վէրէվն
Աստուած ինք ապա՛լինէլ նէրքէ՛վն ի քօյ Սուրբ Կաթողիկոսեդ:

ՄՄ, ԽԿՖ, ԹԴԹ. 104, վաւ. 260)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՆՓԵՆՈՒԹԵԱՆ Տ[ԵԼՈՒՆ] Տ[ԵԼՈՒՆ] ՄԿՐՏԻ Ը.
ՍՐԲԸՆԵԳՈՅՆ ԿԵԹՈՂԻԿՈՍ ԸՄԷՆԸՆ ՀԵՅՈՅ
Ե[ՍՏՈՒԷ]ԾԵՐԵԱԼ ՍՈՒՐԲ ՀԵՅՐԵՊԵՏ**

Ի խնդիր

Նուաստս՝ Թեղուդ գիւղացի, ճնշման եւ կարօտահարութեան պատճա-
ռաւ տունս եւ զաւակներս ձգեցի, ամէն տեսակ նեղութիւն յանձն առնելով,
պանդխտեցայ օտար երկրին մէջ, որպէսզի չոր հացիկ մը կարող լինիմ հայ-
թայթել տառապեալ զաւակացս: Բայց դժբաղդաբար հայրենիքէս կսկծալի

³⁶⁶ Այս վաւերագիրն ունի բազմաթիւ տառասխալներ, բարբառային ձեւեր: Մենք արտագրել ենք
նոյնութեամբ, սակայն ամբողջ վաւերագիրը թաւ եւ շեղ ենք դարձրել:

³⁶⁷ Իմա՝ Զովամերկի գաւառակ, Ճովամերկի, Ճովամերկ, Զիլամերկ, Զովմար, Վանի նահանգի,
Հեֆեարի գաւառ, Տեղանունների բառարան, հտ. 4, էջ 424:

³⁶⁸ Իմա՝ Դիզայ գիւղ:

նամակ մը ընկալայ ի Պաթում. անյապաղ օգնութեանս եւ երթալուս կսպասին, որովհետեւ բաղչեցի կատաղի թուրք մը, մեր գիւղ գալով արձակուեր էր մեր տան վրայ՝ սա անիրաւ եւ սուտ պատճառներով, թէ քսան եօթ ոսկի պահանջ ունիմ սոցայ վրայ: Վիրաւորեր է կինս, եւ զաւակիս ալ ամէն նեղութիւն տալով՝ Բաղէշ տարած է: Այլեւս ծառադ ցնդուած եւ շուարած, ցնորուելու աստիճան հասած եմ: Ահա երեք ամիս շրջան կդառնայ, որ պանդղտած եմ, ունիմ մասանւոր ըստակ, սակայն չէ բաւական: Անդի նուաստ ծառադ դիմած եմ յոտս Ս[ուր]բ գահիդ, լալագին աչօքս կաղաչեմ եւ կխնդրեմ Վեհափառ եւ Ս[ուր]բ Հայրապետէդ, որպէսզի գթութիւն ընելով մասնաւոր օգնութիւն մը շնորհէք ի պէտս սա կսկծալի թշուառութեան, որ փութապէս հասնիմ ազատելու, եթէ ոչ՝ կկորսուիմ բոլորովին: Շատ կաղաչեմ, որ չպիտի՛ գլանաք, խնդրութեամբ վերադառնանք հայրենիքս, որ եմք միշտ երախտագէտ ծառայ Վեհափառ Սուրբ Հայրապետիդ:

*Ս[ՈՒՐ]Բ ԷՋՄԻԱՅԻՆ ՄԵԾԻՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՅ,
Խ[ՈՆԱՐՀ] Ծ[ԱՌԱՅ] ՅՈՀԱՆՆԷՍԵԱՆ ԹԵՂՈՒԴ ԳԻՒՂԱՅԻ*

10, Օգոս[տոս] 1896

ի Վաղարշապատ

ԼԱԹԱՐ ԳԻՒՂ/ԴԱԼԱՐ, ԴԱԼԱՐԻԿ, ԹԱԼԱՐԻՍ (ՎԵՐԻՆ ԲՈՒԼԱՆԸՔ)

(ELMAKAYA)

1880-ականներին Բուլանքի Լաթար գիւղը գուտ հայաբնակ էր եւ ունէր 300 տուն: 1801–1888ի տեղեկագրերի, 1908–1914ի՝ Կ. Պոլսոյ ազգային պատրիարքարանի՝ ընդհանուր ժողովի ատենագրութիւնների մէջ լայնօրէն քննարկուած է Բուլանքի եւ շրջակայ գիւղերի հայաթափման եւ քուրդ շէյխերի վերաբնակեցման մասին մանրամասներ՝ գրաւումներ, հարստահարութիւններ, որոնք իր ժամանակին թաքրիւններով (պաշտօնական յուշագիր) տրամադրուել էին Օսմանեան կառավարութեան քննութեանը, սակայն՝ ապարդիւն³⁶⁹: Նման պայմանների թելադրանքով է, որ հայութիւնը պարտադրուած շարունակել է գաղթել կամ, որ աւելի տեղին է ասել՝ դիմել է փախուստի: Նրանց փոխարէն գիւղը լցուել է քուրդ եւ այլ իսլամ վերաբնակիչներով: 1900-ական թուականներին արդէն Հ. Լինչի «Արմենիա» ուսումնասիրութեան մէջ գիւղը նկարագրուած է որպէս մասամբ քրդական եւ մասամբ՝ հայկական³⁷⁰:

Նախկինում ամբողջութեամբ հայաբնակ այս գիւղն ընկած էր Վերին Բուլանքի հարաւարեւելեան մասում՝ Խաչի լճից արեւելք: Ունէր երկու եկեղեցի՝ Ս. Թադէոս³⁷¹ եւ Ս. Գէորգ³⁷²: Տեղիա հոգեւոր հովիւն էր Տէր Խաչատուր քահանայ Մեկքոնեանը, որ միեւնոյն ժամանակ Լաթարից ոչ հեռու Ալիբեջան գիւղի հոգեւոր սպասաւորն էր: Գիւղը դպրոց չուներ³⁷³:

Լաթարը Խրիմեան կաթողիկոսին ուղղուած նամակներում յիշատակուած է Լաթար եւ Լաթառ տարբերակներով: Հանդիպել ենք նաեւ Լաթոր³⁷⁴ եւ Լաթարու ձեւերին³⁷⁵: Մ. Միրախորեանը Լաթարը նոյնացնում է

³⁶⁹ Կ. Պոլսոյ Հայոց պատրիարքարան, Ազգային ընդհանուր ժողով, 1909 նստաշրջան, նիստ ԻԲ., 21 Օգոստոս 1909: 1909–10 նստաշրջան, նիստ ԺԵ., 28 Մայիս 1910 (դոմփակ): 1911–12 նստաշրջան, նիստ ԺԱ., 2 Սեպտեմբեր 1911: 1913–14 նստաշրջան, նիստ Գ, 17 Մայիս 1913, եւ նիստ Ի. 25 Ապրիլ 1914:

³⁷⁰ H. F. B. Lynch, Armenia: Travels and Studies, volume 2, էջ 342:

³⁷¹ «Ընդարձակ Օրացոյց», 1903, էջ 338:

³⁷² Վերապրածների վկայություններ..., էջ 155–156:

³⁷³ Նոյն տեղում:

³⁷⁴ «Համբաւաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յաւելուած հմր. 4:

³⁷⁵ Նոյնի Յաւել. հմր. 9:

Թալարիս բնակավայրի հետ³⁷⁶: Բենսէն իր հերթին բնակավայրը տեղադրում է Փաւստոս Բուզանդի յիշատակած Ապահունեաց գաւառի Դալարիս գիւղի տեղում³⁷⁷, որտեղ պարսիկները կուրացրել էին դաւադրաբար առեւանգուած Տիրան Թագաւորին (338–350): Ինչպէս վկայում է Փ. Բուզանդը. Թագաւորի աչքերը կուրացնելու համար երկաթը չիկացրել էին ածուխով (բնագրում՝ ածուղ), զի գաջս խարեսցուք զարքայիս Հայոց³⁷⁸: Կուրացած Տիրան Թագաւորն իր հերթին ասում է. թէ փոխանակ՝ զի իմ երկու աչքս լուսաւորքս խաւարեցան յայս տեղւոյն, արդ՝ փոխանակ Դալարեացս անուան՝ Ածուղ անուն լիցի սմա՝ մինչեւ ցյաւիտեանս ժամանակաց...³⁷⁹:

Ինչ վերաբերում է Բենսէի տեսակէտին, նման կարծիքը ընթերցողի մէջ ծնում է հետեւեալ հարցը. ինչո՞ւ այդ դէպքում Բենսէի գիրքը վերնագրուած է Բուլանըիս կամ Հարք գաւառ, չէ՞ որ Դալարիսը մաս էր կազմում Ապահունեաց գաւառին:

Հայաթափուած Լաթար գիւղը 1928ին՝ Քեմալական Թուրքիայում արձանագրուեց Լեթեր (*Leter*) ձեւով³⁸⁰: Ներկայումս հայկականութեան հետքն ամբողջութեամբ վերացնելու քաղաքականութեամբ նախկին Լաթար գիւղն ստացել է Էլմաքայա (*Elmakaya*) անունը³⁸¹:

1850-ականներին գրուած բացառիկ մի օրագրութեան մէջ այս բնակավայրի մասին կարդում ենք հետեւեալը. «14ին ելանք Նորչնջողէն հետերնիս քուրտ մը առնելով գացինք Լաթար, հոս քահանայ մը ունէր գրչայ Աւետարան մը, 36 չորերու մէջ փաթթած: Ծաղիկ Աւետարան կըսեն անոր, որ Հիգան քաղաքին մէջ գրուած էր, Տէր Զաքարիայի ձեռօք, թուին Հայոց Պժէ (1368), յաւուրս արքային Խարա Ուսուֆայ: 16ին Լաթարայ ելանք գացինք Կոփայ վանք եւ հոն խեցեմորթէ քարացեալ ժայռը գտանք. ան քարերով վանքի մեծ դուռը կոփեր էին»³⁸²:

³⁷⁶ Միրախուրեան Մ., նշ. աշխ., էջ 62:

³⁷⁷ Բենսէ, Բուլանըիս կամ Հարք, էջ 26: Տե՛ս նաեւ Արաբացի մատենագրեր Հայաստանի մասին, հաւաքեց եւ քարգմանեց Խալափեանց Բ., Վիեննա, 1919, էջ 12:

³⁷⁸ Փաւստոս Բուզանդացի, Պատմութիւն Հայոց ի շորս դպրութիւնս, երկրորդ տպագրութիւն, Վենետիկ, 1889, էջ 53:

³⁷⁹ Նոյն տեղում:

³⁸⁰ Taşkilatı Mülkiyede Köylerimiz..., էջ 416:

³⁸¹ <https://nisanyanmap.com/?y=Elmakaya&lv=&t=Bulan%C4%B1k&u=1&ua=5>

³⁸² «Մասունցի եւ տարօնացի Հեթեմաց Փընկոցի Մարկոսի որդի Սարգսի որդի՝ Դաւթի որդի՝ Սիմէօնի օրագրութիւն», Մելիքեան Ե. Յ., Հարք-Խնուս, էջ 210:

Գիւղը հարուստ էր հանքային ջրերով: Այս ակունքներից մէկը տեղացիներն անուանում էին Խուշ-Խւրան³⁸³, քանի որ վրայով թռչող թռչունները սատկում էին: Ամենայն հաւանականութեամբ այս ակունքից բխող հանքային միացութիւնների պատճառով, որից էլ ստացել էր Քուշ-Քւրան կամ Քուշ-Խւրան թռչուն զարկող, սատկեցնող անունը:

Նախքան Հայոց մեծ եղեռնը Կ. Պոլսոյ Հայոց պատրիարքարանի կազմած տեղեկագրերի համաձայն Լաթար գիւղում բնակւում էր 700 հայ³⁸⁴ կամ 90 տուն³⁸⁵: Ս. Կարայեանի կազմած ցուցակի համաձայն 1914ի դրութեամբ Լաթար գիւղն ունէր 80 հայ ընտանիք՝ 560 բնակչով³⁸⁶:

Համիդեան կոտորածների տարիներին հողային գրաւումներից անմասն չմնաց նաեւ Լաթար գիւղը: Տեղի շէյխերի կողմից բռնագրաւուեց 73 խոշոր արտ, 2.400 օրավար, 56 արօտավայր³⁸⁷:

Ցեղասպանութեան ընթացքում լաթարցի 9–14 տարեկան որբերի մի խումբ է փրկուել, որոնք անցել են Արեւելահայաստան: Այդ որբերից են Խաչատուրեան Նեկտար՝ 9 տարեկան³⁸⁸, Հասրաթեան Խանէ՝ 10 տարեկան³⁸⁹, Մխոյեան Նունուֆար՝ 10 տարեկան³⁹⁰, Սարգսեան Աբրահամ՝ 10 տարեկան³⁹¹, Կարոյեան Գրիգոր՝ 9 տարեկան, Պօղոսեան Նուարդ՝ 14 տարեկան, Պետրոսեան Ծաղիկ՝ 10 տարեկան, Գէորգեան Անուշ՝ 10 տարեկան, Գէորգեան Մարիամ՝ 9 տարեկան, Գէորգեան Թադէոս՝ 11 տարեկան³⁹²:

Ցեղասպանութիւնը վերապրած ընտանիքները հաստատուել են Դարաչիչակ (Ծաղկաձոր) եւ Ապարանի Սաչլու գիւղերում³⁹³:

³⁸³ Բենսէ, Բուլանրիս կամ Հարֆ, էջ 22:

³⁸⁴ Kévorkian R., The Armenian Genocide, A Complete History..., էջ 350:

³⁸⁵ Թէղդիկ, Գողգոթա, էջ 100:

³⁸⁶ Karayan S. Y., M. D., Armenians in Ottoman Turkey, էջ 195:

³⁸⁷ Տէր Կարապետեան Գ., Հողային հարցը..., էջ 41:

³⁸⁸ «Համբաւաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յանդուած հմր. 4:

³⁸⁹ Նոյն տեղում:

³⁹⁰ Նոյն տեղում:

³⁹¹ Նոյն տեղում:

³⁹² Նոյնի Յանդ. հմր. 41:

³⁹³ ՀԱԱ, ֆ. 227, Յ. 1, Գ. 440, ԹԹ. 8–10:

ՆՈՐԻՆ ՕՆՈՒԹԻՒՆ
Տ[ԵԼ]ՈՒՆ Տ[ԵԼ]ՈՒՆ ՄԿՐՏԻՉ Ս[Ր]ԲԸՋԵՆԳՈՅՆ ՀԵՅՐԵՊԵՏ
ԸՄ[ԵՆԸՅՆ] ՀԵՅՈՅ

ՊՈՒԼԵՆԸԻՈՒ ԼԸԹԸՐ ԳԻՒՂԻ ԳԸՂԹԸԿԸՆ ԲՆԸԿԻՉ
ՍԵՐՈՒ ՄՈՒՐԸՏԵՆՆՅԷ

Խնդիր

Հայրի՛կդ պաշտելի,

Այսօր դիմեցի յոտս Մեծիդ եւ Բարերարիդ նախ յայտ[ն]ելու մեր ցաւեր, երկրորդ³⁹⁴ շնորհացդ արժանանալու:

Հայրի՛կ Վեհափառ, Լաթար գիւղի գլխաւորաց մինն ալ ես էի: Ինչպ[է]ս քանիցս մեր տուն հիւրընկալուած էք, եթէ յիշէք, կամ չէք մտաբերել:

Բայց այսօր այն տուն եւ ընտանիք մնացին ճարհատ: Ունեցած բոլոր ձեռքէս գնաց: Մեր գիւղի շէ[յ]իս, որ քոյրս խլելու հ[ա]մ[ար] բոլոր բարբա-րոսութ[իւ]ն գործածեց, գիշերներ տանս վր[այ] յարձակելով թէեւ չըկարաց խլել, բայց ի՞նչ օգուտ, որ երկու զոհուց պատճառաւ գնացին՝ ոտքի տակ իյնալով: Որոց սրէն ես ինքս վիճակորեցայ, որ ցարդ վէրքերս կը մնա: Վեր-ջապէս, այդ շէ[յ]իսը, երբ տեսաւ, որ իր նըպատակին չըհասաւ, սկսաւ գո-ղունի ունեցածս խլել: Երբ տեսայ, որ մեզ պիտի զրպարտէ յանիրաւի, պիտի կորսուիմ, առայ մեր մնացած ընտանիք՝ այս կողմը եկայ, եւ հիմայ Կարսայ Նախճուան գիւղը նստած ենք:

Եւ այս տեղս տեսնելով, որ չեմ կարօղ ընտանիքս պահպ[ա]նել, վ[ա]սնդի եւ ոչ մի բան չէ մնացեր ձեռքերնիս, դիմեցի Ձերին Վեհափառու-թեան՝ առանց ամաչելու մեզ մի օգնութ[իւ]ն խնդրելու նպատակաւ:

Կաղաչեմ երեսանկեալ, մեզ մի մարդասիրական շնորհ մատակ[ա]րարէք, որ տանեմ մեր ընտանիք պահպանեմ:

ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ԱԿՆԱԾՈՒԹ[ԵԱՄ]Բ
ՄԱՏՁԻՄ ՀԱՄԲՈՅՐ ՈՐԴԻԱԿԱՆ՝ ՍԵՐՈՒՄ ՄՈՒՐԱՏԻՑ

1895, 1 Հոկտեմբեր
ի Վաղարշապատ

³⁹⁴ Բնագրում՝ Բ.:

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 104, վաւ. 9)

**ՆՈՐԻՆ ՕԾՈՒԹԵԼՆ Ս[Ր]ԲԸՋՆԵԳՈՅՆ ՀԱՅՐԵՊԵՏԻ ԵՒ
ԾԱՅՐԵԳՈՅՆ ՊԵՏՐԻԱՐԻԱԿԱՆ ԼՄ[ԵՆԵՅՆ] ՀԱՅՈՅ Տ[ԵԼՈՒՆ]
Տ[ԵԼՈՒՆ] ՄԿՐՏՁԻ**

ՊՈԿԼԱՆԸՐՈՒ ԼԵԹԵՐ ԳԻՒՂԵՅԻ ԽԸՉՈՒՆՅԷ

Ամենախոնարհական խնդիր

Վեհափա՛ւ եւ պաշտելի՛ Հայրապետ,

Ինձմէ ի գատ, երկու եղբայր ունէ[ի]: Մինը երկու տարի յառաջ իր բնական մահուամբ մեռաւ, իսկ երկրորդը³⁹⁵ մեր գիւղի չԽ[յ]իս Ամուրը ծածի տակ մեռցրեց՝ մեր դաշտի մէջի սպանուած քուրդի պատճառաւ, որոյ Հ[ա]մ[ար] մեր ունեցածը բոլոր աւարի առնել տուաւ:

Եւ ես՝ նուաստս ալ, ստիպուեցայ դուրս ելլել գիւղէն դէպի յօտարութիւն], եւ այս երեք ամիս է, որ այս տեղերը քարշ կուգամ կաղԽկաղ, զի ոտքիս մինը սախատ³⁹⁶ է:

Այսպէս թողեր եկեր եմ. 10 ընտանեաց խեղճ ստուար մի խումբ, վ[ա]սն զի 7 որբերը մեռնօղ եղբարցս է, որ այժմ թեւիս վր[այ] է[ն] մնացեր:

Վեհ[ափա՛ւ] Հայրիկ, գիւղի մէջ մեր տունը անուն ունէր: Ինչպէս Ձերին Վեհուծ[իւն]ը Կ. Պօլսէն Վան դառնալուն մեր տունը Հանգիստ առաք եւ առաւօտե[ա]ն գնալուն մի աղօթքի գիրք մեզ շընորհեցիք, որ դեռ տան մնում է իբրեւ անգին գանձ:

Վերջապէս, իմ ներկայ դրութիւնս այս է: Եթէ բարեհաճիք, կարօղ էք ինձ դուրս հանել այս անտանելի վիճակէն, նաեւ ժամ յառաջ ճանապարհ գցել դէպի Հայրենիք, որուն փափագիմ...

*ՈՒՐԵՄՆ ՄՆԱՄՔ ՎԵՀՈՒԹԵԱՆ Դ ԱՆԳԻՆ ԿԵՆԱՅ
ԸՆԴՄԻՇՏ ԲԱՐԵՄԱՂԹՈՒ Խ[ՈՆԱՐՀ] Ծ[ԱՌԱՅ]՝
ԽԱԶ[Ա]ՏՈՒՐ ԱՍԼՕԵ[Ա]ՆՅ*

1896, 29 Յունվ[ա]րի

Ի Վ[ա]ղ[ա]րշ[ա]պ[ա]տ

³⁹⁵ Բնագրում Բ.:

³⁹⁶ Թրք. sakat, հաշմանդամ:

ԼԻԶ ԳԻՒՂԱՔԱՂԱՔ/ԼԻԾ/ԼԻԾՆ (ՆԵՐՔԻՆ ԲՈՒԼԱՆԸՔ)

(ERENTEPE)

Լիզ գիւղաքաղաքն ընկնած էր Բլէջան լեռան արեւելեան մասում՝ բլրի լանջին, Լիզ կամ Վարդ գետի ձախ ափին՝ Նազիկ լճից հիւսիս-արեւմուտք։ Խրիմեան կաթողիկոսին ուղղուած նամակներում տեղացիները բնակավայրն անուանել են Լիզ եւ Լիս։ Այլ աղբիւրներում հանդիպել ենք նաեւ Լեզք³⁹⁷ եւ Լէզ³⁹⁸ ձեւերին։ «Համբաւաբեր» թերթի ցուցակներում երկու անգամ գործածուել է Լզու տարբերակով³⁹⁹։ Վարչական կենտրոնը նկատի առնելով Ներքին Բուլանքը Օսմանեան շրջանում կոչուել է նաեւ Լզա-Բուլանք⁴⁰⁰։ 1928ին Քեմալական Թուրքիայում գիւղն հաշուառուեց եւ արձանագրուեց Լիզ անունով։ Կարճ ժամանակ անց այն ստացաւ Զամիլի (Camili) անունը⁴⁰¹։ Մեծ եղեռնից յետոյ այն ամբողջութեամբ հայաթափուել է։ Ներկայումս կոչուում է Էրենթեփէ (Erentepe)⁴⁰²։

Լիզը Ներքին Բուլանքի (նահիյէ) վարչական կենտրոնն էր՝ քայմաքամի գլխաւոր օգնական միւղիրի նստավայրը, որտեղից էլ կառավարւում էին դատական, հողային (արազի), աշխարհազրական (նիւֆուս) գործերը⁴⁰³։ Գիւղի կենտրոնում գտնուող սեւ կճաքարից (բազալտ, կճաքար) շինուած եկեղեցին Ս. Աստուածածինն էր⁴⁰⁴։

9-րդ դարի երկրորդ կէսին, կրթական բարենորոգչական աշխատանքները թեւակոխել էին նաեւ 200⁴⁰⁵–250⁴⁰⁶ տուն ունեցող, ամբողջովին հայաբնակ Լիզ⁴⁰⁷։ Այստեղ բացուել էր երկու դպրոց։ Առաջինը՝ 1871ին, Գարեգին վրդ. Սրուանձտեանցի ջանքերով հաստատուած կրթօջախն էր,

³⁹⁷ Տաշեան Հ. Յ., «Տայֆ, Դրացիք եւ Խոտորջուր, Պատմական-Տեղագրական Ուսումնասիրութիւն», Վիեննա, 1973, էջ 250։

³⁹⁸ «Համբաւաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յաւելուած հմր. 19։

³⁹⁹ Նոյնի Յաւել. հմր. 13։

⁴⁰⁰ Նամակներ տե՛ս, ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 103, վաւ. 43, նամակագիր Աստուածատու Միրզոյեան; ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 104, վաւ. 10, նամակագիր՝ Մաթթէս Սողոմոնեան; ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 103, վաւ. 251, նամակագիր՝ Վարդան Ասադեան, թղթ. 104, վաւ. 10։

⁴⁰¹ TC İçişleri Bakanlığı, Köylerimiz (1 Mart 1968'e kadar), Ankara 1968.

⁴⁰² Sezen T., Osmanlı Yer Adları, Ankara, 2017, էջ 253.

⁴⁰³ Ատալեա, Բուլանքի, «Մշակ», 1915 թ., հմր. 214։

⁴⁰⁴ Էփրիկեան Ս., Բնաշխարհիկ Բառարան, հտ. Բ., էջ 99; «Ընդարձակ Օրացոյց», 1903, էջ 338։

⁴⁰⁵ Մարտիրոսեան Ն., նշ. աշխ.։

⁴⁰⁶ Էփրիկեան Ս., Բնաշխարհիկ Բառարան, հտ. Բ., էջ 99։

⁴⁰⁷ Բենսէ, Բուլանքի կամ Հարֆ, էջ 27։

որտեղ Սարգիս Յովհաննէսեանի դաստիարակութեան ներքոյ արձանագրուել էին շուրջ 70 աշակերտ⁴⁰⁸։ Միւս կրթօջախը 1879ին՝ Միացեալ Ընկերութեան ջանքերով բացուած նախակրթարանն էր, որտեղ լիզեցի եւ հարեւան գիւղերի հայ երեխաները կրթութեան հնարաւորութիւն ստացան ընդամէնը 5⁴⁰⁹ կամ 6⁴¹⁰ տարի։

Համիդեան կոտորածներէից անմասն չմնաց նաեւ Լիզը։ Բացի այդ՝ 1895ից մեծ թափ ստացան ապօրինի հողային գրաւումները։ Լիզի հարեւանութեամբ գտնուող չերքէզաբնակ Կոբօ գիւղի բնակիչները գրաւեցին 400ից աւելի արտ⁴¹¹։ Կոբօն չերքէզներով էր վերաբնակեցուել 1877–1878 թթ. ռուս–թուրքական պատերազմի աւարտից յետոյ՝ իսլամ գաղթականութեան տեղաւորման եւ վերաբնակեցման կառոյցի կողմից, որը Հիւսիսային Կովկասի գաղթականութեան վերաբնակեցումը վերածել էր պետական քաղաքականութեան⁴¹²։

Նախքան Հայոց մեծ եղեռնը Կ. Պոլսոյ հայոց պատրիարքարանի կազմած տեղեկագրերի համաձայն Լիզ գիւղում բնակւում էր 1499 անձ⁴¹³ կամ 250 տուն հայ բնակչութիւն⁴¹⁴, (113 թուրք, 75 քուրդ բնակիչ)⁴¹⁵։ Ս. Կարայեանի կազմած ցուցակի համաձայն 1914ի գրութեամբ Լիզ գիւղն ունէր 244 հայ ընտանիք՝ 1.698 բնակչով⁴¹⁶։

Գիւղում հայերն ունէին 2.420 եղջերաւոր անասուն, 3.368 ոչխար, 21 ձի, 9 ջրաղաց, 3 ձիթհանք, 1 եկեղեցի, 1 վարժարան, աւելի քան 600 տուն, 2 խանութ՝ իւրաքանչիւրը 4–500 օսմանեան լիրայի կարողութեամբ։ Միայն 1915ի ցանքսի բերքը ենթադրւում էր 2.040 սոմար (փութ) ցորեն եւ 2.800 դեզ խոտ⁴¹⁷։

⁴⁰⁸ Բենսէ, Բովանդիս կամ Հարֆ, էջ 27։

⁴⁰⁹ Էփրիկեան Ս., Բնաշխարհիկ բառարան, հտ. Բ., էջ 99։

⁴¹⁰ Սասունի Կ., 2013, էջ 252։

⁴¹¹ Տէր Կարապետեան Գ., Հողային հարցը..., էջ 11։

⁴¹² Karpat K. H., "The Status of the Muslim under European Rule: the Eviction and Settlement of the Çeikes," Studies on Ottoman Social and Political History. Selected Articles and Essays, (Leiden: Brill, 2002), էջ 660–662։

⁴¹³ Kévorkian R., The Armenian Genocide, A Complete History..., էջ 350։

⁴¹⁴ Թէղիկ, Գողգոթա, էջ 100։

⁴¹⁵ <https://nisanyanmap.com/?y=Erentepe&lv=&t=Bulan%C4%B1k&u=1&ua=5>

⁴¹⁶ Karayan S. Y., M. D., Armenians in Ottoman Turkey, էջ 195։

⁴¹⁷ Մովսէսեան Ս., Բովանդի կոտորածը, Մեծ-Ղարաքիլիսա 1916 թ., «Համբաւբեր», 1916 թ. հմր. 43, էջ 1358–1360; Ունեցումսի մասին տե՛ս նաեւ Հայոց ցեղասպանութիւնը Օսմանյան Թուրքիայում, Բիթլիսի նահանգ, Երեւան, 2012, հտ. 2, էջ 157։

Հայոց ցեղասպանութեան տարիներին Լիզի հոգեւոր սպասաւորները⁴¹⁸ երկուսն էին⁴¹⁹՝ Տէր Ղազարը եւ Տէր Յովհաննէսը, որոնք երկուսն էլ դաժանաբար սպանուեցին 1915ին⁴²⁰:

1915ի յունիսի 28ից սկսւում է տեղի հայ բնակչութեան ջարդը: Ողջ են մնում միայն 18 երիտասարդ, որոնք աշխատում էին Լիզի 9 ջրաղացներում: Այս ջրաղացների գործունէութիւնը շատ կարեւոր էր, քանի որ պատերազմող երկրին ու զօրքին անհրաժեշտ էր ալիւր մատակարարել: Ուստի իւրացնելով այս ջրաղացներն իբրեւ պետական սեփականութիւն՝ այստեղ աշխատող երիտասարդներին չէին զինուորագրել⁴²¹: Շուտով հերթը հասնում է նաեւ ջրաղացպաններին: Երիտասարդներին առաջնորդում են հրամանատարի մօտ՝ աշխատավարձը յանձնելու պատրուակով: Երբ երիտասարդները⁴²² ներկայանում են՝ վերջինս հրամայում է յանձնել «Ղասապ թաբուրուին»՝ մսագործների գնդին⁴²³, որոնք ստեղծուել էին յատուկ հայերին կոտորելու համար: Դրանք թեչքիւաթ-ը մախսուսայի՝ առանձնա-յատուկ գումարտակի մաս էին կազմում եւ զինուած էին կացիններով ու մահառիթ գործիքներով⁴²⁴:

Լիզ գիւղի հայ բնակչութեան կոտորածը կազմակերպել է քայմաքամ Էսադ բէյը, միւղիւր Խալաֆ էֆենդին, Մուշի կառավարիչ (միւթէսարֆ) Սէրվէթ բէյը՝ զինուորական ու քաղաքային պաշտօնեաների հետ. Խօշ-գեալդիի թոռը Ջնդիի, Սայիդի եւ Հայդարի ձեռքով⁴²⁵:

Լիզ գիւղից զրուած նամակներն ամենահետաքրքրականներն են, դրանք ե՛ւ բովանդակային, ե՛ւ թեմատիկ ընդգրկումով, ե՛ւ բառապաշարով, ե՛ւ ներկայացուող նիւթի խորքայնութեամբ խիստ տարբեր են Բու-

⁴¹⁸ Ըստ Թէոդիկի՝ Սահակ Բահանայ Աստուածատուեան եւ Նահապետ Բահանայ, տե՛ս Թէոդիկ, Գողգոթա, էջ 100:

⁴¹⁹ Խրիմեան կաթողիկոսի ֆոնդում արձանագրուած է մէկ նամակ Բոլանուի գիւղի Մատթէոս Բահանայ Տէր Գէորգեանի կողմից: Ամենայն հաւանականութեամբ համիդեան կոտորածների ընթացքում նա է եղել գիւղի Բահանան: Տե՛ս ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 102, վա. 644:

⁴²⁰ Մովսէսեան Ս., Պոլանդգի կոտորածն ու գաղթը, «Աշխատանք», 1916 թ., հմր. 26, էջ 1–2:

⁴²¹ Մանասեան Գ., Տաճկահայեր, Մի լրացուցիչ տեղեկութիւն Բուլանդի կոտորածէն, Համալու, 1916 թ., «Համբաւաբեր», 1916 թ., հմր. 48, էջ 1524–1525:

⁴²² Ականատեսը նաեւ տալիս է սպանուած ջաղացպանների անունները, տե՛ս «Համբաւաբեր», 1917 թ., հմր. 6, էջ 142–143:

⁴²³ Նոյն տեղում:

⁴²⁴ Այս գնդերի մասին մանրամասն տե՛ս Գ. Վ. Կ., (Գրիգոր վրդ. Կերկերեան, Գրիկեր) Թէշիլաթի մահսուէ, Յուսաբեր, բացառիկ թիւ նուիրում ապրիլեան եղեռնի յիսնամեակին, 1915–1965, Յուսաբեր, Գահիրէ, 1965, էջ 5–38:

⁴²⁵ Մովսէսեան Ս., Պոլանդգի կոտորածն ու գաղթը, «Աշխատանք», 1916 թ., հմր. 26, էջ 1–2:

լանըքի միւս գիւղերից գրուած նամակներէից: Խրիմեան կաթողիկոսին ուղղուած նամակները Լիզի հայ բնակչութեան կրած հարստահարութեան ու զրկանքների, ինքնապաշտպանութեան փորձի, անելանելի կացութիւնից դուրս գալու ձգտումների մասին է: Հայրենի տնից փախչելու կարողութիւնն իբրեւ ելք, իբրեւ նպատակ ժողովրդի գոյատեւման, որոնք ապրած սահմուկեցուցիչ կեանքի իրական նկարագրութիւնն են. «Գիշերներն մեր կին ընտանեաց հետ կատարում են իւրեանց շնութիւնն եւ սպանում ե... 18 տուն Համգաշեխ գիւղից փոխում են ստիպմամբ թուրք կրօնի, որոնց 3-ին սպանել են, եւ այժմ 28 հայ հոգու կախաղանի հրաման է արձակուած»⁴²⁶: «Չեմ կարող դ[ա]րձեալ, Վեհ[ափա՛ն] Տէր, այն ճանապարհին ինձ տուած տանջանքներ պատմել մի առ մի, բայց օրհնեալ է Ա[ստուա]ծ, որ ի վերջոյ քանի իշխանաց շնորհիւ ազատեցանք, իսկ երբ տուն հասայ, տեսայ, որ ամեն բան վեր ի վայր դ[ա]րձած աւերակ գիւղը բուերու բոյն դ[ա]րձած, անտէր, լալոտ ու բոկոտ...»⁴²⁷:

Անսահման հայրենասիրութեան մէկ օրինակ է տասը հոգանոց խմբի այցելութիւնը Խրիմեան կաթողիկոսին. «Մեր դիտաւորութիւնն է ինքնապաշտպանութիւն: Մենք դիմած, եկած ենք Վեհիդ ոտքը, որ թէ՛ մեզ, թէ՛ մերայինք, թէ՛ Հայրենիքը ազատենք թրքական երկաթէ լծէն: Մէկ խօսքով, մենք 10 հոգի ենք: Ուխտեր ենք, որ պիտի գնանք մեռնելու: Ահա՛, մեր վերջի վճիռն է այս»⁴²⁸:

Ներքին Բուլանըքի զուտ հայաբնակ Լիզ գիւղը Առաքել Մելոյեանի կամ, ինչպէս թշնամիներն են կոչել՝ Սարսափ Առաքելի⁴²⁹ ծննդավայրն է:

Յեղասպանութեան ընթացքում Լիզ գիւղաքաղաքից 3-14 տարեկան որբերի մի խումբ հաստատուել է այլեւայլ ապաստարաններում: Այդ որբերն են՝ Արտաշէս Յովհաննիսեանը՝ 15 տարեկան⁴³⁰, Գրիգորեան Մխիթարը՝ 13 տարեկան⁴³¹, Թայիրեան Սամսոնը՝ 14 տարեկան⁴³², Նիսոն՝ 5 տարեկան⁴³³, Տէր Սահակեան Գասպարը՝ 6 տարեկան, Տէր-Սահակեան Գէորգը՝ 8 տարեկան, Տէր-Սահակեան Սերովբը՝ 8 տարեկան⁴³⁴, Մօսէեան Բիրսօն՝ 11

⁴²⁶ ՄՄ, ԽԿՖ, թղթ. 102, վա. 644:

⁴²⁷ ՄՄ, ԽԿՖ, թղթ. 103, վա. 106:

⁴²⁸ ՄՄ, ԽԿՖ, թղթ. 104, վա. 8:

⁴²⁹ <http://www.hayzinvor.am/17687.html>

⁴³⁰ «Համբարաբեր», 1916 թ., Յաւելուած հմր. 6:

⁴³¹ «Համբարաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յաւելուած հմր. 5; հմր. 6:

⁴³² Նոյնի Յաւել. հմր. 5:

⁴³³ Նոյնի Յաւել. հմր. 7:

⁴³⁴ Նոյնի Յաւել. հմր. 13:

տարեկան⁴³⁵, Մօսէեան Հրաչեան՝ 6 տարեկան⁴³⁶, Մուշեղը՝ 8 տարեկան⁴³⁷, Մամիկոնը՝ 4 տարեկան⁴³⁸, Նազարը՝ 12 տարեկան⁴³⁹, Սանդուխտը՝ 12 տարեկան⁴⁴⁰, Սարգիսը՝ 8 տարեկան⁴⁴¹, Սեդրակը՝ 7 տարեկան⁴⁴², Յակոբեան Մուշեղը՝ 10 տարեկան⁴⁴³, Մխոյեան Դաւարիան՝ 5 տարեկան⁴⁴⁴, Գարեգինը՝ 13 տարեկան⁴⁴⁵, Ստեփանեան Վաղինակը՝ 7 տարեկան⁴⁴⁶, Կարապետեան Գիւլնազը՝ 10 տարեկան, Յակոբեան Մուշեղը՝ 11 տարեկան, Մխէեան Տամաթիան՝ 6 տարեկան⁴⁴⁷, Աւետիսեան Յովհաննէսը՝ 12 տարեկան⁴⁴⁸:

(ՄՄ, ԽԿՖ, ԹղԹ. 102, վաւ. 644)

ՆՈՐԻՆ ՎԵՆՓԵՆՈՒԹԵԼՆ ԿԵԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԸՄԵՆԸՅՆ ՀԵՅՈՑ Տ[ԵԼՈՒՆ] Տ[ԵԼՈՒՆ] ՄԿՐՏՉԻ Ը.

ՏԵՃԿԸՀՊԵՏԵԿ ԲՈՒԸՆՈՒՂ ԳԻՒՂԻ ՄԵՏԹԷՈՍ ԲԵՀԸՆԵՅԷ ՏԷՐ
ԳԻՈՐԳԵԼՆ ԵՒ ԿԵՐԵԿԻԼՍԸ ԳԻՒՂԻ ՍԸՀԸԿ ՍԵՐՈՎԵԼՆԷ

Աղերսանօք խնդիր

Վեհափա՛ռ Տէր,

1893 թուի սեպտեմբեր ամսից Տաճկաստանի քուրդ եւ տաճիկներն ամենասաստիկ նեղութեան եւ վնասուց են տանջում մեր Հայերին: Այն է՝ Հորած ցորեանն տիրում են, ամբարած ցորեանն տիրում են: Գիշերներն մեր կին ընտանեաց Հետ կատարում են իւրեանց շնութիւնն եւ սպանում են: Օտարութիւնից երբ վերադառնում են Հայ մշակներն, նրանց աշխատած դրամն եւ տունն կողոպտում են եւ սպանում: 18 տուն Համզաշէխ գիւղից

⁴³⁵ «Համբաւաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յաւելուած հմր. 19:

⁴³⁶ Նոյն տեղում:

⁴³⁷ Նոյն տեղում:

⁴³⁸ Նոյն տեղում:

⁴³⁹ Նոյն տեղում:

⁴⁴⁰ Նոյն տեղում:

⁴⁴¹ Նոյն տեղում:

⁴⁴² Նոյն տեղում:

⁴⁴³ Նոյն տեղում:

⁴⁴⁴ Նոյնի Յաւել. հմր. 20:

⁴⁴⁵ Նոյնի Յաւել. հմր. 21:

⁴⁴⁶ Նոյնի Յաւել. հմր. 45:

⁴⁴⁷ Նոյնի Յաւել. հմր. 49:

⁴⁴⁸ Նոյնի Յաւել. հմր. 9:

փոխում են ստիպմամբ թուրք կրօնի, որոնց 3-ին սպանել են, եւ այժմ 28 հայ հոգու կախաղանի հրաման է արձակուած:

Վարդենիս գիւղի Մարգար վարժապետին⁴⁴⁹ 3 օր կախած պահեցին, որին, Բաղիշու Կարմրական⁴⁵⁰ եկեղեցին դրած ժ[ա]մ[ա]ն[ա]կին, գիշերապահ թուրքերն տեսել են նորա վ[րա]յ լոյս իջնելուս եւ վկայել են: Այս պատճառաւ վկայ թուրքերին նշանակուեց 3 ամիս բանտ:

Էֆենդիքն եւ աղաներն ստիպմամբ հայ գիւղերից պահանջում են 40–50 ոսկի կամ սպանում: Առաջնորդ Ներսէս վ[ա]րդ[ա]պ[ետ]ին 2 տարի նշանակած է բանտ, որից 450 ոսկի թաքալ շրջելով ստիպմամբ պահանջեցին, եւ այժմ բանտարկուած է նա:

Էֆենտիքն եւ աղաներն նստում են *զօռով*⁴⁵¹ հայ գիւղերում եւ վնասուեց են տանջում, եկեղեցիքն ոչխար են լցնում, այնպէս, որ հայի համար լաւ է մեռնել, քան թէ այսպէս՝ կիսակենդան մնալ: Վեհափա՛ռ Տէր, հայերին արգելում են հեռագիր տալ, որով լինի գուցէ օգնութիւն:

Այս նեղութեանց եւ սպանմանց պատճառաւ դիմելով Սուրբ Հօրդ գարշապարն՝ երեսանկեալ եւ արտասուռք աղաչեմք մեր խեղճ հայոցը մի փրկութիւն եւ օգնութիւն:

*ՎԵՀԱՓԱՌՈՒԹԵԱՆԴ ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ԾԱՌԱՅ՝
ՄԱՏԹԷՈՍ ՔԱՀԱՆԱՅ ՏԷՐ ԳԷՈՐԳԵԱՆ ԵՒ ՍԱՀԱԿ ՍԵՐՈՎՔԵԱՆ*

19 Ապրիլի, 1894 ամի

⁴⁴⁹ Վարդենիս գիւղից Մարգար վարժապետի մասին (Մարգար Ամիրեան) տե՛ս Սասունի Կ., 2013, էջ 487–489:

⁴⁵⁰ Բաղիշի Կարմրակ եկեղեցի:

⁴⁵¹ ստիպել, ուժ գործադրել:

ՄԱՐԳԱՐ ՎԱՐԺԱՊԵՏԻ ԵՐԳԸ
(ՄԱՐԳԱՐ ԱՄԻՐԵԱՆ)

Մարգար բանտէն հանեցին ա՛խ հայեր
Ֆարման վըզէն կախեցին, լացէ՛ք հայեր
Գերի հայեր, անգու՛թ թիւրքեր:

Տերութեան զօրքը լեցուաւ բակ ա՛խ հայեր,
Մարգար տարան Կարմրակ, լացէ՛ք հայեր
Գերի հայեր անգու՛թ թիւրքեր:

Տէր Գէորգին կանչեցին ա՛խ հայեր,
Մարգար խօստովանցուցին լացէ՛ք հայեր,
Գերի հայեր անգու՛թ թիւրքեր:

Հինգշաբթի իրիկուն ա՛խ հայեր,
Մարգար հանեցին կախաղան լացէ՛ք հայեր
Գերի հայեր անգու՛թ թիւրքեր:

Երբ որ Մարգար կախուեցաւ ա՛խ հայեր,
Հայի արեգակը խաւարեցաւ լացէ՛ք հայեր,
Գերի հայեր անգու՛թ թիւրքերը:

Հաւաքեց՝ Յ. ԽԱՆՈՅԵԱՆ

Կարապետեան Ք., Երգարան «Տարօն», Տարօնի անցեալ բանաստեղծութիւնները,
հերոսներու նկարները եւ ժողովրդական անտիպ երգերը, ինչպէս նաեւ
սիրերգեր եւ պարերգեր, 1930, էջ 77:

**ՆՈՐԻՆ ՕՇՈՒԹԵԼՆ Տ[ԵԼ]ՈՒՆ Տ[ԵԼ]ՈՒՆ ՄԿՐՏՉԻ
Ս[Ր]Բ[Լ]ՋՆ[Լ]Ս[ՈՒՐ]Բ ԿԵԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԸՄԵՆԵՅՆ ՀԵՅՈՅ
ՊՈԽԼՆԸԻՈՒ ԼԻՁ ԳԻՂԵՅԻ ԸՐԸՄ ՏԷՐ ԵՂԻԸԸԸԸԸՆՅԷ**

Խոնարհական խնդիր

Վեհափա՛ռ Հայրապետ,

Նուաստս, Ձերին այն անարժան ծառան եմ, որ անցեալ ձմեռ արժանացանք Վեհի՞դ ներկայութեան, եւ մեր ներքին փափագանց կարօտն լցուցանելով եւ վայելելով միանգամայն հայրական անբաւ շնորհաց բարիքն՝ հեռացանք դէպի մեր հայրենիք, որ Ծաղկազարդի կիւրակէ հասանք Մշոյ Ս[ուր]բ Կարապետի մենաստան:

Բայց ներեցէք, Վե՛հ Տէր, որ յայտնեմ հակիրճ. տեղոյն միաբանութիւն՝ ինձ **Հասցրած**⁴⁵² վշտազին չարիք: Զի յիշեալ վանքը հասնելուն պէս տեղոյն երեք միաբանք, այն է՝ լեցցի Եսայի, ամբեցի⁴⁵³ Կար[ա]պետ եւ Եղիշէ քօսայ վ[ա]րդ[ա]պետները մեզ անմիջապէս Մշոյ կ[ա]ռ[ա]վ[ա]րութեան] մատնեցին՝ իբրեւ ազգային խռովարար, եւ 25 օր մութ, խոնաւ բանտին մէջ մեզ շղթայակապ պահելէն յետոյ մեր ընկեր պաղիշեցի Պղտօի հետ: Յետոյ մեզ հանելով անկէց՝ խրկեցին Պուլանըխայ դատարան:

Իսկ ճանապարհին, երբ հասանք Զրի գիւղ ըսուած կամուրջ, փողի պատճառով պահապան ոստիկան[ն]ներէն մինը **յուսիս**⁴⁵⁴ հրացանի **խօնտախով**⁴⁵⁴ ընկերոջս այնպիսի հարուած մը տուաւ, որ անմիջապէս գետ գլորուելով՝ ջրամոյն եղաւ: Իսկ գործող «յիշեալ ոճրագործ», գործոյն ծախսոտ ելք տեսնելով, հետս ընդ կրունկ դարձաւ՝ դատարանին յայտնելու, ո[ր]պ[էս] թէ Պղտօն ինքզինքը գետ ձգեց: Մինչ այս, մինչ այն, մարդիկ դատարանէն հասան, եւ Եաշիդ ոստիկան, իմ շղթայներս քակած, եւ Պղտօի դին դուրս բերած էր ջրէն: Իսկ ես այն միջոցին, մեռածի մէջքէն քամարը քակելով, հանեցի մէջէն 27 օս[մանեան] լիւրան, որ ան ալ Մշոյ դատարանին մէջ Քօսապի⁴⁵⁵ ձեռքէս խլեց: Դ[ա]րձեալ բանտարկեցին եւ սկսան այս անգամ երբեմն համոզմամբ եւ մերթ սպառնալիօք զիս ահաբեկել՝ ասելով, թէ երբ քեզ կանչեն՝ ասա, թէ Պղտօն ինքնասպանութիւն] գործեց եւ այլն...

⁴⁵² Պէտք է լինէր հասցրեց:

⁴⁵³ Ամուր, Կամախ:

⁴⁵⁴ Հրացանի ծայրի մասը:

⁴⁵⁵ binbaşı՝ քրմ. հազարապետ:

Իսկ երեք պետութիւնաց քննիչ մասնաժողով, որ այն պահու Մուշն է[ր] գտնջվում, լսելով մեզ կանչեց, եւ գործոյն իսկութիւնաց ճշմ[ա]ր-տ[ու]թիւն լսելով, մեզ յանձնեցին քանի ոստիկան[ն]երու մեր տեղերը մեզ բերին:

Ձեմ կարօղ դ[ա]րձեալ, Վեհ[ա]փա՛ւ Տէր, այն ճանապարհին ինձ տուած տանջանքներ պատմել մի առ մի, բայց օրհնեալ է Ա[ստուա]ծ, որ ի վերջոյ քանի իշխանաց շնորհիւ ազատեցանք: Իսկ երբ տուն հասայ, տեսայ, որ ամեն բան վեր ի վայր դ[ա]րձած, աւերակ գիւղը բուրու բոյն դ[ա]րձած, անտէր, լալոտ ու բոկոտ, լեռներ կտրելով՝ Կարս եկայ եւ գտայ մեր դժբաղդ ընտանիք:

Գործել ուղեցի այնտեղ, ո[ր]պ[էս] թէ ապրեմք, բայց գործ ձեռքս չան-ցաւ, եւ 15 մերկ, սոված, անթեւ արարածները հոն ձգելով, մայրս միայն վեր առայ եւ հետս տեղս բերի, բայց դ[ա]րձե[ա]լ անգործ եւ դատարկածեւ:

Վերջապէս, Վեհ[ա]փա՛ւ Տէր, ալ բաւ է, կաղաչեմ արձ[ա]կեցէք, գնամք մեր ծննդավայր: Բաւ է կասեմ, որ 6 տարի թափառաշրջիկ դեգերիմ ընդ սար եւ ընդ ձոր: Արձակեցէ՛ք մեզ, գնամք մեր Մայր Հայաստանի անձկացեալ քաղցր գիրկ //, ծծենք որ[պէս] ստինքներէն բղխած կաթ եւ այն գրկին մէջ մեռնինք:

*ՄԱՏՁԻՄՔ ՈՐԴԻԱԿԱՆ ՅԱՐԳԱՆԻ ՀԱՄԲՈՅՐ
Ն[ՈՒԱՍՏ] Ծ[ԱՌԱՅ]՝ ԱՐԱՄ Տ[ԷՐ] ԵՂԻԱԶԱՐԵԱՆՑ*

1895, Օգ[ոստոսի] 2

Ի Վ[ա]ղ[ա]րշ[ա]պ[ա]տ

ՄՄ, ԽկՖ, Թղթ. 104, վաւ. 8

ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԵՓԸՌՈՒԹՅԱՆ
Ս[Ր]ԲԵՋԱՆԳՈՅՆ Ե[ՍՏՈՒԸ]ԾԷՆՏԻՐ ԿԸԹՈՒՂԻԿՈՍԻ
ԵՄ[ԵՆԵՅՆ] ՀԵՅՈՅ Տ[ԵՆՈՒՆ] Տ[ԵՆՈՒՆ] ՄԿՐՏԶԻ
ՊՈԽԸՆԸԻՈՒ ԼԵՁ ԳԻՒՂԻ ԲՆԵԿԻՉ ՅԵԿՈՒ ԼԵՒՆԵԸՆՅԷ
(ԵՍԸՅԻ Վ[Ը]ՐԴ[Ը]ՊԵՏԻ ԵՂՐՈՐ ՈՐԴԻ)

Խոնարհաբար խնդիր

Պաշտելի՛ Հայրապետ,

Թուէս 10 օրի չափ առաջ Օշական գիւղ Վեհիղ ուղեցինք ներկայանալ, իսկ Ձերդ Վեհափառութիւն, մեզ այլ մարդի կարծիք տանելով, Ձերդ

չաթը⁴⁵⁶ ծառայի միջոցաւ մեզ ճանբեցիք⁴⁵⁷, եւ, մեր նուաստութիւնը, ի Ձէնջ շնորհեալ դրամական չնչին նուէրն ըստանալով՝ հեռացանք:

Վեհափա՛ռ Տէր, մենք փող չահելու միտք չունինք բնաւ եւ ոչ ողորմութիւն խնդրելու միջոց: Եթէ այդպէ՛ս լինէր, Ռումանեայ եւ ուրիշ հարուստ ք[ա]ղ[ա]քները կրնայիմք աշխատիլ եւ գլուխ պահել, քան թէ այստեղ: Եւ այն օրն Ձերին ծառայ չաթըն եւս յայտնեցիմք մեր միտք, որ բնաւ չէ յայտներ Վեհիդ:

Հայրի՛կ պաշտելի՛, մենք գիտենք, որ Դուք առատասիրտ էք թէ՛ առ թշուառս հայ ազգս եւ թէ՛ առ ո՛ր եւ իցէ ուրիշ ազգեր: Մեր դիտաւորութիւնն է ինքնապաշտպանութիւն: Մենք դիմած, եկած եմք Վեհիդ ոտքը, որ թէ՛ մեզ, թէ՛ մերայինք, թէ՛ հայրենիքը ազատեմք թրքական երկաթէ լծէն: Մեր ձեռք մի քանի հ[ա]տ գէնք տուէք, որ թողունք-գնանք անոնց հասնենք՝ այն ութ ընկերներու, որք /// անցած նամակ նամակի ետեւից մեզ կը գրեն, թէ՛ շուտով հասէք:

Մէկ խօսքով, այսօր մեր սիրտը արեան ալէկոծեալ ծով է դարձաց: Այստեղ մեզ մի՛ ուշացնէք: Մեր նպատակն էր, որ յայտնեցինք: Մէկ խօսքով՝ մենք 10 հոգի եմք: Ուխտեր եմք, որ պիտի գնամք մեռնելու: Ահա՛, մեր վերջի վճիռն է այս. մեր վր[այ]ի հագուստ մեզ կասկածելի կերեւցնեն, ասոր հ[ա]մ[ար] կասեմ՝ մենք պէտք չէ այստեղ մնամք:

Վեհ[ափա՛ռ] Տէր, ա՛խ, ի՞նչ կը լինէր՝ ինձ միայն արժանացնէիք Ձերին ներկայութեան, եւ ի՛նչ գաղտնի խօսքեր պիտի լսէիք մեր բերնէն: Տա՛ր Ա[ստուա]ծ, որ պիտի լսէր մեր ուխտ եւ ժամ առաջ կատարէր մեր իղձը: Իսկ եթէ բնաւ չուզէք մեզ տեսնել՝ մորթեցէ՛ք դրան առաջ եւ ոգանէ՛ք արիւնս Ողբա՛նի, որ մի կերպով փափագս կատարուած կը լինի:

ՄՆԱՄՔ ՁԵՐԻՆ ՀԱՅՐԱԿԱՆ

ՔԱՂՅՐ ԿԵՆԱՅ ԱՂՕԹԱՐԱՐ՝ ՅԱԿՈՐ ԼԵՒՈՆԵԱՆՑ

1896, Յուն[ուար] 2

Ի Վ[ա]ղ[ա]րշ[ա]պատ

⁴⁵⁶ Շաթրը, շաթիր՝ կաթողիկոսի անձնապահապետ, որ պաշտօնական ու հանդիսատւ երթի ժամանակ գնում է նրա առջեւից, ձեռքին գաւազան բռնած: Տե՛ս Մալխասեանց Ստ., Հայերէն բացատրական բառարան, հտ. 2 Հ-Ո, Թէհրան, 1982, հտ. 2, էջ 491:

⁴⁵⁷ Իմա՝ համբել, ուղարկել:

(ՄՄ, ԽԿՖ, ԹղԹ. 101, վաւ. 571)

ՎԵՆԵՓԸՈՒ ՏԵԼՈՒՆ ՏԵԼՈՒՆ ԸՄԵՆԸՅՆ ՀԸՅՈՑ ՍՐՓԸԶԸՆ ՄԿՐՏԻՉ ԿԸԹՈՂԻԿՈՍ

Ամենախնդիր ունիմ Ձեր Սրբազան Վեհափառութեան, որ **քըթաք**⁴⁵⁸ իմ **թշփախտ**⁴⁵⁹ վիճակիս: Մի զաւակ ունիմ, կոչումն Հրահանգ է: **1884 <ս>ին** Սուրբ Կարապետի վանքը ուսմունք առնել^{հն} **հետո[յ]** ղրկեցի տեղիս Սու[ր]բ Աթոռին ճեմարանը: 2 տարի եւս ուսմունք առնել^{հն} **հետո[յ]** գնացեր է Առաջի վանքը՝ բոլորովին մեզ մօռացած, մի փոքր օքնած չէ մեզ: Ինը հոքի ենք՝ ոմս ծերացած, ոմս դեռ երեխայ: Երկիրս ապրուստ չի կրնալ ճարելուս պատճառաւ **անհողջ**ս եկած ենք Ղառսի⁴⁶⁰ նահանգի Աղճաղալայի **գիրողը**: Անյուշս, անճար մընացած եմ: Խնդիրքս է Ձեր սրբազան Վեհափառութեանը՝ Հրահանգը կամ բերել տալ, կամ մեզի օքնութիւն մը հասցունել:

ՄԸՆԱՄ ՍՈՒՐԲ ՔԸԹՈՒԹԵԱՆՏ ՍՊԱՍՕՂ՝
ՊՈՒԼԱՆՈՒԽ ՆԱՀԱՆԿԻ ԼԻԶ ԳԻՈՒՂԱՅԻ ՀԱԿՕՐ ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ
Հոկտեմբեր 15

(ՄՄ, ԽԿՖ, ԹղԹ. 101, վաւ. 596)

ՎԿԸՅԸԿԸՆ

Տուաւ սոյն վկայականս ի ձեռն տաճկահայտակ Պուլանուխ գաւառի Լիզ գիւղի բնակիչ, գաղթական, Աւաք Բաղդասարեանին եւ Հլխաթ Մարգարեանին եւ Պետրոս Մանուկեանին.

Առ այն, զի այս մի տարւոյ չափ յիշատակեալները բնակ[ւ]ում են աստ՝ իւրաքանչեւքը իններորդ մատաղահաս գերադաստանեօք: Այսմ ամուսն հիւանդութեան վերայ] հասնելով չկարողացան պաշար ճարել առաջիկայ ամիսուան.

Վասն զի գաղթականք բազմանալով՝ ի վերայ] գիւղիս փոքր ինչ նեղութիւն է: Այսու առիթովը **մնացիալին** մերկ եւ բոկ, քաղց եւ անօթէ՛վան,

⁴⁵⁸ Իմա՝ գոյք ունենալ, ողորմիլ, խղնալ (գրա՛ֆ իմ դժբախտ վիճակիս):

⁴⁵⁹ Իմա՝ դժբախտ:

⁴⁶⁰ Կարս:

եւ չունին հնար կելոյ: Ուստի խնդրեմք՝ ուր ուրեք որ կապտահեն սոյն վկայաթ[խ]թովս...

Արդարեւ կ[ը] հեծեն սոյն տառապե[ա]լքն եւ կ[ը] խնդրեն ինքեանց մի ճարակ:

Եւ ստորագրեմք՝

Գէորգ ՄԱՐՏԻՐՈՍԵ[Ա]Ն,

ՄԱՆՈՒԿ ՇԱՀԱԶԵԱՆ,

ՄԵԼԻՔ ՏՕՆՈՅԵ[Ա]Ն,

ՄԵԽԱԿ ԳԷՈՐԳԵ[Ա]Ն,

/// ՏԷՐ ԽԱԶԱՏՈՒՐ ՄԱՆՈՒԿԵ[Ա]Ն,

ԾԽԱՏԷՐ ՄԿՐՏԻՉ Տ[Է]Ր ՄԵԼԻՔԵ[Ա]Ն [ՍՏՈՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ]

1895 ամի, 12ն Հոկտ[ե]մբ[ե]րի,

ՀԱԶԻՆԱԶԱՐ

[ստորագրութիւն]

ԱՒԱՔ ԲԱՂԴԱՍԱՐԵԱՆ 8 ԱՆՁՈՎ

ՀԼԽԱԹ ՄԱՐԳԱՐՈՎ 12 ԱՆՁՈՎ

ՊԵՏՐՈՍ ՄԱՆՈՒԿ[Ե]ԱՆ 10 ԱՆՁՈՎ

ԱՅՐԻ ԿԵՆՁ ՄԻՈՅ՞ 3 ԱՆՁՈՎ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ 33 ԱՆՁ

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 101, վաւ. 627)

ՎԵՀԸՓԸՌ ՀԵՅՐԻԿ,

Ը[ՍՏՈՒԸ]ԾԸՆՏԻՐ Կ[Ը]Թ[ՈՒ]Ղ[Ի]Կ[Ո]Ս ԸՄԵՆԸՅՆ

ՀԵՅՈՅ

Լիզ գիւղի Աւաք աղքատիկս՝ 10 անձինք զաւակունքս Հաճինազար գիւղն կ[ը] մուրամք՝ վեր Ա[ստուա]ծ յուսալով եւ ներքեւ՝ Զեր ող[որ]մած Վեհափառութեան: Զի ազգասիրական գթով ողորմելով տառապեալ Աւաքիս, որ խնդրեմ զպարէն զաւակ[ա]յցս թշուառ եւ երերուն կենցաղավարութիս:

ԱՒԱՔ ԲԱՂՏ[Ա]Ս[Ա]ՐԵԱՆ

1895/6, Ալէքսանդր[ա]յոլ

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՆՓԵՆՈՒԹ[ԵԱ]Ն] ԵՆՅՐԵԳՈՅՆ ՊԵՏՐԻԱՐԳ ԵՒ
ԸՆԴՆԵՆՈՒՐ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԵՊԵՏ ԸՄԵՆԵՅՆ ՀԵՅՈՅ Տ[ԵԱՌՆ]
Տ[ԵԱՌՆ] ՄԿՐՏԻՉ Ս[Ր]ԲԵԶՆԵԳՈՅՆ ԿԵԹՈՂԻԿՈՍ
ՊՈԽԸՆԸԻՈՒ ԼԻԶԵՅ ԳԻԻՂԵՅԻ ՅԼԿՈՐ ԸՍՕԵԱՆՅԷ**

Սրտահառաջ աղերս

Հայրի՛կդ Վեհափառ,

Ես՝ նուազուս, իմո այս 12 հոգիէ բաղկացած մի խումբ թշուառ ընտանեօքս, այս պահուս Զերին Վեհափառութեան, ոտք կը խոնարհեմ լալագին եւ ասելով՝ «Տէ՛ր, փրկեա՛ւ»՝ զմեզ զի կորնչիմք»:

Զեմ համարձակուիր մի առ մի յայտնել՝ քարտիզին երեսը մըտնելով, վ[ա]սնզի մեր ընտանեկան թշուառութեանց մանրամասն նկարագրութիւնը լսողը՝ չեմ կարծէր, որ լաց չը շարժէ, որովհետեւ յոյժ ցաւալի է, եւ լսելով Զերին այն մեծ սիրտը՝ հարուածէ:

Բայց այսքան միայն կասեմ.

Երբ քրթաց բռնութենէն ազատուած՝ եկանք մինչ Խասթուր⁴⁶¹ գիւղը, ալ չկրնալով այս կողմ անցկացնել մեր այդ գերիները՝ թէ հովու⁴⁶² եւ թէ մերկութեան պատճառով: Վ[ա]սնզի ինչ որ ունէինք մեր ձեռքէն զօրաւորն⁴⁶³ առած էր, այն պատճառաւ զանոնք յիշեալ գիւղը թողնելով, ինքս, ճարահատեալ, առ Զերին Ս[ր]բութեանը դիմեցի՝ իբրեւ բօթաբեր սոյն ցաւալի եղելութեան:

Ուստի Վեհ[ափա՛ռ] Տէր, կաղաչեմ՝ հայեցարուք ի թշուառութիւնս մեր, որ թերեւս այս գերիները ազատելու եւ պահպանելու կարողութիւն ունենանք:

*ՄՆԱՄՔ ԶԵՐԴ ՎԵՀ[ԱՓԱՌՈՒԹԵԱՆ] ԱՆԱՐԺԱՆ ԾԱՌԱՅ՝
ՅԱԿՈՐ ԱՍՕԵԱՆՅ*

1894, Մարտ 24, ի Վաղարշապատ

⁴⁶¹ Խասթուր, Հացտուր: Գիւղ Էրզրումի նահանգի Բայազէտ գաւառում, Ալաշկերտի գաւառակում:

⁴⁶² Նկատի ունի ցուրտ եղանակ:

⁴⁶³ կառավարութիւն

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 103, վաւ. 47)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՆԵՊԵՆՈՒԹԵՐԼՆ ՏԵԼՈՒՆ-ՏԵԼՈՒՆ ՄԿՐՏՉԻ Ը.
ԸԶԳԵՍԵՐ ԿԵԹՈՒՂԻԿՈՍ ՀԵՅՐԻԿԻՆ ԸՄԵՆԵՅՆ ՀԵՅՈՅ**

**Ի ԲԵՂՏԵՍԵՐԷ ԸԻՆԳԵԼՆ, ԲՈՒԼՆԵՈՒՂ ԳԸԻՆՈՒԷ
ԼԻԶ ԳԵՂԶ**

Ամենախոնարհաբար Խնդիր

Ահա հազիւ լրանայ երկու ամիս՝ թողնելով մեր ամենայն ինչ՝ ե՛ւ կարողութիւն, եղանք փառագուրկ թափառական: Այժմս բնակիմք աստ՝ Կարոլց գաւառում, Ղզլչախչախ գիւղում՝ մերկ, քաղցած, անտերունջ եւ անօգնական: Եօթ հոգի գերդաստանով մնացած եմ բոլորովին ամենավերջին նեղութեան մէջ:

Ուստի դառնալով սոյն աղերսալի խնդրագրով Ձերդ Վեհափառ ազգասէր խնամոց՝ ի գուժ, ի խնամս չարժել անօգնական թշուառականիս, ի սէր Աստուծոյ, շնորհել ինձ մի ողորմութիւն՝ ըստ հաճութեան Ձերդ Վեհափառութեան:

*ՍՈՒՐԲ ԳԱՐՇԱՊԱՐԻԴ ՀԱՄԲՈՅՐ ՄԱՏՈՒՑԱՆՈՂ՝
ԲԱՂՏԱՍԱՐ ԱԻԱԳԵԱՆՑ*

*1895 ամի, 18ն Յուլիսի
Ղզլչախչախ գեղջ*

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 104, վաւ. 59)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՆԵՊԵՆՈՒԹԵԼՆ Տ[ԵԼՈՒՆ] Տ[ԵԼՈՒՆ] ՄԿՐՏՉԻ Ը.
ՍՐԲԸՆԵԳՈՅՆ ԿԵԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԸՄԵՆԵՅՆ ՀԵՅՈՅ**

**ՄՇՈՅ ԳԸԻՆՈՒ ԲՈՒԼՆԵՈՒԹԵՅ ԼԶԵՅ ԳԻՒՂԻ ԲՆԸԿԻԶ ՀՈՒՓՈՒՄԷ
ՄԿՐՏՉԵԼՆԷ**

Ամենախոնարհ խնդիր

Բարեգո՛ւթ Հայր,

Խոնարհ աղախինս հայրութեանդ ոտքը ընկած աղաչում եմ՝ այց առնէք որբեւայրւոյս եւ չորեսին դասերացս: Որբ եւ անօգնական՝ բոլորն

մատաղահաս, որոց մէկն անդամալուծ, իսկ մէկն՝ *թուփալ*⁴⁶⁴, այս կողմ այն կողմ մուրալով հազիւ թէ կարողացել եմ նոցա պահպանել: Պաշտելի՛ Հայրիկ, ողորմացէ՛ք թշուառ աղախնոյս, հրամայէ՛ք որոց անկէ տալ մեզ ի թիւս չքաւորաց ողորմութիւն, որով ապրեցնելով իմ որբուկներս *որհնաբան*⁴⁶⁵ լինինք պաշտելի Հայրութեանդ կենաց երկարութեան:

*ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ԱՂԱԽԻՆ ՈՐԲԵՒԱՅՐԻ՝
ՀՌԻՓՍԻՄԷ ՄԿՐՏՁԵԱՆ*

*1896, Ապրիլ 15
ՅԱԼԻԲԵԿԼՈՒ*

⁴⁶⁴ կաղ

⁴⁶⁵ օրհնաբան

ԽԱՐԱԲԱՇՀԱՐ ԳԻՒՂ/ՀԱՅԿԱՇԷՆ (ՎԵՐԻՆ ԲՈՒԼԱՆԸՔ)

(ÖRENKENT)

Մովսէս Խորենացու հաղորդած տեղեկութիւնների համաձայն հայոց նախահայր Հայկ նահապետը հաստատուել էր Մեծ Հայքի Տուրուբերան աշխարհի Հարք կոչուող դաշտում⁴⁶⁶, որտեղ եւ հիմնել էր Հայկաշէնը⁴⁶⁷. «Հայկաշէն: Առաջին գիւղ յաշխարհիս Հայոց՝ յետ ցրուելոյ անտի ազգաց, զոր շինեաց Հայկ, եւ անուանեաց յիւր անուն»⁴⁶⁸: Արաբ մատենագիրները, Մանձկերտ գիւղաքաղաքի հետ միասին, Դոնեվանք, Եղէգակ, Հայկաշէն, Հերեան, Մանկանգոմ եւ Տողոտափ գիւղերը եւս ներառել են Հարք գաւառի մէջ⁴⁶⁹: Միւս Հայկաշէն կոչուող բնակավայրը գտնուում է Խարբերդի սահմանների մէջ⁴⁷⁰: Հայկաշէնը տեղակայուած է Բլէջան լեռան արեւելեան ստորոտում: Կարծիքներ կան, որ այն համապատասխանում է Վերին Բուլանքի Խարաբաշհար կոչուած գիւղին⁴⁷¹: Խարաբաշհար, որ թարգմանաբար նշանակում է «Աւեր քաղաք»: Ս. Կարայեանի կազմած ցուցակում այս գիւղը տառադարձուած է Խարաբաշէնը ձեւով⁴⁷²:

Բուլանք գաւառն՝ իբրեւ հայոց պատմական հայրենիքի օրրան, բացառիկ կարեւոր նշանակութիւն է ձեռք բերում հայոց համար առհասարակ:

19-րդ դարում Խարաբաշհարում իրականացուած պեղումների արդիւնքում գտնուել են ջրանցքներ, խեցեղէն այլեւայլ իրեր՝ վկայելով բնակավայրի փառաւոր անցեալի մասին⁴⁷³:

⁴⁶⁶ Սարգսյան Գ. Խ., Մովսէս Խորենացու «Հայոց պատմութիւնը» եւ սեպագրական աղբյուրները (Հայկի եւ Հայկյանների առասպելի պատմականութեան եւ զարգացման փուլերի խնդիրը). Պատմա-բանասիրական հանդես, 1992, N 2–3, էջ 36:

⁴⁶⁷ Ազգաբնակչութիւն Տոնմին Յաբեթեան, յօրինեցեալ ի Մովսիսէ Խորենացոյ, Ամստերդամ, 1695, էջ 37:

⁴⁶⁸ Ինճիքեան Գ., Ստորագրութիւն իմն Հայաստանեայց, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1822, էջ 115–116:

⁴⁶⁹ Այս գիւղի մասին տե՛ս նաեւ Արաբացի մատենագրեր Հայաստանի մասին, հաւաքեց եւ թարգմանեց Խալաթեան Բ., Վիեննա, 1919, էջ 12:

⁴⁷⁰ Պատմութիւն հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ ցամ Տ[եառ]ն 1784, Ըստ աւանդելոյ այլեւայլ մատենագրաց, յօրինեալ ՚ի Հայր Միքայել վ[ա]րդ[ա]պ[ետ]է Զաւէեանց Կոստանդինուպօլսեցոյ, ի Վենետիկ, հտ. Ա., էջ 160:

⁴⁷¹ Բեմսէ, Բուլանքիս կամ Հարք, էջ 7:

⁴⁷² Karayan S. Y., M. D., Armenians in Ottoman Turkey, էջ 197:

⁴⁷³ Էփրիկեան Ա., Բնաշխարհիկ Բառարան, հտ. Բ., էջ 155:

Խրիմեան կաթողիկոսին ուղղուած նամակներում տեղացիներն իրենց գիւղն անուանել են Խարաբաշար, Խարաբաշէիր, Խարաբաշար, Խարաբշա-
 չար⁴⁷⁴ եւ այլ անուններով: 1928ին Քեմալական Թուրքիայում բնակավայ-
 րը հաշուառուել եւ արձանագրուել է Խարաբեշար կամ Շեհիրօրեն անունով
 (թրք. Şehirören քրդ. xarabêşar): Նախքան Հայոց մեծ եղեռնը 110 աշակերտ,
 2 ուսուցիչ⁴⁷⁵, եւ քարակերտ Ս. Աստուածածին⁴⁷⁶ անունով հարուստ եւ
 հայաշատ այս գիւղն ամբողջութեամբ հայաթափուած է: Բնակավայրն այ-
 սօր կոչւում է Էօրէնքենթ (Örenkent)⁴⁷⁷:

Պատրիարքարանի կազմած տեղեկագրերի համաձայն 1912ին տեղի
 հայ բնակչութիւնը հաշւում էր 572 մարդ⁴⁷⁸ (80 տուն⁴⁷⁹): Ս. Կարայեանի
 կազմած ցուցակի համաձայն 1914ի դրութեամբ Խարաբաշար գիւղն ունէր
 77 հայ ընտանիք՝ 606 բնակչով⁴⁸⁰:

(ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 105, վաւ. 39)

**ՆՈՐԻՆ ՎԷՆՎԵՆՈՒԹ[ԵՆ] ԾԱՅՐԵԳՈՅՆ ՊԵՏՐԵՐԻ
 ԿԵՐՈՒՂԻՈՍԻ ԸՄ[ԵՆԵՅՆ] ՀԱՅՈՅ Տ[ԵՆՈՒՆ] Տ[ԵՆՈՒՆ]
 ՄԿՐՏԶԻ ՍՐԲԵՋՆԵՍՈՒՐԻ ՀԱՅՐԵՊԶՏԻ**

**ՏԵՃԿԵՍՏԵՆՈՒ ԲՈՒԼԱՆԼՈՒԹ ԽԵՐԵՐԵՅ-ՇՀԵՐ ԳԻՒԼԵՅԻ
 ՍԷՆԷԿ Ը[ՍՏՈՒԸ]ԾԱՏՐԵՆԵՅ ԵՒ ԲԵՂՏԵՍԸ ՍԵՐԴՈՒՆ[Ը]ՆԵՅ**

Ամենախոնարհ ինդիր

Պաշտելի՛ Հայրիկ,

Սորանից երեք տարի առաջ, երբ տաճկահայերիս վիճակը դարձաւ ան-
 տանելի, մի կերպ իւրաքանչիւրս ընտանիքի մի-մի մասը թողեցինք հայրե-
 նիքում, միւս մասը՝ փախանք եկանք այս կողմը, եւ մնացինք Շիրակայ գա-
 ւառում Միրվանջուղ գիւղում, ուր ապրում էինք ամենանեղ դրութ[եամ]բ:

⁴⁷⁴ Տե՛ս ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 103, վաւ. 165, նամակագիր՝ Առաֆել Յակոբեան, ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 105, վաւ. 154, նամակագիր՝ Սահակ Աստուածատրեան:

⁴⁷⁵ Վերապրածների վկայություններ..., էջ 161–162:

⁴⁷⁶ <https://www.houshamadyan.org/>, Պոլսանքիսի ֆազա, հեղ. Մարտիրոսեան Տ.:

⁴⁷⁷ <https://nisanyanmap.com/?y=%C3%96renkent&lv=&t=Bulan%C4%B1k&u=1&ua=5>

⁴⁷⁸ Kévorkian R., The Armenian Genocide, A Complete History..., էջ 350:

⁴⁷⁹ Թեղիկ, Գողգոթա, էջ 100:

⁴⁸⁰ Karayan S. Y., M. D., Armenians in Ottoman Turkey, էջ 195:

Իսկ այս աշնանը Միրվանջուղից եկանք Միրբար?: Ապրում էինք մշակագործութեամբ: Իսկ այժմ, որ բոլորովիմբ դադարած է մշակագործութիւնը, սաստիկ կարիք ենք զգում հացի եւ հագուստի, որից մինչեւ ցա[յ]ժմ բաժին չէ հասած մէջ՝ թէ Վեհափառութեանդ կողմից եւ թէ՝ տեղւոյս բարեգործական ընկերութեան կողմից: Ուստի ամենախոնարհաբար խնդրում ենք. բարեհաճեցէք ի թիւս միւս գաղթականաց եւ մե՛զ օգնութիւն հասցրէք ազգային առատ նուիրատուութիւնից, որից մինչ ցարդ զրկուած ենք մնացել:

Վեհափա՛ռ Տէր, մեզնից առաջինը Սահակ Ա[ստուա]ծատրեանը ունի ուրտեղ ութն *նաֆար*⁴⁸¹, իսկ հայրենիքում թողած են կինս եւ երկու որդիս, եւ երկրորդը՝ Բաղտասար Սարգոյե[ան]ը՝ ունիմ այստեղ *իրէք նաֆար*, իսկ այնտեղ թողած՝ չորս հոգի, այն է՝ հայրս, եղբայրս եւ երկու զաւակնէր, որոց մասին տակաւին հաստատ լուր չունինք, եւ չգիտենք ուրուք կը խնդանա՞ն, եւ ուրու՞ք մեռած ին, եւ կամ ինչպէ՞ս են ապրում...

Միով բանիւ արդէն մնացածները մնացին եւ ոչինչ չենք կարող անել առ այժմ: Միայն թէ այստեղ գտնուողներիս համար խնդրում ենք ամենախոնարհաբար հոգ տանել հագուստի եւ հացի վերաբերմամբ, որպէսզի ապրենք եւ օրհնենք պաշտելի Հայրիկիդ կե[ան]քը յաւիտեանս:

Մնամք սպասող Ձեր մեծ շնորհացը:

ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ԾԱՌԱՅՔԴ՝

ՍԱՀԱԿ Ա[ՍՏՈՒԱ]ԾԱՏՐԵԱՆ ԵՒ ԲԱՂՏԱՍԱՐ ՍԱՐԴՈՅԵԱՆ

⁴⁸¹ անձ, շունչ

ԽՕՇԳԵԱԼԴԻ (ՆԵՐՔԻՆ ԲՈՒԼԱՆԸՔ)

(HOŞGELDİ)

1870-ական թուականներին Ներքին Բուլանըքի հայաշատ գիւղերից մէկն էլ Խօշգեալդին էր: Այն ընկած էր Վարդ գետի ձախ ափին, Ներքին Բուլանըքի (նահիլէ) վարչական կենտրոն համարուող Լիզ ավանից եօթը կմ հիւսիս-արեւմուտք: Գիւղն ունէր սեւ սրբատաշ քարերով շինուած մէկ եկեղեցի՝ Ս. Աստուածածին: 1871ին Գարեգին վրդ. Սրուանձտեանցի ջանքերով այստեղ կառուցուել էր մէկ դպրոց, որն ունէր 25 աշակերտ⁴⁸² եւ մէկ ուսուցիչ՝ Գասպար Միրզոյեան⁴⁸³:

Մ. Խրիմեանի ֆոնդում արձանագրուած նամակներում տեղացիները գիւղն անուանել են Խօշգալդի, Խօշգյալդի, Խոշկեալտի, Խօշկէլտի, Հոշկելտի⁴⁸⁴: Ռիչարդ Կիպերտի քարտէզում այն նշուած է Chosh Geldi ձեւով⁴⁸⁵: Ընդարձակ Օրացոյցի 1903ի համարում բնակավայրը նշուած է Խոշկերտ ձեւով⁴⁸⁶: Այլ աղբիւրներում հանդիպել ենք նաեւ Խօշգալտ, Խոշկելտ տարբերակներին⁴⁸⁷:

1928ին Քեմալական Թուրքիայում գիւղն արձանագրուել է Հոշ գեալդի (Hoch queldi) ձեւով⁴⁸⁸: Այսօր ամբողջութեամբ քրդաբնակ է եւ կոչւում է Հոշգեալդի⁴⁸⁹:

1890-ականներին Խօշգեալդիում հաշուում էր 94⁴⁹⁰ տուն հայ բնակիչ: Գիւղի հոգեւոր սպասաւորներն էին Տ. Յովհաննէս Մանուկեանը եւ Տ. Ղազար Տէր Մելքիսէթեան քահանաները⁴⁹¹: Վերջերս «Ավրորա» մարդասիրական

⁴⁸² Սասունի Կ., 2013, էջ 248:

⁴⁸³ Գասպար Միրզոյեանի մասին «Դրօշակ» թերթը գրում է, որ նրան շատ անգամ են բանտարկել, սակայն նա լինելով հարուստ մարդ, կարողանում էր ամէն անգամ վճարել 50–60 ոսկի կաշառք եւ ազատուել: Այնքան նրան բանտարկեցին, որ ի վերջոյ սնանկացաւ: Վերջին անգամ իր որդու՝ Սաղաթէլի հետ բանտ ձգեցին... Նամակ Բուլանըղից, «Դրօշակ» Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան օրգան, 1890–1897, հմր. 12, էջ 8–10:

⁴⁸⁴ Այլ նամակներ տե՛ս ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 103, վաւ. 248, նամակագիր՝ Մարտիրոս Առաքելեան:

⁴⁸⁵ Kiepert R., Karte von Kleinasien (24 pafta), Berlin, 1913:

⁴⁸⁶ «Ընդարձակ Օրացոյց», 1903, էջ 338:

⁴⁸⁷ «Համբարաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յանդուած հմր. 4:

⁴⁸⁸ Son Teşkilatı Mülkiyede Köylerimiz..., էջ 416.

⁴⁸⁹ <https://nisanyanmap.com/?y=Dokuzp%C4%B1nar&lv=&t=Bulan%C4%B1k&u=1&ua=5>

⁴⁹⁰ Միրախուրեան Մ., նշ. աշխ., էջ 91:

⁴⁹¹ Թէոդիկ, Գողգոթա, էջ 101:

ընկերութեան կողմից յայտարարուած «100 կեանք»ի շրջանակներում ընտանեկան տոհմածառից քաղուած պատմութեան համաձայն 1915 թ. Խոջգեալդի գիւղի տիրացուն եղել է Տէր Գրիգորը⁴⁹²:

1912ին Պոլսոյ հայոց պատրիարքարանի կազմած տեղեկագրերի համաձայն Խոջգեալդի գիւղում բնակւում էր 1018 հայ⁴⁹³ կամ 180 տուն⁴⁹⁴, եւ մի քանի տուն թուրք⁴⁹⁵: Ս. Կարայեանի կազմած ցուցակի համաձայն 1914ի դրութեամբ Խոջգեալդի գիւղն ունէր 170 հայ ընտանիք՝ 1.428 բնակչով⁴⁹⁶:

Ինչպէս Արեւմտեան Հայաստանի միւս բնակավայրերը, Խոջգեալդիում եւս Աբդուլ Համիդ II սուլթանը իրագործեց տեղի հայութեան կոտորածն ու հարստահարումը: Այս արհաւիրքներին չզիմանալով՝ տասնեակ ընտանիքներ գաղթեցինք Արեւելեան Հայաստան, սակայն ցարական կառավարութեան պարտադրանքով նրանք վերստին ստիպուած էին վերադառնալ Արեւմտեան Հայաստան, որտեղ եւ դարձան 1915ի Օսմանեան Թուրքիայի կազմակերպած ցեղասպանութեան զոհերից:

1915ի մայիսի 2ին՝ շաբաթ օրը, քայմաքամ Ասադ բէյը Խոջգեալդիի հայ բնակչութեան կոտորածի հրաման է տալիս: Այն իրագործում են շէյխ Հազրաթի ազգական շէյխ Մասուժը՝ Զմբրանցի թուրքների մասնակցութեամբ. Զնդին, Սատին, Հայդարը եւ այլք: Քայմաքամի հրամանը բերում է թեշքիլաթ-ը մախսուսայի (առանձնայատուկ գումարտակ) անդամ Նէզէ-րը, որը գիւղ հասնելուն պէս սկսում է կոտորածը⁴⁹⁷:

1915ին Խոջգեալդի գիւղից տարբեր ապաստարանների խնամքին են յանձնուել 7–14 տարեկան 19 որբ. Գրիգորեան Կէկէլ՝ 9 տարեկան⁴⁹⁸, Յովհաննիսեան Փարէ՝ 14 տարեկան⁴⁹⁹, Աւդալեան Աթլաս՝ 12 տարեկան⁵⁰⁰, Աւդալեան Յակոբ՝ 9 տարեկան⁵⁰¹, Մարտիրոսեան Մանուշ՝ 15 տարեկան⁵⁰²,

⁴⁹² «Ավրոս» 50 կեանք, Աշոտ Վարդանեան:

⁴⁹³ Kévorkian R., The Armenian Genocide, A Complete History..., էջ 350:

⁴⁹⁴ Թէոդիկ, Գողգոթա, էջ 101:

⁴⁹⁵ <https://nisananyanmap.com/?y=Ho%C5%9Fgeldi&lv=&t=Bulan%C4%B1k&u=1&ua=5>

⁴⁹⁶ Karayan S. Y., M. D., Armenians in Ottoman Turkey, էջ 195:

⁴⁹⁷ Մովսէսեան Ս., Բուլանդի կոտորածը, 1916 թ. Ղարաքիլիսա, «Համբաւաբեր», 1916 թ., հմր.

43, էջ 1358–1360:

⁴⁹⁸ «Համբաւաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յաւելուած հմր. 3:

⁴⁹⁹ Նոյնի Յաւել. հմր. 4:

⁵⁰⁰ Նոյն տեղում:

⁵⁰¹ Նոյն տեղում:

⁵⁰² Նոյն տեղում:

Պաղտասարեան Սիրանուշ՝ 10 տարեկան (Խոշկեկտցի)⁵⁰³, Մխիթարեան Ազիզ՝ 14 տարեկան⁵⁰⁴, Յարութիւնեան Մելքոն՝ 13 տարեկան⁵⁰⁵, Գէորգեան Ներսէս՝ 11 տարեկան⁵⁰⁶, Իկիտեան Զլղաթ՝ 13 տարեկան⁵⁰⁷, Մխոյեան Սատաֆ՝ 13 տարեկան⁵⁰⁸, Ռուբինեան Աբրահամ՝ 7 տարեկան (Խոշկալդի)⁵⁰⁹, Գրիգորեան Արիստակէս՝ 14 տարեկան, Գրիգորեան Յովսէփ՝ 12 տարեկան (1916ին տեղափոխուել են Ալաշկերտի որբանոց)⁵¹⁰, Իսրայէլեան Աբրահամ՝ 14 տարեկան, Իսրայէլեան Գէօղէ/Գեօղալ⁵¹¹ 12 տարեկան⁵¹², Գրիգորեան Ռուբէն՝ 10 տարեկան⁵¹³, Յովհաննիսեան Սիսէ՝ 11 տարեկան⁵¹⁴, Սեդրաքեան Խազալ՝ 15 տարեկան⁵¹⁵:

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 104, վաւ. 18)

**ՆՈՐԻՆ ՕԾՈՒԹԵԱՆ Ս[Ր]ԲԸԶՆԵԳՈՅՆ ԿԵԹՈՒՂԻԿՈՍԻ
ԵՒ ՊԵՏՈՒԵԿԱՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԸՄ[ԵՆԵՅՆ] ՀԱՅՈՑ
Տ[ԵԱ]ՈՒՆ Տ[ԵԱ]ՈՒՆ ՄԿՐՏՁԻ
ՄՇՈՒ ԽՕՇԿԵԼՏԻ ԳԻՒՂԵՅԻ ԳԵՍՊԵՐ ԸՌԵՔԷԼԵՆՅԷ
Ամենախոնարհաբար խնդիր**

Պաշտելի՛ Հայրիկ,

Աշնանէ ի վեր Վաղարշապատի գոմերի մէջ հիւանդ պառկած էի, բայց Աստուած լսեց թշուառ ծնողոյս աղաչանք եւ ինձ զօրացուց՝ գլխաւով զիս:

Եւ այս քանի օր է, որ ոտքի եմ ելած, կը պտըտիմ: Բաւական ուրախ եմ այսօր՝ Ձերդ Վեհուօթեան շնորհիւ:

⁵⁰³ «Համբաւաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յանդուած հմր. 4:

⁵⁰⁴ Նոյնի Յանել. հմր. 5:

⁵⁰⁵ Նոյն տեղում:

⁵⁰⁶ Նոյն տեղում:

⁵⁰⁷ Նոյն տեղում:

⁵⁰⁸ Նոյն տեղում:

⁵⁰⁹ Նոյն տեղում:

⁵¹⁰ Նոյնի Յանել. հմր. 40:

⁵¹¹ Նոյնի Յանել. հմր. 44:

⁵¹² Նոյնի Յանել. հմր. 41:

⁵¹³ Նոյնի Յանել. հմր. 9:

⁵¹⁴ Նոյն տեղում:

⁵¹⁵ Նոյն տեղում:

Բայց կը տեսնիմ, որ հայրենակիցներս ամէն օր խումբ-խումբ երկիր են գնում, եւ ես այստեղ մնացած նեղում եմ: Ուստի յատկապէս ասոր հ[ա]մ[ար] դիմեցի Վեհուկեանդ ոտք՝ մի թեթեւ ճանապարհածախս ընդունելու յուսով եւ կը հաւատամ, որ չեմ զրկուիր այն առատաբաշխ շնորհներէն, որով հազարաւորները ուրախացուց:

Եւ կաղաչեմ՝ ինձ՝ դժբաղդս ալ ուրախացնէք, որ փառաբանեմ ընդմիշտ Ձերին փառաւոր Անունը, թէ յայս աշխարհում եւ թէ այն:

ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ԱԿՆԱԾՈՒԹԵԱՄԲ ՄԱՏՁԻՄ ՀԱՄԲՈՅՐ ՈՐԴԻԱԿԱՆ՝
ԳԱՍՊԱՐ ԱՌԱՔԷԼԵԱՆ՝ ՄՇԵՅԻ

1896, 20 Փետր[րուար]

ի Վաղարշապատ

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 102, վաւ. 813)

Ը[ՍՏՈՒԸ]ԾԸՆՏՐԵԱԿ ՀԱՅՐԵՊԵՏ ԵՒ ԿԵԹՈՂԻԿՈՍ ՏԵԱՌԵՆ
ՏԵՐԸՆՅ ՄԿՐՏԻՉ ԽՐԻՄԵԱՆ ԸՄԵՆԱՅԵՆ ՀԱՅՈՅ
ԽՆԴԻՐԻ ԲՈՒԼԱՆԵԼՅ ԽՕՇԿԵԼՏԻ ԳԻՒԼՅԻ ԳԸՄՊԸՐ ԷՅՆԵՏՈՒ
ՈՐԴԻ ՍԵՂԱԹԵԼԻ ՄԸՄԵՆ

Հայրի՛կ ջան,

Բուլանքայ Խօշկետի գիւղի Գասպար Էֆենտու որդի Սաղաթիէլ այս լման մի տարի Օսմանցու բանտերու մէջ տոչորուելէն զկնի, հազիւ կարողացաւ ազատուիլ եւ **Թեալիս**⁵¹⁶ գալ: Բայց ընդհակառակ՝ Թեալիս գալածատեն, կերթայ իր գիւղի մի տղայի քով, աղի տան կը քնանայ՝ ուրիշ ծանօթ մը չունենալով:

Մի օր այն տղա<յ>[ն], իբր թէ իւր աղայի տանից /// գողութիւն արած կը լինի եւ **պալիցէն**⁵¹⁷ կը գայ գայն բռնելու: Մեր պ[արոն] Սաղաթիէլն ալ անոր հետ մեկտեղ կը բռնուի եւ այժմ, առանց հարձուփորձի ենթարկելու, նամանաւանդ, որ կարծեօք **Բաշիբօրդ**⁵¹⁸ ալ չունի՝ բռնուած կը կենայ:

Ուստի Ձերին Սրբութեանդ առաջ արկանելով զմեզ, կը խնդրեմք Ձեր աջակցութիւն մեր դժբաղդ եղբօր վիճակի մասին:

⁵¹⁶ Հաւանաբար նկատի ունի Թիֆլիս:

⁵¹⁷ ոստիկանութիւն

⁵¹⁸ Բրբ.՝ անձնագիր:

**ՆՈՐԻՆ ՕԾՈՒԹԵԼՆ ՎԵՆՎՈՐՈՒ ԿԵԹՈՒՂԻԿՈՍԻՆ
ՀԱՅՐԵՊԵՏԵԼԵՆ ԳԵՀՈՅ ՍՐԲՈՅ ԷԶՄԵԼՆԵՒ Ի ՀԱՅՐԻԿԻՆ
ՀԱՅՈՅ**

**Ի ՏԷՐՈՒԹՄԵՆՔ ՕՍՍԵՆԵԼՆ, Ի ԳԵԼԵՈՒՆ ՆԵՐՔԻՆ ԲՈՒՂԱՆՈՒԹ
Ի ԲՆԵԿԶԷ ԽՈՇԳԵԼԴԻ ԳԵՂԱՋ ՄԵՐՏԻՐՈՍ ՄՈՒՐԵՏԵԼՆԷ**

Աղերսախառն խնդիր

Փա՛րք հազար անգամ փա՛րք ընդհանուր հայերին այն օրվանից, երբ Ձերին Վեհափառութիւն բարձրացաւ Հայրապետական գահոյն վերայ: Եւ, որպէս սրբութեամբ եւ ողորմածութեամբ անցուցեր է<յ>իք Ձերին Ս[ուր]բ կեանք մի եւ նոյն շարունակեցիք եւ օգնէցիք փողոցներում ընկած մեզ նման աղքատ Ղազարոսներուն՝ ըստ պահանձման Ս[ուր]բ գրոյն, թէ որ [տա] ողորմ[իւն] աղքատին՝ փոխ տայ Աստուծոյ: Ուրեմն ի՛մ էլ նեղութեան] եւ տաժանելի կեանքիս ժամը հասաւ:

Էլ չկարողանալով տանել, որպէս գթառատ եւ ողորմած եւ հոգեւոր Հայրիկ, կ'խոստովանիմ իմ վերայի գալած նեղութիւններս ճանապարհորդութեան ժամանակ, որով անօրէն տաճիկները **հարձակվելով**⁵¹⁹ մերս խղճալի եւ աղքատ ընտանեաց վերա[յ], մի կողմից քար խըփեցին միւս կողմից հրացանով **զարկէլով**⁵²⁰ իմ երիտասարդ քսանամեա[յ] տղային՝ վիրաւորելով մեռաւ:

Յապշտակէլով⁵²¹ տարան իմ բոլոր կարողութիւն, մինչեւ անգամ հանեցին մեր վերայի հանգերձներ: Վասն որոյ **հարկադրվելով**⁵²² եւ գիմեւով Ձերին գթառատ Վէհափառութեան, եւ համբուրելով զգարչապարս Ձերին Սրբութեան, ամենախոնարհաբար եւ աղերսախառն խնդրում եմ՝ օգնէ՛ք իմ տքնաճ եւ տառապեալ կեանքիս:

Ի 1894 ամի, 14ն Հոգտեմբերի

⁵¹⁹ Իմա՝ յարձակուելով:

⁵²⁰ Իմա՝ զարկելով:

⁵²¹ Իմա՝ յապշտակելով:

⁵²² Իմա՝ հարկադրուելով:

ԿԱՂԱՆՋ ԳԻՒՂ

Մկրտիչ Խրիմեանի ֆոնդից գտել ենք մէկ նամակ՝ գրուած Բուլանըք գաւառի Կաղանջ անունով գիւղից: Որեւէ այլ տեղեկութիւն այլ աղբիւրներից չենք կարողացել քաղել Կաղանջ անունով բնակավայրի մասին:

Ամենայն հաւանականութեամբ այն Բուլանըք գաւառի մաս կազմող փոքր գիւղակ է: Մենք յոյս ունենք, որ անտիպ նիւթերի հրապարակման արդիւնքում, գուցէ կգտնուեն յաւելեալ տեղեկութիւններ այս գիւղի առնչութեամբ եւս: Առայժմ սահմանափակում ենք եղած վաւերագրի հրապարակմամբ, բնակավայրի առանձնացմամբ՝ նշելով, որ Կաղանջ գիւղն ունեցել է 2 տուն, 15 շունչ հայ բնակիչ:

(ՄՄ, Խկֆ, Թղթ. 103, վաւ. 349)

ՆՈՐՔՆ ՎԵՀԷՓԸՌՈՒԹԵԸՆ ՏԵԸՌՆ ՏԵԸՌՆ ՄԵՐՈՅ ՄԿՐՏՁԻ ՍՐԲԸՋՆԸԳՈՒՄ ԿԸԹՈՒՂԻԿՈՍ ԸՄԵՆԸՅՆ ՀԸՅՈՅ

Ամենախոնարհ խնդիր

Վեհափա՛ռ Հայր,

Մենք Բուլանղայ Կաղանջ գիւղացի գաղափարներ ենք՝ Մարգար Աստուածատուրեան, Մկրտիչ Պեշրոսեան: Վեհափառութիւնդ լաւ գիտէ մեր դրութիւնը, թէ ինչ վիճակի մէջ ենք: Փախնելով եկէլ ենք Ռուսաց տերութեան մէջ եւ այստեղ մեզ մի օգնաճան չունինք, բացի Վեհափառութիւնիցդ:

Յայտն[ի] է Վեհափառութեանդ, թէ անծանոթ երկրում ~~տ~~թուար է ընդանիք պահել. երկուսիս էլ ունինք ընդանիք՝ 15 հոգի: Ա[յ]ժմ խնդ[ր]ում ենք Վեհափառութեանդ, որ մի օգնութիւն անէք. մենք էլ Ձեր որդին ենք:

1895 ամի, Հ[ո]կտեմբերի 15

Վաղարշապատ

ԿՈՂԱԿ ԳԻՒՂ (ՆԵՐՔԻՆ ԲՈՒԼԱՆԸՔ)

(DOKUZPINAR)

Կողակը Բուլանքի հայաշատ եւ հին գիւղերից մէկն էր: Այն ընկած էր Մուշից 12 ժամ հեռաւորութեան վրայ՝ Լիզ կամ Վարդ գետի ձախ ափին: Ունէր Ս. Աստուածածին անուանով եռախորան, քարաշէն հին եկեղեցի⁵²³:

1912ին Պոլսոյ հայոց պատրիարքարանի կազմած տեղեկագրերի համաձայն գիւղում բնակւում էր 472 հայ⁵²⁴ եւ 780 քուրդ⁵²⁵: Ս. Կարայեանի կազմած ցուցակում 1914ին Կողակ գիւղն ունէր 55 տուն հայ՝ 417 բնակչով⁵²⁶:

Խրիմեան կաթողիկոսի ֆոնդում Կողակ գիւղի բնակիչներն իրենց գիւղըն անուանում են Կողակ կամ Կողադ⁵²⁷: 1928ին Քեմալական Թուրքիայում գիւղն արձանագրուել է Կողակ (Koğak) ձեւով⁵²⁸:

Յեղասպանութիւնից յետոյ այն ամբողջութեամբ հայաթափուած է: Ներկայումս կոչւում է Դոքուզփինար (Dokuzpinar): 2008ին պատմական հայկական այս գիւղը մնաց Ալփարսլան 1 (Alparslan 1) ջրամբարի ջրերի տակ⁵²⁹:

Նամակներից քաղուած տեղեկութիւնների համաձայն հայ բնակչութիւնը 1893ից սկսած ենթարկուել է տարբեր բռնութիւնների, իսկ 1895ին՝ Աբդուլ Համիդ II սուլթանի կազմակերպած կոտորածներին, որի պատճառով

⁵²³ Էփրիկեան Ս., Բնաշխարհիկ Բառարան, հտ. Բ., էջ 445, տե՛ս նաեւ Վերապրածների վկայություններ..., էջ 341:

⁵²⁴ Kévorkian R., The Armenian Genocide, A Complete History..., էջ 350:

⁵²⁵ <https://nisanyanmap.com/?y=Dokuzp%C4%B1nar&lv=&t=Bulan%C4%B1k&u=1&ua=5>

⁵²⁶ Karayan S. Y., M. D., Armenians in Ottoman Turkey, էջ 195:

⁵²⁷ ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 105, վաւ. 78; ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 104, վաւ. 78, Գրիգոր Բահանայ Տէր Գրիգորեան, թղթ. ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 105, վաւ. 75, վկայագիր:

⁵²⁸ Son Teşkilatı Mülkiyede Köylerimiz..., էջ 417:

⁵²⁹ <https://nisanyanmap.com/?y=Dokuzp%C4%B1nar&lv=&t=Bulan%C4%B1k&u=1&ua=5>

հայութեան մազապուրծ մի հատուած դիմել է փախուստի՝ գաղթելով Արեւելեան Հայաստան:

1915ի մայիսի 21ին արդէն տեղի է ունենում Կողակ գիւղի կազմակերպուած կոտորածն Օսմանեան կառավարութեան կողմից: Ականատեսի վկայութեան համաձայն կողակցիները ապաստանում են Բուլանըքի Կոփօ/Կոպօ չերքէզաբնակ գիւղում եւ բռնի թուրքացւում: Մի քանի օր անց՝ Վարդավառի օրը, տեղական կառավարչի հրամանով հաւաքում են բոլորին՝ թուրքացածներին եւս, եւ ձմէսուղ կոչուած վայրում կոտորում⁵³⁰: 1915–1916 թթ. կոտորածներից յետոյ Կողակ գիւղից ապաստարան են տեղափոխուել 8–12 տարեկան 6 որբ: Այդ որբերն են. Յակովբեան Կարապետ՝ 9 տարեկան⁵³¹, Յակովբեան Աւետիս՝ 11 տարեկան⁵³², Մուշեղեան Նահապետ՝ 10 տարեկան⁵³³, Աստուածատուրեան Հայկ՝ 10 տարեկան, Ասատուրեան Փարիշա՝ 12 տարեկան⁵³⁴, Մելիքիսեդեան Սատաֆ՝ 8 տարեկան (1916ին գտնուել է Ալաշկերտի որբանոցում)⁵³⁵:

Խրիմեան կաթողիկոսի ֆոնդում արձանագրուած նամակներից արտագրել ենք միայն մէկ օրինակ, որը, հաւաստի տեղեկութիւններ փոխանցող եւ գեղեցիկ հայերէնով շարագրուած չափազանց տխուր մի նամակի օրինակ է:

⁵³⁰ ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 454, ք. 21, յղումն ըստ՝ Հայոց Յեղասպանութիւնը Օսմանեան Թուրքիայում, էջ 172–173:

⁵³¹ «Համբաւաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յաւելուած հմր. 7:

⁵³² Նոյն տեղում:

⁵³³ Նոյնի Յաւել. հմր. 13:

⁵³⁴ Այս երկու որբերը 1916ին տեղափոխուել են Ալաշկերտի որբանոց, տե՛ս «Համբաւաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յաւելուած հմր. 40:

⁵³⁵ «Համբաւաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յաւելուած հմր. 48:

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՆՓԵՆՈՒԹԵԼՆ ՍՐԲԸՆԵԳՈՅՆ ԿԵԹՈՒՂԻԿՈՍԻՆ
ԼՄԵՆԵՅՆ ՀԵՅՈՅ Տ[ԵԼՈՒՆ] Տ[ԵԼՈՒՆ] ՄԿՐՏՁԻ ԵՒ ՊԸՇՏԵԼԻ
ՀԵՅՐԻԿԻՆ**

**Ի ԲՆԵԿՁԷ ԿՈՂԸԿ ԳԵՂՁ, ԼՁԸ-ԲՈՒԼԸՆԻ ԳԸԻԸՈՒ
ՍԵՐՈՊ ՍԸՐԳԻՍԵԼՆԷ**

Ամենախոնարհ աղերս

Ձէ ծածուկ ի խորագիտագոյն հայեցուածոց սրատես աչաց Արծույդ Վեհի, զի անփետուր ձագունքդ՝ որ ի բունս կեդրոնական Տաճկահայաստանի՝ ի կուր սողոսկող Թունաւոր օձից լինին: Գիւղն Կողակ աւատական է (չէսլ[ը]դ) անօրէն բռնակալին Սեյիդանցի Մախսոյի, որ ունի բնակութիւն իւր յԱլոյ-Ջարիգ գեղջ յԱբլբուհար լեւինս Մշոյ, որ բարդելով յիմ վերայ զանընբերելի ծանր-ծանր հասս⁵³⁶՝ զոր ի դրամ փոխարինեալ, պահանջէր յինէն տասնապատիկ յաւելուածով, ոյր սակս⁵³⁷ հանդերձ աղխիւք⁵³⁸ ստրուկ լեալ կամաց մարդախոշոչ գաղանին՝ հեծէ ի հանապազ ի տաժան վաստակս եւ ի զազիր կամս նողկալի անգտութեանց արիւնռուշտ տիրանին, զորոյ զկամացն կախեալ կայր ամենայն ինչ իմ. ոչ միայն կեղեքեալ լինէի ի ձեռաց նորա, այլ նաեւ ի յարփանեկացն⁵³⁹ նորին՝ ի հարազատ որդւոցն Մուհամետի, որք նոյնպէս զամենայն չարիս խորհէին ի գլուխ մեր:

Եւ յաւուր միում հրձիգ արկեալ այրեցին զամբարս ցորենոյ եւ զմարագս, եւ ինքեանք պար ասեալ զլափող հրով՝ դիւական կաքաւս յօրինէին: Տեսեալ տիրանին Մախսոյի, թէ այլեւս չիք յերակս իմ յարիւն ի սնունդ պժկալի⁵⁴⁰ անձին, յափշտակեաց զերկուս դստերս իմ՝ զերկոտասան ամսոյ Ֆիտանն եւ զինն ամսոյ Ալմաստն: Զահի հարեալ զայսպիսի բարբարոսութիւնն՝ հազիւ ճողոպրեալ ի ձեռոց նորա՝ եկի այսր, թող[ե]լով անդանոր զմնացուած ընչիցս:

Արդ՝ Արուսեան՝կղ Հայաստանեայց, դիմելով յոտս Սրբութեանդ՝ դողդողազին պաղատանօք հայցեմ զելս հնարիցն յարդարել, զի աղջկունքս իմ

⁵³⁶ հարկ

⁵³⁷ տուրք

⁵³⁸ ընտանիք, գերդաստան

⁵³⁹ Իմա՝ յարբանեկացն: Նկատի ունի Մուհամմեդ մարգարեի հետեւորդներին, որոնք ենթարկում էին կրօնական ճնշումներ:

⁵⁴⁰ Իմա՝ պժգալի, գարշելի, զգուելի:

դարձցին առ իս եւ իցէ ինձ աստանօր տեղի, ուր տեղից զնժդեհ գլուխն իմ վշտաբեկ առ ի հայթայթել զոգեպահից միւսոց զաւակացս, զի կեցցուք եւ օրհնեսցուք զանուն պաշտելի Հայրիկի՝ խնդրելով յէջն էիցս հողէ՛յ յերկա-
րել զարեւ կենաց պետիդ Արամեանս զարմի:

*ՍԵՐՈՊ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ, ՎԱՍՆ ԱՆԳՐԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ
ԽՆԴՐԱՆՕՔՆ ՆՈՐԱՅ ԳՐԵՅԻ՝ ՀԱՅԿ ԱՐԱՄԵԱՆ*

ի 26 Դեկտեմբերի, 1893 ամի

ի Վաղարշապատ

ԿՈՓ ԳԻՒՂԱՔԱՂԱՔ (ՎԵՐԻՆ ԲՈՒԼԱՆԸՔ)

(BULANIK)

11-րդ դարի պատմիչ Արիստակէս վարդապետ Լաստիվերտցին, անդրադառնալով սելջուկների արշաւանքներին, գրում է. «Եւ եկեալ ի քաղաքաբիւղն Հարքայ, որ կոչի Մանկան գոմ, եւ կալել զնոսա անհաւատքն...»⁵⁴¹: Որոշ հեղինակներ Մանկան գոմ կամ Մանկագոմ⁵⁴² գիւղաքաղաքը նոյնացնում են Բուլանըքի Կոփ աւանի հետ⁵⁴³:

Այս բնակավայրը յիշատակուած է 1556ին կազմուած Խնուսի լիւայի մատենանում՝ 21 տուն բնակչով, որից 8 տունը իսլամ եւ 13 տունը հայ (Cemà'at-ı Eràmine, Neferan 13)⁵⁴⁴:

Որոշ աղբիւրներում Կոփը համարուած է աւան, որոշներում՝ գիւղաքաղաք կամ գիւղ: Հ. Լինչը այն համարում է Բուլանըք գաւառի կենտրոն, աւելի շատ գիւղ, քան թէ՛ քաղաք⁵⁴⁵: Հայաշատ այս բնակավայրն ընկած էր Մուշից 78 կմ հիւսիս-արեւելք եւ Մանազկերտից 24 կմ արեւմուտք՝ Մանազկերտ-Մուշ ճանապարհին, Բլէջան լեռան հիւսիս-արեւելեան մասում, Խաչի լճից հիւսիս՝ Կոր-ջուր գետի ձախ ափին: Բանուկ Ճանապարհներով կապուած էր Մանազկերտի եւ Մուշի հետ⁵⁴⁶:

1869ին Կոփը դառնում է Բուլանըքի վարչական կենտրոն⁵⁴⁷: Այստեղ էր Մշոյ առաջնորդութեանը ենթակայ քայմաքամի նստավայրը, դատարանն ու հեռագրատունը: Կոփ աւանում հայերն ունէին նաեւ ազգային ընթերցարան⁵⁴⁸:

1871ին Կոփում Գարեգին վրդ. Սրուանձտեանցի ջանքերով կառուցուել էր վարժարան, որն ունէր 55 աշակերտ, եւ մէկ ուսուցիչ՝ Յովհաննէս

⁵⁴¹ Լաստիվերտցի Արիստակէս վրդ., Պատմութիւն, (Երկրորդ տպագրութիւն), Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1901, էջ 87:

⁵⁴² Այս գիւղի մասին տե՛ս նաեւ Արաբացի մատենագրեր Հայաստանի մասին, հաւաքեց եւ թարգմանեց Խալաթեանց Բ., Վիեննա, 1919, էջ 12:

⁵⁴³ Հակոբյան Թ. Խ., Մելիք-Բախչյան Ստ., Բարսեղյան Հ. Խ., Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հտ. III, ԵՊՀ, Երեւան, 1986, էջ 689:

⁵⁴⁴ 294 Numaralı Hınıs Livâsı..., էջ 77:

⁵⁴⁵ H. F. B. Lynch, Armenia, էջ 344:

⁵⁴⁶ Միրախուրեան Մ., նշ. աշխ., էջ 69:

⁵⁴⁷ Salname-i Diyarbakır Sene 1286 [1869–1870], Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Diyarbakır Salnameleri I., 1999, ըստ՝ Sevan Nişanyan, Index Anatolicus.

⁵⁴⁸ Վերապրածների վկայություններ..., էջ 182–183:

Բարսեղեան⁵⁴⁹: Աւելի վաղ Կոփայ վանքում կար նաեւ 20 աշակերտանոց մէկ գիշերօթիկ⁵⁵⁰:

1879ին Միացեալ Ընկերութիւնը Կոփում բացել էր նաեւ գիւղական նախակրթարան, որն ունէր 60 աշակերտ, եւ 2 ուսուցիչ: Նախակրթարանը փակուեց 1882ին⁵⁵¹:

1908-1910 թթ. «Ազգանուէր Հայուհեաց Ընկերութիւնը» Կոփ գիւղում եւս բացում է աղջկանց վարժարան⁵⁵²:

Խրիմեան կաթողիկոսի մատենադարանեան ֆոնդում պահպանուել են Կոփից գրուած բաւական մեծ թուով նամակներ, որոնցում տեղանունը յիշատակուում է Կոփ, Կոպ, Կոբ, Կոբա-Բուլանք, Բուլանք տարբերակներով⁵⁵³: Այս տեղանունան ծագումի մասին պահպանուել է մի աւանդագրոյց. իր կտակի համաձայն Դանիէլ Ասորու մարմինը պէտք է թաղէին իր ճգնատեղիում: Սայլի վրայ դնելով բերում են եւ գիւղի մօտ սայլի կոփի կոչուած տախտակը կոտրուում է ու վայրի անունը մնում Կոփ⁵⁵⁴: «Դանիէլի մարմինը իւր Շաղիտա եւ Եպիփան աշակերտներուն ձեռքով, եւ արքունական գունդին մէջ գտնուող պաշտօնեաներու գործակցութեամբ, եւ ընկերակցութեամբ ժողովրդական բազմութեան, փոխադրուեցաւ Բառաէջ⁵⁵⁵ գղեակէն Հացեաց Դրախտ կոչուած մենարանը, որ Յուլ լեռան ստորոտը կը գտնուէր եւ Դանիէլի սեփական ճգնարանն էր: Գերեզմանը կը գտնուի այժմ Պուլանըխ գաւառը, որ է նախկին Հարք գաւառը, Կոփ գիւղի մօտ, պզտիկ ձորակի մէջ առաձին մատուռով, որուն քով շինուած է Կոփայ Ս. Դանիէլի վանքը, իւր անուան նուիրուած»⁵⁵⁶: «Մի յերեւելի գիւղորէիցն է Կոբ. յորոյ անուն

⁵⁴⁹ Սասունի Կ., Պատմութիւն..., 2013, էջ 247:

⁵⁵⁰ Սրուանձտեանց Գ. վրդ., Համով-Հոտով, էջ 101; տե՛ս նաեւ Սասունի Կ., 2013, էջ 247:

⁵⁵¹ Սասունի Կ., Պատմութիւն..., 2013, էջ 252:

⁵⁵² Հ. Եփրեմ Վ. Պօղոսեան, Պատմութիւն հայ մշակութային ընկերութիւններու, Հանդէս Ամսօրեայ, ԿԹ. տարի, 1955, Յունուար-Փետրուար, թիւ 1-2, էջ 57-73, էջ 69:

⁵⁵³ Տե՛ս Խկֆ, թղթ. 103, վաւ. 108, 110, նամակագիր՝ Մանուկ Մուրատեան, ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 103, վաւ. 299, նամակագիր՝ Մովսէս Մկրտչեան, ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 105, վաւ. 17, նամակագիր՝ Աւետի որդի Մարտիրոս; ՄՄ, ԽԿՖ, թղթ. 103, վաւ. 111, նամակագիր՝ Կարապետ Միքայէլեանց; ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 103, վաւ. 334, նամակագիր՝ Մանուկ Մարկոսեան:

⁵⁵⁴ Բենսէ, Բուլանքիս կամ Հարֆ, էջ 25:

⁵⁵⁵ Բուզանդի մօտ Բառաէջը տեղակայուած է Աղձնիք գաւառում, որ շփոթ է առաջացնում ներկայումս վայրի ճիշտ տեղը որոշելու առումով, տե՛ս Փաստոս Բուզանդ, Մատենագրութիւն նախնեաց, Պատմութիւն նախնեաց ի շորս դպրութիւնս, Վենետիկ, 1832, էջ 38:

⁵⁵⁶ Չորրորդ դարու հայ եկեղեցին, (Արտատպած «Լուսայ» հանդիսից), Թիֆլիս, 1901, էջ 33; տե՛ս նաեւ Մշոյ Գեղամ (Գեղամ Տէր-Կարապետեան), Տարօնի վանքերը. ուղեւորի յիշատակներ, Երեւան, 2003, էջ 91:

կոչի վերին մասն՝ Կոբայ Պուլանուկ⁵⁵⁷. եւ առ նմա է մենաստանն սրբոյ ծերոյն Դանիէլի, կոչեցեալ Կոբայ վանք, եւ գերեզման նորա ի մէջ եկեղեցւոյն»⁵⁵⁸:

Կոփի Ս. Դանիէլ վանքը յայտնի է նաեւ Կոփավանք, Կարմիր վանք, Կարմրոյ վանք անուններով: Վանքի կառուցման թուականն յայտնի չէ, սակայն պէտք է կարծել, որ Դ. դարի շինուածք պէտք է եղած լինի, հիմք համարելով Դանիէլ Ասորու սպանութեան ժամանակը⁵⁵⁹: Կոփավանքին կից գերեզմանոցում է թաղուած Ս. Էջմիածնի միաբան Խաչատուր վարդապետը: 1780ին այստեղ է ծնուել Զաքարիա Կոփեցին, որը 1840–1846 թթ. երուսաղէմի պատրիարքն էր⁵⁶⁰:

Մինչեւ 1915ը Բուլանքի Ս. Դանիէլ վանքը Հայաստանեայց Առաքելական եկեղեցու Մուշի փոխառաջնորդութեան նստավայրն էր, վերջին առաջնորդական փոխանորդը եւ վանահայրը Տ. Համազասպ ծ. վրդ. Վարդանեանն է եղել, որ խառնուելով գաղթականական հոսանքին ընկաւ գաղթի ճանապարհին⁵⁶¹:

Մ. Միրախորեանի փոխանցմամբ՝ Կոփում հայերն ունէին երեք եկեղեցի. Ս. Աստուածածին, որը Մ. Միրախորեանի ուղեւորութեան ընթացքին 30 տարուայ շինութիւն էր, Ս. Թուխ Մանուկ, որը նոյն շրջանում 65 տարուայ շինութիւն էր եւ Ս. Գէորգ, որ չունենալով շինութեան յստակ թուական, ըստ երեւոյթին, Մ. Միրախորեանի այցելութեան ընթացքին արդէն խոնարհուած եկեղեցի էր. «Կը վառեն մօմ, եւ ի ճրագի կը լեցնեն նուիրական տւղզէն (չատ փոքր բարչ կամ 1/2–1 օխա պարունակութիւն ունեցող սափոր) նուիրեալ ձէթ, յետոյ կը ձխեն խունկ, որոյ բուրումն պառաւ կանայք երեսնին առնելով կը խաչակնքեն եւ փառք կը տան Աստուծոյ, որ այդ մատուռիկ պահպանած է մինչեւ ց'արդ»⁵⁶²:

⁵⁵⁷ Խրիմեան կաթողիկոսի ֆոնդում մեծ թուով վաւերագրեր կան, որտեղ նշուած է Մշոյ Բուլանքի՝ նկատի ունենալով Կոփ ասանք:

⁵⁵⁸ Հ. Ն. Սարգիսեան, Տեղագրութիւն, 1864, էջ 223:

⁵⁵⁹ Բենսէ, Բուլանքի կամ Հարֆ, էջ 27:

⁵⁶⁰ Տէր-Յովհաննէսեան Ա. (Եպս.), Ժամանակագրական պատմութիւն Սուրբ Երուսաղէմի, աշխատասիրութեամբ հաւաքեաց Աստուածատուր Եպիսկոպոս Տ. Յովհաննէսեանց յառաքելական ուխտէ Սրբոյ Յակովբեանց, Երուսաղէմ, 1890, հտւ. Բ., էջ 513:

⁵⁶¹ Թէոդիկ, Դողգոթա, էջ 99–100: Մշոյ հոգեւորականների մասին տե՛ս նաեւ «Յուլարձան Ապրիլ Տասնմեկի»: Այլ մանրամասնութիւններ տե՛ս Բդէեան Ս. Է. Մ., Հարազատ պատմութիւն Տարօնոյ, Գահիրէ, 1962, էջ 30–31; Tcharian P., The Great Loss of the Armenian Clergy during the Armenian Genocide, translated by Tamar Topjian Der-Ohannessian, Antelias, Lebanon, Armenian Church Catholicosate of Cilicia, 2009, p. 170.

⁵⁶² Միրախորեան Մ., նշ. աշխ., էջ 70:

Սրբազայրերից Բենսէն նշում է Ս. Աստուածածինը, Ս. Թուխ Մանուկն ու Ս. Ստեփաննոս անունով կիսաւեր մի մատուռ⁵⁶³:

Կոփը հարուստ էր հանքերով: Կարմրագոյն կաւի ընտիր հանք, որից պատրաստում էին թոնիր (տեղի բարբառով՝ թոնդիր), կարմրագոյն եւ ծիրանագոյն քարերի քարահանք (Ալիսու քարահանք), հանքային ջուր (Շօռգեոլ (Աղի ջուր)), որը բուժում էր մաշկային տարբեր հիւանդութիւններ (օր.՝ քոս)⁵⁶⁴:

Տեղի բնակչութեան թուաքանակին եւ կազմին անդրադառնալով՝ նշենք, որ 1877–1878 թթ. ուսւթ-թուրքական պատերազմից յետոյ Կոփ եւ տեղափոխուել զարափափախ ցեղի թուրք գաղթականներ⁵⁶⁵: Ըստ Խրիմեան կաթողիկոսի արխիւում պահուող թիւ 57 վաւերագրի 1890-ականներին Կոփն ունէր մօտ 500 տուն հայ բնակիչ. «Վեհ[ափառ] Տէր, իմ անունը Յովհաննէս է: Ես էնքան հարուստ չէի թէեւ, բայց մեր գերդաստանի անունը միշտ կը յիշուէր, ունէր տեղ մեր 500 տնաւոր գիւղի բնակիչների մէջ»⁵⁶⁶: Ս. Կարայեանի կազմած ցուցակի համաձայն 1914ի դրութեամբ Կոփն ունէր 650 ընտանիք՝ 5.103 բնակչով⁵⁶⁷:

1900-ականներին Բուլանըք, Մանազկերտ եւ Խնուս գաւառներում տեղակայուած էր Համիդիէ զօրախմբի 5 զօրագունդ (կորպուս), որից Մանազկերտում՝ N 27 եւ N 28, Բուլանըքում N 30, եւ Խնուսում N 26, N 29⁵⁶⁸:

Համիդիէ գնդերի օժանդակութեամբ եւ քրդական հրոսակների մասնակցութեամբ Կոփում կազմակերպուած համիդեան կոտորածներն ամենադաժանն էին: 1895ի հոկտեմբերի մէկից մինչեւ տասներեքը Օսմանեան կառավարութիւնը մեծ թուով հոգեւորականների եւ 5–12 տարեկան մի խումբ դպրոցականների Կոփի դպրոցում սպանեց՝ գազախեղդ անելու եղանակով: Այս վայրագութիւններին յաջորդեց քաղաքի հայ բնակչութեան բռնի իսլամացումը⁵⁶⁹: Արդէն 1915ին Մուսա բէկի բանակի կողմից⁵⁷⁰ Կոփը եւ թարկուեց ցեղասպանութեան:

⁵⁶³ Բենսէ, Բուպնրիս կամ Հարֆ, էջ 24:

⁵⁶⁴ Նոյն տեղում, էջ 21–22:

⁵⁶⁵ Բադալեան Գ., նշ. աշխ., էջ VI:

⁵⁶⁶ ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 104, վաւ. 57:

⁵⁶⁷ Karayan S. Y., M. D., Armenians in Ottoman Turkey, էջ 195:

⁵⁶⁸ Маевский В. Т., Военно-статистическое..., с. 126.

⁵⁶⁹ Charmetant P. F^x Ermeni Katliamları Raporu, 1894–1895, İstanbul'da Görevli Altı Büyükelçiliğin Ortak Hazırladığı Statistik, İstanbul, Peri yayımlar, 2012, էջ 84–85.

⁵⁷⁰ Մովսէսեան Ս., Բուլանըղի կոտորածը, Մեծ-Ղարաքիլիսա 1916 թ., «Համբաւաբեր», 1916 թ., հմր. 43, էջ 1358–1360:

Ներկայումս գիւղաքաղաքն հայաթափ է, այստեղ ապրում է բացառապէս թուրք բնակչութիւն: Պատմական Կոփն այսօր կոչւում է Բուլանըք (Bulanik)⁵⁷¹:

Կոփ քաղաքից փրկուել ու Արեւելեան Հայաստան է բերուել 17-րդ դարի «Վարդերի տան Կարմիր կող» Աւետարանը, որ ներկայիս պահւում է Գեղարքունիքի մարզի Ծովազարդ գիւղում:

1915ին Կոփ գիւղից տարբեր ապաստարանների խնամքին են յանձնուել 3–15 տարեկան 48 որբ. Մեհրեան Լուսիկ՝ 6 տարեկան⁵⁷², Յոհաննէսեան Տելբեր՝ 10 տարեկան⁵⁷³, Թորոսեան Զաքար՝ 13 տարեկան⁵⁷⁴, Տոնոյեան Մանուկ՝ 14 տարեկան⁵⁷⁵, Իգիթեան Հլղաթ, 15 տարեկան⁵⁷⁶, Թարգիմուրադեան Արտաւազդ՝ 7 տարեկան⁵⁷⁷, Յովսէփեան Աբրահամ՝ 12 տարեկան⁵⁷⁸, Յակոբեան Ազնիւ՝ 4 տարեկան⁵⁷⁹, Մարգարեան Նուարդ՝ 10 տարեկան⁵⁸⁰, Սամուէլ՝ 6 տարեկան⁵⁸¹, Աւետիսեան Բերսաբ՝ 8 տարեկան⁵⁸², Աստոյեան Ալէքսան՝ 9 տարեկան⁵⁸³, Բարսեղեան Ֆինջօ՝ 3 տարեկան⁵⁸⁴, Զաքարեան Մկրտիչ՝ 10 տարեկան⁵⁸⁵, Զաքարեան Ալէքսան՝ 8 տարեկան, Զաքարեան Սաթենիկ՝ 8 տարեկան⁵⁸⁶, Կարապետեան Գիւլնազ՝ 7 տարեկան, Կարապետեան Զիզօ՝ 14 տարեկան, Կարապետեան Նուարդ՝ 12 տարեկան, Կարապետեան Զարգանդ՝ 6 տարեկան, Կարապետեան Վիրսան՝ 11 տարեկան⁵⁸⁷, Նազարեան Ալմաստ՝ 12 տարեկան, Նազարեան Ռուբէն՝ 11 տարեկան⁵⁸⁸, Սերոբեան Ասատուր՝ 11 տարեկան⁵⁸⁹, Գասպարեան Սանդուխտ՝

⁵⁷¹ <https://www.houshamadyan.org/>, Պոլսնիքի Բագա, հեղ. Մարտիրոսեան Տ.:

⁵⁷² «Համբարաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յանդուած հմր. 3:

⁵⁷³ Նոյնի Յանդ. հմր. 4:

⁵⁷⁴ Նոյնի Յանդ. հմր. 5:

⁵⁷⁵ Նոյն տեղում:

⁵⁷⁶ Նոյնի Յանդ. հմր. 6:

⁵⁷⁷ Նոյնի Յանդ. հմր. 7:

⁵⁷⁸ Նոյն տեղում:

⁵⁷⁹ Նոյնի Յանդ. հմր. 14:

⁵⁸⁰ Նոյնի Յանդ. հմր. 15:

⁵⁸¹ Նոյնի Յանդ. հմր. 19:

⁵⁸² Նոյնի Յանդ. հմր. 20:

⁵⁸³ Նոյն տեղում:

⁵⁸⁴ Նոյն տեղում:

⁵⁸⁵ Նոյն տեղում:

⁵⁸⁶ Նոյն տեղում:

⁵⁸⁷ Նոյն տեղում:

⁵⁸⁸ Նոյն տեղում:

⁵⁸⁹ Նոյն տեղում:

11 տարեկան⁵⁹⁰, Մխիթարեան Ռեհան՝ 10 տարեկան⁵⁹¹, Բարբարեան Սաթենիկ՝ 11 տարեկան⁵⁹², Գրիգոր՝ 14 տարեկան⁵⁹³, Ղազարեան Հայկ՝ 8 տարեկան⁵⁹⁴, Պետրոսեան Վարդան՝ 13 տարեկան⁵⁹⁵, Սիրարբի՝ 8 տարեկան⁵⁹⁶, Սայրո՝ 9 տարեկան⁵⁹⁷, Արսենեան Վարդանոյշ՝ 5 տարեկան⁵⁹⁸, Մանուկեան Աստուածատուր՝ 12 տարեկան⁵⁹⁹, Յարութիւնեան Համազասպ՝ 9 տարեկան, Յարութիւնեան Գարեգին՝ 5 տարեկան⁶⁰⁰, Բարբարեան/Բերբերեան⁶⁰¹ Սաթենիկ՝ 11 տարեկան, Բարբարեան/Բերբերեան⁶⁰² Հայկանոյշ՝ 9 տարեկան⁶⁰³, Մարտիրոսեան Յակոբ՝ 7 տարեկան⁶⁰⁴, Զաքարեան Սուվար՝ 6 տարեկան, Զաքարեան Եղօ՝ 10 տարեկան⁶⁰⁵, Մարտոյեան Վահան՝ 10 տարեկան⁶⁰⁶, Յովհաննիսեան Առաքել՝ 5 տարեկան⁶⁰⁷, Կարապետեան Սարգիս՝ 10 տարեկան⁶⁰⁸, Յարութիւնեան Փարիշան՝ 11 տարեկան⁶⁰⁹, Յովհաննիսեան Սուսեր՝ 7 տարեկան⁶¹⁰, Յովհաննիսեան Առաքել՝ 3 տարեկան⁶¹¹, Մկրտչեան Սարգիս՝ 13 տարեկան⁶¹²:

Յեղասպանութիւնից յետոյ կոփեցիների փրկուած սերունդները բնակութիւն են հաստատել Ալէքսանդրապոլում (Գիւմրի), Ղարաքիլիսայում (Վանաձոր), Համամլու (Սպիտակ), Գոշավանք գիւղերում:

⁵⁹⁰ «Համբաւաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յաւելում հմր. 20:

⁵⁹¹ Նոյն տեղում:

⁵⁹² Նոյնի Յաւել. հմր. 21:

⁵⁹³ Նոյն տեղում:

⁵⁹⁴ Նոյն տեղում:

⁵⁹⁵ Նոյնի Յաւել. հմր. 23:

⁵⁹⁶ Նոյն տեղում:

⁵⁹⁷ Նոյն տեղում:

⁵⁹⁸ Նոյն տեղում:

⁵⁹⁹ Նոյն տեղում:

⁶⁰⁰ Նոյնի Յաւել. հմր. 26:

⁶⁰¹ Նոյնի Յաւել. հմր. 46:

⁶⁰² Նոյն տեղում:

⁶⁰³ Նոյնի Յաւել. հմր. 45:

⁶⁰⁴ Նոյն տեղում:

⁶⁰⁵ Նոյնի Յաւել. հմր. 49:

⁶⁰⁶ Նոյնի Յաւել. հմր. 50:

⁶⁰⁷ Նոյնի Յաւել. հմր. 7:

⁶⁰⁸ Նոյնի Յաւել. հմր. 9:

⁶⁰⁹ Նոյն տեղում:

⁶¹⁰ Նոյնի Յաւել. հմր. 10:

⁶¹¹ Նոյն տեղում:

⁶¹² Նոյն տեղում:

Խորմեան կաթողիկոսին ուղղուած նամակներում կոփեցիները Հայրիկից խնդրել են հաց, հագուստ եւ այլ առաջնային խնդիրներ լուծում: Շարադրանքի մէջ գերակշռում են բարբառային, խօսակցական ձեւերը:

(ՄՄ, ԽԼՖ, ԹղԹ. 104, վաւ. 104)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԸՓԸՈՒԹ[Ե]Ն ՏԵԼՈՒՆ ՏԵԼՈՒՆ ՄԿՐ[Տ]ՉԻ
Լ/ԼՁԻՆ ԿԸԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԸՄԵՆԸՅՆ ՀԱՅՈՑ**

Խոնար[հ] խնդիր

Վեհափա՛ր Տէր,

Խոնար[հ]ապար կաղաչեմ օքնել ինձ՝ թշուառ չքաւորիս: Ես՝ Աւետի կին Խուտրատ Մարտիրոսեան Սիմոնեանցս, Տաճկաստանի Մշոյ գաղաւից Կոպ գողից եկածիմ *Րուսաստան՝* ճար փնտրէլու իմ մանրիկ թոռնակներիս ու հարսիս, որը տաճկի բանտում տանջվում է, իսկ մի հաշիկ որդիս *////* ոտքէրէն մեռավ տաճի⁶¹³ բանտում: Եւ մնալով տաճի բանտումըն, հարսըս եւ մանրիկ թոռնուքըս, պատճառ՝ մէկ տաճկի ասկար եկա՛վ մեր տունը, որ հիւանտ էր ու բաւականին ժամանակ ապրեց մեր տան մէջ՝ մեր *պահպանութեամբ* ու վերջը՝ մեռա՛վ: Այդ *ասկարըն*⁶¹⁴ ու Տաճկաց օրէնքը մեզնից պահանջում է 20 թուման *ասկարի* ա<յ>րեան⁶¹⁵ վարձըն: Ու *դօրաց* պա[տ]ճառով բանտարկեցին մեր *բօլօր* տընէցոնց, իսկ ես ձէր⁶¹⁶ կին էի եւ խնայեցին ինձի եւ հարձակեցին բանդից: Հազիւ ինձի հասցնելով Րուսաստան երկիրըն: Ու այս երեք օր է, որ եկածիմ ու *///* մուրամ դռնէդուռ, որ հա՛վաքիմ 20 թուման փողէն, որ տանիմ ազադիմ տաճկի բանտից իմ որդիքըս:

Կաղաչեմ Ձերդ Վեհափար[թիւ]նից օքնել իմ թշվառիս որքան կը պարհաճէք⁶¹⁷ մի կերպով կարօղանամ հասնիլ իմ որդեկերանցըս օքնութեանը: Կաղաչեմ *երէսանկալ* Ձերդ Վեհաթոռնից պաշտելի՛ Հայր չի մէրժէք իմ խնդիրս օքնել՝ ի ս[է]ր Քրիստոսի, եւ խնայել իմ *ձերութոռնս* եւ իմ չքա՛վօրութոռնս:

*ԽՈՆԱՐ[Հ] ԱՂԱԽԻՆ ԽՈՒՏՐԱՏ ՄԱՐՏԻՐՕՍԵԱՆ ՍԻՄՕՆԵԱՆՑ
ՏԱՃԿԱՍՏԱՆՑԻ ՄՇԻ ԳԱՎԱՌԻՑ ԿՈՓ ԳՈՒՂԻՑ*

96 թիւ, 1ին Հօկտեմբերի, Վաղարշապատ

⁶¹³ Նկատի ունի տանկական բանտ:

⁶¹⁴ Թրֆ.՝ զինուոր, asker:

⁶¹⁵ Իմա՝ արեան:

⁶¹⁶ Իմա՝ ծեր:

⁶¹⁷ Իմա՝ բարեհաճել:

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԵՓԵՌՈՒԹԵԱՆ Ս[Ր]ԲԸՋՆԵԳՈՅՆ
Ը[ՍՏՈՒԸ]ԾԸՆՏԻՐ ԿԸԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԸՄ[ԵՆԵՅՆ] ՀԸՅՈՅ
Տ[ԵԱՌՆ] Տ[ԵԱՌՆ] ՄԿՐՏՁԻ**

ՊՈՒԼՆԵԸԻՈՒ ԿՈՊԸ ԸՌԷՍ ՅՈՎՀ[Ը]ՆԵԸՍ ԹՈՎՄԸՍԵԱՆՅԷ

Ամենախոնարհաբար խնդիր

Վեհափա՛ւ Հայրիկ,

Դիմեցի այսօր Վեհութեանցդ ոտք ոչ թէ ողորմութիւն հայցելու, զի մասնաւոր ողորմութիւնով անկարելի է ցաւերս դարմանուին: Հապա<յ>, մի շրջաբերական գիրը, որով թերեւս կարողանամ Ձերին հայրական բարեսրտութեան շնորհիւ կրկին կենդանանամ եւ ընտանիքս ազատեմ:

Վեհ[ափա՛ւ] Տէր, իմ անունը Յովհաննէս է: Ես էնքան հարուստ չէի թէեւ, բայց մեր գերդաստանի անունը միշտ կը յիշուէր, ունէր տեղ մեր 500 տնաւոր գիւղի բնակիչների մէջ: Մեր տունը անուն ունէր: Մեր հիւրերը բոլոր մեր շէն կեկնէին, մեր յարկի տակ կը կերակրուէին թէ՛ փաշան եւ թէ՛ Կոփին երեցներով:

Հիմայ այս տունը գոցուած է եւ երեսունի չափ ընտանիքս մոխրի վր[այ] նստած է՝ մերկ, քաղցած: Այն ամէն կարողութիւն վերջապէս կորաւ գնաց: Տաւարներուս գոմերը եւ ցորենիս ամբարները պարապ մնացին:

Երկու անգամ բռնուեցայ: Ամէն մի անգամին 50 ոսկի դուկանք տալով ազատուեցիմ: Յետոյ, երբ տեսայ, որ կորուստս անհրաժեշտ է, թողի, ընտանիքս Ա[ստուծոյ] կամաց հանձնելով՝ այս կողմ փախայ:

Եւ այս վեց ամիս էր, որ Ապարանի Խաղնաֆար գիւղ յամոթած մնացեր էի, եւ յասօր ելլելով կաղեկաղ զիս Ձերին Վեհափառութեան ոտք հասուցի:

Վեհ[ափա՛ւ] Տէր, խնդրեմ լալով ողորմածութիւնդ՝ իմ խաւար աչքերուս մի լո՛յս շնորհէք, զի Դուք էք այսօր գորութիւն ե՛ւ հոգեւոր ե՛ւ մարմնաւոր լուսատու արեւով: Անոր հ[ա]մ[ար] ծնկաչօք Ձերին գանձերով լի սրտի դռան դիմեցի: Հիւանդ եմ, պարտատէր եմ, օտար եմ, ծերացած եմ, հայ եմ եւ Ձերին վիբաւոր ոչխարներէն:

Անոր հ[ա]մ[ար] մատչելով Ձերին Ս[ր]բազնագոյն գարշապրոց դիմեցի եւ խնդրում եմ, որ իմ միակ խնդիր կատարուի, որ աղօթարար լինիմ Ձեր անգլին կենաց:

ԸՆԴՄԻՇՏ՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹՈՎՄԱՍԵԱՆՅ, ԿՈՊԵՅԻ

1896, 6ը, Ապրիլ

ի Վաղարշապատ

(ՄՄ, ԽԿՖ, ԹղԹ. 103, վաւ. 22)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԵՓԵՌՈՒԹԵԱՆ ԸՄՍՏՈՒԸԾԸՆՏԻՐ
ԿԸԹՈՒՂԻԿՈՍԻԸՆՆԻ ՀԵՅՐԻԿԻՆ ԸՄԸԵՆՅՆՆԻ ՀԵՅՈՅ
ՄՇՈՅ ԲՈՒԸՆՈՒԹԻ ԳԵՒԵՌՈՒ ԿՈՊ ԳԻՒՂԻՅ
ԳԸՂԹԵԱՆ ՍԸՐԳԻՍ ՍԸՐՏԻՐՈՍԵԱՆԷ**

Աղերսանօք խնդիր

Երկու տարուց ի վեր ստիպեալ անտանելի հարստահարումէ, գաղթելով հայրենիքից, բնակւում եմ Սուրմալուայ գաւառի Փանիկ գիւղում: Բայց աւաղ գառամեալ ծերութեանս պատճառաւ անկարող եմ տասն հոգուց բաղկացած ընտանիքս կերակրել: Այդ իսկ պատճառաւ դիմում եմ Ողորմած Հորդ ոտքը եւ արտասուելով խնդրում եմ Ձերդ Վեհութեանդ գթութիւնը եւ ողորմութիւն՝ որքանով կհաճին Սրբազնասուրբ կամք բարերարիդ՝ ի մխիթարութիւն թշուառ ընտանեացս գէթ մի առ ժամանակ:

ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ԾԱՌԱՅ ՍԱՐԳԻՍ ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ

*1895 ամիս, 21ն Յուլիսի
Ի Վ[ա]ղ[ա]րշ[ա]պ[ա]տ*

(ՄՄ, ԽԿՖ, ԹղԹ. 104, վաւ. 39)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԵՓԵՌՈՒԹԵԱՆ ՍԸՐԸԸԸՆԸԳՈՅՆ
ԸՄՍՏՈՒԸԾԸՆՏԻՐ ՀԵՅՐԵՊԵՏԻ ԸՄԸԵՆՅՆՆԻ ՀԵՅՈՅ
ՏԸԵԱՌՆՆԻ ՏԸԵԱՌՆՆԻ ՄԿՐՏՁԻ**

ՊՈՒԸՆԸԸՌՈՒ ԿՈՊ ԳԻՒՂԻ ԲԵԸԿԷՁ ԳՐԻԳՈՐ ՌԷՍ ՂԸՁԸՐԵԱՆՅԷ

Ամենախոնարհաբար աղերս

Վեհափա՛ռ, պաշտելի՛ Հայրիկ,

Երէկ տեղս հասայ եւ այսօր աճապարեցի Վեհութեանդ ոտք գիւ ձգել եւ կաղաչեմ, որ ինձ՝ նուաստիս, անձամբ Ձերին Ս[ուրբ] ներկայութեանն արժանացնէք, որ ունիմ քանի խօսքեր բերանացի Վեհութեանդ յայտնելու:

Ասոր հ[ա]մ[ար] յատկապէս կաղաչեմ, որ ժամ առաջ մեզ կանչէք, որ յայտնեմ: Ապա թէ չէք յօժարիր մեր խնդիրը լսելու, պէտք է որ հրամայէք Վեհարանիդ շեմքի վր[այ] գիւ գոհել, որ ալ անհնար է ապրել:

Նաեւ ունիմ վեց ընկերներ եւս, որ իմ նոյն երկու ամսեայ բանտարկութեն[էն] առաջ թողած եմ Ախլքալակու *չաստ*, Ուշաւէր գիւղ, /// անձ Մուշեղեան Տէր Գրիգորի տուն, որ այժմ չը գիտեմ թէ ուր են: Եւ նուաստս, այստեղէն ետ դառնալունս պիտի հետեւիմ, որ նորայ գտնեմ:

Այսքան կաղաչեմ՝ երեսիս Ս[ուր]բ ոտքդ դրած, որ լսէք իր միակ փափազն եւ շուտով ետ դառնամ այնտեղ ուրտեղէն որ ելած եմ:

*ՄՆԱՄՔ ԶԵՐԻՆ ՎԵՀԱՓԱՌՈՒԹԵԱՆ ԱՆԳԻՆ ԿԵՆԱՅ ԱՂՕԹԱՐԱՐ՝
ԳՐԻԳՈՐ ՌԷՍ Ղ[Ա]ԶԱՐԵԱՆ*

*1896, 28 Մարտ
ի Վաղարշապատ*

(ՄՄ, ԽկՖ, [թղթ. 102, վաւ. 769])

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԵՓԱՌՈՒԹԵԱՆ Տ[ԵՆՈՒՆ] Տ[ԵՆՈՒՆ] ՄԿՐՏԻՉ
ՍՐԲԸՆԵԿՈՅՆ ԿԵԹՈՂԻԿՈՍԻ ԸՄԵՆԵԸՆ ՀԸՅՈՑ**

**Ի ՄԵՐԳԵՐ ԳԵՍՊԵՐ ԵՒ Ի ՅԵՐՈՒԹԻՆ
ԿԻՐԵԿՈՍԸՐԵՐՈՅԵԱՆ**

Ամենախոնարհ խնդիր

Վեհ[ափառ], Սրբազնագո՛յն Հայրապետ,

Նուաստքս Մշոյ Պոլկանըգ գաւառի Կոփ գիւղէն եւ Բարոյեանց գերդաստանէն եմք: Կ'ըղաձամք գալ եւ մատչիլ ի համբոյր Աստուածարեալ Աջոյն Սրբոյ Օծութեան Զերում, եւ յոյս ունեմք, թէ պիտի արժանաւորեմք վայելել սոյն մեծ շնորհէն Հայրական:

Հա՛յր Վեհափառ, ըստ յայտնութեան ներփակ վկայագրոյն, անցեալ 1893 ամի դեկտեմբեր ամիսէն սկսեալ մեր գերդաստանն մատնեալ է մի դառն եւ դժնդակ փորձութեան: Մինչ զի տակաւին ցարդ չորս այր եւ մի կին՝ հանդերձ մանկամբ կը տառապին Մշոյ բանտին մէջ՝ քաղցած, ծարաւ, լքեալ եւ անօգնական: Նոյն քաղաքի հանուր իսլամութիւնն զինուած է իրենց դէմ եւ կը ջանայ, եթէ հնար լինի, ի կախաղան հանել տալ զամենեւին: Մինչ միւս կողմէ, տեղական կառավարութիւնն, բաւական ապացոյց ի ձեռին չունենալով, կը պահանջէ 350 օսմ[անեան] ոսկի՝ մեր սոյն բանտարկեալներն արձակելու համար: Բայց մեր գերդաստանն իւր մնացեալ բանտարկելոց ազատութեան համար այնքան մեծ ծախքեր ունեցաւ եւ այն

աստիճան աղքատացաւ, որ կարող չէ հայթայթել այսօր գէթ 350 օսմ[անեան] դաճեկան:

Ուստի ամէն կողմէ ճարահատ կը դիմեմք Վեհափառութեան Ձերութ:

Ո՛ր Հայրի՛կդ Հայոց, եւ կաղաչեմք շնորհել մեզ նոյն դրամական օգնութիւնն՝ յազատութիւն մեր բանտարկելոց:

Յոյս մեծ ունենալով մեր խոնարհ խնդրոյս կատարման, պատիւ ունեմք մնալ ընդմիշտ Մեծի Վեհափառութեան Ձերութ ամենախոնարհ ծառայք եւ որդիք՝

Ն. ՅԱՐՈՒԹԻԻՆ, Ն. ՄԱՐԳԱՐ,
Կ. ԲԱՐՈՅԵԱՆՅ, Գ. ԲԱՐՈՅԵԱՆՅ

1894 Դեկտեմբեր 9,
ի Ս[ուրբ] Էջմիածին

ՀԱՄԱՁԱՇԵՑԻՍ ԳԻՒՂ (ՎԵՐԻՆ ԲՈՒԼԱՆԸՔ)

(SARIPINAR)

Համազաչեյի գիւղը գտնւում էր Կոփից տասնհինգ կմ հիւսիս-արեւմուտք՝ Զեռնակ լեռների լանջին: Ունէր մէկ հնաշէն ու քարաշէն մատուռ՝ Ս. Թուխ Մանուկ⁶¹⁸: Հայոց ցեղասպանութիւնից առաջ այստեղ են քահանայագործել Տէր Յովհաննէս եւ Տէր Գաբրիէլ քահանաները⁶¹⁹:

Համազաչեյիցի վերապրողների վկայութիւնների համաձայն գիւղն ունեցել է չորս Աւետարան, 10 սենեականոց երկյարկանի դպրոց, երկու ուսուցիչ, 170 աշակերտ, Միսաք Իսոյեանի ջանքերով կառուցուած գրադարան, որտեղ 1915ի դրութեամբ հաւաքուած էր 1000 կտոր գիրք⁶²⁰:

1870–1871 թթ. Գարեգին վրդ. Սրուանձտեանցի ջանքերով՝ Համազաչեյում բացուել էր մէկ դպրոց, որն ունէր 40 աշակերտ եւ մէկ ուսուցիչ՝ Մինաս Տէր Յարութիւնեան⁶²¹:

Խրիմեանի ֆոնդում պահպանուած, մեծամասամբ, բարբառախառն նամակներում գիւղը յիշուած է Համազաչեյ, Համձաչեյի տարբերակներով:

Գիւղի եկեղեցու եւ անուան վերաբերեալ պահպանուել է այս հետաքրքրական ավանդազրոյցը, որ դեռեւս անցեալ դարի 60-ական թուականներին պատմւում էր վերաբնակիչների կողմից: Համազայ անունով շէյխի վեցամեայ տղան իր ընկերների հետ ուզում է Աստուածաշունչ ուսանել: Երբ այս մասին իմանում է հայրը, սպանում է որդուն ու մարմինը յանձնում հայերին: Բուլանքի հայերը սրբացրել են մանկանը ու նրա անունով կառուցել եկեղեցիներ, որոնք կոչւում են Ս. Թուխ Մանուկ:

Ս. Թուխմանուկի եկեղեցիներում հայերը խունկ էին ծխում եւ կանթեղներ վառում ի յարգանս փոքրիկ սրբի⁶²²:

Համազաչեյի գիւղը 1895–1896ին ենթարկւում է Աբդուլ Համիդ II սուլթանի կազմակերպած կոտորածներին, որոնց ընթացքում հայերից խլում են նրանց ունեցուածքը եւ ստիպում թողնել տունն ու հեռանալ: Այս տեղեկութիւններով են լցուած Խրիմեան կաթողիկոսին ուղղուած նամակները,

⁶¹⁸ Ընդարձակ Օրացոյց, 1903, էջ 338; Բենսէ, Բուլանք կամ Հարֆ, էջ 29:

⁶¹⁹ Թէոդիկ, Գողգոթա, էջ 100:

⁶²⁰ ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 447, թթ. 20–24, յղումն ըստ՝ Հայոց Ցեղասպանութիւնը Օսմանեան Թուրքիայում, էջ 186–188:

⁶²¹ Սասունի Կ., 2013, էջ 247:

⁶²² Ազգագրական հանդէս, Գիրք ե., էջ 25–26:

որոնք ստոյգ ձեռով ներկայացնում են հարստահարումն ու կոտորածը: Տանջանքներին չդիմանալով, զոհեր տալով ու երեխաներ կորցնելով՝ տեղի հայութիւնը դիմում է փախուստի՝ հաստատուելով Արեւելեան Հայաստանում կամ Ռուսաստանում: Ցարական կառավարութեան պարտադրանքով, սակայն, 1897–1898ից սկսած, նրանց ստիպում են ետ վերադառնալ: Այս անգամ արդէն հայերը առաւել դժնդակ դրութեան մէջ են յայտնւում, քանի որ այլեւս չունէին ո՛չ տուն եւ ո՛չ հող: Այս ամէնը արդէն Օսմանեան իշխանութիւնները խել եւ յանձնել էին մեծամասամբ չերփէզ գաղթականներին⁶²³:

1909ի մի տեղեկագրի համաձայն գիւղն ունէր 65 տուն հայ եւ 3 տուն չերփէզ, իսկ դրանից 20 տարի առաջ 190 տուն հայ: Միւսները գաղթեցին ու փախան...⁶²⁴. «20 տարի առաջ, գեղիս հայ ժողովուրդը ունէր 1200 կտոր արտ-չայիր, 4 արօտավայր, 15 կաղամբանոց, 3 ջրաղաց, 180 մարագ, 120 գոմ, 200 կալ՝ իսկ այսօր (1909 փետր. 24)՝ հազիւ 600 արտ, 9 կաղամբանոց, 1 ջրաղաց, 15 մարագ, 16 կալ-գոմ, իսկ մնացածները այրուած, քանդուած եւ գրաւեալ»⁶²⁵:

– Ունէինք 250 գոմէշի լուծք եւ գութան, 400 մարագ, 1300 կով, 1700 ոչխար, 150 ձի, իսկ ա՞յժմ, 16 լուծք եւ 312 ոչխար, տաւար եւն.:

– Մեր հողերէն 4800 արտավար, 6 կաղամբանոց, 120 դէզ խոտի մարգագետին եւ ջրաղաց գրաւած են Սիմօ գեղի Չերփէզները:

– Գիւղիս 41 կտոր արտ եւ չայիր Զրաաթ պանգային գրաւ.

– Աշիրէթներու, Չերփեզներու ձեռամբ հետզհետէ բռնի խլուած են մեզմէ 1015 ոչխար, դրամ՝ 19,300 դրշ., գոմէշ՝ 83, եզ-կով 206, ձի՝ 27, հազարաւոր քիլէ⁶²⁶ ցորեն եւ խոտի բարտոցներ:

– Սպանեալք 22, առեւանգեալք՝ 11, բանտարկեալք՝ 15 եւն.:

– Կաշառք խլուած մէմուրներէ իբր 16,900 դրշ.:

– Շրջակայ քիւրտերէ եւն. յափշտակուած արտեր, չայիրներ իբր 210:

– Պետական տուրքէ մնացորդ պարտքը՝ 80,000 դրուշ»⁶²⁷:

1915ին՝ Համբարձման տօնի օրը, Համզաշեխի վրայ են յարձակուում քրդական հրոսակներն ու համիդիէ զօրագնդերը՝ առաջին օրն իսկ սպանելով

⁶²³ Տէր Կարապետեան Գ., Հողային հարցը..., էջ 8, 43:

⁶²⁴ Նոյն տեղում, էջ 23:

⁶²⁵ Նոյն տեղում, էջ 8:

⁶²⁶ Քառակուսի փայտէ աման, որը Օսմանեան շրջանում գործածում էին հատիկաւոր բոյսերը չափելու, կշռելու համար: Մէկ ֆիլէն մօտաւորապէս հաւասար էր 25 կգ:

⁶²⁷ Տէր Կարապետեան Գ., Հողային հարցը..., էջ 23:

400 տղամարդու: Ականատեսի պատմածի համաձայն Համգաշխրհի բնակիչները Շիրվանշեխի հայութեան հետ ապաստանում են Սիմօ կոչուող չերքէզաբնակ գիւղում, որտեղ ըստ վերապրողի՝ օգնում ու պաշտպանում են իրենց: 40 օր անց, Վարդավառի տօնին, քրդերը չերքէզներին ստիպում են նրանց յանձնել իրենց մօտ եղող հայերին, հակառակ դէպքում սպառնալով նրանց եւս կոտորել⁶²⁸:

1915ին Համգաշխրհ ամբողջութեամբ դատարկուեց: Բնակիչներից միայն քչերը ազատուելով հաստատուեցին Արեւելեան Հայաստանում: 1916ին լոյս տեսած «Համբաւաբեր» թերթի յաւելուած բաժնում Համգաշխրհ գիւղից գտնուել է ըմբամէնը 4 որբի անուն, որոնք տեղափոխուել են այլեւայլ ապաստարաններ: Այդ որբերն են Աւագեան Արուսեակ՝ 8 տարեկան, Աւագեան Քերիմ՝ 9 տարեկան⁶²⁹, Մանուկեան Բէզօ՝ 18 տարեկան⁶³⁰, Յովսէփեան Ազնիւ՝ 8 տարեկան⁶³¹:

1912ին Պոլսոյ հայոց պատրիարքարանի կազմած տեղեկագրերի համաձայն Համգաշխրհ գիւղում բնակուում էր 1299 հայ⁶³², իսկ Թէոդիկի հաշուումների համաձայն՝ հայութեան թիւը կազմում էր 80 տուն⁶³³: Ս. Կարայեանի կազմած ցուցակում 1914ի դրութեամբ Համգաշխրհ գիւղն ունէր 150 հայ ընտանիք՝ 1050 բնակչով⁶³⁴:

1928ին Քեմալական Թուրքիայում այս տեղավայրը արձանագրուեց Համգաշեհ անունով (Hamza cheyh)⁶³⁵: Ներկայումս գիւղն ամբողջութեամբ քրդաբնակ է եւ կոչւում է Սարըփընար (Sarıpınar)⁶³⁶:

⁶²⁸ Հայոց Ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում, հտ. Բ., էջ 186–188:

⁶²⁹ «Համբաւաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յաւելուած հմր. 9:

⁶³⁰ Նոյնի Յաւել. հմր. 48:

⁶³¹ Նոյնի Յաւել. հմր. 49:

⁶³² Kévorkian R., The Armenian Genocide, A Complete History..., էջ 350:

⁶³³ Թէոդիկ, Գողգոթա, էջ 100:

⁶³⁴ Karayan S. Y., M. D., Armenians in Ottoman Turkey, էջ 195:

⁶³⁵ TC, Dahiliye Vekaleti, Son Teşkilatı Mülkiyede Köylerimiz Adları. Ankara 1928, էջ 416:

⁶³⁶ <https://nisanyanmap.com/?y=Sar%C4%B1p%C4%B1nar&lv=&t=Bulan%C4%B1k&u=1&ua=5>

(ՄՄ, ԽԿՖ, ԹղԹ. 103, վավ. 105)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԵՓԵՌՈՒԹԵԼՆ ԵՆՅՐԵԳՈՅՆ ՊԵՏՐՈՒՐ
ԿԵԹՈՒՂՈՍՈՒ ԸՄԼԵՆՅՆՆ ԼԵՅՈՑ ՏԵԼՈՒՆ ՏԵԼՈՒՆ
ՄԵՐՏԶԻ ՄՐԵԼՋՆԵՍՈՒՐԲ ԼԵՅՐԵՊԻՏԻ**

ՄՇՈՒ ԳԵՒԵՆԻ ԼԵՄԶԵՇԵԻ ԳԻՒՂԻ ԲԵԼԿԻՉ ԶԵՆՈՑ ՍԵՐՈՎԲԵԱՆ

Ամենախոնարհ խնդիր

Ողորմած Հայրիկ,

Արդէն Տաճկաստանի այժմեան դրութիւնը քաջ յայտնի է Վեհափառութեանդ. թէ ինչ է անցնում եւ ինչ զոհեր են գնում տաճկաց եւ քրթերի սրերին, որոց մէջ էր եւ իմ ամուսին Գէորգը, որ երկու տարիի չափ անյայտացած է: Զգիտեմ՝ սպանուե՞ր է, թէ՛ կենդանի է: Իսկ ես՝ թշուառս, ընկնելով քրթերի ձեռք, հազիւ հաս ազատուեցայ եւ մի կերպ գաղտնի կերպով մը փախայ-եկայ Ալաշկերտ գիւղը՝ Յարութ[իւն] Յովհաննէս[եան]ի տունը, որին խնդրելով՝ հետս առած ահա մի ամիս է, որ անցել ենք այս կողմ եւ այս երկու օր է, որ Վաղարշապատ եմք:

Թէեւ ցանկանում էի ողորմած Հորդ Ս[ուր]բ աջը համբուրելով անձամբ յայտնէի ցաւերս, որպէս զի փոքր-ինչ փարատուէր վիշտերս, բայց չկարողացայ ներկայանալ:

Ուստի այս խնդրագրովս դիմում եմ պաշտելի Հայրիկիդ ոտքը եւ աղաչում եմ՝ փոքր ինչ ողորմութեամբ լինի բաժին հանէք ինձ՝ մերկութիւնս ծածկելու եւ ապրելու մինչեւ Աստուծոյ ողորմութեան հասնելը՝ ինձ նման բոլոր թշուառներին:

ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ԱՂԱԽԻՆՆ ԶԱՆՈՑ ՍԵՐՈՎԲԵԱՆ

Ի 24ն Օգոստոսի, 1895 ամի

Ի Վաղարշապատ

(ՄՄ, ԽկՖ, ԹղԹ. 101, վաւ. 585)⁶³⁷

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԼՅ ՓԼՈՌՈՒԹԻՆ Տ[ԵԼՈՒՆ] Տ[ԵԼՈՒՆ] ՄԿՐՏԻՉԻ
Լ. ՍՐԲԵՋԸՆԳՈՆ ԿԼԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԸՄԵՆ ՀԵՅՈՅ
ՏԸՆԿԵԼՅՈՒՆՆԵՐ ՄՇՈՅ ԲՈՒԼՆՈՒԹԻ ԳԵՎԼՈՒ ՀԸՄՁԵՅՇԻ
ԳՈՒՂԻ ԲԸՆԵԿԻՉ Ս[Ը]ՀԵՅ ԿԼՐԵՅՊԵՏԷՆ**

Կազալարութեն⁶³⁸ եւ տաճկայց բարբարոսութիւնն մեր յարնիք⁶³⁹ թող
տըվիք փախչիլով դէպի Ռուսաստան եկիք: Իմ յերիս⁶⁴⁰ մեռալ: Իմ ծիրունի մայր
եւ մենք մնցիք⁶⁴¹ յեգ⁶⁴² հոգի՝ ոջլտոց մենչը: //⁶⁴³ յիմայ Առմիտլու գուղին մէջի
պալիմ յիմայոնոք: Մենք անճար մնալով դէպի քոյ վեհայիառութիւնին եկիք, որ
մեզի համ[ա]ր ձ[ե]ռք⁶⁴⁴ բռնիս քոյ գիտութ[եամ]բ չ[ա]տ պաշտելի Հայրիկ:

ՈՐԴԻԱԿԱՆ ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐ[Ն] Ս[Ա]ՀԱԿ ԿԱՐԱՅՊԵՏԷՆ

1895, 17 Յուլիս

⁶³⁷ Այս վաւերագրի մէջ բարբառային ձեւերի եւ սխալագրութիւնների մեծաքանակ լինելու հանգամանքով պայմանաւորուած՝ ամբողջը շեղել ենք:

⁶³⁸ Հաւանաբար նկատի ունի կառավարութիւն:

⁶³⁹ Իմա՝ հայրենիք:

⁶⁴⁰ Հաւանաբար հայր բառը նկատի ունի:

⁶⁴¹ մնացինք

⁶⁴² Իմա՝ յէգ:

⁶⁴³ Այստեղ բաց ենք թողել անընթեռնելի մէկ ամբողջ նախադասութիւն:

⁶⁴⁴ Մեզ ձեռք մեկնել, օգնել:

(ՄՄ, ԽԿՖ, [թղթ. 103, վաւ. 53)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԷՓԵՆՈՒԹԵԱՆ Տ[ԵԱՌՆ] Տ[ԵԱՌՆ] ՄԿՐՏԻՉ Ը.
ԿԸԹՈՒՂԻԿՈՍ ԸՄԵՆԸՅՆ ՀԸՅՈՅ**

**ԽՈՆԵՐՀԸԲԵՐ ԽՆԴԻՐ ՊՈԽԼԵՆԽՈՅ ՀԸՄՉԸՇԵՐ ԳԻՒՂԸՅԻ
ԸՍԸՏՈՒՐ ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ ԵՒ ՍԵՐՈՐ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ**

Բարերա՛ր Տէր,

Ինն<ը> ամիսէ ի վեր ռուսական հողին մէջ դեքերելէ յետոյ, ընտանյօք կայանք առինք յԱլեքսանդրաքօլ, ուր մեր ընտանեկան դրութիւն դառն կացութեան ենթարկուած լինելով, ըստ ամենայնի ապրուստէ զրկուած լինելով, մեծ յուսով, խղճահար՝ Հօրդ կը դիմենք խնդրելով գլխութեան մի շնորհ[հ] անսուղ⁶⁴⁵ վիճակի մէջ մնացած զաւակաց վերայ:

*ՄՆԱՄՔ ԽՆ ԴՐԱՆԱՅՍ ՏՈԿԱՅՈՂ՝
ԱՍԱՏՈՒՐ ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ ԵՒ ՍԵՐՈՐ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ*

1895, 23 Յուլիս

Ս[ուրբ] էջմիածին

⁶⁴⁵ անօթի

ՄԵՋԻԹԼՈՒ ԳԻՒՂ (ՎԵՐԻՆ ԲՈՒԼԱՆԸՔ)

(MESCITLI)

Մէջիթլու գիւղը գտնւում էր Կոփ ավանից հինգ կմ դէպի արեւելք: Խրիմեան կաթողիկոսին ուղղուած նամակներում տեղացիները գիւղն անւանել են Մաջիթլու⁶⁴⁶, Մէջիթլու, Մաճուլու, Մաշտլու ձևերով: 1970-ական թուականներին ՀՀ ԳԱԱ Լեզուի ինստիտուտի բարբառագիտութեան բաժնի կազմակերպած դաշտային ուսումնասիրութիւնների համաձայն մեջիթլեցիներից ոմանք իրենց գիւղն անուանել են նաեւ Մաղտըլու կամ Մուշտլու⁶⁴⁷: Բենսէի մօտ հանդիպել ենք նաեւ Մաշտլու տարբերակին⁶⁴⁸: Տարածուած են եղել գիւղանուան Մեջիթլու, Մաճիթլու, Մաչիտլու, Մաշտի, Մաջիդլու, Մեճիտլու, Մեջետլու, Մեջիթլի, Մեջիտլու, Մեջիդլու, Մեսջիդլի, Մաշտլուոց⁶⁴⁹, Մալթլու (Maltlu)⁶⁵⁰ տարբերակները:

Օսմանեան ռազմական քարտէզում տեղավայրը նշուած է Մեսջիդլի (Mesdjidli)⁶⁵¹, որը պահպանուեց նաեւ Քեմալական Թուրքիայի՝ ամբողջութեամբ թուրքաբնակ⁶⁵² Մեջիթլու գիւղում⁶⁵³:

Գարեգին վրդ. Սրուանձտեանցի ջանքերով 1871ին այստեղ բացուել էր դպրոց, որն ունէր 25 աշակերտ եւ մէկ ուսուցիչ՝ տէր Կարապետ քահանայ⁶⁵⁴:

Վերապրողների վկայութիւնների համաձայն՝ գիւղում պահուել է երկու ձեռագիր Աւետարան՝ «Շէկ Աւետարան» եւ «Գէնճէ Աւետարան»: Ամենայն հաւանականութեամբ նշուած Աւետարանները չեն փրկուել, քանի որ վերապրողի վկայութեան համաձայն բռնի տեղահանութեան ընթացքին քրդերը եւ համիդիէ զօրաջոկատները տները նախ թալանել էին ապա՝ հրդեհել⁶⁵⁵:

⁶⁴⁶ ՄՄ, ԽԿՖ, քղթ. 104, վա. 445, նամակագիրներ՝ Մանուկ Յարութիւնեան, Ալմաստ Յարութիւնեան:

⁶⁴⁷ Հայկական ժողովրդական հեփիաքներ, կազմողներ՝ Հակոբյան Ն., Սահակյան Ա., Երեւան, 1980, էջ 275:

⁶⁴⁸ Բենսէ, Բուլանլի կամ Հարֆ գաւառ, էջ 30:

⁶⁴⁹ Գործածուած է սեռական հոլովով:

⁶⁵⁰ Kévorkian R., The Armenian Genocide, A Complete History..., էջ 350:

⁶⁵¹ Erkân-i Harbiye-i Umumiye ...:

⁶⁵² <https://nisanyanmap.com/?y=%C3%9C%C3%A7tepe&lv=&t=Bulan%C4%B1k&u=1&ua=5>

⁶⁵³ Son Teşkilatı Mülkiyede Köylerimiz Adları. Ankara 1928, էջ 416:

⁶⁵⁴ Սասունի Վ., 2013, էջ 247:

⁶⁵⁵ ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 441, քթ. 9–12, ըստ՝ Հայոց Ցեղասպանություն..., էջ 191–193:

Իբրեւ պատերազմական տուրք հայերը Օսմանեան կառավարութեանն են վճարել «840 ոչխար, 1400 քիլէ ցորեն, 630 քիլէ գարի, 700 սայլ ցան ու յարդ, 270 փուտ իւղ, 60 փուտ բուրդ, 40 ճոպան, 67 ձեռք անկողին, 240 թաղիք, 2000 զոյգ գուլպայ եւ տրեխ. 1070 զոյգ ձեռնոց, 890 թեռ, 2070 փուտ բլղուր, 56 սայլ՝ իրենց եզներով: Բացի այդ, գտնուելով Կոփ-Մանազկերտ ճանապարհի վրայ, ամէն օր կերակրել են 150ից աւելի զինուորները»⁶⁵⁶:

Նախքան Հայոց մեծ եղեռնը Պոլսոյ Հայոց պատրիարքարանի կազմած տեղեկագրերի համաձայն Մէջիթլու (Maltlu) գիւղում բնակւում էր 195 տուն⁶⁵⁷ կամ 850 հայ⁶⁵⁸: Նրանցից Արեւելեան Հայաստան են հասնում միայն 35 տուն մէջիթլեցի: Մնացածները մասին որեւէ տեղեկութիւն յայտնի չէ: Փրկուածները հաստատուել են Մոլլա-Ղասիմ (ներկայիս Զովունի) եւ յարակից այլ գիւղերում⁶⁵⁹: 1916ի մայիս ամսին Մէջիթլու են փորձել վերադառնալ մօտ 20 փախստական հայ⁶⁶⁰:

Մէջիթլուում է ծնուել բանաստեղծ եւ արձակագիր Վահան Արմենակի Գրիգորեանը (1905–1989), որ տարբեր որբանոցներում լինելով 1920ին մէկ անգամ էլ գերեզմարւում է Ալէքսանդրապոլ ներխուժած թուրքական զօրքերի կողմից⁶⁶¹:

Մեծ եղեռնից մազապուրծ փրկուած միայն մէկ հայ որբ է արձանադրուած «Համբաւաբեր» թերթի յաւելուածում՝ հինգամեայ Նազիկ Հայրապետեանը⁶⁶²:

⁶⁵⁶ ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 441, թթ. 9–12, ըստ՝ Հայոց Ցեղասպանություն..., էջ 191–193:

⁶⁵⁷ Kévorkian R., The Armenian Genocide, A Complete History..., էջ 350:

⁶⁵⁸ Karayan S. Y., M. D., Armenians in Ottoman Turkey, էջ 195:

⁶⁵⁹ ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 441, թթ. 9–12:

⁶⁶⁰ Նոյն տեղում:

⁶⁶¹ Հայկական Սովետական հանրագիտարան, հտ. 3, էջ 227:

⁶⁶² «Համբաւաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յաւելուած հմր. 23:

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 104, վաւ. 37)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԵՓԵՌՈՒԹՅԱՆ ՍՐԲԵԼՁԱՆԵԳՈՅՆ
ԿԼԹՈՒՂԻԿՈՍԻ
ԵՒ ՊԵՏՈՒԵԿԵՆ ՀԵՅՐԵՊԵՏԻ ԸՄԼԵՆԵՅՆ ՀԱՅՈՅ
ՏԵԼԵՌՆ ՏԵԼԵՌՆ ՄԿՐՏՁԻ
ՊՈՒԼԵՆԸԻՈՒ ՄԼՁԻԹՎՈՒ ԳԻՒՂԵՅԻ ՆԵՊԻ ՊՐԷՀԻՄԵՆՅԷ**

Խոնարհական խնդիր

Ա[ստուա]ծընտի՛ր Հովուապետ,

Մեր խոնարհական խնդրազարկին Վեհափառութեանցդ ներկայացնելէ 12-
օրն անցաւ, որոց պատասխանին դեռ անձկանօք կսպասիմք:

Վեհ[ափա՛ռ] Տէր, մեր խնդրանք ուրիշ ակնկալութեան հ[ա]մ[ա]ր չէ, եւ
ոչ ալ դրամի օգնութեան: Մեր հայցուածը հոգեւոր է: Ես՝ նուաստ[ս], ինչ-
պէս մի առ մի յիշած եմ նախորդ խնդրազարկս, հեռու ճանապարհէ դիմե-
ցիմք, եկամք՝ ձմերնային բոլոր նեղութիւն[իւ]ն ոչի՛նչ համարելով, միա՛յն թէ
Ս[ուրբ] Երրորդութիւն անուամբ մկրտէ՛ք, եւ Ձերին Քրիստոնէական
ճշմարիտ հաւատոյ Առաքելական Ս[ուրբ] Եկեղեցւոյ որդի կանչուելու
բաղդ ունենամ, եւ՝ փրկուիմ:

Ուստի այսօր հասուցած եմ զիս Ձերին Վեհափառութեան ոտք. միա՛յն
թէ մկրտուիմ՝ բաւական է, որով անմիջապէս կը հաւատամ. մկրտուելովը
հոգով փրկուած եմ:

Ապա թէ ոչ՝ Ձերդ Ս[րբ]բազան ներկայութեան զիս արժանացնելով
քննեցէ՛ք... եւ ըստ այն՝ մկրտէ՛ք:

Եթէ արժանի եմ՝ եղիցի...

Թէ ոչ՝ թո՛յլ տուք մեզ դառ ի սրտի հեռանալ:

*ՄՆԱՄՔ ՁԵՐԴ ՎԵՀՈՒԹԵԱՆ ԹԱՆԿԱԳԻՆ ԿԵՆԱՅ
ԱՆԱՐԺԱՆ ԱՂՕԹԱՐԱՐ Ա[ՆԱՐԺԱՆ] Ծ[ԱՌԱՅ] ՆԱՊԻ*

Եր. Մարտ, 1896

Ի Վ[ա]ղ[ա]րշ[ա]պ[ա]տ

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԵՓԵՈՒԹԵԱՆ Տ[ԵԼ]ՈՒՆ Տ[ԵԼ]ՈՒՆ ՄԿՐՏԻՉ
ԸԶԳԵՍԷՐ ԵՒ ՍՐԲԸՆԵԳՈՅՆ ԿԵԹՈՒՂԻԿՈՍԻ**

ԸՄ[ԵՆԸՅՆ] ՀԸՅՈՅ

ՊՈՒԼԵՆԸԻՈՒ ՄԸՋԻԹՂՈՒ ԳԻՒՂԻ ԳԵՂԹԵԱՆԵՐ

ԱՅՆ Է՛

ՄԱՐԳԱՐ ԳԵՈՐԳԵԱՆ (7 ՇՈՒՆՉ):

ՄԵԼԻՔ ՄԻՆԱՍԵԱՆ (6 ՇՈՒՆՉ):

ՍԱՐԳԻՍ ԱՍՊԱՏՈՒՐԵԱՆ (6 ՇՈՒՆՉ):

ԽԱԶՕ ՅԱԿՈԲԵԱՆ (8 ՇՈՒՆՉ):

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ՝ 27 ՇՈՒՆՉ

ՎԵՀԱՓԱՎՈՒ ՀԱՅՐԻԿ,

Այս վեց ամիսէն աւելի է, որ Աղէքսանդրապօլս մէջ կը բնակինք: Եթէ անդէն Ձերին վեհօրէն հրամայէր Կառնեայ Թագա գիւղ, բայց այնտեղի օղը մեր տղեքներու վ[ե]ր[ա]յ չեկա՛ւ: Վասնզի սկսան հիւանդանալ: Անոր հ[ա]մ[ա]ր եկանք այստեղ: Իսկ այս տեղիս, Վեհ[ա]փա՛ւ տէր, քաղաք է. ի՞նչ արհեստ բանացնենք, որ մեր ընտանեաց ապրուստը ըստ ամ[ենայն]ի հոգալէն յետոյ, մեր հոտած տներու վարձք տանք: Այդ անհնար է, չենք կարօղ:

Վեհ[ա]փա՛ւ Տէր, խորհեցանք առ այս, որ չենք կարող մի տեղ փոխադրուիլ, եթէ Ձերին Վեհափառութեան հրամանով չը լինի՝ ինչպէս առաջ: Զի Դուք էք մեր հոգեւոր հովուապետ եւ մեր ազատարար Մովսէս: Ձերին Վեհափառութեան շնորհն է, որ կապրինք եւ ազատ շունչ կառնինք երեկ եւ այսօր եւ յաւիտեան:

Անոր հ[ա]մ[ա]ր դիմեցինք Վեհօրէնդ՝ իմացնելու մեր այս դառն նիւթական անապահովութեան հ[ա]մ[ա]ր կրած անձուկն: Դուք գիտէք վասն զի Ձեզ ենք ///՝ մեզ այսօր մի ապահով գիւղ խրկէք, որ կարօղ լինինք ապրել, եւ ժողովուրդ բանիմաց մարդիկ լինին: Եթէ Շիրակայ գաւառի գիւղերէն կամենամ ամէն մի գիւղը 20-30 տուն գաղթական լեցուած է, ուստի կը խնդրեմք, որ Կառնուայ գիւղերու վ[ե]ր[ա] բաժանում ընէ[ք]՝ գեթ այս ձմեռ գլուխ հանէն[ք], վասն զի ո՛չ մի ապրուստ չունինք:

Ամենախորին ակնածութեամբ մատչիմ համբոյր աջոյդ վեհօրէն:

Խ[ՈՆԱՐՀ] Ծ[ԱՌԱՅ]՝ ՄԱՐԳԱՐ ԵՒ ԸՆԿԵՐՔ

**ՎԵՀԵՓԸՌՈՒ ՏԷՐ ԽՄ,
Ս [ՈՒՐԲ] ԳԵՐՇԱՊԵՐԵՅԴ ՄԵՏՉԻՄ ՀԵՄԴՈՒՐ**

Արդէն մեր երկիր ի՞նչ դրուծեալն մէջ է, եւ ի՞նչ յարստահարութիւններ կայ. Վեհափառութեանդ յայտնի է: Միըստմիոջէ գրելս յաւելորդ է: Միմիեան նոյն յարստահարութիւն մեր վրայ հասնելով, զմեզ ալ 2 անգամ կողոպտէցին, եւ նոյն պատճառաւ երկու ձեռքս **սաղըթուաւ**⁶⁶³:

Վասն զի ձիում հ[ա]մ[ա]ր երեկոյե[ա]ն ժամանակին մեր տան վրայ եկան: Իմ անջա ազատելու հ[ա]մ[ա]ր փախայ, որ ուրիշ գիւղ մը էրթամ: Բուքի սաստկութենէն մոլորէցա[յ], գիշեր դուրս մնացի, ձեռքերս մռսաւ:

Դատարան գնացի՝ բողոք տուի: Ասոր վր[ա]յ քուրտեր սաստիկ բորբոքուեցան, թէ մեր վր[ա]յ բողոք կուտաս: Ըսկսէցին մեր յետեւէն ինալ⁶⁶⁴:

Օր մ[ը], երկու, երեք, ամէն օր գիշեր մեր տուն կուգա[յ]ին: Չը կրցանք դիմանալ: Վէրուցի⁶⁶⁵ մեր երախաներ՝ այս կողմ եկայ: Հիմա Բէրնա⁶⁶⁶ գիւղ կու մնամ: Ամուսին չունիմ: Միան հինգ հատ մանր երախա[յ] ունիմ: Ես ալ դիմէցի Վեհափառութեանդ, թէ օգնու[թիւն]ի կու կարօտիմ:

ՄԱՃՏԼՈՒ ԳԻՒՂԱՅԻ

⁶⁶³ Sakat, քրք., անկեալ, այստեղ՝ անդամալոյծ դառնալ:

⁶⁶⁴ Բրբ.՝ ընկնել:

⁶⁶⁵ Բրբ.՝ վերցնել:

⁶⁶⁶ Բէրնա, Բէռնա, Բեռնա՝ գիւղ Այրարատի Վանանդ (Կարս) գաւառի մէջ:

ՄԵՐՊԱՐ ԳԻՒՂ (ՎԵՐԻՆ ԲՈՒԼԱՆԸՔ)

(ÜÇTEPE)

Հայաբնակ Մերպար գիւղը ընկած էր ձորի մէջ՝ Կոփ աւանի մերձակայքում: Շրջակայ բլուրների վրայ պահպանուած էին մնացել հին բերդերի մնացորդներ: Տեղական աւանդազրոյցների համաձայն այս բերդերը պատկանել էին երկու եղբայրների, որոնք, լինելով հայ իշխաններ, հիմնել էին այսՀայաբնակ գիւղը: Աւագ եղբօր՝ Միհրդատի (Միտրդատ) անունով էլ գիւղը կոչուել էր Մերպար⁶⁶⁷:

Անցեալ դարի 60-ական թուականներին արուած ուսումնասիրութիւնները ցոյց տուեցին, որ այստեղ կան ուրարտական շրջանից մնացած հարուստ արձանագրութիւններ⁶⁶⁸:

1556ի Խնուսի լիւայի գրանցամատեանում այս բնակավայրը նշուած է էմիր-բար (Emir-bar) եւ Ռըբաթ (Ռըբաթ) տարբերակներով՝ որպէս 15 շունչ ունեցող, զուտ Հայաբնակ գիւղ⁶⁶⁹: Օսմանեան աղբիւրներում հանդիպել ենք նաեւ էյմիրբար, Միրբար, Լեբար, իսկ հայերէն աղբիւրներում Միրզար⁶⁷⁰, Միթիպար⁶⁷¹ տարբերակներին⁶⁷²: Ինչ վերաբերում է 1914ի ռազմական քարտեզին, այստեղ այն նշուած է Միրբար (Mirbar) ձեւով⁶⁷³: Այս անուանումը պահպանուեց նաեւ Քեմալական թուրքիայում⁶⁷⁴: Այժմ բնակավայրն անուանափոխուած է, կրում է Իւշթեփէ (Üçtepe) թուրքական անունը եւ ամբողջութեամբ քրդաբնակ է⁶⁷⁵:

Մերպար գիւղում Գարեգին վրդ. Սրուանձտեանցի ջանքերով 1871ին բացուել էր դպրոց, որն ունէր 20 աշակերտ եւ մէկ ուսուցիչ՝ Յարութիւն

⁶⁶⁷ Բաղայան Գ., Արեւմտյան Հայաստանի Պատմաժողովրդական նկարագիրը Մեծ եղեռնի Նախօրեին, «Վէմ», համահայկական հանդես Բ. (ԺԳ) տարի, թիվ 3 (35), հոկտ-սեպտեմբեր, 2016, էջ IX:

⁶⁶⁸ Burney C. A., Urartian Fortresses and Towns in the Van Region, Anatolian Studies, 1957, Vol. 7 (1957), էջ 40, 43:

⁶⁶⁹ 294 Numaralı Hınıs Livâsı..., էջ 16:

⁶⁷⁰ Նամակ Բոլանդղից, «Դրօշակ», հմր. 12, էջ 9:

⁶⁷¹ Թէդիկ, Գողգոթա, էջ 100:

⁶⁷² 294 Numaralı Hınıs Livâsı..., էջ 34:

⁶⁷³ Erkân-i Harbiye-i Umumiye...:

⁶⁷⁴ Son Teşkilatı Mülkiyede Köylerimiz..., էջ 416:

⁶⁷⁵ <https://nisanyanmap.com/?y=%C3%9C%C3%A7tepe&lv=&t=Bulan%C4%B1k&u=1&ua=5>

Տ. Կիրակոսեան⁶⁷⁶: Գիւղում գործում էր Ս. Ստեփանոս անուանով մէկ եկեղեցի⁶⁷⁷:

Պատրիարքարանի կազմած տեղեկագրերի համաձայն նախքան Հայոց մեծ եղեռնը այստեղ ապրում էր 472 հայ⁶⁷⁸: Ս. Կարայեանի կազմած ցուցակի համաձայն 1914ի դրութեամբ Մերպար գիւղն ունէր 50 հայ ընտանիք՝ 772 բնակչով⁶⁷⁹:

Մեծ եղեռնի հետեւանքով որբացած եւ տարբեր ապաստարանների խնամքին են յանձնուել մերպարցի 3 որբ. 5 տարեկան Զողան⁶⁸⁰, 6 տարեկան Խաչէեան Սինամը⁶⁸¹ եւ 15 տարեկան Տոնոյեան Արշակը⁶⁸²:

(ՄՄ, Խկֆ, Թղթ. 102, վաւ. 682)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԷՓԵՌՈՒԹԵԱՆ ՆԵՅՐԵԳՈՅՆ ՊԵՏՐԵԱՐԻ ԵՒ
ԸՆԳՎԵՆՈՒՐ ՀԵՅՐԵՊԵՏ ԼՄԵՆԱՅՆ ՀԵՅՈՅ ՏՆԵՂՈՒՆ
ՏՆԵՂՈՒՆ ՄԿՐՏԻՉ ՍՐԴԵԼՋՆԵԳՈՅՆ ԿԵԹՈՒՂԻԿՈՍ
ՊՈՒԼԵՆԸԻՒՄ ՄԵՐՊԵՐ ԳԻՒԴԻ ԲԵԼԿԻՉ ՄԵՆՈՒԿ ՄԵԴՈՆԵՆՅԷ
Յաւալի աղերս**

Վեհափա՛ռ Հայրապետ,

Երեկ Վաղարշապատ գիւղս հասնելուս պէս, այսօր աճապարեցի Ձերի Վեհափառութեանն ոտք գիւն] ձգել:

Տէ՛ր Վեհ[ափառ], եթէ սոյն վերջի քանի տարուան կրած բնական աղէտները մի առ մի թէ պատմեմ, կարծեմ գրչի կարողութենէ վեր է: Միայն սա կասեմ, որ այսօր աղքատաց շարքին ամենաթշուառ ես ինքս եմ: Վ[ա]սն զի ինչ որ ունէինք՝ բոլոր քուրդ տարաւ, եւ անով չը բաւականացաւ: Այսօր հետեւէս ինկած զիս մահացնելու կաշխատին: Անոր հ[ա]մ[ար] թողեր եմ 12 թշուառ գերիներ՝ ի տան սոված: Եւ զիս այս կողմը ձգեցի ո[ր]պ[ես] թէ ազատուիմ:

Մեծ եղբայրս երեք տարի առաջ Կարս բռնուեցաւ եւ իրեն ընկերներով ազգին զոհ եղաւ, որ այժմ Սիպիրն է:

⁶⁷⁶ Սասունի Կ., Պատմութիւն..., 2013, էջ 247:

⁶⁷⁷ <https://www.houshamadyan.org/>, Պոպանըխի ֆազա, հեղ. Մարտիրոսեան Տ.:

⁶⁷⁸ Kévorkian R., The Armenian Genocide, A Complete History..., էջ 350:

⁶⁷⁹ Karayan S. Y., M. D., Armenians in Ottoman Turkey, էջ 195:

⁶⁸⁰ «Համբաւաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յաւելուած հմր. 19:

⁶⁸¹ Նոյնի Յաւել. հմր. 27:

⁶⁸² Նոյնի Յաւել. հմր. 41:

Իսկ հայրս ն[ո]րա ետեւէն եկած է այս կողմ: Եւ հիմայ չը գիտեմ ո՞ղջ է, թէ՛ մեռած:

Ասոնց ընտանիքը 12 *նաֆարի* կը հասնի: Պարտատէրերը, անտիէն մնացած թէ հող եւ թէ անասնեղէն, բոլոր խլեցին առին:

Վեհ[ափա՛ռ] Տէր, երեսանկեալ կաղաչեմ մի խնամ տարէք մեր այն ողորեւիկներուն, որպէսզի այն մօտալուտ պատուհասներէն թերեւս ազատուինք, որ աչքերնիս իմ ճանապարհին յառած կսպասին դարձիս...

Օգնեցէ՛ք... կաղաչե՛մ, գթառա՛տ Հայր:

ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ԱԿԵԱԾՈՒԹ[ԵԱՄԲ] ՄԱՏՁԻՄ

ՀԱՄԲՈՅՐ ՈՐԴԻԱԿԱՆ՝ ՄԱՆՈՒԿ ՄԱՐԴՕԵԱՆՅ

1894 – 18 Օգոս[տոս]

ի Վաղարշապատ ի Ս[ուր]բ Էջմիածին

(ՄՄ, Խկֆ, Թղթ. 101, վաւ. 152)

ՆՈՐԻՆ ՍՈՒՐԲ ՕԾՈՒԹԵԼՆ Տ[ԵԼՈՒՆ] Տ[ԵԼՈՒՆ] ՄԿՐՏԻԶ

ՍՐԵԸՋՆԸԳՈՅՆ ԿԵԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԸՄԵՆԵՅՆ ՀԸՅՈՅ

Խնդիր

Առ ողորմա՛ծ Հայրիկ,

Արդէն Վեհափառութիւնդ քաջ գիտէ Տաճկահա՛խաստանի ցաւալի վիճակ, զորս հազարաւորներ զոհ գնացին ի փառս ուղղափառ ս[ուր]բ հաւատոյն, զոր եւ ես՝ մեղսամածս, հազի՛ւ թէ գերծայ նոյն վիճակէն՝ անց կենալով ի Ռուսիայ, որ այժմ Հայթաղ ըստած գիւղում բնակում եմ հանդերձ եօթն ընտանեօք:

Ո՛չ հաց, ո՛չ վառելիք, ո՛չ տեղաշոր եւ ո՛չ հագուստ, որոնցմէ բոլորովին զուրկ եմ: Վասն որոյ երես անկեալ աղաչեմ յիշեալ տառապելոց մասին զանց չառնէք, որովհետեւ բառական⁶⁸³ գերդաստանի տ[է]ր [եմ] եւ չունիմ ոչ ոք աշխատող եւ ութանասունամեա[յ] ծեր [եմ]: Ոչ կարող եմ աշխատել եւ ոչ մի կերպով ձգտել աստ եւ անդ: Տարակոյս չկայ՝ պիտի չմոռանայ Ձեր ազգասիրական հոգին իւր անճար տառապեալքն, որոնք կարօտ են Ձերդ առատ ողորմութեան:

*ՄՆԱՄՔ ՁԵՐԴ ՅԱՆԿԱԼԻ ԿԵՆԱՅ ԱՂՈԹՈՂ ԵՒ Վ[Ա]ՍՆ
ՄԵՐ ԱՊԱԻԷՆ՝ ՊՈՒԼԱՆԸԽ ԳԱԻԱՌԻ ՄԵՐՊԱՐ ԳԻՒՂԻ
ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ ԱՎՏԱԼ՝ ՅԵՏՆԵԱԼ ԹՇՈՒԱՌ*

1897, Մ[այ]րտ 20

⁶⁸³ Իմա՝ բաւական:

ՄԱԼԱՔԵԱՆԴԻ ԳԻՒՂ/ՁՈՐԱԳԻՒՂ (ՆԵՐՔԻՆ ԲՈՒԼԱՆԸՔ)

(MOLLAKENT)

Մոլաֆանդ, Մոլլաքեանտ, Մոլլաքենդ, Մոլլա-Քենդ, Մալաքանդ, Մալաքեանտ անուններով յայտնի գիւղն ընկած է Լիզ աւանի հարաւարեւելեան կողմը, Նազիկ լճից մօտ 11 կմ հիւսիս-արեւմուտք: Այս բնակավայրը ձորի մէջ տեղակայուած լինելու պատճառով կոչուել է նաեւ Ձորագիւղ (Դէրէքէնթ): Գիւղում գործել է Ս. Յակոբ անունով եկեղեցի⁶⁸⁴:

Օսմանեան կառավարութեան վարած հակահայկական քաղաքականութեան արդիւնքում Ձորագիւղում տիրապետող են դառնում քուրդ ազդեցիկ չէյխերն ու մոլլաները, որոնք ձեռք բերելով կայսրական կալուածաթղթեր (էվգաֆի հիւսնայիլ գոչանի) գիւղն անուանել են Մոլլա-քենտ, իբրեւ մոլլայի գիւղ⁶⁸⁵: «Էվգաֆի-գոչաններով» գրաւուած եւ անւանափոխուած հայկական գիւղերի թիւը բաւական մեծ է⁶⁸⁶:

Արեւմտեան Հայաստանի բուն հայկական բնակավայրերի թուրքերէն անուանումները գալիս են տիրապետող այս չէյխերի ձեռքն անցած կայսերական կալուածագրերից, որոնք նրանք հայթայթում էին զանազան կեղծ ու պատիր ձեւերով⁶⁸⁷:

Մկրտիչ Խրիմեանին ուղղուած նամակներում տեղացիներն իրենց գիւղն անուանել են Մոլլաքեանդ⁶⁸⁸, Մալաքանդ, Մոլլաքյանդ, Մոլաֆանդ անուններով: 1916ի ռազմական քարտէզում գիւղը նշուել է Մոլլաքենդ (Mollakend) ձեւով⁶⁸⁹, որը պահպանուեց նաեւ Քեմալական թուրքիսում (Molla quend)⁶⁹⁰:

1894–1895 թթ. արդուլհամիդեան կոտորածների հետեւանքով մալաքեանդցիները, միւս գիւղերի հայութեան պէս, սկսում են կամաց-կամաց գաղթել շրջակայ գաւառներ, ումանք՝ դէպի Կովկաս⁶⁹¹: Ինչպէս վերեւում

⁶⁸⁴ Մանասեան Գ., Բուլանըղի կոտորածը, «Համբաւբեր», 1917 թ., հմր. 6, էջ 142–143:

⁶⁸⁵ Նոյն տեղում:

⁶⁸⁶ Նոյն տեղում:

⁶⁸⁷ Նոյն տեղում:

⁶⁸⁸ ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 102, վաւ. 593, նամակագիր՝ Մեկիֆ Եղիազարով:

⁶⁸⁹ Erkân-i Harbiye-i Umumiye....:

⁶⁹⁰ Son Teşkilatı Mülkiyede Köylerimiz..., էջ 417:

⁶⁹¹ Մանասեան Գ., Բուլանըղի կոտորածը, էջ 142–143:

նշեցինք, սա տեղի էր ունենում մինչեւ 1915ը շարունակուող հարստահարութեան հետեւանքով, որն արտայայտուում էր յատկապէս հողերի բռնագրաւումով:

Հողային յափշտակութեան ձեւերը իրենց բազմազանութեան հետ մէկ-տեղ բաժանուում էին մի քանի խմբի. Ա) մուրհակաւոր, սալաֆով կամ մարաբայութեամբ (առեւտուրի վատ տարբերակներ), Բ) ապօրինի իւմուհաբէրներով (ստացագիր) կամ չինծու մուրհակներով, որի ժամանակ հողն առգրաւում էին նոյնիսկ տիրոջ բացակայութեան ընթացքում⁶⁹²: Սա իրականացուում էր հիմնականում եղած վկայաթղթերի զանգուածային կեղծման ճանապարհով:

Այս ձեւով հողային յափշտակումներ տեղի ունեցան նաեւ Մալաքեանդ գիւղի մէջ եւս: Հասնանլը Սիւլէմանի Յուսուֆ աղան՝ 80 ոսկիով իւրացնում է Ռէս Յարէ Պետրոսեանի 1000 ոսկի գնահատուած հողերը՝ կեղծ կնիքներ պատրաստել տալով: Ապա նոյն ձեւով խլում է նաեւ նրա անասունները⁶⁹³:

Յափշտակումները յատկապէս մեծ թափ էին ստացել 1895–1896ի համիդեան կոտորածների ընթացքում: Այս քաղաքականութեան արդիւնքում հայերն ի վիճակի չլինելով մնալու իրենց երկրում՝ սկսում են գաղթել: Ըստ տարբեր աղբիւրների 1915ի Մեծ եղեռնից առաջ գիւղում կար 31–37⁶⁹⁴ տուն (253⁶⁹⁵–318 անձ) հայ եւ 150 տուն քուրդ բնակչութիւն, որոնք ոչ միայն գրաւել էին վաղ գաղթածների տները, օջախն ու այգին, այլեւ մեծ իշխանութիւն ունէին մնացեալ հայ բնակչութեան վրայ⁶⁹⁶:

Գիւղի կոտորածների մասին տեղեկութիւնները մեզ է հասել տեղաբնիկ, ականատես Ղազար Մանուկեանի վկայութեամբ: Լիզ գիւղի սոսկալի կոտորածը տեսնելով Ալազեազ գիւղի թուով 30 քուրդ Կօթոյի եւ Սալմանի իծալոյ անունով անձանց գլխաւորութեամբ գալիս են գիւղ: Հաւաքում են հայ բնակչութեանը, մարդկանց կահ-կարասին ու տանում Ալազեազ, որպէսզի ազատեն կոտորածից: Երբ այս մասին տեղեկանում է Աբրիի շէյխ Սլէն եւ մալաքեանդցի շէյխ Ֆէթուլլահը անմիջապէս բողոքագրերով դիմում են բանակի հրամանատար հաջի Համտի փաշային՝ Ալազեազում ապաստանած հայերին կոտորելու հրաման ստանալու պահանջով⁶⁹⁷:

⁶⁹² Տէր Կարապետեան Գ., Հողային հարցը..., էջ 8:

⁶⁹³ Նոյն տեղում, էջ 9:

⁶⁹⁴ Առապետ, Բուլանըկ, հմր. 214:

⁶⁹⁵ Մարտիրոսեան Ն., նշ. աշխ.:

⁶⁹⁶ Մանասեան Գ., Բուլանըկի կոտորածը, էջ 142–143:

⁶⁹⁷ Նոյն տեղում:

Փաշան Ալադեազ է ուղարկում Ֆէթուլլահ չաուշին՝ 15 ժանդարմի (իմա՝ թեչքիլաթ-մախսուսայի ջարդարար, Վ. Ս.) ուղեկցությամբ, որոնք տանջանքների ենթարկելով այս մարդկանց՝ սպանում են: Այս գիւղից ազատում է միայն 51 ծեր կին ու երեխայ, որոնք ապաստանել էին զանազան գիւղերում⁶⁹⁸:

Մեծ եղեռնից առաջ մալաքեանդի հայերն ունէին 318 բնակիչ, 367 եզ, գոմէշ, մատակ եւ այլ մեծ եղջերաւոր անասուններ, 369 ոչխար, 19 ձի եւ էշ, 9253 կօտ հորումած ցորեն եւ այլ հացահատիկ, մէկ փայտաշէն եկեղեցի, մէկ դպրոց, մէկ ձիթհանք եւ 5 ջրաղաց, 4560 կօտ սերմ պարունակող ընդարձակ եւ բերրի վարելահող, որոնք բոլորն էլ մնացին քրդերին⁶⁹⁹:

Ս. Կարայեանի կազմած ցուցակի համաձայն 1914ի դրութեամբ Մալաքեանդ գիւղն ունէր 70 հայ ընտանիք՝ 457 բնակչով⁷⁰⁰:

Խրիմեան կաթողիկոսի ֆոնդում պահուող նամակներում նկարագրուած են 1895–1896 թթ. Աբդուլ Համիդ II սուլթանի կազմակերպած կոտորածներն ու արհաւիրքները, անտանելի կացութիւնն ու գաղթելու համամանքները:

(ՄՄ, Խկֆ, Թղթ. 103, վաւ. 21)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԷՓԵՌՈՒԹԵԱՆ Տ[ԵԱՌՆ] Տ[ԵԱՌՆ] ՄԿՐՏԶԻ
ՍՐԲԸՋԵԱԳՈՅՆ ԿԼԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ԼՄԵՆԱՅՆ ՀԸՅՈՅ ԵՒ
ԾԵՅՐԵԱԳՈՅՆ ՊԵՏՐԵԱԳԻ ՆԵԽԼՄԵԾԵՐ ԸԹՈՌՈՅ ՍՐԲՈՅ
ԷՋՄԵԾՆԵՒ**

**ՄՇՈՒ ՆԵՀԵՆԳԻ ՄՈՒՀՀՔԵՆԳԻ ԳԻԴԴԻ ԾԽԵՏԵՐ ՅՈՎՀԵՆՆԷՍ
ԲԵՀԵՆԵՅ Տ[Է]Ր ՊԵՏՐՈՍԵԱՆԵՅ**

Խնդիր

Ինչպէս յայտնի է Վեհ Օծութեանդ, ասպատակուելով քրտերից եւ համէտեայ զօրքերից, թողինք տուն, տեղ եւ կալուած, հազիւ կարողացանք Գաղտնի փախչելով Ռուսաստան՝ ազատուել: Այժմ անդաստական թափառում ենք՝ խեղճ, մոլոր, քաղցած եւ մէկ կտոր չոր հացի կարօտ:

⁶⁹⁸ Մանասեան Գ., Բուլանդի կոտորածը, էջ 142–143:

⁶⁹⁹ Նոյն տեղում:

⁷⁰⁰ Karayan S. Y., M. D., Armenians in Ottoman Turkey, էջ 195:

Վեհափա՛ռ Տէր, թէեւ բազմիցս աշխատեցայ մի կերպ գնալ հայրենիք, որպէսզի մի կերպ կարողանայի գոնեայ տունս ձեռք բերել, բայց եւ այնպէս մեծամեծ դժուարութիւնների հանդիպեցայ եւ մինչեւ անգամ այդ մասին երբ եկայ Կարին՝ փաշին բողոքելու, քրտերն, հետամուտ լինելով ինձ, կամենում էին սպանել. թողի փախայ դարձեալ Ռուսաստան: Այժմս բնակւում եմ Շիրակայ Քորակտարայ գիւղում: Գերդաստանս բաղկացած է 28 շնչից. մեծամասնութիւնն երեխայ են:

Ինչպէս յայտնի է Օծութեանդ, մեզ նմանների թիւն շատացել է, տուրք ողորմութիւնն նուազել են, մնացած ենք խեղճ, աւուր պարէնի կարօտ:

Ուստի աղերսելով պաղատում եմ՝ ս[ուրբ] գարշապարդ համբուրելով՝ ի նկատի ունենաք իմ տառապեալ եւ թշուառ գերդաստանի դրութիւնն, առնէք տնօրէնութիւն: Եթէ հնար է, ճանապարհածախսս տաք, գնամ հայրենիք, կամ թէ չէ մի որ եւ իցէ տեղ նշանակէք քահանայապօրծութիւն անելու, որպէս զի կարողանամ գերդաստանս կառավարել:

ՏէՐ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՏէՐ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ

*Ի 11ն Յուլիսի, 1895 ամի
յԱխալքալակ*

(ՄՄ, ԽԿՖ, [Թղթ. 102, վաւ. 689])

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԷՓԸՌՈՒԹԻՒՆ ՏԵ[ՄՈՒ]Ն ՏԵ[ՄՈՒ]Ն ՄԿՐՏԻՉ
Ս[Ր]ԲԸԶՆԵԳՈՅՆ ԿԸԹՈՒՂԻԿՈՍ ԼՄ[ԵՆԸՅՆ] ՀԸՅՈՅ
ՊՈԽԸՆԸՂՈՒ ՄԼԼԵՔԸՆԴ ԳԻՂԻ ԲՆԸԿԻՉ ԳԸԶՊԸՐ ՄԸՆՈՒԿԸՆԷ:**

Խոնարհական խնդիր

Պաշտելի՛ Հայրիկ,

Նուաաստ, որ 45 տարեկան հասակը մտած եմ, աչքի լուսէ տկար անձ մ'եմ:

Ունիմ անհաշիւ պարտք, որ կարծեմ 30–40 ոսկիէն աւելի է: Թէեւ հողերն բոլոր պատանդ դրի, դարձեալ 10–15 ոսկի կը մնայ: Ուրիշ բնութե[ա]ն բարիքներէ զուրկ եմ, վ[ա]սնզի բռնի բոլոր յափշտակեցին: Վերջապէս ստիպուեցայ 9 գերիները թողուլ այնտեղ եւ փախչել: Ուստի այսօր ն[րան]ք այնտեղ մերկ, ծարաւ նստած, իսկ ես՝ այս կողմ՝ անտուն, քաղցած յօտարութե[ա]ն թափառեմ:

Վեհ[ափա՛ռ] Տէր, կաղաչեմ երեսանկեալ՝ նայէք ի մեր թշուառութեան, մեզ մի խնամք, մի մարդասիրական օգնութեան ձեռք կարկառէք, որ թողումք, գնամք այն հողին վրայ]՝ ուրկէ որ ելանք:

ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ԱԿՆԱԾ[ՈՒԹԵԱՄ]Բ ՄԱՏՁԻՄ ՀԱՄԲՈՅՐ ՈՐԴԻԱԿԱՆ՝
Ն[ՈՒԱՍՏ] Ծ[ԱՌԱՅ] ԳԱԶՊԱՐ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

1894, 15 թոստոս

ի Վ[ա]ղ[ա]րշ[ա]պատ

ՆՈՐԱԴԻ ԳԻՒՂ (ՎԵՐԻՆ ԲՈՒԼԱՆԸՔ)

(NURETTIN)

Նորադի բնակավայրի տեղագրությունը ե՛լ աղբիւրներում, ե՛լ Մ. Խրիմեան կաթողիկոսին ուղղուած նամակներում հակասական է⁷⁰¹: Արխիւում հանդիպել ենք երկու նամակի, որոնցից մէկը գրուած է Բուլանք գաւառի Նորադի⁷⁰², միւսը՝ Մանազկերտի Նորադին գիւղից⁷⁰³:

Մեզ հանդիպած միւս աղբիւրը Կ. Պոլսի Ս. Փրկիչ Ազգային հիւանդանոցի 1903 թ. «Ընդարձակ Օրացոյցն» է, որտեղ Բուլանք գաւառի եկեղեցիները բաժնում հանդիպում ենք Նորաշէն անունով գիւղ՝ Ս. Ստեփանոս եկեղեցով⁷⁰⁴: Հակուած ենք կարծելու, որ Նորաշէնը վաւերագրում մեզ հանդիպած Նորադին գիւղը կարող է լինել:

Կ. Սասունում⁷⁰⁵ եւ Թէոդիկի մօտ⁷⁰⁶ սակայն Նորադինը (Նորատին) ընդգրկուած է Մանազկերտի շրջանի մէջ:

Հիմք ընդունելով Խրիմեան կաթողիկոսին ուղղուած նամակը, ինչպէս նաեւ նոյնացնելով Նորադին/Նորաշէն գիւղերը, Բուլանք գաւառի մէջ ենք ներառում նաեւ Նորադին գիւղը, հաւանական համարելով, որ նոյն անունով գիւղեր եղել են երկու հարեւան գաւառներում էլ:

Ինչ խօսք, այս առումով չափազանց կարեւորում ենք տեղացիների վաւերագիր նամակները՝ ճշգրտելու համար վարչական առումով գիւղերի այս կամ այն գաւառին պատկանելու խնդիրը, եւ գիւղանունների ցանկերի առաւել ամբողջական եւ ստոյգ ներկայացնելու պահանջը, որն էլ սոյն հետազօտութեան մէջ մեր առջեւ դրուած գլխաւոր նպատակներից մէկն է եղել:

⁷⁰¹ Տե՛ս Հայաստանի եւ Հարակից շրջանների բառարան; Վերապրածների վկայություններ..., հտ. 2; **Բադալյան, Գ.**, Արեւմտյան Հայաստանի պատմաժողովրդագրական նկարագիրը Մեծ եղեռնի նախօրեին, մաս վեցերորդ; Բիթլիսի նահանգի հյուսիսային, արեւելյան եւ արեւմտյան գավառները, «Վէմ» համահայկական հանդես, Լ. (ԺԴ) տարի, թիւ 3 (55), հուլիս-սեպտեմբեր, 2016, հավելված, էջ XVIII; Պոլսանրգցի Կարապետ, «Համբաւաբեր», 1916 թ., հմր. 26:

⁷⁰² ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 101, վաւ. 244:

⁷⁰³ Նոյնի վաւ. 313:

⁷⁰⁴ «Ընդարձակ Օրացոյց» Սուրբ Փրկչեան Հիւանդանոցի Հայոց, տոմար, զանազան գիտելիքներ, վիճակագրական տեղեկութիւններ, Կ. Պոլիս, 1903, էջ 338:

⁷⁰⁵ Սասունի Կ., Պատմութիւն..., 2013, էջ 319:

⁷⁰⁶ Թէոդիկ, Գողգոթա, էջ 102:

Թիֆլիսի «Մշակ» թերթի փոխանցմամբ Առաջին աշխարհամարտից առաջ Բուլանըք գաւառի մաս կազմող Նորադին գիւղն ունէր 150 տուն հայ բնակիչ⁷⁰⁷: Հայոց մեծ եղեռնի ընթացքում այս գիւղից որեւէ հայ չի փրկուել⁷⁰⁸: Մենք ունենք միայն 3 որբի մասին տեղեկութիւն, որոնք հաստատուել են տարբեր ապաստարաններում: Այդ որբերն են. Զուլհակեան Ազատ՝ 5 տարեկան⁷⁰⁹, Զուլհակեան Սէյրան՝ 7 տարեկան⁷¹⁰, Զուլհակեան Սադաֆ՝ 12 տարեկան⁷¹¹:

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 101, վաւ. 244)

ԽՆԴԻՐ ՆՈՐԻՆ ՀԸՅՐԸՊԵՏԻ ՍՐԲԸՋԸՆ ԿԸԹՈՒՂԻԿՈՍԻՆ ԸՄՖՆԸՅՆ ՀԸՅՈՅ

Մենք ի ներքոյ էջմիածնու գաւառի Տոխս գիւղի բնակիչներս ունենք վերաբնակեալ **գաղտական** <գաղտական> հայ ի Բուլանուլս գաւառի Նորատին գիւղացի: Իսկ կան մի տուն եօթը նափար, որ լինում են//// Ու ունի **որդիկ**՝ երից տղայք ու երկու աղջիկ փոքր, եւ կինն վախճանեալ: Եւ ունի առաջի որդի վեց տարեկան: Կամի ամուսնացնէլ, որովհետեւ չի կարողանում կառավարվել՝ ըստ պատճառաւ **երէխաօյց** փոքրութեանը: Այլ կամի ամուսնանալ: Այդ մասին եւ կամին օգնութիւն ձեզանից, ինչպէս չքաւորութիւն ունէնալով կը խնդրէն ողորմութիւն՝ այլ համարեայ ազատել ամէնայն մի **ազտէցութիւնից**:

ԱՌ ՈՐ ՍՏՈՐԱԳՐԵՄ՝ ՍԱՐԳԻՍ ՆԻԿՈՂՈՍԵԱՆ,
ՏՈԽՍ ԳԻՒՂԱՅԻ

Ի [18]97 ամի, 4 Մարտի
Լեւոն Յակոբեան

⁷⁰⁷ Ասրպետ, Բուլանըկ, հմր. 213:

⁷⁰⁸ Նոյնի հմր. 214:

⁷⁰⁹ «Համբաւաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յաւելուած հմր. 25:

⁷¹⁰ Նոյն տեղում:

⁷¹¹ Նոյն տեղում:

(ՄՄ, ԽԿՖ, [թղթ. 102, վաւ. 591])

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԵՓԼՈՒԹԵԱՆ Ը[ՍՏՈՒԸ]ՆԸՆՏԻՐ ԿԼԹՈՒՂԱԿՈՍԻ
ԵՒ ՆԵՅՐԸԳՈՅՆ ՊԸՏՐԻԸՐԹԻ ԸՄ[ԵՆԸՅՆ] ՀԸՅՈՅ
Տ[ԵԱՌՆ] Տ[ԵԱՌՆ] ՄԿՐՏԻՉ ՀԸՅՐԻԿԻՆ
ՄՇՈՅ ՆԸՀԸՆԳԻ ԲՈՒԸՆՈՒԹԻ, ՆՈՐԸԳԻ ԳԻՂԸՅԻ ԳԷՈՐԳ
ԳԸՄՊԸՐԵԸՆԷ**

Աղերսանօք խնդիր

Վեհափա՛ն Տէր,

Անցեալ տարի մեր գիւղի մէջ մէկ թուրք հարիւրապետ պաշտօնեայ ի
զուր ամբաստանելով եղբօրս վրայ, բանտարկել տուաւ ամբողջ մէկ տարի:
Այժմ արձակուած, բայց կիսամեռ տանն ընկած է: Մեր գերդաստանը բոլո-
րովին թալանուելով յիշեալ թուրքի ձեռամբ, 23 հոգին այժմ թշուառ դրու-
թ[եան] կան:

Ուստի դիմելով յոտա Վեհ[ափառ] տէրութեանդ՝ աղաչում եմ եւ
խնդրում եմ գթութիւն եւ ողորմութիւն, որքանով կբարեհաճին Սուրբ
կամք Վեհափառութեանդ:

1894 ամի, 18, Փետրուարի

ի Վաղարշապատ

ՇԵԽ ՅԱԿՈՒԲ ԳԻՒՂ (ՎԵՐԻՆ ԲՈՒԼԱՆԸՔ)

(GÜLLÜOVA)

Շեխ Յաղուբ գիւղը հիմնադրուել էր մօտաւորապէս 1750-ական թուականներին, Բաղրկան Սաֆար անունով տիգրանակերտցի մի հայի կողմից: 25 ջրաղացներով չէն ու հարուստ մի գիւղ էր⁷¹², որոնք գիշերուզօր աշխատում էին Խաչի լճից հոսող քչփչան վտակով⁷¹³:

Ձուտ հայ բնակչութիւն ունեցող այս գիւղն ընկած էր Կոփի հարաւարեւելեան մասում՝ Խաչի լճի հիւսիսարեւելեան ափի մօտ, Կոր-ջուր կամ Քոռ-ջուր գետի աջ ափին:

Խրիմեան կաթողիկոսին ուղղուած նամակներում գաղթականներն իրենց գիւղն անուանել են Շէխ Եաղուպ, Շէյխեաղուպ, Շէխաղուբ, Շեխ Եաղուպ, Շաղուբ անուններով⁷¹⁴:

Իւլանդացի աշխարհագրագէտ Հ. Լինչն այս բնակավայրն անուանում է Շէյխ Յակուբ (Sheikh Yakub) եւ նկարագրում որպէս նախկինում բարեկեցիկ, հարուստ հայկական գիւղ, որ ցաւօք իր այցելութեան ընթացքին ծայրայեղ աղքատութեան մէջ էր⁷¹⁵:

1928ին Քեմալական Թուրքիայում բնակավայրն հաշուառուեց ու արձանագրուեց Շէյխ Եակուբ (Cheih Yakob) անունով⁷¹⁶: Ներկայումս ամբողջութեամբ հայաթափուած է եւ կոչւում է Գիւլլիւօվա (Güllüova)⁷¹⁷:

Նախքան Հայոց մեծ եղեռնը այստեղ գործում էին երկու եկեղեցիներ Ս. Աստուածածին եւ Ս. Գէորգ⁷¹⁸: Համաձայն Հայաստանի ազգային արխիւում պահուող նիւթերի, գիւղի եկեղեցին կոչուել է Ս. Թուխ Մանուկ, իսկ նախքան Հայոց մեծ եղեռնը տեղիս ծառայող հոգեւորականն էր Տէր Յովսէփը, իսկ Ս. Գէորգ եկեղեցու⁷¹⁹ ծառայող քահանան Տէր Դանիէլն էր, որը սպանուեց գաղթի ճանապարհին⁷²⁰:

⁷¹² Վերապրածների վկայություններ..., էջ 200–201:

⁷¹³ Բենսէ, Բուլանրիս կամ Հարֆ, էջ 25:

⁷¹⁴ ՄՄ, ԽԿՖ, թղթ. 103, վաւ. 97; ՄՄ, խկֆ, թղթ. 104, վաւ. 75:

⁷¹⁵ H. F. B. Lynch, Armenia, v. 2, էջ 344:

⁷¹⁶ Son Teşkilatı Mülkiyede Köylerimiz..., էջ 416:

⁷¹⁷ <https://nisanyanmap.com/?y=G%3C3%BCII%C3%BCova&lv=&t=&u=1&ua=5>

⁷¹⁸ <https://www.houshamadyan.org/>, Պուլանրիսի ֆազա, հեղ. Մարտիրոսեան Տ.:

⁷¹⁹ Վերապրածների վկայություններ..., էջ 200–201:

⁷²⁰ Նոյն տեղում, էջ 198–200:

Գիւղը հարուստ էր ե՛ւ նիւթապէս ե՛ւ հոգեւոր մշակոյթով: Աղութի Մեւքոն, Տէր Յովան, Տօնի Յակոբ, Տէր Վարդան, Տէր Ղազար, սրանք այն շեխաղուբցիներն էին, որոնց տներում պահւում էր ընտանեկան հնարժէք, ձեռագիր Աւետարաններ, որոնք բոլորն էլ այժմ կորսուած են համարւում⁷²¹:

Մշոյ Ս. Առաքելոց վանքի ձեռագրացոյցակի համաձայն Շեխ Յաղուբ գիւղն ունեցել է երկու ձեռագիր Աւետարան (1681 թ., 1750 թ.)⁷²²:

19-րդ դարի երկրորդ կէսից գիւղում գործել է 2 դպրոց:

Ջնայած Մ. Միրախորեանը գրում է, թէ տեղիս Աւետարանական համայնքի հետեւորդները մի քանի տուն էին, սակայն աղբիւրների, ինչպէս նաեւ Հայաստանի ազգային արխիւի նիւթերի համադրմամբ պէտք է նշենք, որ 1869–1870ին այստեղ հիմնուել էր ամերիկեան ներդրումով երկսեռ վարժարան⁷²³՝ հայ Աւետարանական եկեղեցու հետեւորդների համար⁷²⁴, որն ունէր 60 աշակերտ: Սա յստակ թիւ է Աւետարանական համայնքի հետեւորդների թուի ճշգրտման համար:

Տեղիս միւս դպրոցն ունէր 100 աշակերտ եւ երկու ուսուցիչ՝ տարեկան 50 օսմանեան ոսկի բիւջէով⁷²⁵:

1915ի յուլիս 28ին Միրզա բէկի որդի Մուսա բէկը, Միրզա աղայի որդի Խալըֆ աղան, Այազ բէկի որդի Եոսսուֆ բէկը եւ Դարա բէկի որդի Խալըտ բէկը առաջնորդում են քուրդ ամբոխին եւ համիդիէ զօրքին դէպի Շեխ Յաղուբ եւ Կոփ: Գիւղը հերոսաբար դիմադրում է՝ մէկ օրում, սակայն, տալով 120 զոհ: Ժողովուրդը նահանջում է դէպի Մանազկերտ՝ դէպի ռուսական զօրք: Վախը սրտում, սովահար մինչեւ Կովկաս հասնելու ճանապարհին են մնում 250 շեխաղուբցի⁷²⁶:

1895–96 թթ. Աբդուլ Համիդ II սուլթանի կազմակերպած կոտորածների ընթացքն ու հետեւանքները շարադրուած են շեխաղուբցիների՝ Խրիմեան կաթողիկոսին ուղղուած նամակներում: Դրանցում աննկարագրելի դաժան իրականութեան մէջ ապրելու, ընտանիք պահելու եւ զաւակներ մեծացնելու կամքն է. «Միւս կողմէն երեկ եղբօրս որդիէն նամակ առայ, որ կինը ձեռքէն առեր թըրքացրեր են: Ինքն ալ վիրաւոր, իր երեք որդիով եկած

⁷²¹ Վերապրածների վկայութիւններ..., էջ 198–200:

⁷²² Մուրատեան Ս. Ա., Մարախրոսեան Ն., Յուցակ Ձեռագրաց..., էջ 220:

⁷²³ Esenkal Ebru, Yabancı Ülkeler Tarafından Osmanlı Coğrafyasında Açılan Okullar, 2007, էջ 18:

⁷²⁴ Վերապրածների վկայութիւններ..., էջ 198–200:

⁷²⁵ Նոյն տեղում:

⁷²⁶ Նոյն տեղում, էջ 200–201:

ինկած է Կարսի Փալատրուան գիւղ եւ ինձ իմաց է տուած, որ շուտով հասնիմ, տեսնիւք ինչպէս պիտի լինի մեր ճար...»⁷²⁷:

Մեծ եղեռնից առաջ Կ. Պոլսոյ հայոց պատրիարքարանի կազմած տեղեկագրերի համաձայն Շեխ Յաղուբ գիւղում բնակւում էր 1200 անձ⁷²⁸ կամ 200 տուն հայ⁷²⁹: Ս. Կարայեանի կազմած ցուցակի համաձայն 1914ի դրութեամբ Շեխաղուբ գիւղն ունէր 200 հայ ընտանիք՝ 1.200 բնակչով⁷³⁰:

Թիֆլիսի «Նպաստամատոյց» ընկերութեան որբանոցի փախստական հայ որբերի մէջ կային շեխաղուբցի մի քանի որբ. Բաղդասարեան Արմենուհի՝ 12 տարեկան⁷³¹, Բաղդասարեան Գեղանոյ՝ 8 տարեկան⁷³², Եւնիկէ՝ 12 տարեկան⁷³³, Սապրօ՝ 11 տարեկան⁷³⁴, Յովհաննիսեան Ազիզ՝ 8 տարեկան⁷³⁵, Գալոյեան Մուշեղ՝ 10 տարեկան⁷³⁶, Մանուկեան Անգին՝ 10 տարեկան⁷³⁷, Մանուկեան Յովհաննէս՝ 8 տարեկան⁷³⁸, Մուրադեան Մխիթար՝ 14 տարեկան, Մուրադեան Ազնիւ՝ 16 տարեկան, Մուրադեան Զոհրաբ՝ 6 տարեկան, Մուրադեան Յովհաննէս՝ 1 տարեկան⁷³⁹ եւ այլք:

Շեխաղուբցիներին փրկուածները հաստատուել են էջմիածնի շրջակայ գիւղերում⁷⁴⁰, Դաշբուռում, Դարաչիչակում (Ծաղկածոր) եւ Աղբաբայում⁷⁴¹, Ալէքսանդրապոլում, Բամբակաձորում եւ այլուր:

⁷²⁷ ՄՄ, ԽԼՖ, թղթ. 104, վաւ. 74:

⁷²⁸ Kévorkian R., The Armenian Genocide, A Complete History..., էջ 350:

⁷²⁹ Թէոդիկ, Գողգոթա, էջ 100:

⁷³⁰ Karayan S. Y., M. D., Armenians in Ottoman Turkey, էջ 195:

⁷³¹ «Համբարաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յուլիոսի 19:

⁷³² Նոյն տեղում:

⁷³³ Նոյն տեղում:

⁷³⁴ Նոյն տեղում:

⁷³⁵ Նոյնի Յուլի. հմր. 23:

⁷³⁶ Նոյնի Յուլի. հմր. 26:

⁷³⁷ Նոյն տեղում:

⁷³⁸ Նոյն տեղում:

⁷³⁹ Նոյն տեղում:

⁷⁴⁰ Վերապրածների վկայություններ..., էջ 198–200:

⁷⁴¹ Ամասիան Կարսի մարզից Հայաստանին մնացած միակ մասն է:

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԷՓԵՈՒԹԵԱՆ Տ[ԵԱՌՆ] Տ[ԵԱՌՆ] ՄԿՐՏԻՉ
ՍՐԲԸՋՆԸԳՈՅՆ ԿԼԹՈՂԻԿՈՍԻ ԸՄԵՆԵՅՆ ՀԸՅՈՅ**

Ի ՍԸՀԵԿ ՔԸՀԸՆԵՆՅԷ ՊՕՂՕՍԵԱՆ

Ամենախոնարհ խնդիր

Վեհ[ափա՛ռ] Սրբազնագո՛յն Հայրիկ,

Նուստս՝ բնիկ Մշոյ Պուլանըգ գաւառի Շէյխեաղուպ գիւղէն եմ: Ես տասներկու տարիէ հետէ, ընտանեօք գաղթած, կը բնակէի ի Խաստուր գիւղն Բագրեւանդայ: Սակայն անդ չկարենալով տասն հոգիէ բաղկացած ընտանեացս օրական ապրուստն հոգալ, դառն աղքատութենէ ստիպեալ, իբր երկու ամիս առաջ փոխադրուեցայ ի Պայպուրտ գիւղն Կարուց:

Հա՛յր Վեհափառ, իմացայ հաստատապէս եւ անձամբ իսկ գնացի, տեսայ, որ Կարուց վիճակի Սոկիթու եւ Զորղան հայ գիւղօրայք չունին քահանայ: Այնպէս որ, եկեղեցիք փակ մնացեր են, եւ մերձակայ Բայխարայ գիւղի միակ քահանայի ձեռամբ կը հովուին: Յիշեալ անքահանայ գիւղօրէից ժողովուրդք սիրով ընդունեցին զիս իրենց մէջ մնալու եւ քահանայագործելու, բայց Կարուց Արթ[անապատիւ] յաջորդն եւ Հոգեւոր կառավարութիւնն չհաւանեցան եւ առաջարկեցին ինձ դիմել Ձեր Վեհափառութեան եւ հրամանագիր ստանալ:

Ուստի կը խնդրեմ Ձեր Հայրութիւնէն, որ գթալով ընտանեացս դառն եւ չքաւոր վիճակին վրայ՝ գէթ մինչ ի գարուն նոյն գիւղօրէից միոյն մէջ քահանայագործելու համար հարկաւոր հրամանն բարեհաճիք շնորհ բերել:

Մատչելով ի համբոյր սուրբ Աջոյն Ա[ստուա]ծարեալ Հօրդ հասարակաց:

ՊԱՏԻՒ ՈՒՆԻՄ ՄՆԱԼ ԅԱԻՏՏ ՄԵԾԻ ՎԵՀԱՓԱՌՈՒԹ[ԵԱՆ]

ՁԵՐՈՒՄ Խ[ՈՆԱՐՀ] ՈՐԴԻ

1894, Դեկտ[ե]մ[բերի] 11

Ի Ս[ուրբ] էջմիածին

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 104, վաւ. 49)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԷՓԼՈՒԹԵԼՆ Տ[ԵԼՈՒՆ] Տ[ԵԼՈՒՆ] ՄԿՐՏՁԻ
ՍՐԲԸՆԵԳՈՅՆ ԿԵԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԵՒ ԿԵՅՐԵԳՈՅՆ ՊԵՏՐՈՒԼՐԳԻ
ԵՄ[ԵՆԵՅՆ] ՀԵՅՈՅ**

**ՊՈԿԼՆՈՒԹԻ ՇԵԽԱՂՈՒԹ ԳԻՒՂԵՅԻ ՎԵՐԳԵՆ ՍԻՄՕՆԵԼՆԻՅ
(ՌԵԸՕ ՄԻԷԻ ԵՂԲՕՐՈՐԴԻՆ)**

Խոնարհաբար խնդիր

Վեհափա՛ռ Տէր,

Հրամանաւ Սուրբ Հօրդ Ալիբեկլու գիւղի հասարակութիւնն իմ գերդաստանս ընդունեց անցեալ սեպտեմբերի 21ին եւ մինչ այսօր մեզ կապահաւնեն: Նոյն ամսում կինս որդէծնութեան պատճառաւ մահացաւ:

Այն օրից ես ոչ մի աշխատանքի չեմ կարողանում գնալ: Երեք որդոյս մատաղահաս լինելու պատճառաւ մայրակորոյս որդիքս ինձ փոխանակ մօր կսիրեն եւ մէկ ըսպէ ինձնէ չէն բաժնուի, որ աշխատանքի գնալով մերկութիւններս կարողանամ ծածկել:

Ուստի համբուրելով Ս[ուրբ] Ոտքդ կաղաչեմ, որ օգնես թշուառներիս:

ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ՈՐԴԻՒՄ ՎԱՐԴԱՆ ՍԻՄՕՆԵԱՆ

ի 10ն Ապրիլի, 1896 ամի

ՅԱԼԻԲԵԿԼՈՒ

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 104, վաւ. 74)

**ՆՈՐԻՆ ՕԾՈՒԹԵԼՆ Ս[Ր]ԲԸՆԵԳՈՅՆ ԿԵԹՈՒՂԻԿՈՍԻ
ԵՄ[ԵՆԵՅՆ] ՀԵՅՈՅ Տ[ԵԼՈՒՆ] Տ[ԵԼՈՒՆ] ՄԿՐՏՁԻ**

**ՊՈԿԼՆԵԼՈՒ ՇԵԽ ԵԼՂՈՒՊ ԳԻՒՂԵՅԻ
Մ[Ե]ՀՏ[ԵՍ]Ի ԵՐԲ[Ե]ՀԵՄ ՄԵՐԳԵՐԵՆՅԷ**

Խոնարհական խնդիր

Վեհափա՛ռ Հայրիկ,

Այս երեք անգամ կը լինի, որ խնդրազրուս ոտէդ կը համբուրեմ, բայց չստացայ մի պատասխան: Այս երեք շաբաթէն աւելի է, որ կսպասեմ տեղս:

Շորէս ծախեցի՝ կերայ: Պատերի տակեր եւ վանքի դռներ պառկուկ՝ կսպասեմ: Ոտքիս չարուկս վերջացաւ, աչքս վեհարանիդ պաղուհան միշտ կը նայի, բայց բան մը չեմ լսեր:

Միւս կողմէն երեկ եղբօրս որդիէն նամակ առայ, որ կինը ձեռքէն առեր՝ թըրքացրեր են: Ինքն ալ վիրաւոր իր երեք որդիով եկած ինկած է Կարսի Փալտրուան գիւղ, եւ ինձ իմաց է տուած, որ շուտով հասնիմ, տեսնենք ինչպէ՞ս պիտի լինի մեր ճար:

Վեհ[ափա՛ւ] Տէր, ի սէր Աստուծոյ, մի այցելութիւն, մի ճար արէք թշուառ ծերոյս, որ գնամ... :

*ՄՆԱՄ ԶԵՐԴ ՀԱՅՐԱԿԱՆ ԿԵՆԱՅ ԱՂՕԹՈՂ ԵՒ Խ[ՈՆԱՐՀ] Ծ[ԱՌԱՅ]՝
Մ[ԱՀՏԵՍԻ] ԱԲՐԱՀԱՄ Մ[Ա]ՐԳ[Ա]ՐԵ[Ա]Ն*

1896, Մայիս 26

Ի Վ[ա]ղ[ա]րշապ[ա]տ

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 104, վաւ. 75)

**ՆՈՐԻՆ ՕԾՈՒԹԵԱՆ Ս[Ր]ԲԸԶՆԸԳՈՅՆ ԿԸԹՈՒՂԻԿՈՍԻ
ԼՄ[ԵՆԵՅՆ] ՀՅՈՅ Տ[ԵԼՈՒՆ] Տ[ԵԼՈՒՆ] ՄԿՐՏԶԻ
ՊՈՒԼԸՆԻԻ ՀԵԽԵԸՂՈՒՊ ԳԻՒՂԸՅԻ**

Խոնարհաբար խնդիր

Պաշտե՛լի Հայրիկ,

Բաւական ժամանակ է տեղս եմ եկած, բայց ուր որ գնացի ձախորդութիւն, հիւանդութիւն, թշուառութիւն զիս հալածեց: Եւ ահա վեց ամսեայ հիւանդութենէն նոր ոտք ելած կը շարժեմ՝ սոված եւ թափառական: Ունէի մի քանի կոպեկ ձեռիս այն ալ անցեալները գողացան եւ կը տեսնեմ ոչ մի գործի չեմ պէտք գալի, զի աչքերս կը մթագնին, ոտներս կը դողայ եւ ուր գնալս բնաւ չը գիտեմ:

Վեհ[ափա՛ւ] Տէր, այս տեսակ մի նեղութեան մէջ եմ, մի բարերար չունիմ ծերութեան հասակիս մէջ. ամէն թշուառութիւն զիս պատեց: Այսպէս ամեն բանի կարօտ մնացած եմ: Կը գնամ մինչ վանքի խոհարանի դուռը՝ կերակուրների հոտով կշտացած՝ ետ կը դառնամ:

Ահա ծերութեանս մէջ պատահած անտէր վիճակիս դրութիւն մը, որ այն աստիճան հասցրեց ինձ: Ի՞նչ լաւ կը լինէր, եթէ հասնէր ինձ մահ եւ ազատէր...

Ուստի կաղաչեմ Ձերին Վեհափառութեան՝ ինձ մի շնորհ, մի օգնութեան ձեռք մեկնէք այս նեղ ժամուս, որ երկինք Ա[ստուա]ծ եւ յերկրի՝ Ձերդ Վեհափառութեանն եմ յուսացեր, եկեր եմ:

*ՈՐՈՎ ՄՆԱՄ ԸՆԴՄԻՇՏ ՁԵՐԴ ԱՆԳԻՆ ԿԵՆԱՅ ԵՐԿԱՐՈՒԹԵԱՆ ԱՂՕԹԱՐԱՐ
ԵՒ ՇՆՈՐՀԱՅ ՍՊԱՍՈՂ՝ ՄՇԵՑԻ ԱԲՐԱՀԱՄ ՄԱՐԳԱՐԵՆՑ*

1896, Մայիս 11

ի Վաղարշապատ

ՇԻՐՎԱՆՇԵՆԻ ԳԻՒՂ (ՎԵՐԻՆ ԲՈՒԼԱՆԸՔ)

(ADIVAR)

Շիրվանշեխ հայաբնակ գիւղն ընկած էր Կոփից տասնհինգ կմ դէպի հիւսիս-արեւմուտք: Արածանի եւ Խնուս գետերի միացման գօտում գըտնուելու շնորհիւ գիւղն ունէր կանաչ ու փարթամ բուսականութիւն: Տարբեր ուսումնասիրողների եւ բնիկ շիրվանշեխցիների վկայմամբ բնակավայրը Բուլանըք հարթավայրի ամենամեծ եւ հայաշատ գիւղերից էր, որն ունէր Ս. Աստուածածին եւ Ս. Յակոբ անուններով երկու գողտրիկ սրբավայրեր⁷⁴²: Մշոյ Ս. Առաքելոց վանքի ձեռագրացուցակի համաձայն Շիրվանշեխ գիւղում եղել է երեք ձեռագիր Աւետարան (1471 թ., 1509 թ., 1566 թ.) եւ մէկ ձեռագիր Շարակնոց (1606)⁷⁴³:

Գարեգին վրդ. Սրուանձտեանցի ջանքերով 1871ին այստեղ բացուել էր դպրոց, որն ունէր 50 աշակերտ եւ մէկ ուսուցիչ՝ Յովակիմ Աստուածատուրեան⁷⁴⁴: Մեծ եղեռնից առաջ գիւղում կար գիւղական համայնքի ծախսերով պահուող 90 աշակերտանոց մէկ դպրոց⁷⁴⁵:

1915 թ. գիւղի ծխատէր քահանան էր տէր Միքայէլ Տէր Սամուէլեանը, որ հետագայում ապաստանել էր Արագզեղ (Կարսի մարզ) գիւղում⁷⁴⁶:

Հայաստանի ազգային արխիւում պահուող Շիրվանշեխի ծխատէր քահանայի վկայութեան համաձայն Մեծ եղեռնից առաջ իր հովուութեան ներքոյ կար 180 տուն հայ՝ 2000 շունչ ազգաբնակչութեամբ⁷⁴⁷: Նոյն քահանայի ձեռամբ փրկուել եւ Արեւելահայաստան է տեղափոխուել գիւղի ձեռագիր «Ծաղիկ» կոչուող Աւետարանը⁷⁴⁸:

1912ին Կ. Պոլսոյ հայոց պատրիարքարանի կազմած տեղեկագրերի համաձայն Շիրվանշեխ գիւղում բնակուում էր 1300 անձ⁷⁴⁹ կամ 150 տուն հայ⁷⁵⁰: Ս. Կարայեանի կազմած ցուցակի համաձայն 1914ի դրութեամբ Շիրվանշեխ գիւղն ունէր 150 հայ ընտանիք՝ 1.050 բնակչով⁷⁵¹:

⁷⁴² Վերապրածների վկայություններ..., էջ 201–203:

⁷⁴³ Մուրատեան Ս. Ա., Մարտիրոսեան Ն., Ցուցակ Ձեռագրաց..., էջ 220:

⁷⁴⁴ Սասունի Կ., Պատմություն..., 2013, էջ 247:

⁷⁴⁵ Վերապրածների վկայություններ..., էջ 201–203:

⁷⁴⁶ Նոյն տեղում, էջ 206–208:

⁷⁴⁷ Նոյն տեղում:

⁷⁴⁸ Նոյն տեղում:

⁷⁴⁹ Kévorkian R., The Armenian Genocide, A Complete History..., էջ 350:

⁷⁵⁰ Թէղիկ, Գողգոթա, էջ 100:

⁷⁵¹ Karayan S. Y., M. D., Armenians in Ottoman Turkey, էջ 195:

Մկրտիչ Ա. Խրիմեան կաթողիկոսի ֆոնդի նամակներում բնիկ շիրվան-
շեխներն իրենց գիւղն անուանել են Շիրվանշէխ, Շիրվանշէյխ, Շէրվան-
Շէխ անուններով: Այլ աղբիւրներում յանդիպել ենք նաեւ Շէյվանշէյխ
տարբերակի⁷⁵²:

1914ի ռազմական քարտէզներում գիւղն արձանագրուել է Շիրվան-
շէյխ (Sirvanşeyh) անունով⁷⁵³: Այսօր այս բնակավայրը հայաթափուած է եւ
կոչւում է Ադըվար (Adivar)⁷⁵⁴:

1914ից սկսած գիւղից պարբերաբար գինուորագրութեան պատրուա-
կով սկսում են տեղահանել տղամարդկանց: Ապա օրինական ու ոչ օրինա-
կան հարկահաւաքութեամբ հարստահարում ու թալանում են գիւղացիու-
թեանը: Քիչ աւելի ուշ՝ ռուսական զօրքի կողմից Ալաշկերտի գրաւումին
յաջորդում է Ալաշկերտի՝ 50 տուն իսլամ գաղթականութեան վերաբնակե-
ցումը Շիրվանշէխ գիւղում⁷⁵⁵:

Շիրվանշէխ գիւղի հայ բնակչութեան կոտորածը սկսուեց 1915 թ. ապ-
րիլի 27ին: Ռուսական զօրքի յաղթանակով պայմանաւորուած թուրքական
համիդէ հեծելազունը դիմում է փախուստի: Նահանջի ճանապարհին
նրանք մտնում են Շիրվանշէխ գիւղ, թալանում այն ու սպանում բնակչու-
թեանը: Նրանց է միանում նաեւ Ալաշկերտում տեղակայւած 85 տուն մու-
հաջիր բնակչութիւնը: Տեսնելով այս արհաւիրքը՝ Շիրվանշէխի բնակչու-
թիւնը Համզաշէխի հայութեան հետ փախուստի է դիմում դէպի մօտակայ
Սիմօ կոչուած չերքէզական գիւղ՝ յոյս ունենալով այնտեղ որոշ ժամանակ
ապաստան գտնել եւ անցնել Մանազկերտ⁷⁵⁶:

Ականատեսը պատմում է, որ չերքէզները օգնել են իրենց դրացի հա-
յերին, սակայն կառավարութիւնը այդ իմանալով, Լիզից անմիջապէս այն-
տեղ է ուղարկում մի գունդ ոստիկան՝ հայերին հաւաքելու եւ կառավա-
րութեանը յանձնելու խիստ կարդագրութեամբ⁷⁵⁷:

Հայերի խումբը, որ բերուեց Սիմօ գիւղից, կոտորուում է Քարաաղըլ
գիւղում՝ Արածանիի կամրջի վրայ: Ականատեսի վկայութեամբ այդ օրը

⁷⁵² «Համբաւաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յաւելուած հմր. 26:

⁷⁵³ Erkân-i Harbiye-i Umumiye...:

⁷⁵⁴ <https://nisanyanmap.com/?y=Ad%C4%B1var&lv=&t=Bulan%C4%B1k&u=1&ua=5>

⁷⁵⁵ Վերապրածների վկայություններ..., էջ 204–205:

⁷⁵⁶ Աւմեմակ, Շերվանշէխի կոտորածը, «Համբաւաբեր», 1917 թ., հմր. 17, էջ 406–407; տե՛ս նաեւ
Մովսէսեան Ս., Պոլսանդգի կոտորածն ու գաղթը, «Աշխատանք», 1916 թ., հմր. 26, էջ 1–2:

⁷⁵⁷ Աւմեմակ, Շերվանշէխի կոտորածը, «Համբաւաբեր», 1917 թ., հմր. 17, էջ 406–407:

սպանուել է Շիրվանշեխ եւ Համզաշեխ գիւղերի շուրջ 400 տղամարդ, իսկ կանայք ու աղջիկները մեծ մասամբ գերուել են⁷⁵⁸:

Այս գիւղից փրկուածները թիւը կազմում է մօտ 200 մարդ, որոնք բնակութիւն են հաստատել Ալէքսանդրապոլ, Արազ (Կարսի մարզ), Ճալէն, Բաբրուլու (Ալէքսանդրապոլի գաւառ) գիւղերում: 1916ի ապրիլին մի խումբ հայեր որոշում են վերադառնալ եւ փնտրել իրենց կորած հարազատներին: Վերադարձողները գտնում են իրենց քոյրերին եւ դուստրերին՝ քուրդ եւ թուրք ընտանիքներում՝ իսլամացած: Սակայն նրանց վերադարձնել երբեք այլեւս չի յաջողում⁷⁵⁹:

Յեղասպանութեան ընթացքում Շիրվանշեխ գիւղից որբերի մի խումբ է փրկուել, որոնք հաստատուել են այլեւայլ ապաստարաններում: Այդ որբերն են. Վարդանեան Փէփօն՝ 18 տարեկան, Վարդանեան Նանօն՝ 16 տարեկան, Վարդանեան Զանանը՝ 15 տարեկան, Վարդանեան Սամուէլը՝ 6 տարեկան⁷⁶⁰, Մանուկեան Հայկը՝ 7 տարեկան. Մանուկեան Հրաչեայն՝ 5 տարեկան⁷⁶¹, Յարթինեան Զիջօն՝ 17 տարեկան, Յարթինեան Զանօն՝ 12 տարեկան⁷⁶², Վարդանեան Ալմաստն՝ 11 տարեկան⁷⁶³:

Խրիմեանի Ֆոնդում պահուող վաւերագրերում շիրվանշեխցիների պարզ ու բարբառախառն խօսքն է, Աբդուլ Համիդ II սուլթանի կազմակերպած ջարդերի ու զրկանքների հետեւանքները՝ հայրենազրկման ու որդեզրկման ցաւը:

⁷⁵⁸ Աւմեմակ, *Շիրվանշեխի կոտորածը*, «Համբաւբեր», 1917 թ., հմր. 17, էջ 406–407:

⁷⁵⁹ Վերապրածների վկայություններ..., էջ 206:

⁷⁶⁰ «Համբաւբեր», թերթ, 1916 թ., Յաւելուած հմր. 26:

⁷⁶¹ Նոյնի Յաւել. հմր. 27:

⁷⁶² Նոյն տեղում:

⁷⁶³ Նոյնի Յաւել. հմր. 45:

ՇԵՐՎԱՆՇԵԽՅԻ ՆԱՏՈՅԻ ՄՈՐ ԵՐԳԸ

Ի՞մ նատուս էր Շերվանշեխյի
Երեք ամիս ֆէրար էր մնացի,
Որ մըն ալ մոռցեր ելեր դացի.
Օ՛յ օ՛յ օ՛յ, կաքաւ նատուս:

Կրակ բնկաւ դոմեր վառան,
Կաքաւ նատուս մէջէն թռաւ.
Օ՛յ օ՛յ օ՛յ կաքաւ նատուս:

Քրդեր եկան աղբրութենով,
Ղնատոն բրոնին խարնութենով.
Օ՛յ օ՛յ օ՛յ կաքաւ նատուս:

Քրդեր եկան քրիվաութենով,
Ղնատոն սպաննին դուշմնութենով.
Օ՛յ օ՛յ օ՛յ կաքաւ նատուս:

Մայրիկ նրսակը թունտրայ չբրթին,
Հայրիկ նրսակը չէմքի մբրթին
Քրդեր բրոնին Ղնատոն բրթին,
Օ՛յ օ՛յ օ՛յ կաքաւ նատուս:

Ի՞մ նատուս էր ալաշ մալաշ,
Մըր արտու մէջ փրոին զիւր լաշ.
Օ՛յ օ՛յ օ՛յ, կաքաւ նատուս:

Հաւաքեց՝ Լ. ՊՕՂՈՍԵԱՆ

Կարապետեան Ք., Երզարան «Տարօն», Տարօնի անցեալ
բանաստեղծութիւնները, հերոսներու նկարները եւ ժողովրդական անտիպ
երգերը, ինչպէս նաեւ սիրերգեր եւ պարերգեր, 1930, էջ 95:

(ՄՄ, ԽԿՖ, ԹղԹ. 101, վաւ. 543)

**ՎԷՀԱՓԸՌ ՀԱՅՐԻԿ,
ԸՄԵՆԵԸՆ ՀԱՅՈՅ ՏԵԼՈՒՆ ՏԵԼՈՒՆ ՄԿՐՏԻՉ ԿԼՏՈՒՂԻԿՈՍ
ԽՆԹԻՐՔ**

ՍԻՄՐՆ ՍԵԽԵԿՈՎ, ԲԼԸՆՈՒԹՅՈՒ ՇԻՐՎԸՆՇԻՄՈՒ ԳԻՒՂԻՅ

Իմ ջոջ տղեն գնացել է Թիֆլիզ: Այնտեղ մեռել է: Ես մնացել եմ անտէր-անտիրական: Իմ տղէքս մնացեր են անտեր 6 **Ջանով**: Ես **օղլուշաղ**⁷⁶⁴ չունիմ իմ վրեւ հոգայ: Ես այստեղ մնացել եմ խեղճ, **մօլօր**: Ես այստեղ հաց ցրվելուն հոս չեմ եղել: Կը խնդրեմ Հայրի՛կ, քեզանի<ի>ց Քո անտեր մնացա՞յ զաւակներին շնօր[հ]ես ինչ որ քո սրտիցդ կանցնի:

ՎԷՀԱՓԸՌ ՀԱՅՐԻԿ՝ ԱՄԵՆ<ե>ԱՆ ՀԱՅՈՅ

(ՄՄ, ԽԿՖ, ԹղԹ. 103, վաւ. 38)

**ՆՈՐԻՆ ՍՐԲՈՅ ՕԾՈՒԹԵԸՆ ՎԷՀԱՓԸՌ ՀԱՅՐԸՊԵՏԻ
ԸՄԵՆԵՅՆ ՀԱՅՈՅ**

ՅԸԿՈՒ ՄԻՆԸՍԵԸՆԻ ԽՈՆԸՐՀ ԽՆԳԻՐՆ Է

Ձեր ամենախոնարհ ծառա<յ>ն Բուլանդի Շիրվանշէյիս գիւղի բնակիչներէն Յակոբ Մինասեանս, հայրենիքէս Կարս գաղթելով, տարի ու կէս է, որ կը բնակիմ Բաղդադ գիւղը: Ունիմ երկու որդի, որք Տփիսիս կը գտնուին այժմ, բայց հազիւ կրունան իւրեանց օրապահիկը ճարել, իսկ ես, այժմ մարմնով խիստ տկար լինելով, անկարող եմ հոգալ տասն եւ երկու հոգիէ բաղկացած թշուառ ընտանիքս:

Ա՛րդ, գիմելով Ձերդ Վեհափառութեան՝ պաղատանօք, սոյն արգահատելի վիճակիս սփոփում մը կը խնդրեմ: Հայրենիք վերադառնալու միակ յոյս թողած եմ Ձեր բազմագուլթ կարեկցութեան:

ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ԾԱՌԱՅ՝ ՅԱԿՈԲ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

1895 Յուլիս 24

ի Ս[ուրբ] էջմիածին

⁷⁶⁴ կին, ընտանիք

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 104, վաւ. 24)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԵՓԼՈՒԹԵԱՆ Ս[Ր]ԲԸՋՆԵԳՈՅՆ ԿԵԹՈՒՂԻԿՈՍԻ
ԵՒ ՊԵՏՈՒԿԱՆ ՀԱՅՐԵՊԵՏԻ ԸՄ[ԵՆԵՅՆ] ՀԱՅՈՅ
Տ[ԵԼՈՒՆ] Տ[ԵԼՈՒՆ] ՄԿՐՏԶԻ**

**ՄՇՈՒ ՊՈՒԼԵՆՈՒ ՇԷՐՎԵՆ-ՇԷՐ ԳԻՒՂԻ ԳԵՂԹԵԱՆ
ՆՈՒՊՕ ՄԿՈՏԵՉԵՆՅԷ ԵՒ ԵՐԿՈՒ ՈՐԲ ՊԵՏԱՆԻՆԵՐԷ՝
ՄԵՆՈՒԿ ՅՈՎՀԵՆՆԷՍԵԱՆ [Է], ՄԿՐՏԻՉ ԴԸՋԵՐԵՆՅԷ**

Ամենախոնարհ խնդիր

Վեհափա՛ռ Հայրիկ,

Խոնարհ աղախինդ երկու տող խնդրագրովս կը դիմեմ Վեհափառութեանցդ ոտք եւ կաղաչեմ լալով, ինձ՝ նուաստիս, մի օգնութիւն տւէ՞ք, զի ոչ թէ ես միայն եմ, այլեւ ունիմ գիւղը ու թ ընտանիք եւս, որ Հիմամ-Շահ-լու⁷⁶⁵ կը սպասին, որոց յոյսը միմիայն յԱ[ստու]ծոյ եւ ի Ձերին Վեհափառութեան վր[այ] են դրեր: Զի ամէն ժամ Ձերին քաղցր կենաց երկարութեան կաղօթեն ընդմիշտ:

Նմանապէս վերեւ յիշած երկու որբեր, որ միոյն աչքերը վատատես է, եւ ունի հինգ ընտանիք, իսկ փոքր «Մկրտիչ»՝ ունի չորս: Եւ այս պահուս մեր բոլոր գերիները յիշեալ գիւղի մէջ ծրարուած մնացած են: Ամէն բանի կարօտ: Վասնզի այն տեսակ թշուառութեան մէջ եմք, որ բնաւ վերջ չունի...

Ուստի կաղաչեմք Վեհ[ափա՛ռ] Տէր, մեր սոյն թշուառ գերիներուն վր[այ] մի մարգասիրական ակնարկ մ'դարձրէ՞ք, որ ապրիմք, ապա թէ ոչ՝ մեռած եմք արդէն: Մնամք Ձերին Վեհութեան անգին կենաց աղօթարար:

ԽՈՆԱՐՀ ԱՂԱԽԻՆ՝ ՆՈՒՊԱՐ ԵՒ ԵՐԿՈՒ ՈՐԲԵՐ

22ն Փետր[ուար], 1896

ի Վ[ա]ղ[ա]րշ[ա]պ[ա]տ

⁷⁶⁵ Իմամշանլու՝ գիւղ Այրարատի Ոստան (Էջմիածին) գաւառում, **Էփրիկեան Ս.**, Բնաշխարհիկ Բառարան, հտ. Բ., էջ 68: 1935ից կոչում է Մխչեան:

ՊԱԳՐԱՆ ԳԻՒՂ

(NURETTİN)

Մկրտիչ Ա. Խրիմեան կաթողիկոսի Փոնդուս գտնուել է մէկ վաւերագիր՝ գրուած Բուլանք գաւառի Պագրան անունով գիւղից: Առաջին համաշխարհային պատերազմից առաջ Կայսերական Գերմանիան մեծ աշխատանք էր կատարում աշխարհագրական այն շրջաններում, որտեղ նպատակ ունէր ծաւալուելու հնարաւոր պատերազմի ընթացքում: Մասնագէտները լրջօրէն սկսեցին ուսումնասիրել Օսմանեան կայսրութեան տարածքը եւ մանրամասնօրէն այն քարտէզագրեցին: Նմանատիպ աշխատանքներ էր իրականացնում նաեւ Յարական Ռուսաստանը եւ Օսմանեան Թուրքիան:

Ահա այդ նպատակով պատրաստուած գերմանական ռազմական քարտէզում Բուլանք գաւառի Լաթար (էլմաքայա) գիւղից 1.6 կմ դէպի հիւսիս-արեւելք նշուած է Բեքիրան/Bekiran անունով մի բնակավայր: Որեւէ հեղինակի մօտ առայժմ մենք չենք հանդիպել Բուլանք գաւառի մէջ ընդգրկուած Պագրան կամ Բեքիրան անունով գիւղի, փոխարէնը՝ տարբեր հեղինակների մօտ հանդիպում ենք Բագրան ձեւով նշուած մի գիւղանուն, այն էլ՝ ընդգրկուած Մանագլերտ գաւառի սահմաններից ներս:

Ինչ վերաբերում է Բագրան կամ Բագարան կոչուող բնակավայրին, հայ մատենագրութեան մէջ ունենք տեղագրութեան երկու նկարագրութիւն. Առաջինը Բագրան կամ Բագարան ձեւով, որը կառուցուել էր Երւանդաշատ քաղաքից դէպի հիւսիս, Ախուրեան գետի վրայ՝ իբրեւ թագաւորանիստ⁷⁶⁶ քաղաք:

Երկրորդ Բագարանի մասին Մովսէս Խորենացին նշում է Միւս Բագարան ձեւով՝ տեղագրելով այն Կոգովիտ գաւառում⁷⁶⁷:

Մենք հակուած ենք նոյնացնելու Մկրտիչ Ա. Խրիմեանին ուղղուած նամակում եղած Պագրան գիւղը վերը տեղադրուած քարտէզի Բեքիրան/Bekiran բնակավայրի հետ: Ինչպէս երեւում է այս քարտէզից Պագրան գիւղը Մանագլերտի սահմանից դուրս է: Այն ընկած է Եկմալ եւ Լաթար գիւղերի միջեւ: Որոշ աղբիւրների համաձայն Եկմալ գիւղը եւս ընդգրկուած

⁷⁶⁶ Բագարանը յիշատակուած է երբեմն Բաղափ, երբեմն՝ թագաւորանիստ Բաղափ, երբեմն Կաան, երբեմն էլ Բաղափազիւղ, տե՛ս **Ինճիճեան Ղ.**, Ստորագրութիւն, 1822, էջ 394–395:

⁷⁶⁷ Բագարանի տեղագրութեան մանրամասն ֆնոտիւնը դուրս է սոյն ուսումնասիրութեան սահմաններից:

է Բուլանըք գաւառի կազմում⁷⁶⁸: Խրիմեանին ուղղուած նամակների մէջ եկմալը որպէս Բուլանըքին պատկանող գիւղ առայժմ որեւէ վաւերագիր չենք գտել: Ուստի գերծ կմնանք եկմալ գիւղի մասին որեւէ դիտարկում կատարելուց: Սակայն յստակ է, որ ո՛չ եկմալը եւ ոչ էլ Բեքիրան/Պագրանը ընդգրկուած չեն Մանազկերտի գաւառի մէջ:

Պագրան (Բագրան, Բաքերան, Փեգրան) գիւղը ներկայումս Համապատասխանում է Նուրեթթին գիւղին:

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ, 103, վաւ. 246)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՆՓԵՆՈՒԹ [ԵՆ] ԵՆՅՐԵԳՈՅՆ ՊԵՏՐԵՐԳ ԵՒ
ԸՆԳՆԵՆՈՒՐ ՀԵՅՐԵՊԵՏ ԼՄ [ԵՆԵՅՆ] ՀԵՅՈՅ Տ [ԵՆՈՒՆ]
Տ [ԵՆՈՒՆ] ՄԱՐՏՁԻ Ս [Ր]ԲԵԶԵՆԵԳՈՅՆ ԿԵԹՈՒՂԻՈՍ
ՊՈՒԼՆԵՐԻ ԳԵԳՐԵՆ ԳԻՒՂԻ ԳԵՂԵԿԵՆ ՊԵՏՈ ՍԵՐԳԻՍԵ [Ե]ՆՅԷ**

Խնդիր

Հայրի՛կ Վեհափառ,

Նուաստիս ընտանիք կը բաղկանայ վեց անհատներից, որ եկած եմք անցեալ աշնանէ: Կը բնակիմք Ռուսի Բասեն Պաշ գիւղ: Թէեւ ունէի մի որդի, բայց ճանապարհին, երբ քրդերը մեր վրայ յարձակեցան եւ թալանեցին, որդիս այն ժամանակէ ի վեր կորած է: Եւ շատ փնտրելէն յետոյ՝ չըկարացանք գտնել:

Իսկ ես ութսուն հինգ տարեկան եմ: Եւ 20 ոսկիէն աւելի պարտք ունիմ: Ի՞նչ կերպ ընեմ: Ապրիլ եւ ընտանիք ապրեցնել դժուար է: Աչքերուս լոյսը կորած է, գորութիւնս վերջացած:

Տեսնելով նոյն անտանելի դրութիւն], առանց համբերութեան ճանապարհ ինկայ Ձերին Վեհութեան ոտք դիմելու եւ ցաւերս յայտնելու:

Եւ այս վեց օր է, որ ճանապարհ գալով Հասայ Ս[ուր]բ Աթոռս:

Վեհ[ափա՛ռ] Հայրիկ, իմ ցաւերը անթիւ են եւ չեմ կարող գրով յայտնել: Այսքան կաղաչեմ. իմ սոյն թշուառ ընտանեաց մի դ[ա]րման շնորհէք, զի ոչ թէ աղքատ եմ եւ պանդուխտ, այլ անտէր եւ թշուառագոյն:

*ԱՄԵՆԱԽՈՐԻՆ ԱԿՆԱԾՈՒԹ[ԵԱՄ]Բ ՄԱՏՁԻՄ ՀԱՄԲՈՅՐ ՈՐԴԻԱԿԱՆ
ՊԵՏՈ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆՑ*

1895, Սեպ[տեմբեր] 23

ի Վ[ա]ղ[ա]րշ[ա]պ[ա]տ

⁷⁶⁸ Kévorkian R., The Armenian Genocide, A Complete History..., էջ 350:

ՌՈՍՏԱՄ-ԳԵՏԻԿ ԳԻՒՂ

(ROSTAMGEDİK)

Հայոց ՌՄԽԹ (1800) թուականին, Բայազետի Մահմուդ փաշան զօրք է ժողովում՝ Մշոյ երկիր գնալու համար: Մուրադ փաշան էլ իր հերթին զօրք է հաւաքում ու գնում նրան ընդառաջ. «Պուլանուխայ Ռըստամկէտուկ գիւղ կհանդիպին մէկ մէկու...»⁷⁶⁹:

Ռոստամ-Գետիկ, Ռեսդամգեդիկ, Ռըստամկէտուկ, Ռոստամգեդուկ, Ռոստամկետուկ, Ռստամգեդուկ, Խրիստամ-քատուկ անուններով յայտնի այս գիւղը տարբեր սկզբնաղբիւրների եւ ուսումնասիրութիւնների մէջ ներառուած է երբեմն Մանագկերտ, երբեմն՝ Բուլանըք գաւառի բնակավայրերի շարքում:

Խրիմեան կաթողիկոսին հասցէագրուած նամակներում եւս գիւղն ընդգրկուած է երբեմն Բուլանըք, երբեմն՝ Մանագկերտ գաւառների կազմում: Ինչպէս տեսանք մանր մատենագրութիւնից մէջբերւած հատուածից, Ռըստամկէտուկ բնակավայրը ընդգրկուած է եղել Բուլանըք գաւառի մէջ: Տեղանունը Ռոստամգիւրուկ տարբերակով, իբրեւ Բուլանըք գաւառի գիւղ, ներկայացուած է նաեւ Ընդարձակ օրացոյցի 1903ի հատորի մէջ, եկեղեցին՝ Ս. Կարապետ⁷⁷⁰:

Այս գիւղը Բուլանըքի շրջանի մէջ է ներառուած նաեւ Index Anatolicus-ում⁷⁷¹: Իբրեւ Բուլանըք գաւառին պատկանող գիւղ յիշուած է նաեւ «Դրօշակ» թերթի Մշոյ տեղեկագրերից մէկում՝ Թոտամ-Գետուկ անունով⁷⁷²:

⁷⁶⁹ Աղանէանց Գիւտ Ա. ֆհնյ., Դիւան Հայոց Պատմութեան, Գիրք Ժ., Մանր մատենագիրք ԺԵ-ԺԹ դար, Թիֆլիս, 1912, էջ 512:

⁷⁷⁰ «Ընդարձակ Օրացոյց», 1903, էջ 338:

⁷⁷¹ <https://nisanyanmap.com/?yer=25728&haritasi=r%C3%BCstemgedik>

⁷⁷² Նամակ Բուլանըղից, «Դրօշակ» Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան օրգան, 1890–1897, հմր. 12, էջ 8–10, Pdf. էջ 250–252:

1928ին Քեմալական Թուրքիայում այս տեղանունն արձանագրուեց Ռուսթեմգեդիկ ձևով (Rüstemgedik)⁷⁷³:

Ներկայումս գիւղն ընդգրկուած է Մանազկերտի շրջանի մէջ: Մեծ եղեռնի տարիներին այս բնակավայրից միայն մէկ երեխայ է տեղափոխուել որբանոց-ապաստարան, Ռուստամիէտ գիւղի բնակիչ՝ ութամեայ Սարգըսեան խաթունը⁷⁷⁴:

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 102, վաւ. 710)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԷՓԸՌՈՒԹԵԱՆ Տ[ԵԼՈՒՆ] Տ[ԵԼՈՒՆ] ՄԱՐՏԻՉ Ը.
ԿԼԹՈՒՂԻԿՈՍ ԼՄՆԵԼՅՆ ՀՆՅՈՅ
ԽՈՆԵՐՀԵՐԸ ԽՆԴԻՐ ՌԶԿՕ ՍԼՈՅԵԱՆԷ
(ՊՈՒԼԸՆԽԵՅ ՌՍԸՄ ԿԻՐՈՒԿ ԳԻՂԻՅ)**

Աստուածաբեա՛լ Հայրապետ,

Նուաստս ընտանեօքս դիմեցի Ձերդ Վեհափառութեան եւ յայտնեցի, որ յօժարակամ դառնալու եմք լուսաւորչական քրիստոնեայ եւ թէ սիրով ընդգրկած եմք զայն: Ձեր Վեհափառութեան կարգադրութեամբ այն օրէն ցարդ զետեղուեցայ Եղուար[դ] գիւղն, որպէս զի մինչեւ նաճանգապետի կարգադրութիւնը հասնելը՝ նոյն գիւղը մնամ:

Այն օրէն ցարդ կսպասիմ: Այժմ կինս մահամերձ հիւանդ է: Քահանայք եկեղեցական արարողութիւն չեն կատարեր՝ մկրտուած չլինելուն:

Այժմ յերես անկեալ Ձեր կարգադրութիւնը կը խնդրեմ: Շնո՛րհ արէք հրամայելու, որ մկրտուի եւ եկեղեցական օրինօք հաղորդուի, որպէս զի անհաղորդ չմեռնի:

Կը սպասիմ Ձերդ կարգադրութեան:

ԽՆ ԴՐԱՆԱՅՍ ՄՊԱՍՈՂ՝ ՌԶԿՕ ՍԼՈՅԵԱՆ

1894, Հոկ[տեմբերի] 28

Վաղարշապատ

⁷⁷³ Նամակ Բուլանըղից, «Դրօշակ» Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան օրգան, 1890–1897, հմր. 12, էջ 8–10, Pdf. էջ 250–252:

⁷⁷⁴ «Համբաւաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յաւելուած հմր. 25:

(ՄՄ, ԽԿՖ, [թղթ. 101. վաւ. 121)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԷՓԼՈՒԹԻՒՆ Տ[ԵԼՈՒՆ] Տ[ԵԼՈՒՆ] ՄԿՐՏԻՉ Ը.
ՍՐԲԸՋՆԵԳՈՅՆ ԿԼԹՈՒՂԻԿՈՍ ԸՄԵՆԵՅՆ ՀԵՅՈՅ**

**ՊՈԽԼՆՈՒԹ ԽՐԻՍՏԵԱ ՔԵՏՈՒՔ ԳԻՒՂԻՅ ՄԿՐՏԻՉ
ՅԼՐՈՒԹԻՒՆԵՆԵՒ**

Խոնարհ խնդիրն է

Վեհափա՛ռ Տէր,

Ծառանիդ Պուլանուխի Խրիստամ Քատուք գիւղի գաղթականներէն լինելով, արդէն Ձեզ յայտնի եղած խժոժութեանց պատճառաւ հազիւ հազ կարողացանք Օսմանեան կատաղի կառավարութեան անգութ ճիրաններէն ազատուիլ եւ ինքզինքնիս ձգել բարեխնամ ռուս մեծագոր ինքնակալութեան հովանոյն ներքեւ, եւ մի քիչ ազատ շունչ քաշել՝ իջեւանելով Բալուքարիս գիւղ՝ չորս անձէ բաղկացած ընտանիքովս հանդերձ:

Ինչպէս որ Ձերին Վեհափառութեան յայտնի է, այժմ՝ այս ձմեռ եղանակին, ինչ կը քաշեն Հայաստանի այլ եւ այլ կողմերէն գաղթող գաղթականներ, եւ որոնք սփռփիչ մը չունենալով, բացի Ձերին Վեհափառութենէդ, որ այսպիսի տագնապելի վիճակի մէջ հայ ազգութեան սփռփիչ դարձաք:

Ուստի նուաստ ծառանիդ եւս իբրեւ գաղթական եկած եմ առ ոտս Ձեր, որպէսզի ինձի եւս մի քանի ռուբլի ճանապարհածախք եւ մի քանի կտոր լաթ շնորհելով, որպէսզի կարողանամ այս ձմեռ եղանակին մէջ իմ ընտանեաց ցուրտէն պատսպարել եւ օրական պարէն հայթայթել, որով Ձեր անգին կենաց միշտ աղօթող կը լինիմք:

ՄՆԱՄ ՁԵՐ Ս[ՈՒՐԲ] ԱՋ ՀԱՄԲՈՒՐՈՂ՝

ՄԿՐՏԻՉ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆՅ

[18]97 Յունուվար 13/25

ՓԻՕՆՔԻ ԳԻՒՂ (ՆԵՐՔԻՆ ԲՈՒԼԱՆԸՔ)

(YEMIŞEN)

Ըստ 1556ի Խնուսի գաւառի մանրամասն տեղեկագրի, Բլէջան գաւառակի (իմա՝ Ներքին Բուլանք, Վ. Ս.) կազմում Աբրի եւ Փիօնք (բնագրում՝ *Piyonk*, 11 տուն բնակիչ⁷⁷⁵) գիւղերը՝ Քեօշմիր, Քեշիր եւ Քըղվանք (*kiğvank՝ Գեղվանք*) արտերի հետ միասին վճարել են 1.753 աքչա հարկ⁷⁷⁶:

Կոփ աւանից 17 կմ հարաւ-արեւմուտք, իսկ Աբրի գիւղից հիւսիս ընկած Փիօնք գիւղը 1890-ական թուականներին Ներքին Բուլանքի շէն ու հայաշատ բնակավայրերից էր: Գիւղի 90 տուն բնակչութիւնից 60ը հայեր էին:

«Փիօնք՝ Պուլանըզի ամենահին գեղերէն մէկն է: Նախապատմական դարերուց ի վեր՝ էնիկ շինուած է Հացեաց եկեղեցական թեմին է՛ն արգասաբեր հողերու սրտին վրայ: Գետնէն վեր ցցուած պզտիկ ու կլորակ հողազանգուած մը կը գրկէ Փիօնքի շինական խրճիթներու ամբողջութիւնն, որ հազիւ կը բաղկանայ յիսուն-վաթսուն տներէ ու տնակներէ: Ռամիկ ու Դմիլի գեղ մը չէ: Նահապետական շէնք ու սարուածք կան հոն. օճախ տներ՝ խանութան, հազարաչէն առիքով, նախշուն սներով՝ բակ ու բակդըռնով, որոնց մէջ զետեղուած են քրտնաթոր գեղջուկի բուխերիքներ, սրահն ու մառանն, ախոռները, ամառուած սաքունները, ցանոց ամբարանոցը, Աստուածաշէն թոնիրները, որք միշտ կը ծխան, կը մխան ու օրհնուկ հացը կը պատրաստեն դատկանին, մշակին, որբին, աղքատին, եկին, բնիկին...»⁷⁷⁷:

Գիւղն առատ էր աղբիւրներով, որոնք, միախառնուելով Մալաքեանդ գիւղից սկիզբ առնող սառնորակ ակունքներին, կազմում էին վտակներ՝ ջրառատ դարձնելով Վարդ գետը, որի ջրերով աշխատում էին բազմաթիւ ջրաղացներ, ոռոգւում էին արտեր, իսկ հոսելով դէպի արեւմուտք՝ թափւում էին Արածանի գետի մէջ:

Գիւղում դպրոց չկար: Այստեղ կառուցուած էր միայն գեղեցիկ ու կոկիկ մէկ եկեղեցի՝ Ս. Գէորգ⁷⁷⁸, որ գրուած էր Տ. Ռաֆայէլ քահանայի սպասաւորութեան ներքոյ⁷⁷⁹: «Իր բոլորսած խաչքարերով կը հսկէ գօրաւոր եւ հրաշագործ ժամտունը, հազար տարեկան եկեղեցին՝ հոյակապ, կամարչէն,

⁷⁷⁵ 294 Numaralı Hınıs Livâsi..., էջ 86:

⁷⁷⁶ Նոյն տեղում, էջ 7:

⁷⁷⁷ Տէր Կարապետեան Գ., Տարօնի աշխարհը, էջ 102:

⁷⁷⁸ Միքայիլեան Մ., նշ. աշխ., էջ 89:

⁷⁷⁹ Թէոդիկ, Գողգոթա, էջ 100:

իր խնկելի խորանով: Հասարակ ժամտուն մը մի՛ նկատէք: Ուխտելի, պատկառելի սրբահովան տաճար մը, որու ծոցը կը հանգչին արագահաս, լուսաթթախ Թուխմանուկներ»⁷⁸⁰:

Մաշտոցեան Մատենադարանում պահուող խրմեան կաթողիկոսին ուղղուած նամակներում տեղացիներն իրենց բնակավայրն անուանել են Փիոնիկ, Փիոնկայ, Փիօնք, Փիօնգ, Բիոնք, Պիոնգ⁷⁸¹ տարբերակներով: Այլ աղբիւրներում հանդիպել ենք նաեւ Փիօնկայ⁷⁸², Փէօնգ, Յենիշէն (Yenişen)⁷⁸³ ձեւերին⁷⁸⁴:

1928ին Քեմալական Թուրքիայում այս բնակավայրն արձանագրուեց Փիյոնք (Piyonk) անունով: Ներկայումս ամբողջութեամբ հայաթափուած է: Այստեղ ապրում են հիմնականում քրդեր, իսկ բնակավայրն անուանափոխուած է Յեմիշէն (Yemişen)⁷⁸⁵:

1912ին Կ. Պոլսոյ հայոց պատրիարքարանի կազմած տեղեկագրերի համաձայն Փիօնք գիւղում բնակուում էր 457 հայ⁷⁸⁶ կամ 70 տուն⁷⁸⁷: Ս. Կարայեանի կազմած ցուցակի համաձայն 1914ի դրութեամբ Փիօնք գիւղն ունէր 66 հայ ընտանիք՝ 572 բնակչով⁷⁸⁸:

Ըստ Գարեգին վրդ. Սրուանձտեանցի աշակերտ եւ Մշոյ երեսփոխան Գեղամ Տէր-Կարապետեանի՝ Փիօնք գիւղում է պահուել Հէյրոյենց տան Կարմիր Աւետարանը⁷⁸⁹:

Փիօնք գիւղի կոտորածներն սկսուեցին 1915 թ. ապրիլին՝ շարունակուելով մինչեւ յունիսի 28ը⁷⁹⁰: Բնակչութիւնն ամբողջութեամբ զոհ գնաց Թուրքական իշխանութիւնների կազմակերպած Մեծ եղեռնին:

Արեւելեան Հայաստան հասած փիօնքցի որբերը ընդամէնը երկուսն են եղել. Գարեգին Գասպարեան՝ 13 տարեկան⁷⁹¹, Հաբէղ Միսաքեան՝ 12 տարեկան⁷⁹²:

⁷⁸⁰ Տէր Կարապետեան Գ., Տարօնի աշխարհը, էջ 103:

⁷⁸¹ ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 104, վաւ. 55:

⁷⁸² Նամակ Բուլանըղից, «Դրօշակ», հմր. 12, էջ 9:

⁷⁸³ Karayan S. Y., M. D., Armenians in Ottoman Turkey, էջ 197.

⁷⁸⁴ Թէոփիկ, Գողգոթա, էջ 100:

⁷⁸⁵ <https://nisanyanmap.com/?y=yemi%C5%9Fen&lv=&t=Bulan%C4%B1k&u=1&ua=5.>

⁷⁸⁶ Kévorkian R., The Armenian Genocide, A Complete History..., էջ 350:

⁷⁸⁷ Թէոփիկ, Գողգոթա, էջ 100:

⁷⁸⁸ Karayan S. Y., M. D., Armenians in Ottoman Turkey, էջ 195:

⁷⁸⁹ Տէր Կարապետեան Գ., Տարօնի աշխարհը, էջ 104:

⁷⁹⁰ Մովսէսեան Ս., Բուլանըղի կոտորածը, «Համբաւաբեր», 1916 թ., հմր. 43, էջ 1358–1360:

⁷⁹¹ «Համբաւաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յաւելուած հմր. 5:

⁷⁹² Նոյն տեղում:

(ՄՄ, ԽԿՖ, ԹԴԹ. 104, վաւ. 382)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՎՓԵՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՐԵԳՈՅՆ ԿԵԹՈՒՂԻՈՍԻ
ԸՄԼԵՆՅՈՒՆՆԵՐՆԵՐԻ ՎԵՐՈՒՄԻՆ ՏՆԵՐԻՆ ՄԿՐՏԻ
ՍՐԲԸՆԵՍՈՒՐԻ ՎԵՐՐԵՊԵՏԻ**

1. ԸՐՃԵՇՈՒ ԶՈՒՏԳԵԼԻ ԳԻՒՂՅԻ ԳՐԻԳՈՐ ՓՈԽՆԵԼՆԷ
2. ԲՈՒԼՆԵԼՈՒԹԵՅ ՓԻՌՆԻԿ ԳԻՒՂՅԻ ՄՈՎՍԷՍ ՎԼԲԻՆԵԼՆԷ
3. ՄԵՆԳԵՍԵՐՅԻ ԲԵՆԿՈՅ ՎԼԲԻՆԵԼՆԷ

Ամենախոնարհաբար խնդիր

Պաշտելի՛ Հայրիկ,

Ահա մէկ ամիս է, ինչ մենք երկրից փախել-եկել ենք այս գիւղ, որ ապ-
րում ենք Վաղարշապատում՝ բարեպաշտ ժողովրդից օգնութեամբ եւ մա-
սամբ մեր մշակադործութեամբ օրական մի քանի դուռուշ առնելով:

Բայց տեսնում ենք, որ արդեն ձմեռը եկել է, եւ մշակադործութիւնը
դադարել: Իսկ մեր դրութիւնը անորոշ եւ անտանելի է:

Վասն որոյ ստիպուեցինք այս խնդրազրույց դիմել Վեհափառ Հայրիկիդ,
եւ դարչապարզ համբուրելով խնդրել մի արժանաւոր տնօրէնութեամբ մեզ
այս ձմեռ գոնէ ապրեցնելու այստեղ՝ մեր ընտանիքով, ինչպէս որ կբարե-
հաճի Ձեր Վեհափառութիւնը թէ հացի եւ թէ հագուստի մասին հոգալու:

ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ԾԱՌԱՆԵՐԴ՝ ԳՐԻԳՈՐ ՓՈԽՆԵԱՆ՝ 7 Ն[Ա]Յ[Ա]Ր
ՄՈՎՍԷՍ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ՝ 10 Ն[Ա]Յ[Ա]Ր
ԲԱՆԿՈՅ ՀԱՐԴՈՅԵԱՆ՝ 6 Ն[Ա]Յ[Ա]Ր

(ՄՄ, ԽԿՖ, ԹԴԹ. 104, վաւ. 55)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՎՓԵՈՒԹԵԱՆ ՏՆԵՐԻՆ ՏՆԵՐԻՆ ՄԿՐՏԻ Ե.
ՍՐԲԸՆԵՍՈՒՐՆԵՐ ԿԵԹՈՒՂԻՈՍԻ ԸՄԼԵՆՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԵՐՈՒՄԻՆ**

**ՄՇՈՅ ԳԵՒԸՈՒ ԲՈՒԼՆԵՈՒՒ ՓԻՌՆԵՅ ԳԻՒՂԻ
ԸՐՐԵՎՄ ՄՆԵՅԼԵՆԵԼՆԷ**

Ամենախոնարհ խնդիր

Բարեգո՛ւթ Հայր,

Այս մի ամիս է, որ հիւանդութեան մահճի մէջ ընկած կը տառապիմ եւ

իմ չորս հոգուց բաղկացած ընտանիքս նօթի ու ծարաւ կեցած [է]:

Մենք այս ձմեռ բնակւում էինք Ալիբէկլու գիւղում: Շնորհակալ եմ նորանցից որ ամեն կերպ մեզ օգնելով ապրեցրին մինչեւ հիմայ:

Պաշտելի՛ Հայրիկ, հիմայ, որովհետեւ նորանց միջոցն է, այլեւս չէն կարողանում օգնել: Եւ ես տկար եւ առանց աշխատանաց դիմում եմ Հայրութեանդ եւ աղաչում որպէսզի հրամայէք [նրանց] որոց անկէ՝ տալ մեզ գոնէ մի ամսուայ հացազին, որ կարողանանք ապրիլ՝ մինչեւ աշխատանք առնելով ապրինք: Այժմ անաշխատանք եւ տկար, ով է մեզ համար մտածող, եթէ ոչ պաշտելի հայրութիւնդ, որով մնամք երախտապարտ եւ ակնկալու Մեծի շնորհաց պաշտելի Հայրութեանդ:

ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ԾԱՌԱՅ՝ ԱԲՐԱՀԱՄ ՄՆԱՅԱԿԱՆԵԱՆ

1896 Ապրիլ 15

յԱլիբէկլու

(ՄՄ, ԽԿՖ, ԹղԹ. 101, վաւ. 10)

ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԵՓԵՌՈՒԹԵԱՆ Ը[ՍՏՈՒԸ]ԾԵՐԵԱԼ ԿԵԹՈՒՂՅԱՆՍԻ
ԸՄ[ԵՆԸՅՆ] ՀԱՅՈՅ Տ[ԵՆՈՒՆ] Տ[ԵՆՈՒՆ] ՄԿՐՏԻԶ ՀԱՅՐԻԿԻՆ
ՄՇՈՅ ԲԱՆՈՒԹ ԳԵՒԵՌՈՒ ՓԻՇԵԳ ԳԻՂՅԱՅ ԳԵՂԹԵԱՆ
ԸԲՐԱՀԱՄԷ ԲՕԶԵՐԵԱՆԷ

Աղերսանօք խնդիր

Վեհափա՛ն Տէր,

Ահա երկու ամիս է, որ իմ գերդաստանեայցս հետ, որ թւով հինգ հոգի եմք, բնակւում եմ Սուրմալուա Ալիդամարլու գիւղում՝ անտէր, անօգնական, մերկ եւ թշուառ դրու[թեամբ]: Ուստի յոտս անկեալ բազում ողորմ չօրդ հասարակաց, եւ մեր վր[այ] գլխալ կաղաչեմ: Բարեհաճիք յայսմ ձմեռ ժ[ա]մ[անա]կին ի մահուանէ փրկել, այն է՝ շուտափոյթ տնօրինել հայցեմք՝ ուր կցանկայ ս[ուր]բ կամք Ձերոյին Վեհափառութեան կարգադրել մեր թշուառացս հ[ա]մ[ա]ր բնակութ[իւն]:

1893 ամի, յ30 Դէկտեմբերի

ՓՐԿԱՇԷՆ/ՔՐԿԱՇԷՆ ԳԻՒՂ (ՆԵՐՔԻՆ ԲՈՒԼԱՆԸՔ)

(OĞLAKKAYA)

Նախքան Հայոց մեծ եղեռնը Լիզից հարավ-արեւմուտք ընկած Փրկաշենը Բուլանըքի հայաշատ գիւղերից մէկն էր: Տարբեր աղբիւրների փոխանցմամբ 1890–1915 թթ. ընթացքում այստեղ եղել է մինչեւ 100 տուն հայ բնակչութիւն⁷⁹³:

Մեզ հասած սկզբնաղբիւրների համաձայն բնակավայրը կոչուել է Փրկաշեն, Բրկաշեն, Բրգայ-Շէն⁷⁹⁴, Թրքաշեն⁷⁹⁵: Մկրտիչ Ա. Խրիմեան կաթողիկոսին ուղղուած նամակներում հանդիպել ենք Փրկաշեն եւ Փրքաշեն տարբերակներին⁷⁹⁶:

Օսմանեան շրջանում կազմուած տեղեկագրերում գիւղանունը արձանագրուած է *Pürkashen* ձեւով, որ ինքնին տալով տեղանունան մէկ այլ տարբերակ՝ Բիւրքաշեն (հազար շէն ունեցող) խօսում է բնակավայրի գոտտ հայկական լինելու մասին⁷⁹⁷: Ինչ վերաբերում է Կ. Սասունու եւ Ա-Դօի նշած Թրքաշեն տարբերակին ամենայն հաւանականութեամբ պէտք է համարել վրիպակ⁷⁹⁸:

Քեմալական Թուրքիայում՝ 1928ին գիւղն հաշուառուել եւ արձանագրուել է Փրկաշեն անունով (*Prkashen*)⁷⁹⁹: Ներկայումս ամբողջութեամբ բնակեցուած է քրդերով եւ կոչոււմ է *Oğlakçaya* (*Oğlakkaya*)⁸⁰⁰:

20-րդ դարասկզբին Վերին Բուլանըքի Փրկաշեն գիւղում հայերն ունէին մէկ ուսումնարան, վեց ջրաղաց եւ մէկ քարաշէն եկեղեցի՝ Ս. Աստուածածին⁸⁰¹ Տ. Խաչատուր եւ Տ. Յարութիւն քահանաների սպասաւորութեամբ⁸⁰²:

⁷⁹³ Այլ վիճակագրութիւններ տե՛ս Kévorkian R., *The Armenian Genocide, A Complete History...*, էջ 350; Մարտիրոսեան Ն., Վան-Տոսպ: Աւարպետ, Բուլանըք, Թէոդիկ, Գողգոթա, էջ 100:

⁷⁹⁴ Միրախուրեան Մ., նշ. աշխ., էջ 93:

⁷⁹⁵ Ա.Դօ, էջ 147:

⁷⁹⁶ ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 103, վաւ. 344:

⁷⁹⁷ 294 Numaralı Hınıs Livâsı..., էջ 19:

⁷⁹⁸ Սասունի Կ., Պատմութիւն Տւրօնի..., 1957, էջ 355:

⁷⁹⁹ TC, Dahiliye Vekaleti, Son Taksimatı Mülkiyede Köylerimiz Adları. Ankara 1928:

⁸⁰⁰ <https://www.houshamadyan.org/>, Պոպանըխի ֆազա, ճեղ. Մարտիրոսեան Տ.:

⁸⁰¹ Վերապրածների վկայություններ..., էջ 149–150:

⁸⁰² Թէոդիկ, Գողգոթա, էջ 100:

1912ին Կ. Պոլսոյ Հայոց պատրիարքարանի կազմած տեղեկագրերի համաձայն Փրկաչէն գիւղում բնակւում էր 38⁸⁰³ տուն հայ: Թէոդիկը Հայոց տների քանակը հասցնում է 60ի⁸⁰⁴: Ս. Կարայեանի կազմած ցուցակի համաձայն 1914ի դրութեամբ Փրկաչէն գիւղն ունէր 50 հայ ընտանիք՝ 350 բնակչով⁸⁰⁵:

Խրիմեան կաթողիկոսի ֆոնդում փրկաչէնցիների նամակները բաւական մեծ թիւ են կազմում, որն էլ վկայում է Մեծ եղեռնից առաջ տեղի հոծ հայկական բնակչութեան գոյութեան փաստը, որ չնայած շարունակական հարստահարումներին, ունէր նիւթական մեծ կարողութիւն. 500 գոմէշ ու մատակ, 600 կով ու եզ, 1647 ոչխար ու այծ, 400 մեղրի փեթակ եւ այլն⁸⁰⁶:

1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի յայտարարութիւնից յետոյ Բաղէշի եւ շրջակայքի հայութեան վիճակը դարձաւ պարզապէս անտանելի: Զիբրանցի ու այլ աշիրէթներ, որոնք համիդիէ գնդերի համագգեստ հագած, խմբերով մտնում էին Մեղրագետի աջ ափին սփռուած հայկական գիւղերը, կամայական բռնազրաւումներ ու անսասնձ թալան էին կազմակերպում: Այս ամենին աւելանում է նաեւ զինուորագրութեան հրամանը⁸⁰⁷:

Կառավարութիւնը նախ զինուորագրում է հայութեանը, ապա, համիդիէ գնդերը կենտրոնացնելով Բաղէշի մէջ, անիշխանութեան պայմաններում թալանի ու կոտորածի մատնում հայ խաղաղ գիւղացիութեանը: Բաղէշի նահանգի կոտորածը գլխաւորեց Աբդուլհալիքը (Ռէնտա), որ հետագային՝ Քեմալական Թուրքիայում ոչ միայն դարձաւ Յինանսների նախարար, այլեւ պաշտպանութեան նախարար եւ խորհրդարանի նախագահ⁸⁰⁸:

Փրկաչէն գիւղի կոտորածը տեղի ունեցաւ 1915ի մայիսի 1ին՝ ուրբաթ օրը, վաղ առաւօտեան: Կոտորածի հրամանը տուեց քայմաքամ Ասադ բէյը, իսկ այն իրագործեց չէյի Հազրաթի ազգական չէյի Մասումը՝ տեղացի քրդերի օգնութեամբ⁸⁰⁹:

⁸⁰³ Kévorkian R., The Armenian Genocide, A Complete History..., էջ 350:

⁸⁰⁴ Թէոդիկ, Գողգոթա, էջ 100:

⁸⁰⁵ Karayan S. Y., M. D., Armenians in Ottoman Turkey, էջ 195:

⁸⁰⁶ Վերապրածների վկայություններ..., էջ 149–150:

⁸⁰⁷ Մաժակ, Բաղէշի կոտորածը, Աշխատանք, քերթ, Երեւան, 1916 թ., հմր. 28:

⁸⁰⁸ Փափագեան Վ., Համաշխարհային պատերազմը եւ Տարօնի աշխարհը, «Վէմ», Հանդէս մշակոյթի եւ պատմութեան, Փարիզ, 1936, էջ 68–86:
<https://www.biyografya.com/biyografi/19527>

⁸⁰⁹ Մովսէսեան Ս., Բուլանդի կոտորածը, «Համբաւաբեր», 1916 թ., հմր. 43, էջ 1358–1360:

Վկայութիւնների համաձայն Փրկաշէնի 570 բնակչից գրեթէ բոլորը սպանուել են⁸¹⁰: Մաղապուրծ փրկուել եւ Արեւելեան Հայաստան են հասել տասնամեայ Տօնոյեան Մկրտիչը⁸¹¹ եւ Տօնոյեան Սեդան՝ 8 տարեկան⁸¹², հինգամեայ Մուշէեան Բերսօն/Քերսօ⁸¹³ եւ յոթամեայ Սարգսեան Մարգարը, որոնք 1916ին տեղափոխուել են Ալաշկերտի որբանոց⁸¹⁴:

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 104, վաւ. 56)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԵՓԵՌՈՒԹԵԱՆ Ս[Ր]ԲԸՋՆԵԳՈՅՆ
Ը[ՍՏՈՒԸ]ԾԸՆՏԻՐ ԿԵԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԸՄ[ԵՆԵՅՆ] ՀԵՅՈՑ
Տ[ԵԱՌՆ] Տ[ԵԱՌՆ] ՄԿՐՏՁԻ
ՊՈՒԼՆԵԼԻՈՒ ՓՐԿԸՀԷՆ ԳԻՒՂԻ ԳԵՂԹԵԱՆ ԹՈՐՈՍ ՅՈՎՍԷՓԵԱՆՑ
ԽՈՆԱՐՀԱՔԱՐ ԽՆԴԻՐ**

Վեհափա՛ռ Հայրիկ,

Լողալ չգիտցող անօգնական մարդու նման ինկած եմ այսօր աշխարհային այն փոթորկալից ծով: Ատոր հ[ա]մ[ար] տկար ձայնս առ Ձերին Վեհ[ու]թեան] կը բարձրացնեմ: Օգնէ՛ ինձ եւ որբերուս: Մի դ[ա]րման եւ մի օգնութ[եամբ] հասէ՛ք մեզ, ո՛վ գթութեան Հայր:

Վեհափա՛ռ Տէր, ունիմ չորս մատաղ որբեր, որ աշնանէ ի վեր եկած վանուցս պլանում կապրիմք: Մեծապէս շնորհակալ եմք ողորմածասրտութենէ Ձերմէ, որ այս ձմեռս մեզ՝ որբերովս, պահեցիք: Իսկ հիմայ կը ստիպեն ինձ գնալ, եւ չգիտեմ՝ թէ ո՞ւր գնամ, եւ որո՞ւ տամ այս մեր չորս անմայր որբեր, որոց մեծը 10 տարեկան է: Ոչխար չեն, որ պահ տամ, ատոր հ[ա]մ[ար] կապուած եմ եւ չեմ կարեր բաժանուիլ, գործերու գնալ եւ մուրալ եւս չեմ կարող:

Ուստի կը խնդրեմ, կաղաչեմ երեսանկեալ՝ կ[ա]մ ինձ մի շրջաբերական գիր մը շնորհէք, կամ մի ճանապարհածախս, որ թողում-գնամ հայրենիք:

Թերեւս ազատուինք այս անտանելի դժբաղդութ[եան]էն:

Որ միշտ եւ յաւիտեան Ձերին Հայրական քաղցր կենաց աղօթարար լինեմք:

Խ[ՈՆԱՐՀ] Ծ[ԱՌԱՅ] ԹՈՐՈՍ ՅՈՎՍԷՓԵԱՆՑ

Ապ[րիլ] 10, 1896

Ի Վ[ա]ղ[ա]րշ[ա]պ[ա]տ

⁸¹⁰ Վերապրածների վկայություններ..., էջ 149–150:

⁸¹¹ «Համբարաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Ֆաւելուած հմր. 23:

⁸¹² Նոյն տեղում:

⁸¹³ Նոյնի Ֆաւել. հմր. 40:

⁸¹⁴ Նոյնի Ֆաւել. հմր. 27:

**ՎԵՀԸՓԸՌՌ ՏԵԸՌՆ ՏԵԸՌՆ ՄԿՐՏԻՉ ԿԸԹՈՂԻԿՈՍ
ԸՄՆԵԸՅՆ ՀԸՅՈՅ Ի Ս. ԷՋՄԻՆՈՒՆ**

Գթառա՛տ Հայրիկ,

Ստորագրեալս՝ Պուլանգ գաւառի Փրքաշէն գիւղացիս, անցեալ տարի մեր կողմ պատահած հացի թանկութեան պատճառաւ կինս մեռնելով, երեք մանչ զաւակ եւ մէկ աղջիկ որբ մնացին: Ես ալ չ'կրնալով նոցա ապրուստն հայթհայթել, այնպէս անճար մնալով, փոքր որդիս երկիր թողլով, միւս երեք զաւակունքս առած՝ այս կողմ անցայ՝ ամենատանջանքով: Եւ այժմ այստեղն ալ որդիքս չեն թողուր, որ գնամ աշխատեմ եւ բերեմ գիրենք պահպանեմ: Եւ ուրիշ մարդ ալ չունիմ, որ զանոնք նոցա քով թողլով դիմեմ աշխատութեան:

Այսպէս մի տարի լման է, որ առած ասդին-անդին ման կուգամ ու ճարելով-մուրալով հազիւ կը կարողանամ սովամահէն պաշտպանիլ:

Բայց չունին ոտնաման, չունին եւս հագնելու զգեստ: Նոցա պատըսպարան՝ միայն իմ գիրկն է:

Այսպէս թափառելով մէկ օր մը լեռան գլուխ ցուրտէն կամ ջուրէն պիտի մեռնին: Եւ եթէ տանելու ըլլամ՝ մի գիւղ կամ մի տուն, երկու կամ երեք օր կը պահպանին, ապա դուրս կը վռնտեն, ինչն որ տղոցս ձեռքէն ոչինչ աշխատանք չէլլէ եւ ինձանից չեն բաժնուիր եւ այնպէս վզովս ինկած գիշեր եւ ցորեկ մօր նման շալկած՝ ման կուգամ:

Հայրիկ, այժմ երկու մանջ զաւակունքս առնելով դիմեցի Վեհափառութեանդ, եւ համբուրելով զարշապարդ կը խնդրիմ եւ կը պաղատիմ, որ գթառատ ձեռքդ կարկառեա ամենաթշուառ ծառայիդ եւ զաւակացս, որ նոցա ուսանելու լաւ միջոցն է: Բարեհաճիս ընդունել հովանեացդ տակ, որ թէեւ աշխարհային հարստութենէ զուրկ եմք, գոնէ ա[ստուա]ծային գիտութ[եամբ] եւ շնորհօք զուրկ չ'գտնուինք:

Որ եմք հանապազ աղօթող առ բարձրեալն Ա[ստուա]ծ թանկագին կենացդ:

ՄՆԱՄ ՀՀՈՒ ԶԱԽԱԿ ՔՈՅ ԹՈՐՈՍ ՅՈՒՍէՓԵԱՆ

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 102, վաւ. 744)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԵՓԵՌՈՒԹԵԱՆ Ը[ՍՏՈՒԸ]ԾԸՆՏԻՐ ԿԵԹՈՒՂԻԿՈՍԻ
ՀԵՅՐԵՊԵՏԻ ԵՒ ՈՂՈՐՄԸԾ ՀԵՅՐԻԿԻՆ ԸՄԵՆԸՅՆ ՀԵՅՈՅ
ԲԸՆՆՈՒԹԸՅ ՓՐԿԸՇԸՆ ԳԻՒՂԻՅ, ԳԸՂԹԸԿԸՆ ԹՈՐՈՍ ՅՈՎՍԷՓԵԱՆԷ**

Աղերսանօք խնդիր

Ողորմած Տէր,

Երեք մատաղահաս զաւակներիս անճարութեան մասին 20 օր առաջ յայտնելով Վեհափառութեանդ՝ անմիջապէս ի գուր շարժելով ուղարկեցիք Օշական գիւղն: Բայց այնտեղ էլ, հազիւ մի քանի օր հաց գտայ երեսայոցս:

Ստիպեալ դարձեալ առի՝ վերա<յ>դարձայ: Այս 10 օր է՝ Ս[ուրբ] Աթոռոյդ *պլանումն* անօթի եւ բոլորովին անխնամ ապրում եմք, բայց այն եւս կիսնայեն մեզի՝ թշուառներիս, արտաքսելով անտի:

Արդ, ողորմած Հօրդ գթութիւնը եւ ողորմածութիւնը խնդրելով, կը դիմեմք Սուրբ Հօրդ գարշապարը: Բարեհաճիք մի պատուարան որոշել իմ անմայր զաւակացս, որ ինքս միջոց ունենամ մշակութեամբ հայթայթել օրական ցամաք հաց գոնիայ: Որով երախտապարտ կացուցանելով զմեզ՝ օրհնելով պիտի օրհնեմք անգին կեանքը Վեհ[ափառ] բարերարիդ:

ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ԾԱՌԱՅԹ ԹՈՐՈՍ ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ

1894 թի, 17ն նոյեմբերի,

ի Վ[ա]ղ[ա]րշ[ա]պ[ա]տ

ՔԱՐԱԱՂԸԼ ԳԻՒՂ (ՎԵՐԻՆ ԲՈՒԼԱՆԸՔ)

(KARAAĞIL)

Քարաաղըլ գիւղը գտնւում է Կոփ աւանից 16 կմ հիւսիս-արեւմուտք՝ Արածանի (Մուրադ) գետի աջ ափին: Դատելով նամակների մեծ քանակից՝ Քարաաղըլ գիւղը պէտք է համարել Բուլանըք գաւառի հայաշատ գիւղերից մէկը: Խրիմեան կաթողիկոսի ֆոնդում 1893–1896 թթ. ընկած ժամանակահատուածում նամակների թիւն անցնում է 5 տասնեակը: Տեղացիներն իրենց գիւղն անուանում են Գարաղըլ⁸¹⁵, Խարախլոյ, Խարախըլ⁸¹⁶, Կարաղըլ, Ղարաուլ, Ղարաղլու⁸¹⁷, Ղարաուլ, Ղաղլ, Ղարայ դալ, Ղարաղըլ, Ղարաղլ, Քարա-աղըլ, Քարաղել, Քարաղըլ, Ղարաղլու⁸¹⁸: 1916ից մինչ օրս գիւղը կոչւում է Քարաաղըլ (Karaağıl): Քրդերն այն անուանում են Քերեգիլ⁸¹⁹:

Տեղանունն առաջացել է քարա/սեւ եւ աղըլ/գոմ բառերի միացումից: Այսպիսի տեղանունակազմական ձեւեր հայերէնում շատ ունենք, ինչպէս օրինակ Ատոմունգոմ, Ամրագոմ, Խորգոմ եւ այլն: Կ. Սասունու մօտ գիւղը յիշուած է Գարագել ձեւով⁸²⁰:

Քարաաղըլ կամ Խարախլոյ գիւղն ունէր մէկ եկեղեցի՝ Ս. Մինաս⁸²¹, որը տեղացիների վկայմամբ 1915 թ. 400-ամեայ հին կառոյց լինելով, ունէր 75 ոսկի արծողութեամբ մագաղաթեայ Աստուածաշունչ⁸²²: Գիւղում գործում էր 150 աշակերտանոց երկու դպրոց, կային բազմաթիւ ջրաղացներ ու ձիթհանքեր⁸²³:

⁸¹⁵ Ներսիսյան Մ., 1965 թ., էջ 88; Թեղիկ, Գողգոթա, էջ 100:

⁸¹⁶ Պուլանըքցի Կարապետ, «Համբարաբեր», 1916 թ., հմր. 26:

⁸¹⁷ ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 103, վաւ. 264, նամակագիր՝ Յովսէփ Տէր Յարութիւնեան, ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 105, վաւ. 63, նամակագիր՝ Կօկո Աւագեան; ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 103, վաւ. 17, նամակագիր՝ Մանէ Դաւթեանց; Ղարդու ձեւով հանդիպել ենք 103/45 վաւերագրում; Խարաղի ձեւով տե՛ս թղթ. 103, վաւ. 86ում, նամակագիր՝ Գասպար Յարեան, Խարաղի գող, 1895 թ.; Ղարաուլ ձեւով, տե՛ս թղթ. 103, վաւ. 93ում, նամակագիրներ՝ Ապտալի Պողոսեան, Պետօ Սօսեան, Օսանէ Բարսեղեան; Փուլանիսյա Ղաղ ձեւով տե՛ս ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 103, վաւ. 252:

⁸¹⁸ «Համբարաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յաւելուած հմր. 48:

⁸¹⁹ <https://nisanyanmap.com/?y=Karaa%C4%9F%C4%B1&lv=&t=Bulan%C4%B1&u=1&ua=5>

⁸²⁰ Սասունի Կ., Պատմութիւն Տարօնի, 1957, էջ 355:

⁸²¹ ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 452, թթ. 9–11:

⁸²² Վերապրածների վկայություններ..., էջ 168–170:

⁸²³ Վերապրածների վկայություններ..., էջ 168–170:

1895ին գիւղը ենթարկուել է Աբդուլ Համիդ II կոտորածներին, տեղահանուել է բնակչութիւնը, հարստահարուել ու զրկուել ունեցուածքից:

1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից յետոյ այստեղ սկսում են բնակութիւն հաստատել Կովկասից գաղթած օսեր:

Քարաաղըլ գիւղի կոտորածը կազմակերպուել է 1915ի ապրիլի 29ին: Քուրդ Ջերբանի Սադի աղայի 90 ձիաւորները, իսաիդ աղա Բախոյի 75 ձիաւորները, բիզուեցի Մուրադ աղա իսաիդ-օղլուն՝ 35 ձիաւորով յարձակում են Քարաաղըլ գիւղի վրայ⁸²⁴: Մէկ օր առաջ՝ ապրիլի 28ին, քուրդ ցեղապետերը գիւղից տանում են 475 զոյգ եզ, բոլոր կովերը, ոչխարներն ու մատակները: Թիֆլիսի Մշակ թերթի փոխանցմամբ Յեղասպանութիւնից առաջ այստեղ եղել է 191 հայկական տուն՝ 1550 բնակչով, որից սպանուել են 575ը, իսկ 975 անձ գիւղի ծխատէր քահանայ Տէր Յարութիւն Բօյաճեանի առաջնորդութեամբ կազմակերպել են յամառ ինքնապաշտպանութիւն⁸²⁵:

Գաղթից յետոյ քարաաղեցիներին փրկուած բեկորները բնակութիւն են հաստատել իսապու (Ղափլի⁸²⁶՝ Արթիկի շրջանի գիւղերից), Բաշ-Շիրակ, Ճզխլար (Կարսի մարզի՝ Աղբաբայի շրջան), իսանուալ, եւ այլ գիւղերում:

Խրիմեան կաթողիկոսին ուղղուած նամակներում տեղացիներից ցան է բողոքն ու գանգատը հարստահարութեան, կրօնափոխութեան, զրկանքների ու զաւակների յափշտակութեան մասին, որին այլեւս չգիմանալով՝ նրանք վերցրել են գաղթականութեան ցուպն ու դիմել դէպի Արեւելեան Հայաստան:

Սակայն այստեղ նրանք հարկադրուած եղան ապրել առանց ծածկ ու տանիք, հանապազօրեայ հացի կարօտ, ուստի խնդրանքներից զատ նամակները կարծես թէ բողոք ու սրտի ցասում են արտայայտում. «Մեր քաղցածութիւնը միշտեց աչքերիս լոյսը, չկարողացա[յ] լիովին խոսքերս պարզել գրչին, որ մատուցանէի Սրբոյդ հայրութեանդ»⁸²⁷:

Թշուառութեան մէջ, ապագայի հանդէպ ունեցած տարակարծութեամբ լցուած՝ գաղթականները, յաճախ հայոց Հայրիկի խնամքին են յանձնել զաւակներին՝ իբրեւ ապագայի ամենաճշգրիտ որոշում. «Վեհափառ տէր, ես Բուլանուղ Ղարաղլ գուղից եկածիմ, ու բէրէլով հէր իրէք որբիս սա թշուառութեանըս պատճառով, խոնարապար կաղաչիմ Ձերդ Վեհափառութան՝ վէրցնէք իմ թշվառ գավակներիս Ձերդ որբախնամ հովանաորութան տակ,

⁸²⁴ Ատրպեա, Բուլանրկ, հմր. 213:

⁸²⁵ Նոյն տեղում:

⁸²⁶ ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ., 440, քթ. 27–30, ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 452, քթ. 9–11:

⁸²⁷ ՄՄ, Խկֆ, քղթ. 104, վաւ. 20:

որ աբայգաին մի լուիս ճարած լինին իրանց: Խոնարապար կաղաչիմ պաշտելի Հայր չի մէռօժէք իմ խնդիրը ու ապակային օքնագան լինիք իմ թշվառիկ որբկերանցը»⁸²⁸:

Հայոց մեծ եղեռնից առաջ Կ. Պոլսոյ Հայոց պատրիարքարանի կազմած տեղեկագրերի համաձայն Քարաաղըլ գիւղում բնակւում էր 1312 բնակիչ⁸²⁹: Թէոդիկի հաշւումների համաձայն հայութեան թիւը կազմել է 160 տուն⁸³⁰: Ս. Կարայեանի կազմած ցուցակի համաձայն 1914ի դրութեամբ Քարաաղըլ գիւղն ունէր 85 հայ ընտանիք՝ 595 բնակչով⁸³¹:

Մեծ եղեռնի արհաիրքներից փրկուել եւ տարբեր որբանոց-ապաստարաններ է տեղափոխուել միայն մէկ որբ՝ տասնամեայ Մանուկեան Մուշեղը, որը 1916ին գտնուել է Ալաշկերտի որբանոցում⁸³²:

(ՄՄ, ԽԿՖ, ԹղԹ. 104, վաւ. 20)

ՆՈՐԻՆ ՏԵՆՈՒՆ ՏԵՆՈՒՆ ՎԵՀԵՓԵՌ ԿԵԹՈՒՂԻՍՈՍ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԵԼԾՆԵԼ [Յ]

ԲՆԵԿ [ԻԶ] ՄՈՒՇԸԼ [Յ] ԳԵՆԵՌԱԿ ԳՈՒՂԱՆՂՈՒ ՍԵՀՄԵՆԻ
Ի ԳԻՒՂՆ ԴԵՐԵՂԼ ՔԵԶ ԾԵՌՈՒՅ ՄԿՐՏԻԶ ԸՍՏԵՏՈՒՐԵԼՆՅ

Ամենախոնարհաբար խնդիր

Սուրբ Հոյրդ մերում Աստուածածնա[յ] երեսանկեալ համբուրում ենք Սուրբ աշդ, աղերսալի արտասառք առաջի Աստուծոյ, եւ զթառատ Սուրբ Հօ<յ>րն մերում: Բացատրում ենք մերում ցաւալի վիշտ այնմ, որ յայտնի լինելով ամբողջ երկրիս էութիւնն եւ պատուհասն, մեզ տիրելով ձեռամբն Տաճկա[յ] քիւրդերից, որ սեփակալեցին մեր ամենայն ինչ իրերն: Բացի մեր ունեցեալ իրերից: Ենչարկեցին տանջանաց՝ ստիպելով մեզ կրօնափոխութեան: Եւ մենք, չ'զիմանալով քիւրդերի առաջարկութեանը, առանք մեզ հետ մեր գերդաստանն, զաւակներով, գիշեր ու մթին ժամանակ, 1894 ամի մայիս ամսոյ մէջ, ճանապարհորդեցինք բարեխնամ Ռուսեայի երկրում՝ Ձերին Սրբոյդ Հայրական գթութեանդ հովանաւորութեան տակ պաշտպանելու կրօնն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերում:

⁸²⁸ ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 104, վաւ. 97:

⁸²⁹ Kévorkian R., The Armenian Genocide, A Complete History..., էջ 350:

⁸³⁰ Թէոդիկ, Գողգոթա, էջ 100:

⁸³¹ Karayan S.Y., M.D., Armenians in Ottoman Turkey, էջ 195:

⁸³² «Համբաւաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յաւելոսած հմր. 48:

Բնակուեցինք մի առ ժամանակ Ծալկա[յ] սահմանում՝ Ղուշջի գեղը՝ բաղկացած քառասուն եւ եօթն անձանցից: Այժմույս գըտնըվում ենք Ղուշ-ջի գեղը տասն եւ երկու անձ, իսկ Ախլքալակա[յ] սահմանում՝ Տամալագեղը՝ տասն եւ ութ անձ, Խանտոգեղը՝ ութ անձ Օրճա գեղը, Վաչիան գեղը՝ ինն անձ: Այնպէս որ, ամբողջ երկու ամիս չենք կարող մի տեղ բնակուիլ, որով Հասարակութիւնը կարծիք է ունենում մեր վերայ, թէ ժամանակին կարող է[ն] սեփականել մեր արտերից:

Թափառում ենք մինչ ի ցայսօր օտարութեան մէջ՝ զրկուած լինելով մեր հայրական հողից, նաեւ մեր ունեցած կալածքից: Գիշեր եւ ցերեկ ակն եւ հառաչանք անելով, մեծերս եւ փոքրերս թափում ենք ամեն մի ժամ դառն արտասուք՝ ի դէմ առաջի Աստուծոյ եւ Ձերին Սրբութեանդ դէմ:

Արդ, անկեալ աղաչում ենք՝ խնա[յ]ել մեր գերդաստանեաց եւ երեխանց ցաւալի վշտերն ու վէրքերն, որ կարող էք փարատել ի դէմ առողջութեան:

Ուստի մեր երկրի բնակիչ հայերի վշտերն ու վէրքերն յայտնի լինելով Ձերին Սրբութեանը՝ սպասում ենք օգնութեան՝ ազատելու մեզ քաղծածու-թիւնից⁸³³: Եւ ի՞նչ լինելու է մեր վերջը, որ այժմուս մնում ենք խորին լուռութեան մէջ: Սպասում ենք Սրբոյդ օգնութեանը:

Ախ, Հայրի՛կ Զան, Հայրի՛կ,

Մեր ամեն մի խոսքերին առ Ձերին սրբութեանդ դէմ թափում ենք մի-մի բուռ արտասուք: Դժուարին կարողացանք այսքանը թերթիս մէջ բացատ-րել, որով մտաբերելով մեր արտերն, եզներն, տան կայք-կարասի՛ւն, մեր քաղցածութիւնը՝ մթնեց աչքերիս լոյսն, չ'կարողացա[յ] լիովին խոսքերս պարզել զրչին, որ մատուցանէի Սրբոյդ Հայրութեանդ: Վերջի բացառու-թեանս թուլացած սրտերովս ընկնում ենք երեսանկեալ Սրբոյդ առջեւն եւ համբուրում ենք Սուրբ աջդ ջերմեռանդ սրտով ու արցունք թափելով, որ չ'խնա[յ]ել մեզնից սուրբ օրհնութիւնդ՝ ականատես խեղճ ու մոլոր, պան-դուխտ, քաղցած ծառաներիդ:

Ուստի ո՞ւմ դիմենք մեր վիշտն ու քաղցածութիւնն, եթէ ոչ Սրբոյն Հօյրն մերում, որով կարող ես բժշկել եւ արձաճել:

*ՄԿՐՏԻՉ ԱՍՏԱՏՈՒՐԵԱՆՅ, ՎԱՃԱՆԵԱՅ ԳԻԻՅՈՒՂ ԳԸ ՄԸՆԱՄ
1895 ամի, Յուլիս ամսոյ 11ին*

⁸³³ Այս նոյն նամակում հեղինակը բաղցածութիւն բառը գործածել է երկու անգամ: Առաջին անգամ՝ *քաղծածութիւն* եւ երկրորդ անգամ՝ *քաղցածութիւն*: Նմանօրինակ դէպքերում նամակ-ները արտագրել ենք նոյնութեամբ:

(ՄՄ, ԽԿՖ, ԹղԹ. 104, վաւ. 97)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՎՓԵՆՈՒԹՅԱՆ ՏԻՎՈՒՆ ՏԻՎՈՒՆ ՄԿՐՏԻՉ
ԸՐԼՁԻՆ ԿԵԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԸՄԵՆԵՅԻ ՀԵՅՈՅ**

Խոնար[Հ] Խնդիր

Վէհափա՛ր Տէր, ես Բուլանուղ Ղարաղլ *գուղից եկածիմ*, ու *բէրէլով* հէր *իրէք* որբիս սա թշվառութե[ն]անըս պատճառով, Խոնար[Հ]ապար կաղաչիմ Ձերդ Վէհ<Հ>ափառութե[ն]ան՝ վերցնէք իմ թշվար զափակնէրիս Ձերդ որբութան⁸³⁴ հովանաորութե[ն]ան տակ ու աթա<յ>գա[յ]ին մի լուհա ճարած լինին իրանց:

Խոնար[Հ]ապար կաղաչիմ պաշտելի Հա[յ]<ի>ր չի մէռժէք իմ Խնդիրըս ու ապակային օքնութան *տված* լինիք իմ թշվառիկ որբկերանցըս:

*ՄՆԱՄ ԽՈՆԱՐՀ ԾԱՌԱՅ՝ ԶԱՄԻՄ ՔՈՉՈՅԵԱՆՅ
ԲՈՒԼԱՆՈՒՂ ԳԱԻԱՌԻՅ, ՂԱՐԱՅ ՂԱԼ ԳՈՒՂԻՅ*

96 թիւ, 20ն Սեպտեմբեր

(ՄՄ, ԽԿՖ, ԹղԹ. 103, վաւ. 93)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՎՓԵՆՈՒԹԵԱՆ ԸՄՏՈՒԸ]ԾԵՐԵԱԼ ՀԵՅՐԵՊԵՏԻՆ
ՄԵՐՈՅ Տ[ԵԱՌԵՆ] Տ[ԵԱՌԵՆ] ՄԿՐՏԻՉ Ը. ՍՐԲԸՆԵԳՈՅՆ
ԿԵԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԸՄԵՆԵՅՆ ՀԵՅՈՅ**

**Ի ԲՆԵԿՉԵՅ ՂԵՐԵՈՒԼ ԳԵՂՁ ԲՈՒԼԱՆՈՒՆ ԴԸՁԵՅԻ,
ՏԵՃԿԸՀԵՅԸՍՏԵՆԻ ԸՊՏԵԱԼԻ ՊՈՂՈՍԵԱՆ [Է],
ՊԷՏՕ ՍՕՍԵԱՆԷ ԵՒ ՕՍԵՆԷ ԲԵՐՍԵՂԵԱՆ [Է]⁸³⁵**

Աղերս

Ի թիւս թշուառ գաղթականաց տարաբաղդ հայուն Տաճկա-Հայաստանի, որք յանցելումն ամի, յոգի ապաստան, տարազրեցան ի մայրենի ծոցոյն առ Ռուսահայս:

⁸³⁴ Իմա՝ որբախնամ:

⁸³⁵ Նամակի սկզբնամասում ունենք Բարսեղեան, իսկ վերջնամասում Բարսեխեան: Մենք արտագրել ենք նոյնությամբ:

Մեք երիւք ընտանեօք՝ հոգիք քսան եւ երեք, թողաք զհայրենի շէնս ի յաւերակ եւ մազապուր զերծաք աստ՝ ի գիւղն Դահարլի՝ վիճակին՝ Աղէքսանդրապօլոյ:

Բազումք ի մերոց գաղթականացս զչորաբեկն հաց պարէնի ի մուրացկանութեան չայթայթեն, իսկ մեք, զայդ վաստակեմք դառն մշակութեամբ զամս այս ողջոյն՝ աննպաստ օրավարձիւք, որով սպառեցան զօրութիւնք ոգոցս եւ սիրտք մեր գալարեցան ի սովոյ:

Ձեզ եւ մեզ ոչ յուստիքէ նպաստ օգնութեան, թէպէտ չ'ուրանամք զայս խնամ ժողովրդեանն Դահարլի գեղջ, որք ոչ խնայեն ի մասնէ կերակրոց իւրեանց, երբեմն մասն Ս[ուրբ] բաժին մատակարարել որդւոց մերոց: Սակայն այդուհանգերձ զի՛նչ կեանք գերեվարելոյս ի պանդխտութեան, եթէ ոչ՝ սով ընդ մերկութեան, վիշտք ընդ կարօտոյ հայրենեաց՝ հալին եւ մաշին անձինք մեր, եւ ցաւք, որպէս ձէթ անցին ընդ ոսկերս մեր:

Առ Ձեզ դիմեմք, ա՛ռ բազմավի՛շտ Հայրիկիդ՝ թշուառացեալ որդոցս ձեռն մատուցանել, եթէ հնար է, առ յօգնութիւն բազմակարօտ ընտանեացս, աղաչեմք:

ԱՊՏԱԼ ՊՕՂ[ՈՍ]Ե[Ա]Ն,
ՊԷՏՕ ՍՕՍԵ[Ա]Ն,
ՅՕՀԱՆ ԲԱՐՍԵՆԵ[Ա]Ն

13ն Յուլիսի, 1895 ամի
Ի գ[իւղ] Դահարլու

(ՄՄ, ԽԿՖ, թղթ. 103, վաւ. 258)

ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԷՓԸՌՈՒԹ[ԵԼ]Ն Տ[ԵԼՈՒՆ] Տ[ԵԼՈՒՆ] ՄԿՐՏԶԻ
Ս[Ր]ԲԸԶԵԼԳ[ՈՅ]Ն ԵՒ Ը[ՍՏՈՒԸ]ԾԸՆՏԻՐ ԿԸԹՈՒՂԻԿՈՍԻ
ԸՄ[ԵՆԸՅՆ] ՀԸՅՈՅ

ՄՇՈՒ ՊՈՒԼՆԸԴԻ ԽԸՐԸԽԸՅ ԳԻՂԴ ԵՐԿՈՒ ՏՆՎՈՐ ԳԸՂԹԵԿԸՆ
ՈՐԲԵԻՇՅՐԲԵՆՐ

1. ԵԱՂՈՒՇ՞ ՄԿՐՏԻԶ[ԵԱՆ] – 5 ՀՈԳԻ
2. ԵԱԼՏՈՒՍ՞ Մ[Ա]ՐՏԻՐՈՍ[ԵԱՆ] – 6 ՀՈԳԻ

Խոնարհ խնդիր

Վեհափա՛ռ Հայրիկ,

Երկուքս ալ անայր եմք այս երկու տարի կը լինի: Վ[ա]սնդի մեր գլխաւորները քուրտերը սպանեցին: Մենք ալ վախէ թողիմք այս կողմ եկամք:

Վ[ա]սնդի ամէն ունեցածնիս տարան: Բան չը թողուցին. ո՛չ մալ, ո՛չ ապ-
րանք: Ընտանիքնիս, որ բոլորը գրէթէ աղջիկ անհատներէ կը բաղկանայ...

Ես՝ Եպտոս աղ[ա]խինդ, որ մի ինն տարեկան որդի ունիմ, եւ նա է ինձ
չըջեցնող, որ աստ բերաւ աւանակաւ⁸³⁶: Զի ոտք չունիմ, որ քալիմ, ձեռքերս
ալ քամին⁸³⁶ բռներ է: Դարձած իմ կորչ⁸³⁷: Ի՞նչ ընեմ: Այստեղի մարդիկ
մեզանէ տան վարձք են ուզում: Մենք ապրուստ չունինք, վարձք ո՞ր տե-
ղէն վճարեմք: Մի դ[ա]րման տուէք մեզ:

Հայրի՛կ, ի սէր Ք[րիստո]ս[ի] մեզ մի գրկիր քոյին առատ-առատ շնորհ-
ներէն: Զի քոյ հոգեւոր որդիքներն իմք:

*ՀԱՄԲՈՅՐ Ի ԱՄ[ԵՆԱ]ԲԱՇԽ ԱԶՈՅԴ ԶԵՐԻՆ ՎԵՀՈՒԹԵԱՆՑ՝
ՄՆԱՄ ԽՈՆԱՐՀ ԵՒ ԱՆՊԱՇՏՊԱՆ ԱՂԱԽԻՆ ԶԵՐԻՆ ՎԵՀԱՓԱՌՈՒԹԵԱՆ՝
ԵԱՂՈՒՇ ԵՒ ԵԱԼՏՈՒՍ*

*1895, 30 Սեպ[տեմբեր]
Ի Վ[ա]ղ[ա]րշ[ա]պ[ա]տ*

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 102, վաւ. 620)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԵՓԸՌՈՒԹ[Ի]Ն ԾԱՅՐԸԳՈՅՆ ՊԵՏՐԻԱՐԳ ԵՒ
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՀԱՅՐԸՊԵՏ ԱՄ[ԵՆԱՅՆ] ՀԱՅՈՑ Տ[ԵԼՈՒՆ]
Տ[ԵԼՈՒՆ] ՄԿՐՏԻՉ ՍՐԲԸՋՆԸԳՈՅՆ ԿԼԹՈՒՂԻԿՈՍ
ՊՈՒԼՆԵԼԻԻ ԿԵՐԸ-ԸՂԸԼ ԳԻՒԸՅԻ ՆԵՏՕ ՏՕՆՕԵՆՅԷ**

Ցաւալի աղերս

Հայրի՛կդ Վեհափառ,

Այս քանի օր կը լինի, որ տեղս եկած իմ, եւ ոչ մի հայ սրտակից ինձ չը
պատահեց, որ հարցընէ, թէ դու ո՞վ ես եւ կ[ա]մ ի՞նչ պատճառաւ տեղս եկած
ես, եւ այլն:

Վեհափառ Տէր, ես ունիմ 11 ընտանիք, բոլորն ալ գրէթէ անթեւ ձա-
գուկներ: Զը կրնալով համբերել քրթական հարստահարութեանց՝ թողի
ամէքը այնպ[է]ս՝ երեսի վր[այ], եկած իմ առ ոտս Զերդ Վեհափառութեան.
մի օգնութիւն եւ մարդասիրական շնորհաց փափագանօք:

⁸³⁶ հողացաւ, ոսկրացաւ

⁸³⁷ Կորչ, տե՛ս կորչ, կարի՛ն: Կամարաձեւ, թեփուած, ծուռ: Տե՛ս Մալխասեանց Ստ., Հայերէնի բա-
ցատրական բառարան, Թէհրան, 1982, հտ. 2 Զ-Կ, էջ. 479:

Վեհ[ափա՛ռ] Տէր, չեմ կարող պատմել մեր թշուառ ընտանեաց ցաւալի կեանք, վ[ա]սնդի մերկութիւն, քաղցածութիւն, նեղութիւն, հալածանք անտանելի են:

Գալով հողային եւ կարողութեան մասին, որ բնաւ չունիմք եւ մարմնական կարողութիւնէ զուրկ:

Այսպէ[ն]ս՝ յուսալիւր փափագանօք Ձերին ոտք կը դիմիմ եւ կը խնդրիմ, որ մեզի ալ անմասն չը հանէք, վ[ա]սնդի յոյժ նեղեալ եւ վշտագնեալ եմք:

ՄՆԱՄՔ ՁԵՐԻՆ ՎԵՀ[ԱՓԱՌՈՒԹԵԱՆ] ԱՆԲԱԺԱՆ ԵՒ ՀՈԳԵԿԱՆ⁸³⁸

ՆԱՏՕ ՏՕՆ[ՕԵԱՆ]Յ

23 Մարտ, 1894

Ի Վաղարշապատ

(ՄՄ, Խկֆ, Թղթ. 102, վաւ. 805)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԸՓԸՌՈՒԹԻՒՆ, ԾԵՅՐԸԳՈՅՆ ՊԼՏՐԻԸՐԻ
ԿԸՐՈՒՂԻԿՈՍԻ ԸՄԵՆԸՅՆ ՀԸՅՈՑ
Տ[ԵԸՌՆ] Տ[ԵԸՌՆ] ՄԿՐՏՁԻ Ը.**

**ՄՇՈՒ ԲՈՒԼԸՆԻ ԽԵՐԸՂԱ ԳԻՒԼԸՅԻ Ս[Ը]ՀԸԿ ՏԷՐ
ԿԸՐԸՊԵՏԵԸՆՅԷՆ**

Խոնարհաբար խնդիր

Վեհափա՛ռ տէր,

Ես՝ լինելով ի յարգանդի բուն Մուշ Բուլանխ Խարաղըլ գիւղի բնակիչ, եւ իմ գերդաստանս բաղկանում է թուով 16 հոգուց: Չնայելով, խնամաշնորհ Տէր, իմ հայրը յիսուն տարեկան տէրտէր է, եւ տաճիկներին են մատնէ հօրս: Տաճիկները բանտարկել են, չեն թողում, որ եկեղեցի գնայ, իսկ հօրեղբորս՝ մեր ոչխար[ի] հօտի մէջ սպանել են, եւ բոլոր հօտը յափշտակել են: Իսկ մենք մնացել ենք անտէր ու քաղցած: Ուստի այժմ ամենազթառատ Հօրդ խնամոցը խոնարհաբար հայտնում եմ. կամ ինձ ողորմացէ՛ք, կամ մէկ թու[խտ] տուէք ինձ՝ ման գամ ես, փող ժողովիմ, տանիմ իմ երեխանց պահիմպահականիմ:

*ՁԵՐՈՒՄ ՎԵՀԱԲԱՌՈՒԹԵԱՆ ՄՐԲՈՒԹԵԱՆ
ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐ[Հ] ԾԱՌԱՅ՝ Ս[Ա]ՀԱԿ ՏԷՐ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ*

⁸³⁸ Իմա՝ հոգեզաւակ: Հոգեկան ձեւով մի քանի անգամ հանդիպել ենք մաւ Նայ ժողովրդական հեփիաթներում, օր. *Թագաւորի տղեն ընդունեց Գելվենի մարդուն հոկեզան ախպեր* (արտագրել ենք պահպանելով բնագրի ուղղագրութիւնը), տե՛ս Նայ ժողովրդական հեփիաթներ, խմբ. կոլեկիա՝ **Առաքելյան Բ. Ն.** եւ ուրիշներ, Երեւան, 1984, հտ. 12, էջ 596:

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԷՓԼՈՒԹԵԼՆ Ս[Ր]ԲԸԶՆԵԳՈՅՆ ԿԼԹՈՒՂԻԿՈՍԻ
ԸՄ[ԵՆԵՅՆ] ՀԸՅՈՅ Տ[ԵԼՈՒՆ] ՄԿՐՏՁԻ**

1. ՊՈՒԼՆԵԼԻՈՒ ԽԵՐԵՂԸ ԳԻՒՂԻ ԿՕԿՕ ԸՌԵԳԵԼՆ [Է]
2. ՄՇՈՒ ՕՐԿՆՈՅ ԳԻՒՂԸՅԻ ՄԻԻԹԵՐ ՄԼՆՈՒԿԵԼՆՅԷ

Ամենախոնարհաբար խնդիր

Վեհափա՛ռ Տէր,

Խոնարհ երկու ծառաներդ եւս համարեայ թէ մի տարուան ծնունդ եմք,
թէեւ որոշ գիւղի մարդիկ, բայց ցաւերնիս գրէթէ միեւնոյնն է:

Նուաստ Կօկօ ծառադ, որ իրեք ընտանիքս թողեր իմ մեր գիւղը, անձս
ազատելու հ[ա]մ[ար] փախեր իմ: Բայց հիմայ ո՛րքան փոշմաներ իմ: Երանի
թէ այնտեղ մեռնէի, քան այս չարչարանք: Եկած իմ, բայց ինչ կարօղ է անել
75 տարին հասած ծերունին: Մուրալու եւս չիմ սովոր եւ միտս դրեր իմ
Ձերին աղօթիւքներ[ով] ընտանեաց մօտ պիտի գնամ: Ոտիս մէկ կայ, բայց
ձեռքս՝ չկայ:

Գալով մեր ընկեր Մխիթար եղբօրս, որ նա ալ երկու փոքր /// որդիքներ
ունի, կիներ հետն ա, իսկ միւսը՝ Շօրակալ Փալտրուան գիւղ հիւանդ ինկած
է: Նորայ դրութիւն շատ ցաւալի է... Աչքերէն վար կը թափէ արտասուք
ինքնին:

Վեհ[ափառ] Տէ՛ր, երկուքս ալ 75 տարուան մօտ եմք: Մեր ցաւերը չէ
գրի առնուիր. Բայց միայն կը խնդրեմք, որ մեզ չը գրկէք Ձերին հայրական
չնորհներէն: Մնամք Ձերին հայրական կենաց երկարութ[եան] եւ բ[ա]րօ-
րութ[եան] աղօթարար:

Խ[ՈՆԱՐՀ] Ծ[ԱՌԱՅ]՝ ԿՕԿՕ ... ՄԽԻԹԱՐ ...

Մայիս 19, 1896

Ի Վ[ա]ղ[ա]րշ[ա]պ[ա]

**ԿԼԵՐՈՒՅ ՆԵՀԵՆԳԻ, ԶԼԵՐԻՇԼԵՏ⁸³⁹ ԳԵՒԵՆՈՒ ՓՈՒՐԻ-ՓԵՐԿԻՏ⁸⁴⁰
ԳԻՒՂԻ ՀԵՍԵՐԵԿՈՒԹԵԼՆ ԿՈՂՄԷՆ ՕՍՄԵՆԵԼՆ ՀՊԵՏԵԿ
ԲՈՒԼԵՆԳ ԳԵՒԵՆՈՒ ՂԵՐԵՂԼ ԳԻՒՂԻ ԲՆԵԿԻԶ
ՅԵԿՈՎԲ ՍԵՐԳԻՍԵԼՆԻՆ**

Վկայական

ՏՈՒՄԵՆ այս ի գիւղական հասարակութենէ Փոքր-Փարկիտ գեղջ՝ վերոյ յիշեալ առնն յայնմ, զի նա ի բազում ճնշմանէ այլազգւոյն (որ ի տես Ձերդ Վեհափառութեան եղեն) /// կարող եղեւ ամիս ի Տէրս հանդերձ ընտանեօք (որք են 7 անձինք նորահաս մանկունք) ոտք դնել ի սահմանս Նորին Կայսերական Մեծութեան ամենայն Ռուսաց: Յորում թափառեալ եկն եհաս ի գիւղս Փոքր-Փարկիտ: Ի խնամատարութեան մերս դրացեաց ողորմածագոյն անձնաւորութեանց կենցաղավարի մինչ ցարդ:

Ուստի առ ի բազմութիւն ընտանեաց՝ չեղեւ բաւական ի մէնջ, ոյր սակս տուաք զայս վկայաթերթս յիշելոյն, զի կարասցէ սովաւ շնորհ գտնել առաջի Ձերդ ազգասէր Վեհափառութեան՝ յուսալով, թէ կարէ ձեռք ճարել կերակուր քաղցեալ ընտանեաց իւրոյ, որք ազատելով ի սովամահութենէ՝ անդադար աղօթելոց են առ Հայրն ամենից՝ յաղագս երկարութեան կենաց Ձերոյ Հայրութեան:

Ի ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆ ԲԱՆԻՑ ՄԵՐՈՅ ՍՏՈՐԱԳՐԵՄՔ ԵՒ ՏԱՄՔ ՎԱԻԵՐԱՑՈՒՑԱՆԵԼ ՏԱՆՈՒՏԵԱՌՆ ՄԵՐՈՅ:

1. Զաքար Տէր-Ղազարեանց
2. Մխիթար Զաքարեան
3. Աւետիս Յարութիւնեան
4. Մովսէս Պողոսեան

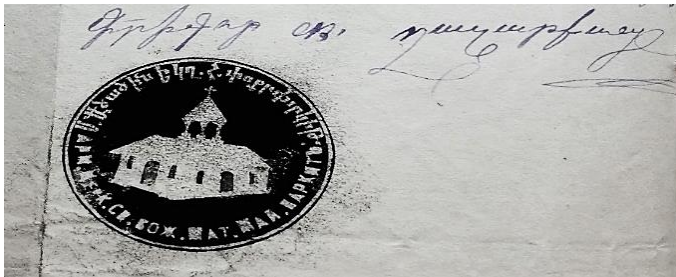
⁸³⁹ Ըստ Ղեւոնդ Ալիշանի, Զարիշատը Արտաշեսեանների օրօք եղել է արհայական ամուսնալիք, որ կառուցուել էր Արտաշես Ա թագաւորի օրօք եւ նրա հօր՝ Զարեհի անունով կոչուել Զարեհաշատ, իսկ հետագայում ձեւափոխուելով դարձել Զարիշատ: Պատմագրութեան մէջ քաղաքը յիշատակում է նաեւ Զարեհաշատ, Զարիշատ անուններով: Մովսէս Խորենացին Զարիշատը յիշատակում է «Զարիշատ Վանանդայ» ձեւով՝ Տուրքերեան նահանգի Աղիովիտ գաւառի Զարիշատից տարբերելու համար: Տե՛ս Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1843, էջ 266:

⁸⁴⁰ Բարեք Փոքր, Պարգեւ Ներքին, Պարգեւ Փոքր, Պարկեւ Փոքր, Փակիրք Փոքր, Փարգեւ Ներքին, Փարկիտ Փոքր, Փերկիք Ներքին, Փերկիք Փոքր: Գիւղ Կարսի մարզի, Կարսի շրջանում, Մեծ Փարգեւ գիւղից հս.:

5. Յովհան[ն]էս Գասպարեան
6. Գրիգոր Աղամեան
7. Խաչօ Ստեփանեան
8. Վալադ Զալոյեան
9. Թորոս Գրիգորեան
10. Մարքար Բողոյեան

ՏԱՆՈՒՏԵՐ ՓՈՔՐ-ՓԱՐԿԻՏ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ՝ ՎԱՐԴԱՆ ԱԻԵՏԻՍԵԱՆՑ
ԵՐԵՍՓՈԽԱՆ ՓՈՔՐ-ՓԱՐԿԻՏ Ս[ՈՒՐ]Բ Ա[ՍՏՈՒԱԾԱ]ԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ՝
ԳՐԻԳՈՐ ՏԷՐ-ՂԱԶԱՐԵԱՆՑ

1894 ԱՄԻ Տ[ԵԱՌ]Ն, 15Ն ՅՈՒՆՎԱՐԻ
ՓՈՔՐ-ՓԱՐԿԻՏ

(ՄՄ, ԽԿՖ, ԹղԹ. 103, վաւ. 45)

ՆՈՐԻՆ ՎԵ՛ՀՓԵՆՈՒԹԵԱՆ ԸՍՏՈՒԸՆԵՐԵԱԼ ՀԵՅՐԸՊԵՏԻ ԵՒ
ՍՐԲԸԶՆԵԳՈՅՆ ԿԸԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԸՄԵՆԸՅՆ ՀԵՅՈՅ
Տ[ԵԱՌՆ] Տ[ԵԱՌՆ] ՄԿՐՏՉԻ
Ի ՄՇԵՅԻՐ ՊՈՒԼԵՆՈՒԻ ՂԱՐԱՂԱՌԻ ԳԵՂԱՍՏԱՆԻ ՄԷՐՈՎԻԷ
ՅԵՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ [Է]

Ամենախոնարհ խնդիր

Վեհափա՛ն Տէր,

Ամբողջ աշխարհի[ն] յայտնի է, թէ Մշեցիքս ինչպիսի նեղութիւններ, ինչպիսի հալածանքներ, որպիսի չարչարանքներ եւ սպանութիւններ քաշեցինք կեանքերուս մէջ բարբարոս քրտերու ձեռօք, որ շատ տժուար է գրի առնել եւ նկարագրել: Շատերս, տեսնելով, որ կեանքերէս պիտի զրկուինք եւ այլեւս անհնար է դիմանալ: Ես եւս, իմ բազմամարդ թշուառ եւ ողորմելի ընտանեացս հետ, որ կը բաղկանայ տասն եւ ինն հոգուց, թողնելով

ամենայն ինչ. տուն-տեղ եւ ամենայն կարողութիւն, հոգիներս ազատելու համար գաղթեցինք եկանք յԱխալցխայ: Գնացինք մօտ յԱխալցխաու Տամալայ գիւղն, որ մի օգնութիւն գտնենք: Տեսնելով տամալեցի գիւղացիներ մեր դառն, ցաւալի վիճակը, մեր մերկութիւնը, որքան եւ իցէ մեզ ողորմեցան եւ նորանց ողորմութիւններով մինչ ցարդ կապրինք: Եւ այս մասին կը վկայէն բոլոր գիւղացիներ:

Վեհափառ Տէր, այս ամենը ամենախոնարհաբար յայտնելով ամենաողորմած բոլոր հայոց ազգի Հայրիկիդ, երեսն անկեալ եւ արտասուելի աչօք կաղերսեմ՝ համբուրելով գարշապարդ՝ մի խնամք եւ ողորմութիւն անելու թշուառիս, որ մնացած եմք ներկայիս խեղճ եւ ողորմելի եւ սոված:

ՍԷՐՈՐ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆՅ,

ԱՆՔՐԱՔԻՏՈՒԹԵԱՆՅ /// ԽՆԴՐԱՆՕՔ ԸՍՏՈՐԱԳՐԵՅԻ ՊՈՂՈՍ ՏԷՐ ///

Ի 4ն Յուլիսի, 1895 ամի

յԱխալցխայ

(ՄՄ, Խկֆ, Թղթ. 103, վաւ. 11)

Վկայագիր

18 յուլիս, 1895 ամի, մեք՝ ի ներքոյ սորին ստորագրողք, Աղէքսանդրապօլի վիճակի Դահարլի գիւղի բնակիչքս, տալիս եմք սոյն վկայագիրը Տաճկահայաստանի Ղարաղըլ գիւղի բնակչաց Ապտալ Պօղոսեանին, Պետոյ Սուքիասե[ան]ին, Օհան Բարսեղեանին, այն պատճառաւ, որ սոքա յիրաւի անցեալ տարում, ընտանիքով, որոնց թիւն է քսան ու երեք, գաղթեցին մեր գիւղը՝ ամենաողորմելի միճակի մէջ եւ սոքա այն անձինքն [են], որոնք ներկայ օրերումս Աղէքսանդրապօլում խնդրագիր մատուցին Նորին Վեհափառութեան ազգիս Հայրիկին՝ նպաստ խնդրելով, որի ստուգութեան համար ստորագրում ենք՝

ԱՐՍԷՆ ԽԱՉԱՏՐԵԱՆ, ԱԼԷՔՍԱՆ ՅՕՀԱՆԷՍԵԱՆ,

ԱԻԵՏԻՍ ՅՕՀԱՆԷՍԵԱՆ, ԳՐԵՅԻ ԱՐՍԵՆ ԽԱՉԱՏՐԵԱՆ,

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ, ՄԿՐՏԻՉ ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ,

ԱԼԷՔՍԱՆ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ, ՄԿՐՏԻՉ ԳԱԼՍԵԱՆ, ՍԱՐՔԻՍ ԼՕՍԷՔԵԱՆ

ԿԱՐ[Ա]ՊԵՏ Տ[Է]Ր ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ, ԱԼԷՔՍԱՆ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

ԳԱԼՈՒՍ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ ԳՐԵՅԻ ՄԿՐՏԻՉ ՄԱԴՈՅԵԱՆՍ,

ՕԳՆԱԿԱՆ ԹԱԹԷՈՍ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ

ՅԱԿՈՐ Ք[Ա]Հ[Ա]Ն[ԱՅ] Տ[Է]Ր ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ

ԴԱԻԹ Ք[Ա]Հ[Ա]Ն[ԱՅ] Տ[Է]Ր ՍԱՀԱԿԵԱՆ

Dear Mother
 I have just
 received your
 letter of the
 10th inst. and
 am glad to
 hear from
 you. I am
 well and hope
 this finds you
 the same. I
 am writing you
 now. I am
 your affectionate
 son
 J. H. [Signature]

87-29

11

[illegible]

44 pages & fragments

Wetland

$\frac{1}{4}$ -inch Sheet of metal 7ft x 2 ft

January 11

Warne-pp-e-8. S-w-e-n-f-w-e

Weges Weges

W. J. Davis, 1877-1878

St. Louis, Mo. 1897

1913. 4/26/13
unoff. conf. 4/26/13

Prüfungstag 17. Jan. 1891

auf zwei Spigen.

Where your good people

They are!

Agnes's father's name is Agnes's father's name.

349th Air Refueling Wing

ՔԱՔԱՌԼՈՒ ԳԻՒՂ (ՎԵՐԻՆ ԲՈՒԼԱՆԸՔ)

(KIRKGÖZE)

Վերին Բուլանըքի Քաքաուլու հայաշատ գիւղը գտնուում էր Նազիկ լճից հիւսիս-արեւմուտք: Այս բնակավայրը հնագոյններից մէկն է: Այն նշուած է նաեւ 1556ին կազմուած Խնուսի լիւայի մանրամասն տեղեկագրում՝ *Kekrelü* ձեւով⁸⁴¹:

Խրիմեան Հայրիկին ուղղուած նամակներում քաքաուլեցիներն իրենց գիւղն անուանել են Կաքաուլու⁸⁴², Կաքաուլու, Կեկելի (Kekeli)⁸⁴³, Կեկերլու, Քաքաուլու, Քեքերլի, Քեաքաուլու, Քակարլու, Քյաֆյարլու, Թազարլու, Թագաուլու, Թաքեարլու, Թաքիաուլու, Թաքարլու⁸⁴⁴, Գաքաուլու⁸⁴⁵: Այլ աղբիւրներում հանդիպել ենք նաեւ Քաքաուլու⁸⁴⁶, Քէքէրլու⁸⁴⁷, Քեակաուլի⁸⁴⁸, Քեաքուլու⁸⁴⁹, Խարախլու⁸⁵⁰ ձեւերին:

Նախքան Հայոց ցեղասպանութիւնը հայաշատ այս գիւղն ունէր մէկ եկեղեցի՝ Ս. Գէորգ, որը տեղացիների վկայմամբ 1915ին մօտ 100 տարուայ մի շինութիւն էր: Եկեղեցու հոգեւոր սպասաւորները երկուսն էին: Տէր Յակովբ քահանայ Գալստեանի վկայմամբ իր հօտը բաղկացած էր 200 ծխից, որոնք հաւատով պահում էին «Յազըչու», «Ս. Ստեփանոսի» եւ «Կարմիր կող» Աւետարանները: Այս ձեռագրերը Յովհաննէս Զաքարեանի, Զաքար Յակոբեանի եւ Ճազօ Տէրտէրեանի ձեռամբ, բարեբախտաբար, հրաշքով փոխադրուել են Արեւելեան Հայաստան⁸⁵¹:

⁸⁴¹ 294 Numaralı Hınıs Livâsı..., էջ 17:

⁸⁴² ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 104, վաւ. 105, նամակագիր՝ Եղիազար Յակոբեան:

⁸⁴³ H. F. B. Lynch, Armenia: Travels and Studies, volume 2, էջ 343; Kiepert R., Karte von Kleinasien (24 pafta), Berlin, 1913:

⁸⁴⁴ ՄՄ, Խկֆ, վաւ. 255: Նամակագիր՝ Բուլանուխայ Թաքարլուվայ բնակիչ՝ Կարապետ Սաֆարեան:

⁸⁴⁵ ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 104, վաւ. 73, նամակագիր՝ Բաղդասար Մելքոնեանց: Թափարլու ձեւով տե՛ս թղթ. 103, վաւ. 329, նամակագիր՝ Բաղդասար Միմասեան:

⁸⁴⁶ Նամակ Բուլանըքից, «Դրօշակ», հմր. 12, էջ 9:

⁸⁴⁷ Թէոդիկ, Գողգոթա, էջ 100:

⁸⁴⁸ «Համբարաբեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յանգուած հմր. 26:

⁸⁴⁹ Նոյնի Յանգ. հմր. 27:

⁸⁵⁰ Նոյնի Յանգ. հմր. 40:

⁸⁵¹ Վերապրածների վկայություններ..., էջ 213–214: Մշոյ Սուրբ Առաքելոց-Թարգմանչաց վանքի եւ շրջակայից ձեռագրացուցակի համաձայն Քաֆաուլու գիւղում եղել է երկու Աւետարան՝ գրուած 1300 եւ 1302 թուականներին, տե՛ս Մուրատեան Ս. Ա., Մարտիրոսեան Ն., Յուցակ Ձեռագրաց..., էջ 220:

1871ին Գարեգին վրդ. Սրուանձտեանցի ջանքերով գիւղում բացւում է առաջին դպրոցը: Այդ շրջանում դպրոցն ունէր 36 աշակերտ եւ մէկ ուսուցիչ՝ Գալուստ Ղազարոսեան ⁸⁵²: Մեծ եղեռնից առաջ արդէն գիւղում գործում էր շուրջ 100 աշակերտանոց ծխական դպրոց, որի բիւջէն կազմում էր 30 օսմանեան ոսկի ⁸⁵³:

Նախքան Առաջին աշխարհամարտը Կ. Պոլսոյ հայոց պատրիարքարանի, Թէոդիկի եւ այլոց հաշուումների համաձայն Քաքաուլու գիւղում բնակւել է մօտ 1306 հայ ⁸⁵⁴ (190 տուն ⁸⁵⁵):

1915–1916ին Օսմանեան կառավարութեան հրամանով նախ գինւորագրւում են մօտ 70 տղամարդիկ, որոնք, գրեթէ բոլորն էլ սպանուեցին ⁸⁵⁶, հետագայում Քաքաուլուի հայ բնակչութիւնն ամբողջութեամբ ենթարկուեց Ցեղասպանութեան: Արեւելեան Հայաստան հասան ընդամէնը մի քանի տասնեակի հասնող քաքաուլեցիներ, որոնք բնակութիւն հաստատեցին Հայաստանի տարբեր շրջաններում ⁸⁵⁷:

1928ին Քեմալական Թուրքիայում գիւղն արձանագրուեց Քեքելի (Kekeli) անունով ⁸⁵⁸: Ներկայումս այն ամբողջութեամբ քրդաբնակ է եւ կոչւում է Քրքզէօզէ (Kırkgöze) ⁸⁵⁹:

Խրիմեանին ուղղուած նամակներում նկարագրուած են 1895–96 թթ. Աբդուլ Համիդ II սուլթանի կազմակերպած կոտորածների պատճառով ծանր կացութեան մէջ յայտնուած քաքաուլեցիների վիճակը. աղքատութիւն, սով, հիւանդութիւն, զաւակների կորուստ:

Կարծիքներ կան, թէ Արեւմտեան Հայաստանից գաղթելու պատճառներից են եղել բարեկեցիկ ապրելու ձգտումը: Սակայն այս նամակներին բնոյթն ու բովանդակութեան քննութիւնը բացառում են այս կարծիքը: «Մենք եօթը անձինքս մնում էինք Թաքարու գիւղում: Մեզ ուզում էին սպանեն: Մենք գիշերն փախանք–եկանք Ալաշկերտ...» ⁸⁶⁰, «Քուրդ բարբարոսաց սպանութիւնից ազատուելով, որովհետեւ, բացի բոլորովին թալանուելուց, տղայիս մեռուցին, եւ ես էլ հազիւ փախայ՝ միայն իմ աջ

⁸⁵² Սասունի Կ., Պատմութիւն..., 2013, էջ 247:

⁸⁵³ Վերապրածների վկայություններ..., էջ 213–214:

⁸⁵⁴ Kévorkian R., The Armenian Genocide, A Complete History..., էջ 350; Karayan S. Y., M. D., Armenians in Ottoman Turkey, էջ 195:

⁸⁵⁵ Թեոդիկ, Գողգոթա, էջ 100:

⁸⁵⁶ Վերապրածների վկայություններ..., էջ 213–214:

⁸⁵⁷ Նոյն տեղում, էջ 217–219:

⁸⁵⁸ TC, Dahiliye Vekaleti, Son Teşkilatı Mülkiyede Köylerimiz Adları. Ankara 1928:

⁸⁵⁹ <https://www.houshamadyan.org/>, Պոլսաբնիկի ֆազա, հեղ. Մարտիրոսեան Տ.:

⁸⁶⁰ ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 101, վաւ. 255, մամակագիր՝ Բոլանքի, Թաֆարլու (բնագրում՝ Թաֆարլուվա) գիւղի բնակիչ Կարապետ Սաֆարեան:

ձեռքի մատները կորսնցնելով...»⁸⁶¹, «Վեհափառ տէր, ներկայ սովատան-
ջութիւնը մեզ, 10 հոգի եմք, ամէն օր քաղցեալ մահ է սպառնում, վ[ասն]
ո[րո]յ աղաչեմք արտասուօք, ողորմել մեզ, բարեհաճել մեզ փրկութիւն
սովից, որ քաղցու կմեռնիմք...»⁸⁶², «Զիմ եղբօր որդի Պօղոսն սպանեցին
չորս որբուկ զաւակներ Ալաշկերտն մնացին: Ես փախայ: Եւ Սարգիսին
բոլոր ունեցածներն ալ թալանեցին»...⁸⁶³:

*Մշոյ Բուլանք գաւառի Քաքառու գիւղից փրկուել եւ որբախնամ
ապաստարան են տեղափոխուել ընդամէնը 9 որբ, որից մէկը՝ 1916ին
գտնուել է Ալաշկերտի որբանոցում: Այդ որբերն են. Մուրադեան Յովհան-
նէս՝ 2 տարեկան⁸⁶⁴, Մանուկեան Հլղաթ՝ 7 տարեկան, Մանուկեան Զօցօ՝ 9
տարեկան, Միսեան Նուշօ՝ 11 տարեկան, Միսեան Նուրադ՝ 7 տարեկան⁸⁶⁵,
Մանուկեան Մուշեղ՝ 10 տարեկան (1916ին տեղափոխուել է Ալաշկերտի
որբանոց)⁸⁶⁶, Արշակեան Սահակ՝ 12 տարեկան, Արշակեան Աբրահամ՝ 12
տարեկան, Աւետիսեան Գարեգին՝ 9 տարեկան⁸⁶⁷:*

(ՄՄ, Խկֆ, Թղթ. 101, վաւ. 558)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԵՓԵՌՈՒԹԵԱՆ ՄԿՐՏԻՉ ԸԶԳԵՍԻՐ ԿԸԹՈՒՂԻԿՈՍԻ
ԼՄԵՆԵՅՆ ՀԵՅՈՅ, ԾԵՅՐԵԳՈՅՆ ՊԵՏՐԻԱՐԻԻ, ՀԵՄԸԶԳԵՅԻՆ
ՆԵՒԼՄԵԾԵՐ ԸԹՈՌՈՅՍ ԸՐԵՐԵՏԵԱՆ ԸՌԵՔԷԼԿԵՆ ՄԵՅՐ
ԸԹՈՌՈՅՍ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՍՐԲՈՅ ԿԸԹՈՒՂԻԿԷ ԷԶՄԵԼԾՆԻ**

**ԼՄԵՆԵՒՈՆԵՐ [Հ]ԵՐԵՐ ԽՆԴԻՐ
ԲԵՂՏԵ [ՄԵ]ՐԷ ՄԵՐԿՈՍԵԱՆ ՄՈՒՂՆԻ ՇԼՀՆԵԶԵՐՅ
Ի ԳԵՒԸՈՒՄ ՄՇՈՒ, Ի ԳԻՂԷ ՔԵՆՔԸՈՒՈՒ**

Ո՛վ Ա[ստուա]ծարեալ Հայրապետ,

Որդիք հանապազ հային ի ձեռս ծնողաց իւրեանց եւ վիրաւորք բժշկաց,
քանզի նօքօք լցին զպէտս նոցա: Նոյն համարեալ զիս, Վեհափա՛ռ Տէր, ար-
տասուաբեր աչօք եւ բազմադիմի թախանժանօք կաթոգին համբոյր սրբազ-
նասուրբ աջոյդ ի զահ անկեալ առ ոտս Վեհիդ հայցեմ ի քէն օգնութիւն:

⁸⁶¹ ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 101, վաւ. 105, նամակագիր՝ եղիազար Յակոբեան, 1896 թ.:

⁸⁶² ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 101, վաւ. 181, նամակագիր՝ Թագարլու գիւղի բնակիչ՝ Աւագ Յովհաննէսեան, 1894 թ.:

⁸⁶³ ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 103, վաւ. 19, նամակագիրներ՝ Սահակ Յունանով, Սարգիս Արմաշատով:

⁸⁶⁴ «Համբարեր», Թիֆլիս, 1916 թ., Յաւելուած հմր. 26:

⁸⁶⁵ Նոյնի Յաւել. հմր. 27:

⁸⁶⁶ Նոյնի Յաւել. հմր. 40:

⁸⁶⁷ Նոյնի Յաւել. հմր. 41:

Արդէն յայտնի է ձերինդ Վեհափառութեանը Տաճկական գաղանացեալ իշխանութեան բռնարարութիւնը եւ անիրաւութիւնը Վեհափառ Հայրիկ: Ահա յայտնում է իմ անարժան գրիչս մեր վերքերը՝ Ձերինդ գթառատ Հայրութեանդ:

Անօրէն զաւթիէքը⁸⁶⁸ հանդերձ հուքմաթիօք⁸⁶⁹ վրայ հասնէլով մեզի բռնարարութեամբ բանտարկեցին, յաղազս այնմ թէ դուք ունիք մասնակցութիւն «Հայկական ընկերութեանը»: Ուստի բազմաթիւ չարչարանք եւ տանջանք տալով հազիւ հազ աղէտեցանք⁸⁷⁰ մահից, մեղանից պաշանջելով ութ<ա>նասուն ոսկի անօրէն բանտապահը եւ արձակեց մեզ: Զկնի այնմ աւուր կողոպտեցին ամենայն շարժական եւ անշարժ ապարուրքն⁸⁷¹ իմ եւ բանտարկեցին բռնարարութեամբ որդին իմ:

Վ[ա]ս[ն որո]յ, ամենախոնարհաբար խնդրեմք եւ համբուրեմք Ս[ուր]բ գարշապարդ հոգեւոր Հուսապետիդ⁸⁷², զի ներկայացնել Ձերինդ սրբութեան աջը ըստ բարեհաճութեան Վեհափառ հօրդ, ի տես եւ ի տնօրէնութիւն:

*ՄՆԱՄ ՁԵՐ ՆՈՒԱՍՏ ԾԱՌԱՅ ԵՒ Ս[ՈՒՐ]Բ ԱԶԴ ՀԱՄԱՌՈՒՐՈՂ՝
ԲԱՂՏԱՍԱՐ ՄԱՐԿՈՍԵԱՆ, ՏԱՃԿԱՀԱՅԱՍՏԱՆՅԻ*

1894 թիւ 15 Մարտոյ

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 104, վաւ. 128)

ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԷՓԸՌՈՒԹԵԱՆ Տ[ԵԼՈՒՆ] Տ[ԵԼՈՒՆ] ՄԿՐՏԻՉ Ը.

ՍՐԲԸՋՆ [Ը]ԳՈՅՆ ԿԸԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԸՄԵՆԵՅՆ ՀԸՅՈՅ

ԲՈՒԸՆՈՒՂՈՒ ՉԸՍՏԻՅ⁸⁶⁸ ԲԸԲԸՌՈՒ ԳԻՒՂԻ ՄԻՆԸՍ

ԸՄՊԸՏՈՒՐԵԱՆՅՅ

Խոնարհ խնդիր

Գթառատ Հայր,

Մենք՝ եօթ անձինքս, ահա լրանում է երկու տարին, եկել ենք Ռուսի հողի մէջ եւ աշխատում էինք: Երբ որ լսանք այս անտանելի բարբարոսութիւնն, մտադիր եղանք գնալու մեր հայրենիքը եւ ճանապարհորդեցինք:

⁸⁶⁸ Զապիա, թուրքական ոստիկան, զափթիէ, տե՛ս Գասպարյան Գ., Գրիգորյան Ա., Հայոց Լեզվի Բարբառային բառարան, Երեւան, 2001, հտ. Ա., էջ 401:

⁸⁶⁹ Hükümet – թրք. կառավարութիւն:

⁸⁷⁰ Իմա՝ ազատուցանք:

⁸⁷¹ Թերեւս ստացուածք, ունեցուածք իմաստով է գործածուած:

⁸⁷² Իմա՝ հովուապետ:

Մինչեւ գնացինք Ղարս եւ դիմեցինք Օսմանեան *կոնցուլին*, որ մեզ ճանապարհի համար թուղթ տայ, որ մենք ապահով գնայինք մեր երկիրը: Բայց նորայ պահանջը շատ էր, մենք էլ աւելորդ համարեցինք տալը:

Ելանք, կանչեցինք մեր Աստուածը ու ճանապարհորդեցինք մինչեւ Զիվին⁸⁷³ գիւղը: Անցանք գիշերուայ ժամանակը, եկան մեզ վերայ արիւնարբու բարբարոս քիւրտերը, յարձակուեցան վրաներս: Մեզնից մէկին վիրաւորեցին, միւսներէս էլ եղած-չեղածը յափշտակեցին, տարան: Մենք մի կերպ փախանք: Մի երկու ժամից յետոյ տեսանք՝ դադարեց, յետ դառանք մեր վիրաւոր եղբայրը վերցրինք, բերեցինք Ղարսու մօտ՝ Փալտրուան գիւղը, դրեցինք մէկ տուն, որը իրեն ամեն մի ծախքով խնամատարում է այդ թշուառին:

Մենք եկել ենք Վաղարշապատ, դիմում ենք Սրբութեանդ ոտքն ընկած, աղաչում ենք՝ զիջանէք թշուառիս ի դրութեանն, որով կարողանամք թէ նորայ վիրաւորութիւնն բժշկելը եւ թէ նորան այս ձմերուան ցուրտ օրերից ազատիլը, խնամել նորա հարկաւոր պիտոյքները: Մենք կարող ենք մեր կեանքը մշակութեամբ անցկացնել եւ մի տեսակ ապրիլ, բայց նա չէ կարող:

Վեհափառ Հայր, խնդրում ենք եւ աղաչում՝ ձեռքներս կառկառած դէպի Վեհափառութեանդ:

ՄՆԱՄ ՍՊԱՍՈՒ ԵՒ ՕՐՀՆՈՂ ԱՆԳԻՆ ԿԵՆԱՅԴ

ՄԻՆԱՍ ԱՍՊԱՏՈՒՐԵԱՆՑ

Ի Ս[ուրբ] էջմիածին

1896 թ., 22ն նոյեմբերի

⁸⁷³ Կարսի մարզ, Զիվին գիւղ:

ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԵՓԵՌՈՒԹԵԱՆ Ս[Ր]ԲԸՋՆԵԳՈՅՆ
ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԵԱՆՏ, ԵՆՅՐԵԳՈՅՆ ՊԵՏՐՈՍԻՐԻ
ԶՏԷՐ ՄԵՐՏԻՉ Ե[ՌԵ]ՋՆՈՅ Ե[ՍՏՈՒԵ]ԾԵՐԵԱԼ ՀԵՅՐԵՊԵՏԻ
ԵՄ[ԵՆԵՅՆ] ՀԵՅՈՅ
ՊՈՒԼԵՆԸԻՈՒ ԳԵԳԵՌՈՒ ԳԻՒՂԻ Գ[ԻԻ]ՈՒՂ[ԵՅԻ] ՄԵՐԳԵՐ
ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՅԷ

Ամենախոնարհ խնդիր

Վեհափա՛ւ Հայրիկ,

Քրթաց վախէն անցեալ աշնան *մէրս* եւ *ճահիլ*⁸⁷⁴ քոյրս հազիւ կարացայ
այս կողմ բերել, որ հիմայ քիւղիս մէջ մայրս հիւանդ, մի մուծ յարկի տակ,
երկուք մէկ տեղ կապրին:

Բայց Վեհ[ափա՛ւ] Տէր, մեր ընտանեաց մեծ մասը, որ 15 հոգիէ կը բաղ-
կանայ, այն կողմն է, որ եկողներէն լսեցի շատ նեղ վիճակի են: Եւ միտք
ունիմ մայր եւ քոյր մի ծանօթ բարեկամի յանձնել: Եւ ես դառնամ դէպի
զանոնք: Բայց կամաճեմ ասել, որ մի փոք չունիմ ձեռիս եւ անպատմելի
տրուկեմ իմ⁸⁷⁵:

Միտքս տատանեալ ծով է դարձեր: Որ կողմ կը նայիմ վիշտ է, թէ՛ այն
կողմը, եւ թէ՛ այս կողմը դարմանուելու պէտքեր ունին, եւ ձեռքս չկայ:
Ճանապ[ա]րհի ծախուց հ[ա]մ[ար] դիմեցի Վեհուծ[եան]ցդ ոտք՝ մի օգնու-
[թ]ի[ւ]ն խնդրելու: Թէեւ մինչ հիմայ այսպ[ի]սի դիմումներ չեմք արեր,
վ[ա]սնդի մենք սովոր ենք տալ, քան թէ առնիլ: Ասոր հ[ա]մ[ար] ներող
խնդրեմ պիտի լինի Ձերին Վեհ[ուծիւն]ը:

Ժամանակի յանգամանքներու գոլով, որ անթիւ մեծատուն[ն]երը մու-
րիկ դարձուց, եւ մուրացկան վայրենի թափառականները՝ մեծատուն:

Վերջապէս, խնդրեմ երեսանկեալ՝ մեր խոնարհական խնդիրը կատարէք
վաղ ընդ փոյթ, որ թերեւս, նպատակիս արժ[ա]նանամ Ձերին Հայրուծեան
չնորհիւ:

ՄՆԱՄ ԱՆԱՐԺԱՆ ԱՂՕԹԱՐ[ԱՐ]՝ ՄԱՐԳԱՐ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

10ն Մարտի, 1897 թ.

էջմի[ա]ծ[ի]ն

⁸⁷⁴ Իմա՝ ջահել:

⁸⁷⁵ ԲՐԲ. իմա՝ դրոքեան մէջ եմ:

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 102, վաւ. 390)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԷՓԸՌՈՒԹԵԼՆ Տ[ԵԼՈՒ]Ն Տ[ԵԼՈՒ]Ն
ՄԿՐՏԶԻ ՄՐԲԸՋՆԸԳՈՅՆ ԿԸԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ԸՄԵՆԸՅՆ ՀԸՅՈՅ**

Ամենախոնարհ խնդիր

Աշնան, երբ եկանք այստեղ բարեհաճեցիք մեզ ուղարկել Մաստարայ՝ վանքապատկան գիւղը ապրելու՝ մինչեւ գարուն:

Մինչեւ այժմ մեզ պահեցին, բայց, որովհետեւ նրանց հացն էլ է *պրծել*⁸⁷⁶, *տենում*⁸⁷⁷ ենք, որ դժուարանում են մեզ կերակրել: Եկայ Ձերդ Վեհափառութեանը աղերսելու, որ մեզ մի ողորմութիւն անէք: Տնով եօթը հոգի են[ք], հինգ մանր երեխաներ ես եւ կինս: Այժմ, գալով եւ ծունր խոնարհելով Հայրիկիդ առջեւը, աղերսում եմ, որ մի ողորմութիւն անէք կամ հացով, կամ՝ փողով: Անհամբեր սպասելով Ձերդ Վեհափառութեան բարեհաճ տնօրինութեան:

*ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ԾԱՌԱՅ՝ ՄՈՒՇԻ ԲՈՒԼԱՆԸԽԻ,
ՄԵԼՔՈՆ ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆ*

1894, Մայիս 13

Էջմիածին

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 102, վավ. 592)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԷՓԸՌՈՒԹԵԼՆ
Ը[ՍՏՈՒԸ]ԾԸՆՏԻՐ ԿԸԹՈՂԻԿՈՍԻ ԵՒ ԵԸՅՐԸԳՈՅՆ
ՊԸՏՐԻԸՐՔԻ ԸՄԵՆԸՅՆ ՀԸՅՈՅ Տ[ԵԼՈՒՆ] Տ[ԵԼՈՒՆ] ՄԿՐՏԶ
ՀԸՅՐԻԿԻՆ**

**ՄՇՈՅ ՆԸՀԸՆԳԻ ԲՈՒԸՆԸՈՒԹ ԳԸԲԸՈՒ ԹԸՔԵԸՐԸՈՒ ԳԻՂԻԸՅԻ
ԸՅՐԻ ՆՈՒԲԸՐ ՄԸՐԿՈՍԵԼՆԷ**

Աղերսանօք խնդիր

⁸⁷⁶ Բրբ.՝ վերջացել:

⁸⁷⁷ Բրբ.՝ տեսնում եմ:

Ո՛վ Տէր,

Ահա երեք տարի է, որ ամուսինս մեռած [է]: Իւր մահից յետ թողուց ոչ միայն մերկ եւ քաղցած զաւակներ, այլեւ մէկ պարտամուրհակ, որով պարտ ենք ութ *մէճիթեայ* ոսկի. մինչեւ ցայժմ հարկաւ անտէր, անօգնական լինելով, չեմ կարողացել յիշեալ պարտքն վճարել:

Յիշեալ պարտատէր քուրդ Իսայ աղան, սոյն հանգամանքից օգտուելով, քանիցս բռնաբար առաջարկութիւն է արած. կ[ա]մ յիշեալ պարտքը վճարեմ, կ[ա]մ եթէ ոչ՝ իմ աղջիկս կնութ[եան] տամ իրեն: Սորա համար էլ մէկ ամիս հազիւ ինձ միջոց է տուել. որովհետեւ մի քանի անգամ հարձաքուեց տանս վր[ա] սրբորով եւ ատրճանակներով:

Ուստի ո՞ւր կարող էի դիմել, եթէ ոչ Ձեզ՝ միակ Տիրոջդ, որէվ⁸⁷⁸ յոյս եւ ապաւեն ինձանման նեղելոց եւ անճարից: Աղաչո՛ւմ եմ Տէ՛ր, բարեհաճէ՛ք ողորմանալ եւ փրկել իմ աչքիս լոյս աղջկանս անմեղ կեանքը՝ քուրդ բարբարոս եւ արիւնարբու պարտատիրոջ ճիրան[ն]երից, որի յոյսով բոկոտն ճանապարհ եկի:

1894 ամի, 5ն Փետրվարի

Վաղարշապատ

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 102, վաւ. 748)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԵՓԵՌՈՒԹԵԱՆ ԸՄՍՈՒԼ]ԾԸՆՏԻՐ ԿԵԹՈՒՂԻԿՈՍԻ
ՀԵՅՐԱԳԵՏԻ ԵՒ ՈՂՈՐՄԸ՝ ՀԵՅՐԻԿԻՆ ԼՄԵՆԱՅՆ ՀԵՅՈՅ**

ԲՈՒԼԱՆՈՒԹԵՅ ԲԵԿԵՐԼՈՒ ԳԻՒՂԻՅ ԳԵՂԹԵԱՆ ԼԻԵՏԻՍ

ՄԻՆԵՍԵԱՆԷ

Աղերսանօք խնդիր

Ողորմած Տէր,

Սորանից մէկ ամիս առաջ տնօրէնութեամբ եւ ողորմածութեամբն Վեհափառութեանդ մինչեւ Իգդիր գնալով, ստիպեալ ներկայ անտանելի ձմրան եղանակներից, յետ դառանք. ինձ հետ շատերը: Եւ մինչեւ ցայժմ գիւղերն թափառում եմ իմ մատաղահաս երեխայոց հետ:

Ո՛չ մի տեղ պատսպարած կ[ա]մ հանգիստ չեմ գտած: Ուստի, միակ յոյս եւ ապաւեն ողորմած Հօրդ ընդունելով դիմում եւ աղաչում եմ, որպէս

⁸⁷⁸ Իմա՝ որ է:

սովորն էք, եւ իմ ընտանեացս բարեհաճեք ողորմանալ մի որեւիցէ գիւղում տնօրինել, օթեւանել ներկայ ձմրան ցրտից չմեռնելու համար, որով աւելացնելով եւս մերայնոց նման թշուառների թիւը օրհնել Սուրբ Կեանքն Վեհ[ափառ] բարերար եւ մարդասէրիդ:

Յաւելում եւ այս, որ ներկայումս ընտանիքս գտնւում են Խզնաւուղ գիւղում:

1894 ամի, 14 նոյեմբերի
Ի Վաղարշապատ

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 102, վաւ. 771)

**ՆՈՐԻՆ ԼՍՏՈՒՆԾԵՐԵԱԼ ՕԾՈՒԹԵԱՆ ԾԵՅՐԱԳՈՅՆ
ՊԵՏՐԵԱՐԻ ԵՒ ՎԵՀԷՓԸՌ ԿԵԹՈՒՂՈՍԻ ԼՄԵՆՅՆ ՀԵՅՈՑ
ՏԵԼՈՒՆ ՏԵԼՈՒՆ ՄԿՐՏՉ ԼՈՒՆՋՆՈՅ**

**Ի ԲՆԵԿՉԷ ՄՇՈՅ ԲՈՒԼՆԸԻ ԳԵՒԸՌԻ ՔԵԿԵՐԸՈՒ ԳԵՂՉ՝
ԲԵՂԴԵՍԵՐԷ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ**

Ամենախոնարհ խնդիր

Վեհափա՛ռ Տէր,

Անողորք բաղդէն եւ անողորմ թշնամիէն հալածեալ, թողած մեր քաղցր հայրենիք, ընտանեօք անհնարին դժուարութեամբ եկանք, հասանք Շիրակ գաւառի Շիրվանջուղ գիւղ: Սակայն այնտեղ մեծ եղբայրս ծանր հիւանդացաւ, իսկ գիւղին ժողովուրդը առանց հոգեւոր կառավարութեան գիտութեան չի կամենում օգնել մեզ՝ սնունդ ու բնակարան տալ մինչեւ գարուն պատսպարուելու:

Վասն որոյ անկանելով յոտս Աստուածընտիր Օծութեանդ, աղերսեմ գլխով մեր տառապեալ վիճակին վրայ, ողորմածաբար կարգադրել տալ հրաման տեղւոյն հոգեւոր վարչութեան վերայ, որ մեզի պատսպարեն եւ սնունդ մատակարարեն մինչեւ գարուն, երբ միայն կրնանք ծանրատար աշխատանք մեր օրական պարէնս հայթայթել:

ՏԱՌԱՊԵԱԼ ԳԱՂԹԱԿԱՆ՝ ԲԱՂԴԱՍԱՐ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ

1894 թ., 18 Դեկտեմբեր
Ի Ս[ուրբ] էջմիածին

**ՆՈՐԻՆ ՍՈՒՐԻ ՕԾՈՒԹԵԱՆ Տ[ԵՌԵՆ] Տ[ԵԱՌԵՆ]
ՄԿՏՏԻ ԸՈՒԼՁՆՈՅ ՍՐԲԸՋՆԵԿԵՏԵՐ ԵԱՅՐԵԳՈՅՆ
ՊԵՏՐԻԱՐ-ԿԵԹՈՂԻԿՈՍԵՆ ԸՄԵՆԵՅՆ ՀԵՅՈՅ ԸՐԵՐԵՏԵԱՆ
ՆԵԽԸՄԵԾԸՐ ՄԵՅՐ ԸԹՈՌՈՅ ՍՐԲՈՅ ԿԵԹՈՂԻԿԷ ԷՋՄԵԾԾԻՆԻ
ՊՈԿԸՆԸԻԻ ԸՅԼԵԻԸՅԼ ԳԻՒԼԵՐԻՅ ԸՄՊԵՏՈՒՐ ՂԸՐԻՊԵՆՅ, ՀԸՃԻ
ԸՐԲԸԸԸՄ ՄԸՐԳԸՐԵՆՅ, ՄՇՈՅ ՄԸՐԳԻՄ ՄՈՒՐԵՏԵՆՅ, ԲԸՐՄԸՂ
ՄԵՆԸՄԵԱՆՅ, ՎԸՄՊՈՒՐԸԿԸՆԻ ՄՈԿՈՒՆԲ ԳԸԽԸՈՒՅ ՄՈՒՐԸՏ
ԳԸԽԹԵԱՆՅ, ՄԸՐՏԻՐՈՍ ՄԸՀԸԿԵԱՆՅ, ԿՈՅՐ-ՄԻՄՕՆ
ՅՈՎՀԸՆՆԷՍԵԱՆՅ, ՄԸՐԳԻՄ ՅԸՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆՅ, ՎԸՆ[Ե]ՅԻ
ՅՈՎՀԸՆՆԷՍ ԿՈՍՏԸՆԵԱՆՅ, ՄԵԼԻՐ ՄԸՀԸԿԵԱՆՅ, ՏԸՄԸ
ԳԸՂԹԸԿԸՆՆԵՐԻՅ՝**

Ամենախոնարհ խնդիր

Ներկայ խնդրագրով Ձեր Վեհ[ափառ] Օծութեան դիմող՝ մերկ, քաղ-
ցած, բոկոտն, ողորմելիք, գաղթական գաւակունքն են՝ Հայոց Վեհափառ
Հայրիկի սիրած աշխարհին: Որի կինն սպանուած, չորս կիսամեռ մանուկներ
յուսերով⁸⁷⁹, որի որդիք խողխողուած, որն հիւանդ, որն իւր հարստահարչի
անողոք ձեռք թալանուած՝ ընկած գիւղէ գիւղ կաշխատին՝ մի պատառ հաց
մուրալով, կին ու որդիք սննդել, ի ցնցոտիս պլլուած, օտար մարագի, գոմի
մի անկիւն կծկուած, հեծեծելով դառնապէս...

Խոնարհաբար համբուրելով Ձեր Ս[ուրբ] Օծութեան բարերար Աջն,
իբրեւ գաղթական թշուառներ, այցելութիւն, ողորմութիւն ենք խնդրում
Հայոց Վեհափառ Հայրիկից:

Ասպատուր Ղարիպեանց, Հաճի Աբրահամ Մարգարենց, Մշոյ Սարգիս
Մուրատեանց, Բարսեղ Մինասեանց, Մուրատ Դաւթեանց, Մարտիրոս
Սահակեանց, Սիմօն Յովհաննէսեանց, Սարգիս Յարութիւնեանց, Յովհան-
նէս Կոստանեանց, Մելիք Սահակեանց:

*ՆՈՅԱ ԱՆ ԳՐԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԻԻՐԵԱՆՅ ՁԵՌՆՏՈՒ ԽՆԴՐԱՆՕՔՆ ՍՏՈՐԱԳՐԵՑԻ՝
ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆՅ*

*1895 թ., 11ն Յուլիսի
յԱխալքալաք*

⁸⁷⁹ յուսալով

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՂՓԵՆՈՒԹՅԱՆ ՏՄԵՆՈՒՆ ՏՄԵՆՈՒՆ ՄԿՐՏԻՉ
ՍՐԿԵԶՆԵԳՈՅՆ ԿԵԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԸՄԼԵՆԵՅՆ ՎԵՅՈՅ ԵՒ
ՆԵԽԵԳԻՆԻ ԺԵՆԵՐԳ ԸՐԸՐԵՏԵԼՆ ՄԵՅՐ ԸԹՈՌՈՅ ՍՐԿՈՅ
ԿԵԹՈՂԻԿԷ ԷԶՄԵԼՆԻ**

**ՊՈՒԼԵՆԴԻԻ ԵՒ ԸԼԵՀԿԵՐՏԻ ԵՕԹ ՏՆՃՈՐ ԳԸՂԹԵԿԸՆ ԸՆՏԵՆԻՔ
ԽՍԿ ԸՅԺՄ ՇՕՐԵԿԸՆՈՒ ԵՒ ԲԸՄԵԿԸՉՈՐԻ ԳԻՂՈՐԷՔ ԲՆԵԿՈՒԸՆ**

- Ա. ՄԽՕ Կ[Ա]Ր[Ա]ՊԵՏ[ԵԱՆ], (7 ՇՈՒՆՉ):
Բ. ՏԻԼՊ[Ե]Ր ԿԻՐԱԿՈՍ[ԵԱՆ], (6 ՇՈՒՆՉ):
Գ. ՊՕՂՕՍ ՅԱՐՈ[ԵԱՆ], (8 ՇՈՒՆՉ):
Դ. ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՅԱՐ[ՈՒ]ԹԻԻՆ[ԵԱՆ], (7 ՇՈՒՆՉ):
Ե. ԿՕԼԷ ՍԱՀ[Ա]Կ[ԵԱՆ], (5 ՇՈՒՆՉ):
Զ. ՏԻԳՐԱՆ Մ[Ա]ՐԳ[Ա]Ր[ԵԱՆ], (2 ՇՈՒՆՉ):
Է. ՆՈՒՊԱՐ Վ[Ա]ՐԴ[Ա]Ն[ԵԱՆ], (6 ՇՈՒՆՉ):
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ՝ 41 ՇՈՒՆՉ:

ՆՈԼԱՍՏԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐ

Պաշտելի Հայրիկ,

Զքաւորութիւնը մեզ այն աստիճանի նեղեց, որ ամօթն ու երկիւղը մէկ կողմ դնելով, Հ[ա]նդգնօրէն դիմեցինք Վեհիդ՝ ի բժշկութիւն մեր սոյն ցաւոց:

Վեհ[ափա՛ն] Տէր, Համբերել անհնար եղաւ: Տեսնելով, որ չքաւորութիւն իր ետեւէն կը բերէ բոլոր թշուառութիւնը իր կարգով. քաղցածութիւն, մերկութիւն, հիւանդութիւն՝ այլովք Հանդերձ: Գիտցանք անմիջապէս, որ այսօր, սոյն Հարուածին դէմ ոչ ով չէ կարող առնել, բացի Ձերին զօրաւոր ու յուսկու բազուկէն, որ միշտ բաց է եւ բաշխելու պատրաստ իր շնորհներ ամէն մի ուխտաւորին՝ իր տկարութեան՝ Համեմատ:

Ասոր Հ[ա]մ[ար], Վեհ[ափա՛ն] Հայրիկ, այսօր մեք՝ /// մեծ եւ փոքր, կիւն եւ այր, Ձերին ոտք դիմեցինք բոբիկ՝ չը նայելով ոտքերնուս պատուածքէն վազած արեան, եւ մարմիններուս ցնցոտիներուն:

Ուրիշ մի բան եւ խնդրածք չունինք. մի միայն կամինք ապագայ ապահովութիւն, մի ճար եւ դարման, զի ո՛չ մի ապաւէն եւ յոյս չունինք, զի մեր պարտքն է մի միայն աղօթել առ երկնաւոր՝ ասելով.

**ՊԱՀԵԱ՛ ԶԱՄՍ ԵՐԿԱՐ ՀԱՅՐԻ՛Կ ՄԵՐ ՎԵՀԱՓԱՌ:
ՄԱՏՁԻՄՔ ՀԱՄԲՈՅՐ ԳԱՐՇԱՊՐԱՅԴ ՄԽՕ ԵՒ ԸՆԿԵՐՔ**

1895, 24 Յուլիս, ի Վաղարշապատ

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՆՓԵՆՈՒԹԵԱՆ ՆԱՅՐԵԳՈՅՆ ՊԵՏՐԻԱՐԻ ԵՒ
ԿԵԹՈՂԻԿՈՍ ԼԱՄԵՆՅՈՆ ՀԱՅՈՑ Տ[ԵԼՈՒՆ] Տ[ԵԼՈՒՆ] ՄԿՐՏՁԻ
ԼՈՒՋՆՈՅՆ**

**ՏԵՃԿԵԼՅԱՆՍԵՆԻ ԲՈՒԼՆԵՂ ԳԵՒԵՆԻ ՔԵՐԵՆՈՒ ԳԻՒԴԻ
ԲՆԵԿԻՉԻ ՄԵԼԲՈՆ ՅԵՆՈՎԲԵՆՅԱՆ ԵՒ ԹՈՎՄԵՍ ՄԻԹԵԼԵՆՅԱՆ**

Աղերսախառն խնդիր

Վեհափա՛ւ Տէր եւ Աստուածարեա՛լ Հայրապետ,

Արդէն Վեհափառութեանդ քաջ յայտնի է այն բոլոր աղէտները, որ
կրեց տաճկահայաստանցին բարբարոս քրդերից եւ տաճիկ կառավա-
րութիւնից:

Հեռու լինելով Վեհափառութեանդ ձանձրութիւն տալու նպատակից,
կաշխատեմք կարծօրէն պատմելու այն տխուր անցքը, որը պատահեց մեզ
հետ անցեալ 1894 թ. օգոստոս ամսում:

Մենք երկուքս պարապում էինք առեւտրով, եւ Հայթայթելով մեր օրա-
կան ապրուստը, ուրախ եւ անվրդով կեանք էինք վարում մեր սիրելիների
գրկում՝ մեր բնիկ օջախում: Բայց այդ մարդավայել կեանքի վերայ տաճիկ
կառավարութիւնը եւ քիւրդ հրոսակը անսովոր են նայել խաղաղ սրտով եւ
հաշտ աչքով:

Ուստի, երբ մենք Բաղէշ քաղաքում ապրանքներ գնելուց յետոյ վերա-
դառնում էինք տուն, յարձակուեցին մեզ վերայ քրդերը եւ, անպատմելի
նեղութիւններ հասցնելուց յետոյ, տարան այն բոլորը, ինչ որ մենք գնել
էինք մեր վերջին կոպէկներով:

Այդ բոլոր չարիքների պակասութիւնը լրացրեց տաճիկ կառավարութիւ-
նը. խլեց մեզանից ա՛յն՝ ինչ որ պէտքական էր, ինչ որ գին ունէր: Մի քանի
օրից յետոյ սկսուեցան ձերբակալութիւններ եւ անվերջ հարստահարու-
թիւններ, այն ժամանակ մենք ստիպուեցանք թողնել մեր լքեալ Հայրենիքը,
մեր պապենական օջախը, մեր սիրելի ամուսիններին եւ զաւակներին, որոնց
սովոր էինք այնքան խնամքով սիրել եւ փայփայել:

Մեզ հետ առնելով մեզանից Մելքոն Յակովբեանցի երկու չափահաս
Աւետիս եւ Մամբրէ որդիքը՝ եկանք Ռուսաստան եւ այժմ բնակում ենք
Կոտէից⁸⁸⁰ գաւառի Բաշգիւղում, հեռու Հայրենիքից, հեռու սիրելիներից:

Վեհափա՛ւ տէր, այլեւս աւելորդ է մի առ մի նկարագրել թէ ինչ նեղու-
թիւններ ենք կրում բացակայ մեր ընտանիքից: Ահա բոլորում է մէկ

⁸⁸⁰ Կոտայք

ամբողջ տարի, որ ոչ մի տեղեկութիւն չունենք մեր սիրելիներէց, չը գիտենք տեսնես ապրող՞մ են մեր մանրիկ զաւակները, թէ՛ արդէն զոհ են գնացել քրդի անյազ եւ դաժան սրին, ուստի այդ տարտամ զրուծիւնից ազատելու համար վճռել ենք վերադառնալ մերայնոց գիրկը՝ գոնէ մեր գերեզմանը այնտեղ գտնելու:

Վասն որոյ վստահ լինելով Վեհափառութեանդ ողորմածութեան եւ որդեսիրութեան վերայ, աղերսանօք խնդրում ենք հայրական գթասիրութեանդ տալ մեզ՝ տառապեալներիս ճանապարհածախք՝ վերադառնալ մեր սիրելիներէ գիրկը, որով կը մնամք երախտապարտ որդիքդ:

Թովմաս Մեծօրէն Նի Մեծօրէն ՅԱՆՈՎԲԵԱՆՑ

1895 թ., 8ն Սեպտեմբեր

Բաշգիւղ

(ՄՄ, ԽկՖ, Թղթ. 103, վաւ. 296)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԷՓԵՌՈՒԹՅԱՆ ԵՆՅՐԵԳՈՅՆ ՊԵՏՐՈՒՆԻ ԵՒ
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՀԵՅՐԵՊԵՏ ԼՄԵՆԵՅՆ ՀԵՅՈՅ ՏԵՆՆՈՒՆ
ՏԵՆՆՈՒՆ ՄԵՐՏԻՉ ՍԵՐԵՋԵՆԵՐԵՆ ԿԵՐՈՒՂԻՈՍ
ՊՈՒԼԵՆԴԻՈՒ ՔԵՐԵՊԵՐՈՒ ԳԻՂԻ ԲԵՆԿԻՉ ՊՈՆՏՈ ԼՄՊԵՏՈՒՐԵՆՑԻ**

Ամենախոնարհ խնդիր

Վեհափառ Հայրիկ,

Երկու բիբերս եւս ջրով ծածկուած է, ոչ թէ ծննդեան օրէ ի վեր իբրեւ այլի, այլ ծաղկապսակ որդւոյս վաղամեռիկ մահուան պատճառաւ, որ իր անձը ձգեց քուրդ աւազակաց սրին եւ զինուց դէմ, ո[ր]պ[էսզ] ի իր անասունները ազատէ, բայց՝ ի զուր:

*Մալին*⁸⁸¹ հետ ամենքն ալ կորաւ, աչքերս ալ *թոնգաւ*⁸⁸² որդիս ողբալէն եւ գլխուս զարնելէն, ինչպ[է]ս մայրն կսկիծէն:

Վեհ[ափառ] Հայրիկ, ալ այսուհետեւ ապրելն ալ նեղսրտէ ինձ: Վասնզի հարստութիւնս գնացին եւ որդիս մեռուցեալ է տարածամ հասակաւ: Ի՞նչ պէտք է կեանք եւ առողջութիւն, ինչպ[է]ս կարօղ եմ եօթն ընտանեաց անհատները պահպանել օտարութեան մէջ, որ ամէնն ալ անօթի եւ կայտառ են:

⁸⁸¹ Թրք.՝ ապրանք, հարստութիւն:

⁸⁸² Բրբ.՝ կտրացաւ:

Չնաշխարհիկ ոգի Հայրի՛կդ Հայրենեաց, իմ ցաւերը անթուելի են, չեմ համարձակիր կրկնել դ[ա]րձեալ ի գուլթ խանդաղատելու այն մեծ սիրտն, որ լի է զանազան տեսակ վառ, զգացումներով:

Միմիայն սա կաղաչեմ. մեր անտէրութիւն եւ գերութիւն գթացէ՛ք եւ շնորհէ՛ք մեզ այն՝ ինչ որ պիտոյ է եւ անհրաժեշտ սոյն ճգնաժամիս:

*ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ԱԿՆԱԾՈՒԹԵԱՄԲ ՄԱՏՁԻՄ ՀԱՄԲՈՅՐ ՈՐԴԻԱԿԱՆ՝
ՊՕՆՏՕ ԱՍՊԱՏՈՒՐԵԱՆՑ*

*1895, Հոկ[տեմբեր] 16ի
Ի Վ[ա]ղ[ա]րշ[ա]պ[ա]տ*

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 103, վաւ. 343)

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԷՓԵՌՈՒԹԵԸՆ Տ[ԵԼՈՒՆ] Տ[ԵԼՈՒՆ] ՄԿՐՏՉԻ
ՍՐԲԸՋՆԵԳՈՅՆ ԿԼԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԵՒ ԾԵՅՐԵԳՈՅՆ ՊԵՏՐԻԱՐԿԻ
ԸՄԵՆԸՅՆ ՀԱՅՈՑ**

**ԲՈՒԼՆՈՒԽԻ ԹԵՐԻՆՈՒՄԻ ԳԻՒՂԻ ԲՆԵԿԻՉ ԸԼՄԸՍ
ՄԵԼՔՈՆԵԸՆԻՑ**

Խոնարհաբար խնդիր

Վեհափա՛ռ Տէր,

Շատ թշուառ պանդուխտներու նման եւ ես՝ ծերութեանս հասակում, մայրս, որդեկորոյս, աստանդական կ'ըջեմ անմխիթար, կ'ըջեմ նաեւ աղեկոտոր իմ քաղցած, խմորակեր զաւակունքս արիւնարբու զազաններու ճանկերում, աչքիս առջեւ կանգնած՝ անտէրունջ օգնութեան կ'սպասէն:

Այլեւս ցաւ է ինձ համար աստ եւ անդ ապրել, լալով պիտի դառնամ անճարներիս. Կ[ա]մ ն[ոցա]յ հետ մեռնիլ, կ[ա]մ միասին ապրիլ:

Երես անկեալ արտասուաթափ աչօք աղաչեմ Վեհափառ Ս[ուրբ] Հօրդ՝ օգնել որդեկորուստ թշուառ մօրս:

ԱԼՄԱՍՏ ՄԵԼՔՈՆԵԱՆ

*Ի 21ն Հոկտեմբերի 1895 ամի
ՅԱԼԻՔԵԿԼՈՒ*

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ. 104, վաւ. 2)

**ՆՈՐԻՆ ՕՇՈՒԹԵԱՆ ՍՐԴԲԱԶՆԵԳՈՅՆ ԿԵԹՈՒՂԻՅՈՍԻ ԵՒ
ՊԵՏՈՒԵԿԱՆ ՀԵՅՐԵՊԵՏԻ ԸՄԵՆԵՅՆ ՀԵՅՈՅ
ՏԵՆՈՒՆ ՏԵՆՈՒՆ ՄԿՐՏԶԻ**

ՊՈՒԼՆԵԼԻՈՒ ԳԵՐԸՈՒՈՒ ԳԻՒՂԻ ԲԵԼԿԻԶ ԳԵԼՈՒՍՏ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆՅԷ

Ամենախոնարհական խնդիր

Պաշտելի Հայրիկ,

Գարնան է ի վեր է, որ եկած եմ, բայց ո՛ւր որ գնացի՝ գործս անյաջող գնաց: Անցայ Պաթում: Չորս ամիս այնտեղ սպասելէն յետոյ բան մը չը կարացի շահել: Հիւանդ ինկայ բաւական միջոց: Երբ վեր ելայ, տեսայ, որ **մաշինի**⁸⁸³ ճանապարհ աւրուած, եւ բոլոր գործարան[ն]երը դադարած⁸⁸⁴ [են]: Նամակ մը ստացայ տնէն, որ ինձ էին կանչում, եւ խորհելով տեսայ, որ իմ երկիր գնալը աւելի լաւ է, քան այս կողմեր այսպ[է]ս թափառական շրջելըն, զի 15 ընտանիքս անտէր ու թշուառ պիտի կորսուի երեսի վրայ]:

Ուստի Վեհ[ափա՛ռ] Տէր, տեղս եկայ այն մտքով եւ կաղաչեմ՝ ինձ՝ դժբաղդիս, մի օգնութեան ձեռք մեկնէք, մի ճանապարհի ծախս բաւական է: Եւ կը խնդրեմ ժամ յառաջ ատիկա, ո[ր]պ[է]ս զի գնացող ուրիշ ընկերներէս չը մնամ ետ:

*ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ԱԿՆԱԾՈՒԹԵԱՄԻ ԲՄԱՏԶԻՄ ՀԱՄԲՈՅՐ
ԳԱԼՈՒՍՏ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ*

1896, 12 Յուն[ուա]ր

Ի Ս[ուրբ] էջմիածին

⁸⁸³ Բրբ.՝ մեքենայ:

⁸⁸⁴ Բրբ.՝ դադար առնել, կանգնել:

**ՆՈՐԻՆ ՕՇՈՒԹԵԼՆ Ս[Ր]ԲԸՋՆԵԳՈՅՆ ԿԸԹՈՒՂԻԿՈՍԻ
ԸՄ[ԵՆԵՅՆ] ՀԵՅՈՅ Տ[ԵԼՈՒՆ] Տ[ԵԼՈՒՆ] ՄԿՐՏԶԻ
ՊՈՒԼԸՆԸԻՈՒ, ՄՇՈՒ, ԽՆՈՒՍԸՅ ՎԻՃ[ԸԿԻ] ՏՆՎՈՐ ԳԸՂԹԸԿԸՆ
ԸՆՏԸՆԻՐԷ**

ՎԱՅՐ	ԱՆՈՒՆ	ՇՈՒՆՁ
ՊՈՒ[ԼԱՆԸԽՈՒ] ԵՕՆՃ[Ա]ԼՈՒ	Մ[Ա]ՐՏԻՐՈՍ ՂՈՒԿԱՍԵԱՆ	8
ՊՈՒԼԱՆԸԽՈՒ ԵՕՆՃ[Ա]ԼՈՒ	ԶԱՔԱՐ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ	5
ՊՈՒԼԱՆԸԽՈՒ ԵՕՆՃ[Ա]ԼՈՒ	ՍԱՐԳԻՍ Ա[ՍՏՈՒԱ]ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ	6
ԽՆՈՒՍԱՅ	ՂԱԶԱՐ ՔԱՄԱԼԵԱՆ	6
ՊՈՒԼԱՆԸԽՈՒ ՄԱՃԻԹԼՈՒ	ՄԽՕ ՍԱՖԱՐԵԱՆ	5
ՄՇՈՒ ՔՐԹ[Ա]ԳՈՄ	ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ	4
	ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ	34

Խոնարհական խնդիր

Պաշտելի՛ Հայրիկ,

Մեր յիշեալ վեց տնՎոր ընտանիքը, որ 34 հոգիէ կը բաղկանան, որ այժմ եկած եմք, Կառնեայ Թաղայ գիւղի գոմերու մէջ ծՎարեր եմք:

Վեհ[ափա՛ն] Տէր, չենք գիտեր մեր մեղքէն է, որ այս նեղութեան հետ հիւանդութիւնը մեր ընտանիքը կաշկանդեր է: Ամէն տուն 2-3 ինկած են, կը տքան, ձեռքերնիս ***կապեկ*** չկայ, որ ուղածնին հասցնեմք: Ամէնք բոբիկ, տկլոր մնացեր եմք ի սէր Ա[ստծո]յ:

Ասոր համար, Վեհ[ափա՛ն] Տէր, դիմեցիմք, եկամք Զերդ Վեհութեան ոտք՝ կաղաչեմք, լալոտ աչօք կը խնդրեմք, որ մեր սոյն աղաչանաց ձայնը լսէք այս անգամ եւս, եւ մեզ մի շնորհ ընէք՝ ժամ առաջ տանեմք, մեր

ընտանեաց սնունդ հասցնեմք: Մինչեւ մարտ ամիսը տեսնեմք՝ ի՞նչ դուռ
կը բանայ մեզ ամենակարող:

ՄՆԱՄՔ ՁԵՐԴ ՎԵՀԱՓԱՌՈՒԹԵԱՆ ԱՆԳԻՆ ԿԵՆԱՅ ԱՂՕԹԱՐԱՐ՝
ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԵՒ ԻՐ ԸՆԿԵՐՔ

22 Յունվ[ա]ր, 1896

ի Վ[ա]ղ[ա]րշ[ա]պատ

(ՄՄ, ԽԿՖ, Թղթ, 104, վաւ. 16)

ՆՈՐԻՆ ՕԾՈՒԹԵԱՆ Տ[ԵԼՈՒ]Ն Տ[ԵԼՈՒ]Ն ՄԿՐՏՉԻ Ը.
ՍՐԲԸՆԵԳՈՅՆ ԿԼԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԸՄԵՆԵՏՆ ՀԱՅԵՈՅ

Ի ՅԵԿՈՐ ՔԸՀԵՆԵՅ ՏԷՐ ՅԵԿՈՐԵԱՆՅ Ի ԲՈՒԼՆԵԽԵՅ ՔԸՔԸՈՒՈՒ
ԳԵՂՁԷ

Խոնարհ խնդիր

Ամենախորին յարգանք եւ որդի[ա]կան անկեղծ սիրով առ ոտս սրբազ-
նագոյն օծութեան Ձերում մատուցանելով զհաւատիս յարգանաց իմոց եւ
յայտ առնելով նժդէ[հ]ութան ձախօղ հանգամանս, որոյ մէջ տուայտեմ, զոր
ո՛չ ծածոկ է ի Ձերումէ վեհափառութենէ:

Արդ, Սրբազնագոյն Տ[է]ր յայտ լիցի Ձերումդ վեհափառ տ[է]րու-
թ[եա]ն, որչափ որ մեք՝ Ձերդ նուաստ ծառայքս, ընդ վեհագոյն հրամանի
Օծութեան Ձերում աստ ի՛ Ղազարապատ մնամ ըսպառեալ մինչեւ զՁեր հայ-
րական մարդասիրութեան բարեհաճ տնօրէնութիւնն կարգադրեսցէ վասն
թշուառացեալ անձին իմոյ բարեհաճեսցէ ինչ ~~չ~~որ եւ նուաստս սիրով ըսպա-
սեալ մնամ:

Այլ սակայն ցաւ ի սիրտ յայտնեմ սրբութեան Ձերում, որ յոյժ կարօտ
եմ նիւթական պիտոյից, մինչ զի ոչ ունելով /// ինչ առ ի լուանալ զհան-
դերձեղէնս: Այդպիսի սրբութեան յաւուրս եւ միանգամայն կարօտ ///: Ուս-
տի դիմելով Ձերդ Հայրական մարդասիրութեան համեստաբար կիսնդրեմ.
եթէ կարելի է փոքր ինչ քաղցրացնել մեր այս դառնութեան օրեր ըստ կա-
րելոյն: Նիւթական կարօտութիւնս պակաս մասամբ մը լցուցանեից:
Որդիական խոնարհ համբոյրներս Տէրութեան Սրբասուն Աջոյն: Աստուա-
ծային օրհնութիւնդ հայցելով կմնամ միշտ աղօթարար՝ Ձերդ Սրբազնագոյն
Տէրութեան թանկագին կենաց երկարութեան:

ՁԵՐԴ ՆՈՒԱՍՏ ԾԱՌԱՅ՝ ՅԱԿՈՐ ՔԱՀԱՆԱՅ ՏԷՐ ՅԱԿՈՐԵԱՆՅ

1897, Յունվ[ա]ր 3

ի Ս[ուրբ] Էջմիածին

(ՄՄ, ԽԿՖ, [թղթ. 104, վաւ. 38])

**ՆՈՐԻՆ ՕՇՈՒԹԵԱՆ ՍՐԴԲԸՆԵԳՈՅՆ ԸՍՏՈՒԸՆՏԻՐ
ԿԸԹՈՒՂԿՈՍԻ ԸՄԼԵՆՅՆ՝ ՀԵՅՈՅ ՏԵԼՈՒՆ՝ ՏԵԼՈՒՆ՝
ՄԿՐՏԶԻ**

ՊՈՒԼԱՆԸՐՈՒ ՔԵՔԵԼՈՒ ԳՈՂԱՅԻ ՄԿՐՏԻՉ ՊՈՂՈՍԵԱՆՅԷ

Ամենախոնարհաբար խնդիր

Պաշտելի՛, Ա[ստուա]ծընտի՛ր հայրապետ,

Լալոտ աչօք յոտս վեհիդ կը դիմեմ, բայց չեմ գիտեր, թէ ի՞նչ կերպ
յայտնեմ Ձերում Վեհափառութեանցդ մեր սոյն վերջի վեց ամսուայ մէջ
պատահած ցաւալի նեղութիւն]ք:

Ոչ թէ իմ հիւանդութիւն, չքաւորութիւն եւ բոլոր ձախոր-
դութիւն]ք, որ զիս շրջապատեցին այսօր, այլեւ այն ցաւալի լուրին, որ
անցեալ օր լսեցի, թէ մեր կողակից անցեալ ամսուան մէջ քրդերէն սպա-
նուած է: Եւ երեք որբերս այնպ[է]ս մնացած են երեսի վր[այ]:

Այն մահուան հետ հիւանդութիւնս այժմ փոխուած է թեթեւ հիւան-
դութեան: Ինքզինքս կը պատրաստեմ, որ թողում գնամ ն[ոցա]յ մօտ,
ո[ր]պ[է]սզի ն[ոցա]յ ազատեմ: Բայց ի՞նչ օգուտ, որ երբ կը տեսնիմ ձեռք
ուռայն է...: Ասոր հ[ա]մ[ա]ր աչքերէս արտասուաց հեղեղները վար կը սահի
ինքնայորդոր:

Վեհ[ափառ] Տէր, ասոր հ[ա]մ[ա]ր դիմեցի ծնկաչոք այժմ Վեհափառու-
թեանդ ոտք. ինձ մի ճանապարհածախս շնորհէ՛ք, որ ժամ յառաջ թողում,
գնամ այն մեր երեք որբերուն հասնիմ: Որով մնամք Ձերին Վեհութեան
անգին կենաց երկարութեան ընդմիջտ աղօթարար:

ՄԿՐՏԻՉ ՊՈՂՈՍԵԱՆ

1896, 26 Մարտ

ի Ս[ուր]բ Էջմիածին

1895 ՅՈՒԼԻՍ 5-ԻՆ

ՆՕՐԻՆ ՕԾՈՒԹԵԼՆ ԼՈՒՍԵՆԻՍ ԳԵՀԻ ԸՐԺԵՆԵԼՈՐ
ԳԵՀԵՄԵԾԵՐ Ս[ՈՒՐԲ] ԷՋՄԻԱԾՆԻ Տ[ԵԼՈՒՆ] Տ[ԵԼՈՒՆ]
ՍԿ[Ր]ՏԻՉ ՍՐԲԸՋՆԸՐԵՆՅՆ՝ ԿԸԹՈՒՂԻԿՈՍ ՊԸՏՐԻԸՐՔԻՆ
ԸՄԻԻՐ ՀԸՅՈՒ ԳՏԸՈՒԸՏ ՀԸՅՐԻԿԻՆ ՀԸՅՈՅ

Խոնարն Խնդիր

Տաճկայ Հայաստանի գաղթական[ն]երս, երեք անձինք որոշեցինք, որ մեզի համար պիտի խօսին մեր վիճակին. նեղութիւն որ է յայսպիսի:

Ասինքն, Բաղտասար Վա[ր]ժապետեանց Խօզլու գիւղէն եւ Խնուայ չուղւրմէցի⁸⁸⁵ Ղուկաս Ս[ա]հակեան եւ Կարնոյ ղորաղցի Թորոս Ն[ա]հապետեան:

Կարնոյ, Խնուսի, Բուլանխի, Մշոյ, Վանայ, Բիթլիզու եւ այլ գաւառացն անտերունջ եւ ողորմելի գաղթականացն, որոց այժմիկ կբնակին Կարնոյ *չաստին* 84 գիւղօրէից մէջն: Գաղթող տանց թիւ է 2420 տունք, եւ կ'բաղկա[նայ] 10.267 *նուֆուս*, որոյ, չնորհիւ Կովկասեան բարեգործական ընկերութենէն *նուֆուսին* գլուխն 30 գրուանքայ ցօրեն չնորհելով, եւ ի մէջ Կարս քաղաքին բնակեալ յիշեալ թուէն 1043 փուտ ալիւր բաշխեցին, ան ալ միայն մէկ ամսուն տուին: Ինչպէ՞ս պիտի ապրին ըստրուկ թշուառներն:

Արդարեւ մեծ չնորհակալութեամբ կ'այտնեմք Կովկասեան բարեգործական ընկերութիւնէն [որ] այցելում էն եւ Կարսի անդամն էն: Այսինքն այս բժիշկ Ղալաչովից եւ Տէր Խօրէն քահանայից որ թշուառ գաղթականացն օգնելով սիրեցին եւ այսօր հասուցին: Բայց եւ այնպէս Կարսայ քաղա[ւ]ին մէջն բնակած, թէ տնով եւ թէ մշակներն, որոց թիւն կը հասնի 2000 նուֆուսի եւ դժբաղդ վիճակն այս է, որ գործ նուազ եւ քիչեր կրնան 35 կօպէկով գործել: Ինչպէ՞ս պիտի ապրին:

Եւ կը բնակի[մ]ք խօնաւ եւ թաց, հօտած, ցեխոտ գոմէրու մէջ բնակելով գրեթէ բոլորովին սպառեցան եւ թաղուեցան օտար հողերու մէջ՝ մնալով կարօտ հայրենեացն հողերուն: Եւ կենդանի մնացեալքն ի մէջ արտասուացն

⁸⁸⁵ Ձատումէ՝ գիւղ Էրզրումի նահանգի, Խնուս գաւառակում, Հայաստանի եւ Հարակից..., հտ. 4, էջ 216:

եւ խորին մտատանջութենէն հեծեն եւ հառաչեն, հարցանելով խնդրին թէ արդե՞ր Եօք զի՞նչ լինելոց [է] իւր ցաւալի ապագան:

Ահա գարուն եւ ամառն անցան: Կուգայ մեծ թշնամին, որ է ձմեռ: Մերկ, քաղցած բուկունք⁸⁸⁶, ըստրուկ, թափառական գաղթականներ ո՞ւր ապաստանին եւ թէ զի՞նչ անիցեն:

Տան քրէք⁸⁸⁷ խստիւ կը պահինջին⁸⁸⁸ ըսելով կամ կուտակ եւ կամ դորս կելնէք: Եւ այսպէս ներսէն նեղութիւն եւ դրսէն նախատինք: Այս վիճակին ճնշումէն հոգիներս մեր սրտի մէջ մաշեցան, թառամեալ վարդի պէս չորացանք եւ ամէն մեզ տեսնողներ մէզմէն կը գարշին՝ նախատելով՝ այ մշեցիք, այ մշեցիք, ըսելով, ձեր հետքն վերջանայ, ըսելով...

Ո՛հ Հայրի՛կ ջան, կը մնայ քու ողորմած եւ գթառատ հայրական խնամոցն: Ո՛հ, կարեկցիր խեղճ, ողորմելի, նուաստ գաղթականներին, որոնց յոյսն Աստուած եւ երկրորդ դուն ես, որ պիտի դարմանիս տարաբաղդ Հայաստանի ցրուած զաւակներդ, որ աշխարհիս չորս կողմն են ցրուած՝ հովիւ չունեցող ոչխարներու պէս, որ կը մոլորին լեռներուն եւ երկրին խօրերու մէջ:

Ո՛հ Հայրի՛կ ջան, եթէ մեզի պատահածներու դէպքեր պատմենք, չափէն դուրս է մեր նեղութիւններ զօր մենք կը քաշինք միշտ եւ հանապազ:

Յուսալի ենք, որ պիտի լսիս մեր աղերս եւ աղաղակն ու պաղատանքն, եւ քու հայրական եւ Վեհափառ բարի պատասխանը պարգիւուես⁸⁸⁹ քու զաւակացդ:

Կը խնդրեմք, որ մեզ քոյ քովդ կանչիս, որ քոյ Սուրբ Աջդ համբուրելով, քուկինդ օրհնութիւն ըստանալով դառնամք մեր կացարան: Եղաւ այս ութ օր է, որ Կարսից եկած եմք հոս: Քու տեսութեանդ կարօտ եմք, ո՛հ կարօտ եմք քեզի: Վեհափա՛ռ Հայրիկ, Հայո՛ց հայրապետ, պահեա՛ Հայոց տունն:

ՄՆԱՄԻՔ ՔՈՒԿԻՆ ԶԱԻԱԿՆԵՐԴ՝

ԽՆՈՒՍՅԻ ԲԱՂԴԱՍԱՐ Վ[Ա]ՐԺ[Ա]Պ[Ե]Տ

ԵՒ ՂՈՒԿԱՍ Ս[Ա]ՀԱԿԵ[Ա]Ն ԵՒ ԹՈՐՈՍ Ն[Ա]ՀԱՊԵՏԵԱՆ

⁸⁸⁶ Բրբ.՝ կոկորդ:

⁸⁸⁷ Բրբ.՝ տան վարձ, թուրքերէն Kira բառն է:

⁸⁸⁸ Իմա՝ պահանջել:

⁸⁸⁹ Իմա՝ պարգևես:

ԲՈՒՂԱՆԸ-ՔԻ ԳՈՒԹԱՆԵՐԳ

Գուլթա՛ն, գուլթա՛ն, աստուածաբան⁸⁹⁰

Ելաւ ընկաւ հըտ⁸⁹¹ առափան⁸⁹²,

Հըտ ակօսին, հըտ արօսին⁸⁹³,

Շէկն⁸⁹⁴ է տըւեր դրսու սամին,

Ջուհաբ⁸⁹⁵ տարէք խազնադարին⁸⁹⁶:

Հորետոր⁸⁹⁷ հորու⁸⁹⁸ ի գետին,

Փոշետուն⁸⁹⁹՝ փոշին⁹⁰⁰ գլխուն,

Մկընտուն⁹⁰¹՝ մուկն ի բերան,

Խնձորտուն⁹⁰²՝ խնձոր⁹⁰³ գօտին,

Խարզընտուն⁹⁰⁴՝ խարզան⁹⁰⁵ թեւին,

⁸⁹⁰ Աստծու կողմից ստեղծուած, աստուածաստեղծ:

⁸⁹¹ հետ

⁸⁹² Առափ՝ արտի երկու եզրերով տարուած ակօս:

⁸⁹³ Հերկուած հող՝ խոփթող:

⁸⁹⁴ Շիկամորթ, նկատի ունի եզանը:

⁸⁹⁵ Արաբերէն՝ պատասխան:

⁸⁹⁶ Պարսկերէն՝ գանձապետ, խազինէդար:

⁸⁹⁷ Հորիկը վարող հօտաղ:

⁸⁹⁸ Հորի՝ գութանի լուծը, որ միասնեից առաջ է:

⁸⁹⁹ Փոշետուն՝ գութանի հինգերորդ կամ եօթներորդ զոյգը, փոշետո՛ր՝ գութանի փոշետան եզները վարող հօտաղ: Գութանի յաջորդ զոյգ եզները կոչուում են ուժտուն, խարզնտուն, խնձորտուն, մկնտուն, փոշետուն, հորետուն: «Ասոնց շարքը գաւառէ գաւառ կը տարբերի: Կան դեռ արծիւ կամ սա(ր)ծիւ, սասկեփ, ճիւղթ, աթոռ, դարաղաշիշ, մարդատակ, աւելատուն, մաճքաշ, հորիք-սետեւ կամ հորքատակ, միջնալուծ, շնալուծ (քէօբակ), օգնակիշ, սարգեհո՛ւ ու մուռտլտուն կամ մուռտլտուն յորջորջումներով ամոլներ», տե՛ս **Թէոդիկ**, Ամէնուն տարեցոյցը, Փարիզ, 1927, էջ 266: Մէկ գութանին են լծում 12 լուծ ու փոխադարձ օգնութեամբ վար անում, առաջինը վարելով գութանամօր՝ մանկալի արտը:

⁹⁰⁰ Փուշի՝ մետաքսեայ սեւ ու փայլուն թաշկինակ:

⁹⁰¹ Մկն/տուն՝ գութանի երրորդ կամ վեցերորդ լուծը:

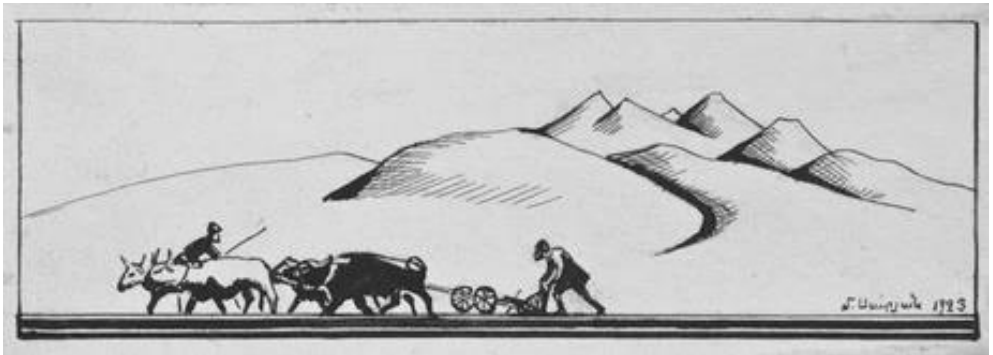
⁹⁰² Գութանին լծուած չորրորդ զոյգ գումէշ:

⁹⁰³ Խնձոր՝ երեսին ցայտած եւ կարմիր մասը:

⁹⁰⁴ Խարզնտուն՝ երրորդ, չորրորդ կամ հինգերորդ լուծը, որ գաւառից գաւառ տարբեր է:

⁹⁰⁵ Խարազանը գութանի սկզբնամասն է: Գերանաչափ փայտ, որի մէկ ծայրը հաստատուած է սեւնի մէջտեղը, իսկ միւս ծայրը ամոլի լուծի վրայ է: Խարազան է կոչում նաեւ գութանը լծին միացնող շղթան:

Ուժտուն⁹⁰⁶՝ ուժն ի թեւեր
Սերն ու պանիր ամուլորին,
Խէրն ու բարին մանճկալորին,
Առաւէ՛լ⁹⁰⁷, հա՛յ առաւէ՛լ⁹⁰⁸. . .

Մ. Սարեան. Արագած (1923)⁹⁰⁹

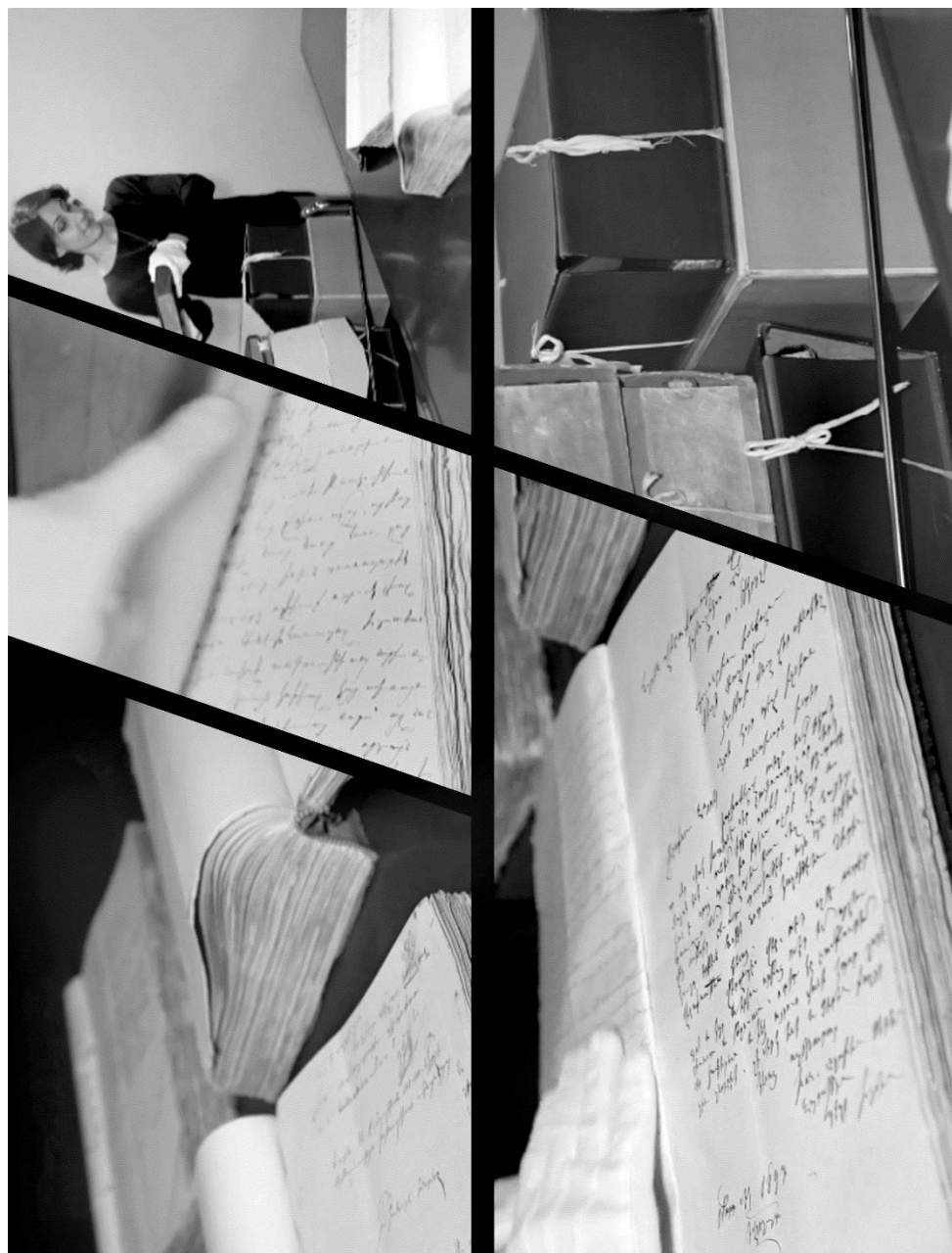
Հայաստանի ազգային պատկերասրահ, Երևան
(թուղթ, տուշ, գնդիկատուր գրիչ, 5x15 սմ)

⁹⁰⁶ Ուժ/տուն՝ գութանի երկրորդ զոյգը, եթէ չորս զոյգ է լծուած, երրորդ լուծը՝ եթէ հինգ զոյգ է լծուած: Ուժ/տուր կամ ուժտունտուր՝ ուժտունը բշող հօտաղ:

⁹⁰⁷ Առաւել՝ երկու արտի միջոցում պարապ ու անմշակ մնալիք հող: Մէկ եզրը վարելուց յետոյ, մէկ առաւելից դառնալով դէպի միւսը՝ դիմացի առաւելը, վարում են: Գութանատուր ձգտելով շուտ հասնել առաւելին, այդ բառին է աւելացրել հոգի բացականչութիւնը, որից եւ գոյացել է հոռովել կապակցութիւնը: Հորովելները կամ գութաներգերը պատկերում են հայ հողագործութեան ամբողջ ծիսակարգը:

⁹⁰⁸ Սոյն գութաներգի մէջ եղած բառերի բացատրութեան համար գործածեցինք հետեւեալ աղբիւրներն ու բառարանները. **Կոմիտաս վրդ.**, *Հօռու գութաներգը Վարդաբլուր գիւղի ոճով*, «Նաւասարդ» գրական եւ գեղարուեստական տարեգիրք, Ա., կազմեցին Վարուժան Գ. եւ Սիրունի Յ. Ճ., Կ. Պոլիս, 1914, էջ 312–340; **Աճառեան Հ.**, Հայերէն գաւառական բառարան, Թիֆլիս, 1913; **Գասպարյան Գ., Գրիգորյան Ա.**, Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հտ. Ա-Զ, Երեւան, 2001-2010; **Նաւասարդեանց Տ.**, Բառգիրք Արարատեան Բարբառի, Տփլիս, 1903; **Մալխասեանց Ստ.**, Հայերէն բացատրական բառարան, հտ. I, հտ. II, հտ. III, հտ. IV, Թէհրան, 1982; **Կոստեան Ա. վրդ.**, Բառգիրք հայերէն լեզուի, Պէյրութ, 1998; <http://nayiri.com/> բառարանների էլեկտրոնային շտեմարան: Իսկ բուն երգը ֆաղեցինք «Ամէնուն Տարեցոյցի» էջերից, տե՛ս **Թէոդիկ**, Ամէնուն Տարեցոյցը, տպ. Մասիս, Փարիզ, 1927, էջ 266:

⁹⁰⁹ Հեղինակային իրաւունքը պատկանում է Սարեան ընտանիքին:

«Հայաստանի համիւնով» հաղորդաշարի՝ Խրիմեան Հայրիկի 200-ամեակին նուիրուած ֆիլմից

SUMMARY

Some part of the archive of the 125th Catholicos of All Armenians, Mkrtich' I Khrimian (1893–1907) – around 8000 documents – is preserved in Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts, Matenadaran. Initially, the aforementioned archive was based in Holy Ejmiatsin. Later, as an individual archive separate from the entire archive of the Catholicosate, it was transformed to Matenadaran. Seventeen files mainly include letters; requests; testimonies; and lists of the refugees sheltered in Holy Ejmiatsin written by the Armenian refugees that were addressed to Father Khrimian.

These documents pass significant details on the socio-economic situation of Western Armenians, and on the politics of the Armenian persecutions pursued by the government of the Ottoman Empire. They are particularly valuable assets in terms of documenting the Armenianness of the habitats that were annihilated in the process of the Armenian Genocide, as well as in terms of conducting studies on their being populated by Armenians; the number of Armenian population and their movement; the toponyms; the local dialects and manners of speech.

In 2017, we were assigned to study documents of Matenadaran on the Armenian Genocide. In the framework of this research, we selected Mkrtich' I Khrimian Catholicos's archive, among others. Firstly, the documents were grouped based on the provinces. Afterwards, materials related to Bulanyk' Province of Mush were selected and prepared for the publication of the first book (volume). Meanwhile, the mentioned documents were also digitized. Resting on the addresses of the letters, we conducted a large study on the habitats of Bulanyk' Province and the Province in general.

Generally, a large inconsistency exists regarding the numbers and names of villages that belonged to any Armenian-populated Province in the Ottoman period. The reason for this phenomenon is, on the one hand, the repetitive

administrative divisions pursued by the Ottoman Empire, and, on the other hand, inaccessibility of archival documents and insufficient original sources.

In the framework of our study, while around 200 original letters significant for the historiography became accessible to the scientific community, a study was also conducted on the name, formation, and topography of Bulanyk' Province resting on the Armenian, Ottoman, and foreign sources. Particularly, we clarified the borders of Bulanyk' and Manazkert provinces, and the ones for the villages of the mentioned provinces.

In the process of the study, some letters were discovered to be from the villages that have been so far considered purely Kurdish- or Cherkess-populated in the foreign sources, while the Armenian sources almost do not touch upon whether they were Armenian or Armenian-populated or not.

The language and orthography of the digitized letters differs from the original ones. The inhabitants of Western villages of the Upper Bulanyk' and, with slight exceptions, the whole population of the Lower Bulanyk' were the former inhabitants of Bshirim, Sasun, Motkan, and Taron provinces. Their language belonged to provincial dialects of Taron and Mush.

Accordingly, the correspondents' language of communication from Bulanyk' belongs to the dialects of Western group of the Mush-Tigranakert or the South-central dialect group and is spiced with the phonological, grammatical, syntaxal, and stylistic peculiarities specific to the mentioned dialects.

The Mush-Tigranakert dialect belongs to a "K" branch dialect group. It was spoken in the Armenian-populated parts of the Mush Valley; Alashkert; Bulanyk'; and the surrounding places. A large number of alternants, deformed words, and orthographic errors exist in the letters. Besides, there are letters written in Grabar [Classical Armenian]. The selected letters, requests, and documents are published in compliance with the standards of publication for original sources and archival documents.

BGN/PCGN romanization scale was used for the transliteration of the toponyms and proper names into English.

Although this volume is devoted to the 200th anniversary of Mkrtich' I Khrimian; his life, activities of the patriarchal period, and scientific and literary heritage is not reflected in it. Significant studies about the Laborious Father have been published by intellectuals and renowned specialists of the Armenian studies. Through this study, the Armenian and foreign readers will have the opportunity to read the pure speech of the Armenians who were living in Bulanyk' Province of Mush; to share their pains; to feel the endless faith and commitment of an Armenian towards the Armenian Father and the Holy Ejmiatsin; to witness the efforts that the Catholicos of All Armenians made to amend Armenia, deliver the Armenian refugees, and preserve Armenianness.

The research titled “The Armenian-populated villages of Mush's Bulanyk province according to the letters addressed to Mkrtich I First Khrimian Catholicos (Volume I) Catholicos” focuses on the study of the formation of Bulanyk' Province (k'aza) of Mush and the Armenian-populated villages. The study answers the research questions such as: When and under what historical circumstances was Bulanyk' Province formed? What is the etymology of the name? Which parts of Mets Hayq comprise the Province? Which villages were Armenian-populated during the Catholicosate of Mkrtich' I Khrimian.

Based on the files of the archive preserved in Matenadaran that cover the periods from 1893 to 1895, presently we have identified letters from 28 villages. We have digitized, annotated, and additionally translated the letters. The villages are presented alphabetically – for each village a one- to two-page study is presented in the research.

(MM, Kh.CF, file 101, doc. 10)

To Your Holiness, Pious Catholicos of All Armenians,
Father, Lord Mkrtich'
From Abraham K'och'arian, a refugee from P'iong village of
Mush's Bulanukh Province

A suppliant plea

Venerable Lord,

It's already been two months that, with my family of five people, I have been dwelling in Alighamarlu village of Surmalu in forlorn, helpless, naked, and miserable conditions. Thereupon, falling at your feet, people's merciful Father, I beseech you to shed mercy upon us. Be gracious enough to redeem us from death this winter — please address our plea before the ink is dry on the page and bestow shelter upon us, the miserable, wherever your holy will dictates.

The year 1893, December 30.

(MM, Kh.CF, file 101, doc. 105)

To Your Holiness, Chosen of God, Catholicos, Patriarch, and
Merciful Father of All Armenians From Yeghiazar Hakobian, a refugee
from Bulanukh's Kak'arlu village of Mush

A most humble plea

I was able to flee the barbaric Kurdish killings — besides totally looting us, they murdered my son, and I barely escaped, only losing the fingers of my right hand. It's already been four months that I have been wandering around here begging for alms. Hence, I am throwing myself at your feet, merciful Father. I beseech you to be gracious enough and take pity upon my family, who, famished and naked, are impatiently waiting for me back in the homeland. I beseech you to at least grant me some travel money.

Your most humble servant, Yeghiazar Hakobian.

The year 1896, October 29.

**To Your Holiness, Mkrtich', Holy Catholicos of All Armenians,
Holy Ejmiatsin**

A plea

Father, successor of Prophet Elijah,

Holy Father, the Prophet Elijah prayed for unbounded rainfall and the world was drenched, relieving your forefathers [from sins] too. You have been safeguarding all of the refugees for four years. I hope you will not bypass us either. We came from our homeland several days ago. I only rely on God above and your fatherhood down here. Please be a refuge for us. Shower us with nourishing rain.

I am unable to work. I am ashamed to beg. Sargis Hovhannes from Bulanukh's Yonjalu village and I, seventy-year-old Melik' K'oloz, are incapable of working. What should we do for people who can't even take the Holy Communion from the priest? At least by taking the communion bread, they would be able to receive blessings from God — as if eating crumbs that fell from His table.⁹¹⁰

Holy Father, I don't deserve to kiss your Holy Right Hand. I [only] yearn and hope for it. I ache and long to kiss your Holy Right Hand, Father. I solicit, beseech, and entreat you, please open, Lord, open your doors of mercy for us to pour out our lament to you.

Holy Father, stay healthy, Amen.

⁹¹⁰ "Yea, Lord; for the whelps also eat of the crumbs that fall from the table of their masters." — Matthew, 15:27.

To Your Holiness, Venerable Catholicos of the Holy See of
Ejmiatsin, Father of All Armenians
From Martiros Muratian, an inhabitant from Khoshgaldi village,
Lower Bulanukh, the Ottoman Empire

A suppliant plea

A thousand glories, glories have descended upon all Armenians since the day Your Holiness took the patriarchal throne. You have lived your holy life with sanctity and clemency and have persisted accordingly. Adhering to the Holy Book which claims "He that gives unto the poor lends unto the Lord," you have helped many destitute, wandering Lazaruses⁹¹¹ like us. And now, misery and affliction have dropped in on me as well.

Compassionate, merciful, and spiritual Father, no longer being able to stand [the situation], I am disclosing all the adversities that happened on our way. The unlawful tachiks⁹¹² attacked my lamentable, destitute family, beating us with stones on the one hand, and fatally shooting my twenty-year-old son on the other hand. They pillaged my whole fortune and even disrobed us.

Thereupon, I am compelled to appeal to you, merciful Holiness. Kissing the feet of Your Holiness, I most humbly and meekly beseech you to help me get over my destitute life full of sufferings.

The year 1894, October 14.

⁹¹¹ Lazarus of Bethania, John, 11:1–45.

⁹¹² Turks

**To Your Holiness, Lord Mkrtych', Holy Catholicos of All
Armenians, Supreme Patriarch of the Most Esteemed Holy See of
Ejmiatsin**

**From Parish Priest Hovhannes Ter Petrosian, Molahk'and village
of Mush Province**

A plea

As Your Holiness already discerns, being attacked by Kurds and Hamidian troops, we abandoned our homes and possessions and barely fled to Russia to survive. Now we are wandering poor, desolate, famished — bereft of even a single piece of dry bread.

Reverend Lord, although I have tried to go back to my homeland numerous times in order to at least somehow get my house back, I have encountered huge hardships, and even when I came to Karin to complain to the Pasha about it, the Kurds started pursuing me aiming to kill. I fled to Russia again. Now I am living in Shirak's K'oraktar village. My family of 28 people mostly consists of children.

As Your Holiness is aware, the number of people like us has increased and the almsgiving has decreased — we are left poor, in want of daily sustenance. Therefore, kissing the feet of Your Holiness, I entreatingly implore you to consider my miserable, wretched family's condition. Please be so good as to take care of my travel costs for me to go back to my homeland. If not, please at least appoint me as a priest to any church, so that I will be able to manage my household.

Ter Hovhannes Ter Petrosian.

The year 1895, July 11, Akhalk'alak.

(MM, Kh.CF, file 104, doc. 2)

To Your Holiness, Holy Catholicos, Honorable Patriarch of All
Armenians, Lord Mkrtich'

From Galust Muratians', an inhabitant from Pulanykh's
Gak'arlu village

A most humble plea

Adored Father,

I came here in spring but wherever I went it fell through. I went to Pat'um. I stayed there for four months; yet, I got hold of nothing. I was sick for quite a while. When I recovered, I found out that the roads for conveyance had been destroyed and all the factories had stopped working. I received a letter from my family calling me back, and, after thinking it through, I realized that I had better go back to my homeland rather than wander around here — otherwise, my forlorn, desolate family of 15 would be wiped off the face of the earth.

Thereupon, honorable Lord, I've come here and beseech you to lend me, an ill-fated man, a helping hand. Travel costs would be enough. I solicit you to address my entreaty with the utmost haste, so that I can catch up with my friends who also intend to leave.

*With a most humble reverence, asking for your blessings —
Galust Muratian.*

The year 1896, January 12, Holy Ejmiatsin.

(MM, Kh.CF, file 104, doc. 8)

To Your Holiness, Chosen of God, Holy Catholicos of All
Armenians, Lord Mkrtich'

From Hakob Levonians' (Archimandrite Yesa's nephew), an
inhabitant from Pulanykh's Liz village

A humble plea

Adored Patriarch,

About ten days ago we were in Oshakan village and longed for

presenting ourselves to you. But you, Your Holiness, mistook us for someone else and sent us away by the way of your shat'yr⁹¹³ — and we, lowly people, went back just taking a small gift of money from you.

Reverend Lord, we neither intend to gain money nor plead for alms. If it were so, we would work and live on in Romania or in other rich cities rather than here. On that day, we expressed our thoughts to your shat'yr, but he never delivered them to you, Your Holiness.

Adored Father, we know that you are bighearted towards our miserable nation and other nations as well. Our intention is to defend ourselves. We appeal to you, throw ourselves at your feet, Your Holiness, hoping that you will free us, our people, and our homeland from the Turkish subjugation. Please give us several weapons to go and join our eight friends, who have been writing one letter after another for illegible] months asking us to reach out to them.

In a word, today our hearts have become a tempestuous sea of blood. Please don't detain us here. We have expressed our intention. There are ten of us in all. We have taken an oath to struggle to death. This is our final resolution. Our attire makes us look suspicious; that's why I think we shouldn't stay here.

Esteemed Lord, oh, I wish you could honor us with your presence and you would hear so many secret words from our mouths. I wish God heard our vow and made our longing come hastily true. And if you don't utterly want to see us, slaughter us in front of your doors and pour out our blood as Odysseus's to somehow accomplish our longing.

Forever praying for your sweet life — Hakob Levoniants'.
The year 1896, January 2, Vagharshapat.

⁹¹³ a servant

To Your Holiness, Lord Mkrtich' I, Holy Catholicos
of All Armenians
From Mkrtich' Harut'iunians', Pulanukh's
Khristam K'atuk' village

A humble plea

Venerable Lord,

I, your servant, am one of the exiles of Pulanukh's Khristam K'atuk' village. We barely survived the atrocities of which you are already aware, and freed ourselves from the pitiless claws of the furious Ottoman government. We left for the guardianship of the solicitous and powerful Russian Empire and settled down in K'alaearkh village with my family of four people — there we [finally] caught our breath.

Your Holiness already discerns what hardships the exiles have to endure while fleeing from different parts of Armenia during the wintertime. They have no other refuge than you, Your Holiness. You have become the only hope for relief for the Armenian nation during this critical time.

Thereupon, as your lowly servant, I also throw myself at your feet to plead for some rags and some rubles that will cover my travel costs, aiming to protect my family from the frost and to attain daily sustenance for them during the wintertime. We will always pray for your priceless life.

Forever kissing your Holy Right Hand — Mkrtich' Harut'iunians'.
The year 1897, January 13/25.

To Your Holiness, Lord Mkrtich', Holy Catholicos
of All Armenians, [illegible] Heir of the Araratian Mother See
of Holy Ejmiatsin
From seven refugee families coming from Pulanykh and
Alashkert, who are presently living in Shorakalu and Bambakadzor
villages

A lowly plea

Mkho Karapetian: seven people
Tilper Kirakosian: six people
Poghos Haroian: eight people
Matiros Harut'iunian: seven people
Kole Sahakian: five people
Tigran Margarian: two people
Nupar Vardanian: six people
Total: 41 people

Adored Father,

Privation has forced us to a point where, putting aside the shame and fright, we dared to plead with Your Holiness to heal our pains.

Esteemed Lord, it's outside the bounds of possibility to persevere. Witnessing all the miseries that were brought about by privation — starvation, nakedness, disease, among other things — we immediately realized that today nothing else can better resist these hard knocks of life than your powerful and vigorous arm, which is always open for every pilgrim to relieve their wants.

That's why, esteemed Father, today we [illegible] — young and old, woman and man — throw ourselves barefoot at your feet, without paying attention to the blood running from our wounds that spot the rags covering our bodies.

We don't have anything else or any other plea. We only yearn for our future safety, some alms, and remedy [for our pains]. We don't have any other refuge and hope. Our duty is to solely pray to the Almighty and ask for His blessings, asking "[Please Lord], grant a long life to our honorable Father."

Kissing the feet of Your Holiness — Mkho and friends.

The year 1895, July 24, Ejmiatsin.

**To Your Holiness, Lord Mkrtich', Chosen of God, Holy
Catholicos of All Armenians
From two widows of refugee families from Pulanykh's Kharakhlo
village of Mush Province**

Yaghush Mkrtch'ian: five people

Yaltuz Martirosian: six people

A humble plea

Venerable Father,

Both of us have been widowed for almost two years, as the heads [of our families] were killed by the Kurds. Being frightened, we fled here. My home was ransacked. They didn't leave anything — neither cattle nor possessions. My family mostly consists of females. I am Yaltus, your servant, and have a nine-year-old son, who helped me come here on a donkey. I am unable to walk well and I have rheumatism in my hands. I am hunchbacked. What should I do? People here demand rent. We don't have sustenance to live on. How are we supposed to pay the rent? Please bestow a remedy upon us.

Father, for the love of Christ, don't deprive us of your generous alms, as we are your spiritual daughters. Kissing your generous Right Hand, Your Holiness.

*Forever your humble and unprotected servant[s], Your Holiness —
Yaghush and Yaltuz.*

The year 1895, September 30, Vagharshapat.

To Your Holiness, Deserving of the Lustrous Throne of the Holy
Ejmiatsin, Lord Mkrtich', Holy Catholicos, Patriarch,
Compassionate Father of All Armenians
Baghtasar Varzhapetiants' from Khozlu village, Ghukas
Sahakian from Khnus's Ch'avurme, T'oros Nahapetian
from Karin's Ghorugh

A humble plea

We, three refugees from Western Armenia, have decided to speak out about the hardships we endure. They are presented below:

[The letter is] from forlorn and wretched exiles coming from Karin, Khnus, Bulankh, Mush, Van, and Bitliz provinces, among others. The aforementioned are now dwelling in 84 villages of the province of Karin. The number of refugee families is 2,420 comprising 10,267 people in all. Due to the Caucasus Benevolent Organization, they were granted 30 grvank⁹¹⁴ of wheat per head, and this year, the inhabitants of Ghars city were allotted 1,043 p'ut⁹¹⁵ flour for one month only. How should we, miserable slaves, persist to live?

We truly express our deep gratitude to the Caucasian Benevolent Organization which visits us [regularly] and is considered a part of Kars. We are particularly grateful to Doctor Ghazazovich' and Priest Lord Khoren, who have thus far loved and have been taking care of the miserable exiles.

However, the number of families and farmers of Kars city has reached 2,000, and a disastrous situation has resulted in that there is little work. Few people are able to work with 35 cents. What should they live on?

We are living in muddy stables in damp, humid, and tainted conditions. Longing for the homeland, almost everyone wasted away and were buried in foreign soil. Those of us who survived, wept from affliction and sighed, querying what was going to happen to our doleful future.

And now, spring and summer are gone. The biggest enemy, the winter, is coming. Where should these naked, famished, barefoot, lowly, and

⁹¹⁴ a bushel to measure wheat

⁹¹⁵ unit of measurement: 1 p'ut⁹¹⁵=16,3kg

vagabond exiles settle? What should they do?

They [the locals] demand rent and strictly threaten us that we have to either pay or leave. So we have only agony inside and reproach outside. On account of this pressing situation, our souls and hearts were emaciated — we dried like a fading rose. Whoever sees us, loathes and scolds us saying, “Mshets’ik’, Mshets’ik’ (people of Mush), you should be wiped off the face of the earth.”

Oh, dear Father, we yearn for your merciful and compassionate fatherly care. Oh, please have pity upon the poor, wretched, and lowly exiles whose only refuge is God and you. Rescue the hapless, scattered children of Armenia, who are dispersed to the four corners of the earth as sheep without a shepherd that get lost in the mountainous depths.

Oh, dear Father, if we disclose all the incidents that have happened to us, you will see that the agony which faces us daily is too much to bear. We hope you will hear our entreaties, cries, and supplications and will grant your esteemed, kind, fatherly response to your children. We solicit you to call us by your side and allow us to kiss your Holy Right Hand and take your blessings with us back home. It’s been eight days since we came here from Kars. We strive to meet you — oh, we yearn to see you.

Reverend Father, Patriarch of All Armenians, please safeguard the Armenian land.

Forever your children — Master Baghdasar from Khnus, Ghukas Sahakian, and T’oros Nahapetian.

The year 1895, July 5.

(MM, Kh.CF, file 103, doc. 75)

**To the Nation-loving Patriarch of Constantinople, Chosen of
God, Lord Mkrtich’ I, Holy Catholicos of All Armenians, Venerable
Patriarch of the Lustrous Throne of Holy Ejmiatsin**

Nation-loving Father,

Barely fleeing from the infernal bonds of the prisons in the Ottoman Empire, I found shelter in your mercy.

Oh, you visible sun! From the beginning, your holy essence, Father, has been composed of divine, shadowless light. Shed light on the malicious and the kind; sprinkle the endless dew of your mercy on the grateful and the ungrateful.

Now, oh, merciful Father, I solicit you to spread your mercy on my captive family as well, who are waiting in the homeland, weeping day and night, imploring your help. The vicious Hamidian troops of the Kurds pillaged all my cattle and possessions, disrobed us, and left us half-dead, like a wounded man lying on the ground on the way to Jerusalem.⁹¹⁶

Thus, oh, you true Samaritan, the healer of the half-dead Armenian nation — only you can raise me, a wounded man, up with your mercy by sprinkling me with wine and oil. Please, Lord, hear and consider me, as I am destitute and homeless.

Oh, you, benefactor of my nation, don't deprive me of your divine guardianship. From your infancy, you were predestined by God to shed mercy upon the impoverished. Your soul, our nation-loving Father, is chosen by the heavenly, almighty God. You are entitled to this holy divine grace that binds God and the impoverished together. This designation is more powerful than any other that exists in our daily life and around the world. Alas, I am in want of seeing you, esteemed Father.

A letter from your familiar land,⁹¹⁷ from Yeonchalu village of Bulankh (Apaghunis) Province, from a most humble, hapless Master Malkhas Yesayi. I rest on God and Your Holiness, patriotic Khrimian Father.

***Supreme Master Yesayi, Yeonchalu village, Khorkhorruni.
The year 1895, July 16, Agheksantrpol.***

⁹¹⁶ The parable of the Good Samaritan, the Gospel of Luke, Chapter 10.

⁹¹⁷ homeland

(MM, Kh.CF, file 103, doc. 53)

**To Your Holiness, Lord Mkrtich' I, Catholicos of All Armenians
From villagers Asatur Kirakosian and Serob Mkhit'arian of
Pulankh's Hamzashekh [village]**

A humble plea

Beneficent Lord,

After having wandered on the Russian soil for nine months, our family settled in Alek'sandrabol, where we braved bitter conditions on account of privation. As we are devoid of any way to make a living, with great hope in our hearts, we contritely appeal to you, Father, to bestow alms upon your famished children.

*Patiently yearning for your response — Asatur Kirakosian and
Serob Mkhit'arian.*

The year 1895, July 23, Holy Ejmiatsin.

(MM, Kh.CF file, 101, doc. 18)

**To Your Holiness, Holy Catholicos, Lord Mkrtich',
Adored Father
From Serop Sargisian, an inhabitant from Koghak village,
Liz-Bulanykh Province**

A humble plea

Indeed your sagacious and keen eagle eye hasn't neglected the fact that the rascal snakes insinuate themselves into the nest of your featherless nestlings in Central Turkey. Koghag village belongs to an unlawful oppressor Sheikh Maiso from Seyidan. He lives in Alo-Zarig village, which is located near Mount Abluhar in Mush. He has imposed terribly heavy taxes on me. On top of that, now he demands a tenfold increase in money.

Consequently, we live like slaves in that bloodthirsty beast's hands — we are weeping, as we are famished; we work toughly; we make a living with difficulty in the hands of that pitiless and harsh oppressor. Everything rests on his will. And not only are we being harassed by him but also by

his servants — the adherers of Muhamed's sons. They have been deliberating and exercising all kinds of malice towards us. Once they set fire to my wheat granary and hayloft and then made a circle around it and started dancing and making up savage songs.

So when oppressor Maiso saw that there is no blood left in our veins to satiate [the hunger of] his loathsome body,⁹¹⁸ he kidnapped my two children — twelve-month-old Fidan and nine-month-old Almast. Being terrified of that barbarism, I left everything behind and fled here barely escaping from his oppression.

Now as you are a refuge for all of Armenia, I shiveringly appeal to you, Your Holiness, and plead for your help to bring my daughters back. Please bestow shelter upon me, where I will be able to make a living for my other children; even though I am a forsaken, grieving vagabond.

As an earthly creature, I am praying to God for your longevity and asking for blessings for the esteemed, adored Father of the Aramyan nation.

**Scrob Sarkisian — (as he is illiterate, I, Hayk Aramian,
wrote instead of him).**

The year 1893, December 27, Vagharshapat.

(MM, Kh.CF, file 101, doc. 152)

**To Your Holiness, Lord Mkrtych', Holy Catholicos of All
Armenians**

A plea to the merciful Father

Your Holiness is already well aware of the grievous situation in Western Armenia, where thousands perished for the sake of the Orthodox faith. I, a sinful man, barely avoided the same fate and came to Russia. My clan, consisting of seven families, is now living in a village called Hayt'agh. We have neither bread nor fuel nor bedding nor clothes — I am completely deprived of them.

For this reason, I prostrate myself before you, beseeching not to forsake the aforementioned sufferers, as I have quite a big clan, I don't have anybody

⁹¹⁸ as he looted everything and there wasn't anything left

working, and I am 80 years old. I am unable to go to one place or another. It's beyond doubt that your patriotic soul will not turn a deaf ear to these helpless sufferers, who are devoid of your prosperous alms.

Always praying for your precious life — you are a refuge for us.

*Martirosian Avdal from Merpar village, Pulanykh Province,
a destitute [villager].*

The year 1897, March 20.

(MM, Kh.CF, file 101, doc. 181)

**To Your Holiness, Patriarch, Catholicos of All Armenians, Lord
Mkrtich'**

From Avag Hovhannesian, an inhabitant from T'agarlu village

A supplication

Venerable Lord,

The prevailing famine daily threatens us (ten people in all) with starvation. For this reason, I tearfully beseech you to have mercy upon us. Please deliver us from starvation. Don't let us die from lack of food. We will pray for your life, reverend Father.

Your most humble servant, Avag Hovhannesian.

The year 1894, March 25, Holy Ejmiatsin.

(MM, Kh.CF, file 101, doc. 254)

**To Your Holiness, Holy Archbishop, Supreme Patriarch, Lord
Mkrtich' I, Pious Patriarch of All Armenians**

**From Margar Grigoriants', a villager of Pulanykh's K'ak'arrlu
village**

A most humble plea

Venerable Father,

The previous fall, scared of the Kurds, I barely relocated my mother and young sister here, who are now living together under one, dark roof in

the village — and my mother is ill.

However, honorable Lord, a considerable part of my family, 15 people in all, are still there, and I've heard from the recent arrivals that they are poverty-stricken. I am thinking of leaving my mother and sister with a friend of mine here and going back to [see the rest of my family], but I am ashamed to say that I don't have any money in my hands. I am in a very unspeakable situation.

My mind is like a tempestuous sea. Wherever I look, I see sorrow — both here and there. They [my family members] need to be healed,⁹¹⁹ but I don't have anything in my hands.

Thereupon, I throw myself at your feet, Your Holiness, to plead for travel money. We have never made such requests before, as we are more used to giving rather than receiving. That's why I implore your forgiveness, Your Holiness. Under the current circumstances, innumerable rich people have become beggars, and many savage, homeless beggars have become rich.

Last of all, I prostrate myself before you, asking to address our plea with the utmost haste — most probably my wish will come true due to your fatherly [love].

Forever your unworthy supplicant, Margar Grigorian.

The year 1897, March 10, Ejmiatsin.

(MM, Kh.CF, file 101, doc. 255)

**To Your Holiness, Lord Mkrtich' I, Catholicos of All Armenians
From Karpēt Safarian, an inhabitant from Bulanukh T'ak'arlu
village**

A humble plea

Adored Father,

We, seven people, were living in T'ak'arlu village, where [the Muslims] were itching to kill us. Once we fled at night, came to Alashkert, and settled in the Khach'k'ilisa Monastery. We stayed there for three days and then

⁹¹⁹ to be taken care of

came to Bayazit, where I left my tormented family and I alone fled and came here. Now they are living in hunger in Bayazit.

Esteemed Father, I would love to go and bring my family here, but I don't even have a penny to my name. I plead for alms, Your Holiness — as much as your heart wishes.

Your humble servant, Karapet Safarian.

The year 1897, March 4, Vagharshapat.

(MM, Kh.CF, file 101, doc. 543)

**To the Venerable Father, Catholicos of All Armenians,
Lord Mkrtich'**

From Simon Sahakov, Blanukh's Shirvanshekh village

A plea

My elder son went to T'iflitz and died there. I am forsaken and bereft of hope, as are my six sons. I don't have a spouse to take care of me. I am left here poor and desolate. I wasn't here when bread was being distributed. I solicit you, Father, to grant your destitute children whatever your heart wishes.

Reverend Father of All Armenians.

(MM, Kh.CF, file 101, doc. 558)

**To Your Holiness, Mkrtich', Patriotic Catholicos
of All Armenians, Supreme Patriarch of the Araratian Pontifical
Diocese, Mother See of Holy Ejmiatsin
From Baghtasar Markosian Mughni Shahnazarts',
Mush Province, K'eak'arllu village**

A most humble plea

*Oh, pious Patriarch,
Offsprings depend on their parents, just as the wounded depend on*

doctors. Perceive me in the same way, honorable Lord. With lachrymose eyes and manifold entreaties, I throw myself at your feet to implore your help — affectionately kissing your Holy Right Hand.

Your Holiness is already aware of the violence and injustice exercised by the atrocious Turkish authorities. Reverend Father, here my unworthy pen reveals our sorrows to you, benevolent Father. Upon the government's request, the unlawful officials attacked and forcibly imprisoned us, blaming us for partaking in [the activities of] "the Armenian Union."

Enduring numerous tortures and sufferings, we could barely free ourselves from death — the unlawful warder released us from prison, demanding eighty pieces of gold. Afterwards, they looted all my movable and immovable property and forcibly imprisoned my son.

Therefore, kissing the feet of Your Holiness, spiritual Pontiff, I am pleading in a most humble manner — please show me your Holy Right Hand as a sign of your benevolence, reverend Father.

**Forever your lowly servant, kissing your Holy Right Hand —
Baghtasar Markosian from Western Armenia.**

The year 1894, March 15.

(MM, Kh.CF, file 101, doc. 571)

Venerable Lord Mkrtich', Holy Catholicos of All Armenians

I have an entreaty for Your Holiness — please have mercy upon my destitute condition. I have a son named Hrahand. After he had graduated from the Saint Karapet Monastery in 1884, I sent him to the Seminary of the Holy See. He studied there for two years; then he went to Armash Monastery and totally forgot us — he hasn't helped us even a little ever since.

There are nine of us in all — some of us are already old, others are young. Not being able to earn a living in our homeland, we came to Aghcha village of Ghars Province. We are bereft of hope and support. I solicit you, Your Holiness, to either make Hrahand come back here or give us alms.

**Forever yearning for your holy mercy — Hakob Kirakosian, a villager
from Liz village of Pulanukh Province.**

October 15.

**To Your Holiness, Lord Mkrtich' I, Holy Catholicos
of All Armenians**

**From Sahak Karaypetian, an inhabitant from Hamzayshekh
village (which is under Turkish rule) of Mush's Bulanukh Province**

On account of the barbarity committed by the Turks and the authorities, we left our homeland and fled to Russia. My father passed away. Now there are five of us, including my old mother.

[illegible] Presently my family is forced to live in a [hut] full of lice⁹²⁰ in Arrmitlu village. As we were bereft of hope, we came to you to plead for a helping hand, Your Holiness – as much as your heart wishes, oh, adored Father.

Your most humble son, Sahak Karaypetian.

The year 1895, July 17.

Venerable and merciful Father,

I, Zakian Marto, a destitute and banished Armenian exile, a villager from Yonchalu, have a family of ten people; and Enko, my brother-in-law, has five offsprings. Having fled from T'azak'eand village in Yerevan, we are currently living in Aghek'sandrapolis due to your mercy.

Now, oh benevolent Father, we are devoid of daily sustenance, and our hope is in God above and you, the Father of All Armenians. Merciful and caring savior of all the poor Armenian exiles, I beseech you not to deny my entreaty and bestow us with some alms, as our hope and refuge hang only on this thread. Glory to Your Holiness and the savior of Armenia.

From Marto and Enko who came to Armenia from Yonchalu.

The year 1895, July 12, Alek'sandrapolis.

⁹²⁰ in unsanitary conditions

(MM, Kh.CF, file 101, doc. 244)

To Your Holiness, Patriarch, Holy Catholicos of All Armenians

A plea

We, the inhabitants of Tokhs village of Ejmiatsin Province, have a resettled Armenian refugee among us from Noratin village of Bulanukh Province. There is also one family of seven people that are staying here. The family consists of four children — two sons and two little daughters — and a late wife. He [the family head] has a six-year-old son and wants to get married, as he is unable to handle the little child. So he wants to get married. For that reason, I implore your help as a destitute person begging for alms.

*I am signing instead of Sargis Nikoghosian from the village of Tokhs
— Levon Hakobian.*

The year 1897, March 4.

(MM, Kh.CF, file 101, doc. 592)

To the Nation-Loving Savior

Venerable Father,

I, your servant, Ter Mkhit'arian Gaspar from Yeonchalu village, have fled and found refuge in Russian Armenia. Taking my little son with me, I am wandering here and there poor and vagabond; yet, I am unable to live on. Oh benefactor Father, I want to go back to my homeland, but the foreign savages are killing people on the way.

Oh Father, please come out and deliver us, the exiles. I hope that you will bestow your fatherly mercy upon me too, as I, Gaspar, son of Tonakan, am also in the ranks of the poor and desolate exiles.

Yeonchalu village, Gaspar Ter Mkhit'arian.

The year 1895, July 17, Agheksandrapol.

(MM, Kh.CF, file 101, doc. 594)

To the Venerable, Merciful Lord

A most humble supplication

I beseech you, Your Holiness, to accept our supplication. I, Khlghat' Movsisian, am a villager from Bulanykh's Yeonjalu [village]. I have a family of seven people, and owing to your benevolence, we could flee and come to live in Haji-Nazar village near Alek'sandrapol.

Appealing to Your Holiness, we beseech you to shed mercy upon us. We don't have bread to eat — we are deprived of even one piece of dry bread. As you have had mercy upon our other compatriots, we beseech you, our Lord and Father, to take pity upon us and give us some bread to eat in order not to starve to death. Oh, you, the most compassionate One!

*Your most humble servant, Khlghat' Movsisian, a villager from
Yeonchal.*

The year 1895, August 5, Holy Ejmiatsin.

(MM, Kh.CF, file 101, doc. 596)

Testimony

The following testimony, written by the inhabitants of Pulanukh's Liz village (which is under Turkish rule) — by the refugees, Avak' Baghdasarian, Hlkhat' Margarian, and Petros Manukian — testifies that the aforementioned exiles have been living here for almost a year.

Each of them has a family of nine youthful people. This month they have been ill, so they were unable to obtain sustenance for the coming month. The increasing number of exiles is a burden on the village. Consequently, they are left naked and barefoot, hungry and homeless, and they don't have a penny to bless themselves with.

Your Holiness, I entreat you to give a command [illegible], as these sufferers are being tormented and they plead for relief. They are indeed weeping and begging for alms.

Signed by Georg Martirosian; Manuk Shahbazian; Melik' Tonoian; Mekhak Georgian; Ter Khachatur Manukian; Parish Priest Mkrtych' Ter Melik'ian; Avak' Baghdasarian: eight people;

Hlkhat' Margarov: twelve people; Petros Manukian: ten people; a widow's son-in-law: three people. Total: 33 people.
The year 1895, October 12, Hajinazar.

(MM, Kh.CF, file 101, doc. 632)

**To Your Holiness, Holy Catholicos of All Armenians,
Father of the Suffering Orphans
From Gohar, the wife of Ghazarapat's Khacho who was
recognized by his broken leg; from T'eghut village, Pulanykh. [She is]
with six fatherless children.**

Owing to Your Holiness, I found refuge in the Holy Ejmiatsin after my husband's death. I perpetually bless you and pray for the longevity of your priceless life. The month is almost over, but my children are still naked, with no bed under them. They lay on a rigid board day and night.

Therefore, I appeal to you to plead for your endless mercy — please bestow us with a little money on a monthly basis, so that I will be able to handle my six children. I will express my gratitude by always praying for your priceless life.

(MM, Kh.CF, file 102, doc. 424)

Venerable Father,

The savior and refuge of my Armenian nation! I, a senior priest of the village, Ter Karapetian Ikit', was ruined and deprived of my whole property. So I left my family under Turkish captivity and found refuge in Russian Armenia. However, I am extremely poor and destitute.

Because of my unbearable debts and atrocious persecutions by merciless Turks, I have fled to foreign soil and I am in the dark about my future. Patriotic Father, I beseech you not to deny us your mercy.

Your most humble servant, Ikit' Ter Krpian, Yeonchalu village.
The year 1895, July 17, Agbeksantrpol.

**To Your Holiness, Patriarch of All Armenians
From Pulanukh Province of Turkey, Bostak'eand village,
from Mkhit'ar Galustian**

A most humble plea

In the previous year of 1893, as Your Holiness is aware, we were slandered by a barbarian Kurd for our patriotism. Following this, they kidnapped my nine-year-old son Hovhannes from the field in spring.

My old wife and I, having lost our son, have been in search of him for four months, wandering across all over the provinces. After bribing one Turkish person with 30 pieces of silver, he reluctantly told us that our son is in the Kurdish-populated Norshen village near Bitliz. When we found him, we couldn't see him until we applied to the village court. And then they brought my child, who was sometimes happy and sometimes sad, as he was circumcised according to the Muslim law.

With God's mercy, the Judge heard from the child's mouth that he is Christian. And suddenly the circumcised barbarians were ashamed and we, the Christians, rejoiced. I took my child from the court and, accompanied by two military men, brought him home.

Several days later, they appealed against me again — a new evil — as if my child stole 50 pieces of gold and some women's jewelry from their house, and this slander was followed by a big quarrel. They had swords and my sons had scythes and both sides wounded one another.

Twenty days later, one of the wounded named Avdal died. When we learned about it, my sons, Yeranos and Serob, took their brother Hovhannes and fled to Russia. My home was ransacked, and my life went to rack and ruin in the hands of these unlawful [Kurds], as they sold everything for just three hundred and fifty pieces of gold for the sake of Avdal's blood.

This year I learned that my missing son died in prison. The harbour has immersed Yeranos in remote Russia and Sereob is lying in a sickbed with a serious disease in K'iuraktar, Khars.

Still and all, as if that weren't enough, they captured my two daughters and kept them in the house of the devout village head, in exchange for the

debt. And I have been wandering around since last month, but haven't been able to cover even one seventh of my debt.

For this reason, I humbly entreat you, compassionate Holiness, to address this issue. As I would rather die than live this painful and disastrous life.

*Forever seeking your mercy — from your lowly servant,
Mkhit'ar Galustian.*

The year 1894, February 15.

(MM, Kh.CF, file 102, doc. 592)

To Your Holiness, Holy Catholicos, Supreme Patriarch of All
Armenians, Father, Lord Mkrtich'

From widow Nubar Markosian, a villager from T'ak'earlu of
Mush's Bulanukh Province

A suppliant plea

Oh, Lord,

It's already been three years since my husband passed away. After his death, he has left not only naked and hungry children in my care but also one debt (bill) which states that we owe eight mejit gold [to the authorities]. As I am abandoned and have no one to rely on, indeed, I haven't been able to pay the mentioned debt back.

Taking advantage of the circumstances, the lender Kurd Isah Agha has forcibly made impudent proposals for several times — either to pay his debt back or marry my daughter to him. For this, he gave me a month and after that he attacked my house with swords and guns several times.

Thereupon, to whom could I appeal if not to you, the only Lord? You are the hope and refuge of those like me, who are helpless and in need. I beseech you, Lord, please be gracious and shed mercy upon my beloved daughter, the light of my eyes, and redeem her innocent life from the claws of that barbarian and bloodthirsty Kurd lender — with this hope I came here barefoot.

The year 1894, February 5, Vagharshapat.

To Your Holiness, Supreme and General Patriarch of all
Armenians, Lord Mkrtich', Holy Catholicos
From Nato Tonoiants', a villager from Pulanykh's Kara-Aghyl
[village]

A doleful supplication

Venerable Father,

I have been here for several days; yet, I haven't met any cordial Armenian, who would ask me who I am or for what reason I came here, or something else.

Reverend Lord, I have 11 family members, and almost all of them are wingless sparrows. Being unable to stand the Kurdish depredation anymore, I left everyone there in need and threw myself at your feet, your Holiness, yearning for your help and humanitarian grace.

Esteemed Lord, I am unable to reveal the afflictive life of my miserable family, as the nakedness, hunger, adversity, and persecution are unbearable. As for land or property, we don't have any and we are deprived of the means to meet our basic needs.

So, with hope in heart, I throw myself at your feet, Your Holiness, and auspiciously entreat you not to forsake us, as we are in huge need and anguish.

*Forever your spiritual daughter, Your Holiness — Nato Tonoiants'.
The year 1894, March 23, Vagharshapat.*

To Your Holiness, Supreme Patriarch and General Bishop
of All Armenians, Lord Mkrtich' Holy Catholicos
From Hakob Asoyants', a villager from Pulanykh's Liz [village]

A heartfelt supplication

Venerable Father,

I, your lowly [son], with my miserable family of 12 people, come to

you on bended knees, Your Holiness, and say tearfully, “Lord, deliver us from devastation.” I don’t dare to tell you all, as I don’t have enough paper to blacken with soot the detailed description of my family’s misery — the recounting of which would bring a tear to a listener’s eye. As it is extremely afflictive, it would hurt your big heart.

But I will tell you only this. When we barely survived the Kurdish oppressions and came to Khas’tur village, we weren’t able to take the captives with us because of the weather and of our nakedness, since whatever we had the authorities took from our hands.

That’s why, leaving the aforementioned village, I was helplessly compelled to appeal to Your Holiness, as a bearer of bad news, who has to present this afflictive reality. Reverend Lord, I beseech you to take pity upon us, miserable creatures, so that we will be able to free the captives and take care of them.

Forever the unworthy servant of Your Holiness, Hakob Asoiants’.
The year 1894, March 24, Vagharshapat.

(MM, Kh.CF, file 102, doc. 644)

**To Your Holiness, Catholics of All Armenians, Lord Mkrtich’ I
From Priest Matt’eos Ter Georgian from Bulanugh village (which
is under Turkish rule) and Sahak Serovbian from Karakilisa village**

A suppliant plea

Venerable Lord,

Since September 1893 the Kurds and Turks of Turkey have been torturing our Armenians intensely and oppressing and maltreating them. They have been looting our harvested wheat. They have been pillaging our stored wheat. At nights they commit adultery with our wives and then kill them. When the Armenian farmers come back from abroad, they [the Kurds and Turks] wrench their earnings, despoil their homes, and kill them.

Eighteen families from Hamzashekh village were forcibly converted into Turkish religion. Three of them were killed and now there is a command to hang 28 people on a gibbet. Master Margar from Vardenis village was kept hanging for three days, and when his body was in the Karmrakan church

of Baghish, Turkish nightguards saw how a light descended on him and testified about it. Because of this, the witness Turks were sent to prison for three months.

Effendis and aghas forcibly demand 40–50 pieces of gold from the Armenian peasants, and when they fail to meet the precondition they kill them. Leader, Archimandrite Nerses is now imprisoned for a two-year term. They made him gather 450 pieces of gold through a communion-plate and now he is in prison.

Effendis and aghas are forcibly taking over the Armenian villages, harming and torturing people, filling the churches with sheep, so that Armenians would rather die than live their lives as half-dead.

Esteemed Lord, Armenians are forbidden to send a telegraph, which would possibly help find assistance. Witnessing these adversities and murders, kissing the feet of Your Holiness, I prostrate myself before you and tearfully beseech you to help and deliver our poor Armenians.

*The most humble servants of Your Holiness, Priest Mat'eos Ter
Georgian and Sahak Serovbian.*

The year 1894, April 19.

(MM, Kh.CF, file 102, doc. 645)

**To Your Holiness, Supreme Patriarch of All Armenians,
Lord Mkrtich', Holy Catholicos,
From the people of T'eghut' village of Mush's Bulankh Province
*A doleful supplication***

We, the leaders of T'eghut' village, including archimandrites, priests, and iskhans,⁹²¹ appeal to Your Holiness to reveal all the hardships we endured in the hands of the barbarian Kurds and the unlawful local government.

On account of all this, now we own neither our lawful earnings and cattle nor family, as all was sacrificed to the savage, barbarian Kurds — and they [the Kurds] still keep doing it [their unlawfulness].

In a word, they want the Armenian nation to flee from their homeland

⁹²¹ prince, an Armenian medieval feudal title

— a place that gave birth to them — and wipe them off the face of the earth. Such as Archimandrite Nerses who was imprisoned in Baghesh city for two years. They released him after charging him 400 pieces of Ottoman gold, and took him to Khndraktar Monastery. They forbade him to repent his sins and didn't even let him see the light of day.

Similarly, they took 400 pieces of gold as a fine from Manuk Agha's son, T'elo Effendi, without any reason; though he was a government member. And there are innumerable others who have been severely punished in similar manner.

Reverend Patriarch, I am presenting the following issue to Your Holiness: Khandil, Manuk Agha's nephew from our village, has come to this side and has been wandering around for about five months. The reason is that the village head, who is his neighbor, slandered him and told the government that Khandil killed his son, but we are well aware that he is slandering.

As Khandil's cattle entered their threshing floor, they [the Kurds] beat his son cruelly almost to death, and he was bedridden for a year. They also added more fake evidence against him — that he killed their six-month-old son, too. For this, Khandil and his two friends were imprisoned for a year. Then they charged them 150 pieces of Ottoman gold and released them. Khandil was tormented without rhyme or reason.

Honorable Lord, our misery has passed all the limits, as later, the Kurds took all the sheep of our village, and the locusts have destroyed my wheat this year. Especially Khandil with his family of 21 is left here in big misery.

For the love of Christ, I beseech you to help this poor and desolate person as much as possible, as presently he is subject to begging. He is worth getting your alms and is now here. Please bestow him with alms, so that he takes care of his miserable family.

Forever [grateful] to Your Holiness – Archimandrite Ghukas, Harutiun Hovhannes.

(MM, Kh.CF, file 102, doc. 669)

To Your Holiness, Lord Mkrtich' I, Holy Catholicos

of All Armenians
From Khandil Harut'iunian from T'eghut,
Mush's Bulanukh Province

A humble plea

Adored Father,

Last year our neighbor adversely slandered me — as if we had beaten and killed his brother. Though we had an argument, his brother had already been dead by that time. However, the authorities were compelled to arrest me along with two other people.

After spending a year in prison, we were reluctantly released based on the villagers' evidence claiming we were innocent. But they charged me 140 pieces of gold, otherwise they would deport me to Siberia.

Beneficent Lord, last year during the Vartavar⁹²² fast, the Kurds plundered our villagers' sheep, including my 120 sheep. Benevolent Lord, you are already aware of our previous position that we were the first among the villagers — now we are lowly and the very least of all. You Father, and Karapet Agha were hosted at our place in Bulanukh and you saw how well we managed our household. But now we are poor and not respected in Bulanukh. On top of that, we own numerous debts.

Reverend Lord, if you don't believe me that I have encountered so many hardships and I have so much debt, here there are people from our nearest villages — such as Priest Lord Karapet from Mashllu — who can confirm that I'm telling you the truth about facing so many adversities.

Leaving my home and coming here, I have been wandering around for six months in a vain attempt to find a cure for my pains. Placing all my hope and refuge in you, Father, I fall at your feet and appeal to you. I wish to go back to my homeland, but I have no money for travel and food.

So how should I go back to my homeland and to my children? My friends and neighbors will come and ask me questions. What should I answer them? They will inquire if I saw you, Father, if I kissed your Holy Right Hand, and if I revealed my pains to you. "How come the Father didn't help you? He furnishes the whole country with bread, he would have helped you,

⁹²² Transfiguration of Jesus Christ—an Armenian festival which takes its origins from pagan times.

too," [they may say].

Benevolent Father, I beseech you with tears in my eyes to help me — the poor, miserable, and ill-starred Armenian — to uninhibitedly return to my homeland, to my family and children.

Father, when I go back, my friends and neighbors will secretly ask me about the prevailing state of our country to see what you have revealed to me. What should I answer them? If I don't have so much honor, please at least help me for the honor of Manuk Agha.

Forever your most humble servant, Khandil Harut'iunian.

The year 1894, May 17, Bulanukh, T'eghut.

(MM, Kh.CF, file 102, doc. 682)

**To Your Holiness, Supreme and General Patriarch
of All Armenians, Lord Mkrtich', Holy Catholicos
From Manuk Madoiants', an inhabitant from Merpar village
of Pulanykh**

A doleful supplication

Venerable Patriarch,

Yesterday, I reached my village, Vagharshapat, and today I promptly hurried to throw myself at your feet, Your Holiness.

Reverend Lord, I believe it is beyond the power of my pen to reveal all the natural disasters that have happened to us during the recent years. I will tell you only this — I am the most miserable among the impoverished, as the Kurds took all from me — lock, stock, and barrel — and they are still not satiated.

Now they are chasing me aiming to kill. That's why I have left 12 miserable captives at home in hunger and came here hoping to find salvation. My elder brother was caught in Kars three years ago and together with his friends was sacrificed⁹²³ for the sake of our nation — they are now in Sibir.

⁹²³ here: deported

My father came here to find him, but now I am in the dark whether he is alive or dead. Our family consists of around 12 members. The lenders plundered all the land and cattle that were left there.

Esteemed Lord, I prostrate myself before you and beg to take care of those wretched people and deliver them from the impending doom. They are looking forward to my return, their eyes fixed on me. Please help, I beseech you, benevolent Father.

*I am giving you a son's kiss with a most humble reverence —
Manuk Masdoiants'.*

The year 1894, August 18, Vagharshapat, Holy Ejmiatsin.

(MM, Kh.CF, file 102, doc. 689)

**To Your Holiness, Lord Mkrtich', Holy Catholicos of All
Armenians**

**From Gazpar Manukian, an inhabitant from Pulanykh's
Malak'and village**

A humble plea

Adored Father,

I, your lowly subject, who turned 45 years old, have poor eyesight. I have innumerable debts — more than 30 to 40 pieces of gold, I think. Even though I have mortgaged all my land, I still lack ten to 15 pieces of gold. I am bereft of other favors of nature, as they forcibly pillaged everything. Last of all, I had to leave the nine captives⁹²⁴ there and flee. So today they are staying there naked and thirsty, and I am here homeless and hungry, wandering in foreign lands.

Honorable Lord, I prostrate myself before you and beseech you to deliver us from misery; take care of us; lend us a helping hand, so that we can go back to the lands where we came from.

*Giving you a sons kiss with a most humble reverence — your
lowly servant, Gazpar Manukian.*

The year 1894, August 15, Vagharshapat.

⁹²⁴ family members

**To Your Holiness, Lord Mkrtich' I, Catholicos of All Armenians
From Rrzko Sloyian from Rrstam Ketuk, Pulankh**

A humble plea

Pious Patriarch,

I, a lowly subject of yours, with my family wished to inform Your Holiness that we willingly chose to become Apostolic Christians, and we accepted that with love. From that day on, with Your Holiness's command, I have settled down in Yeghuard village and will be living in the same place until I receive the command of the province governor. Since that day, I have been waiting.

Now my wife is sick and at the point of death. The priests refuse to hold a religious ceremony, as she is not baptized. Thereupon, I prostrate myself before you and ask for your command. Please grant us a command, so that she gets baptized and doesn't die without repenting her sins.

Yearning for your response — Rzko Sloyian.

The year 1894, October 28, Vagharshapat.

**To Your Holiness, Lord Mkrtich', Holy Catholicos
From five new refugee families from Yeonchalu
village of Pulanykh**

Murat Hoveian: five people
Ghazar Shareian: three people
Poghos Khach'oian: seven people
Hakob Margarian: four people
Minas Hovhannesian: three people
From Pulanykh's K'ak'rrlu village:
Avetis Minasian: seven people
From Shirvansheykh village:
Armo Markosian: six people
From Kharo village of Mush valley

Kirakos Karapetian: four people
From Alashkert's Ch'likan village
Khlkhat' Mosesian: five people

Total: 44 people

Venerable Father,

Our nine families, 44 people in all, have been here for four days. I am expressing my endless gratitude to Your Holiness, particularly for accepting us as a nation and providing us with two loaves of bread per head, as well as, sometimes, not always, with a warm dish.

But reverend Patriarch, we lack in something greatly that we can't stand any longer. Indeed, you are already aware that we, the miserable, don't have anything with us — neither money nor clothes nor blanket — nothing, as the authorities wrenched everything from us.

I beseech you prostrating myself before you, esteemed Father. The winter is coming and the exiles will get cold without clothes, lying down on the stones in the churchyard — those exiles that look like wilted and yellowed flowers cut off their stems. They once used to freely breathe and sing in their fluorescent fields. If you look at these young creatures' faces now, you'll see they have become corpse-like figures.

Please don't open the heart wounds of our parents. Take these run-down people under your wing and give them life and breath — clothing, shelter, and bread. If not, the winter is near and the sound of storms is already heard from afar.

*Giving a son's kiss with a most humble reverence — a villager from
Yeonchalu, five families, and more.*

The year 1894, October 27, Vagharshapat.

(MM, Kh.CF, file 102, doc. 743)

**To Your Holiness, Catholicos of All Armenians, Lord Mkrtich' I
From Martiros Mehrian, an inhabitant from Yatkonts' village,
Bulanugh**

A suppliant plea

Venerable Lord,

Back in the fall of 1893, one Kurd unexpectedly died at my place during the night. The Kurds then imprisoned me for two years and looted all my possessions. Following this, I had to flee with my family of ten. Now we are naked and devoid of daily bread.

Prostrating myself before you, honorable Lord, I beseech you to relieve me and my family of this misery. Please be gracious to grant a pastoral letter with which I will be able to receive assistance and get rid of this adversity.

Blessing your life, holy Father — the most humble servant of Your Holiness, illiterate Martiros Mehriants'.

The year 1894, November 14, Holy Ejmiatsin.

(MM, Kh.CF, file 102, doc. 744)

To Your Holiness, Chosen of God, Catholicos, Patriarch,
Merciful Father of All Armenians
From T'oros Hovsep'ian, an exile from P'rkashen
village of Blanukh

A suppliant plea

Merciful Lord,

When I notified Your Holiness about the state of helplessness of my three minor children 20 days ago, having mercy upon us, you sent us to Oshakan village. But there too I could barely find bread for my children that was enough for some days only.

I had to come back against my will. It's already been ten days that we have been living in the churchyard of the Holy See, in hunger and bereft of care. But we, the miserable, are not allowed to stay, as they⁹²⁵ banish us from there.

Now imploring your compassion and mercy, merciful Father, I am

⁹²⁵ not clear who banishes them

throwing myself at your feet. Please be generous to bestow shelter upon my motherless children, so that I am able to at least obtain a piece of dry bread through cultivation. We will be immensely grateful to you and will bless your priceless life, reverend benefactor.

Your most humble servant, T'oros Hovsep'ian.

The year 1894, November 17, Vagharshapat.

(MM, Kh.CF, file 102, doc. 748)

**To Your Holiness, Chosen of God, Catholicos, Patriarch,
Merciful Father of All Armenians
From Avetis Minasian, an exile from K'akarlou village, Bulanukh
*A suppliant plea***

Merciful Lord,

Under the command and mercy of Your Holiness, we reached Igdir a month ago and had to come back because of the unbearable winter weather. Many others came back with me. And from that day forward, I have been wandering across the villages with my minor children. I have found no place to feel safe or at peace.

Therefore, considering you, merciful Father, as the only hope and refuge for us, I appeal to you and beseech you to be generous and have mercy upon my family, as you always do. Help us settle down [in some village] and not die from the winter's cold. Prevent my family from being added to the ranks of the perished, and we will bless your holy life, our benefactor and philanthropist [Lord].

A Postscript: My family is currently in the village of Khznavuz.

The year 1894, November 14, Vagharshapat.

**To Your Holiness, Lord Mkrtich' I, Catholicos of All Armenians
From Avdal and Vardan Karapetian from Yeonchalu**

A humble plea

Venerable Lord,

We, the signers, being from Pulankh's Yeonchalu village, were forced to leave our precious land and coast, our beloved ones, and our house and property in the most unspeakably bitter circumstances. We carried our beloved offsprings on our backs, held family members' hands. Under the threat of death, we passed through dreadful places with darkness as our only protection. Finally, we reached the savior land of Russia, where we could catch our breath.

We settled down in Shirak's T'ik'nis village with ten people in all and we have already spent on our way whatever we had. As we have also been ransacked, we are left absolutely naked and without care. Now my whole family is in the most bitter condition and is shivering from hunger, nakedness, and cold. We are yearning for help in front of your savior doors.

*Eagerly awaiting for your response — Vardan Karapetian, Avdal
Karapetian.*

The year 1894, November 29, Holy Ejmiatsin.

**To Your Holiness, Lord Mkrtich', Holy Catholicos
of All Armenians
From Margar Gasparian and Harut'iun Kirakosian-Baroiants'**

A most humble plea

Venerable Holy Patriarch,

We, the lowly members of Baroiants' clan from Kop' village of Mush's Pulanyg Province, wish to come and kiss the Holy Right Hand of Your Holiness. We yearn to be granted that Fatherly grace.

Esteemed Father, according to the following evidence, our family has

braved bitter and dreadful adversity since December 1893. From that time forward, four men and a woman with her child have been helplessly suffering in the prison of Mush — hungry, thirsty, and forsaken. Meantime, all the Muslims of the same city have come against them with weapons and have been making every effort to get the order to hang them.

On the other hand, despite not having any proof in their hands, the local government is demanding 350 pieces of Ottoman gold to release our prisoners. But our family has spent so much for the freedom of other prisoners of ours and got so destitute that now we are unable to obtain 350 pieces of Ottoman gold.

As we are bereft of hope, we appeal to Your Holiness. Oh, Father of All Armenians, I beseech you to bestow us with the mentioned financial assistance to free our prisoners. Yearning to have our humble plea accomplished, we are honored to forever remain the most humble servants and sons of Your Holiness.

N. Harut'iun, N. Margar, K. Baroians', G. Baroians'.

The year 1894, December 9, Holy Ejmiatsin.

(MM, Kh.CF, file 102, doc. 770)

**To Your Holiness, Esteemed Patriarch, Supreme, Holy, Fatherly
Patriarch of All Armenians, Lord Mkrtich' I**

We hold the most meritorious thoughts and the Armenian liberal spirit. We are among those who leave behind their families, relatives, and beloved ones [for the sake of the homeland] and entreat everybody to do so. As a hapless occasion I, a powerless man, drank from a torturous glass of the dark prison of the Turkish barbarian government, and, with my bright-minded and freedom-loving friends, I was barely able to flee and come here.

We, the pilgrims, don't desire to live in prosperity, with [precious] clothes and soft beds meant for humans who waste a lot. The wish of our heart and the expression of our thought is in line with your will and decision — whether we will live or die. We are looking forward to that decision.

We are not alone. One person can bring about change, but two can

*change the world. Yes, merciful Father, our lives rest on your expression of will and we are awaiting. We don't want to commit the sin of turning the stones into bread*⁹²⁶.

*Forever awaiting for your prudent command, Your Holiness —
Armenak Ter Matt'eosian from the village of Yadvukh; Sargis
Derjints'; Avetis Sasunts'i.*

The year 1894, December 14.

(MM, Kh.CF, file 102, doc. 771)

**To Your Holiness, Pious, Supreme Patriarch, Venerable
Catholicos of All Armenians, Lord Mkrtich' I
From Baghdasar Petrosian, an inhabitant from K'akarlu village of
Mush's Bulanykh Province**

A most humble plea

Venerable Lord,

Oppressed by the atrocious fate and harsh enemies, we abandoned our sweet homeland and, enduring extreme hardships, reached Shirak's Shirvanjugh village. My elder brother got sick there, but, without the awareness of the religious administration, the villagers don't want to help us with food and shelter, so that we survive till spring.

For that reason, I am falling at your feet, Your Holiness, to beseech you to have mercy upon our sufferings and mercifully give a command to the local religious administration to shelter us and furnish us with food till spring — at that time we will be able to earn our daily living with arduous work.

Suffering refugee, Baghdasar Petrosian.

The year 1894, December 18, Holy Ejmiatsin.

⁹²⁶ “And the tempter coming said to him: If thou be the Son of God, command that these stones be made bread.”—Matthew, 4:3.

(MM, Kh.CF, file 102, doc. 774)

To Your Holiness, Lord Mkrtich', Holy Catholicos
of All Armenians
From Yeghiazar Seropian from the village of Yeonchali of Pulang,
Mush

A most humble plea

Venerable Father,

My father was a merchant. With his unceasing, arduous work he was able to take care of all our wants. We were living in peace under one roof. He wanted to go to Karin last fall. The Kurds attacked him, killed him on the way, and plundered all he had. My home was ransacked, too. So we fell into a severely miserable situation.

It is outside the bounds of possibility to make a living for my family. I took my eight family members and brought them here. It's been almost forty days since I came here. I am an old man who was unable to furnish them with bread and peace. I left the village of P'rkid of Shirak to throw myself at your feet, Your Holiness, to plead for help for us, the starving.

*Forever the most humble servant of Your Holiness —
Yeghiazar Seropian.*

The year 1894, December 15.

(MM, Kh.CF, file 102, doc. 776)

To Your Holiness, Lord Mkrtich', Holy Catholicos
of All Armenians
From Khach'ik Petrosian from Yeonchali village
of Mush's Pulang

A most humble plea

Venerable Father,

On account of the various sufferings we endured, we took our family and came to Russia. While passing the gorge of Bagrevand Province, four Kurd horsemen attacked us at night — they beat us and, binding us, took

our twelve-year-old daughter.

So I had to leave my brother's six orphans and my five little children in Shirak Province to come to this side. Now there is neither bread for my family nor I have money to at least obtain food for them or go after my daughter to see where she is.

Reverend Father, I, a destitute man, entreat you to hear my plea, as you are our Lord — please help my destitute beloved ones, so that I will be able to go and look for my child, hoping to find out where she is. It's already been a month since we came here and I, being the only man in my family, cannot leave them and go to look for my child.

Forever your most humble servant, Khach'ik Petrosian.

The year 1894, December 12.

(MM, Kh.CF, file 102, doc. 789)

To Your Holiness, Lord Mkrtich' I, Holy Catholicos
of All Armenians

Giulzar Vardanian, a villager from Yeonchal
of Mush's Pulanyg Province

A suppliant plea

Venerable Lord,

I am a miserable woman with two children, whom alas I was unable to take with me. I barely fled with nothing but the clothes on my back, having with me my brother-in-law, Mkrtich' Mherian, and my youngest baby, who I buried in the village of Khasdur of Bagrevand.

Oh, Father of Armenia, it's already been a month that I have been dwelling in the Holy See with my brother-in-law. My shame makes me end this and entreat you, honorable [Lord], to help us survive the winter until we see how God will assist us and our compatriots in spring.

*I have the honor to forever remain the humble servant of Your
Holiness — Giulzar Vardanian.*

The year 1894, December 11, Holy Ejmiatsin.

**To Your Holiness, Lord Mkrtich', Holy Catholicos of All
Armenians
From Margar Avdalian Khach'aturiants' from Yeonchalu village
of Mush's Pulanyg Province
*A suppliant plea***

Venerable holy Father,

The unbearably miserable situation made me leave the arms of my hometown, and today I am presenting my humble plea for your judgment, Your Holiness. Oh, Father of Armenia, I am extremely ashamed to reveal to you the reason for my miserable poverty.

Esteemed Father, it was not a stranger who destroyed the prosperous home of my ancestors. Yes, not a stranger was he that led me into this dreadful situation but my blood relative, my cousin from my father's side, a traitor Mkhit'ar Melik'ian, a son unworthy of his decent father, who, like a locust, has been destroying Pulanyg, Yeonchalu, and particularly me, your humble subject, for three years. He made me a poor debtor by slandering and exposing me multiple times to imprisonment and fines.

Yes, the fact that Khach'atur's children are beggars with no bread affected our reputation among Pulanyg's villagers and the whole nation. Now I am hesitantly pondering how to take care of my deprived children; particularly how to get rid of the lenders — even my inheritance is not enough to pay them back.

That's why, throwing myself at your feet, Your Holiness, I implore your help as a consolation to my starving children. Giving a modest kiss to your fatherly Holy Right Hand, I have the honor to forever remain the humble servant and son of Your Holiness — N. Margar Avdalian.

The year 1894, December 28, Tp'khis.

**To Your Holiness, Lord Mkrtych', Holy Catholicos of All
Armenians
From Priest Sahak Poghosian**

A most humble plea

Venerable holy Father,

I, a lowly subject of yours, am a native from Mush's Pulanyg Province, from the village of Sheykheghup. I fled here 12 years ago and since then I have been living in the village of Khastur of Bagrevand. However, not being able to make a daily living for my family of ten and because of my dire poverty, I moved to Paypurt village, Karin, two months ago.

Reverend Father, I have definitely learned and personally went and saw that there is no priest in the Armenian villages of Sokt'lu and Ch'ghrghan of Karin Province. The churches are closed and are administered by the only priest of the nearest village of Baykhara. The locals from the mentioned priestless villages accepted me with love to stay and head the church as a priest, but the honorable successor of Karin and the spiritual leadership didn't approve it and suggested that I appeal to Your Holiness and get permission for that.

Therefore, I entreat you, Father, to have mercy upon my family's bitter and destitute condition and be generous enough to grant me the command, so that in spring I can take the position of the priest in the mentioned villages.

Kissing the Holy Right Hand of people's pious Father, I have the honor to forever remain the humble son of Your Holiness.

The year 1894, December 11, Holy Ejmiatsin.

**To Your Holiness, Venerable Patriarch of All Armenians
From Avetis Grigorian and Mkrtych' Barseghian, inhabitants
from Yeonchalu village of Mush's Pulanykh**

A supplication

Venerable Lord,

While living on the Turkish land, we sustained various hardships and violence provoked by the Muslims. Besides the fact that we are deprived of all of our property, each of us has huge debts on account of the oppression, the heavy burden, and the royal taxes the government has placed on us.

Not having overcome those hardships and suffering that all the lands of the peasants have been covered and destroyed by the locusts this year. So we fell into the most bitter situation. We thought through fleeing we could find a way to feed our families and deliver them from starvation, but the local government, on the one hand, and the debt owners, on the other hand, forbade us from changing our location and started to kill us by various means. Moreover, they were even persuading us to convert to Islam, promising to pay off our debts. Thus, we, having no other way of salvation, had to leave our families and set off to Russia. We, desolate and helpless, had to entrust our families' daily sustenance to God.

Now compassionate and merciful Father of All Armenians, throwing myself at your feet, I beseech you with tears in my eyes to grant us mercy and alms. Please deliver our forsaken and innocent children that are weeping hungry in the Muslim world. Free them from starvation by granting us your holy pastoral letter, which will enable us to earn a living through ambling around the pious nation, and pay our debts back.

Alternately, please, holy Lord, be gracious to help us, the sufferers, in a way your heart wishes. Let it be possible for us to go back to our homeland, to our destitute families. With that you will deliver us and them from the abyss of destruction.

Avetis Grigorian, Mkrtich' Barseghian.

The year 1893, October 30, Holy Ejmiatsin.

(MM, Kh.CF, file 102, doc. 814)

**From the people of P'ok'r-P'arkit village of Zarishat
of Karin Province**

**To the inhabitant Hakovb Sargisian from Gharaghl village
of Bulang Province (that is under the Turkish rule)**

Testimony

This testimony from the villagers of P'ok'r-Parkit states that due to

numerous oppressions against the nation which happened before your eyes, Your Holiness, I along with my family of seven newborn offsprings stepped onto the holy land of Imperial Russia. Wandering around, we reached the village of P'ok'r-P'arkit. Up until now we have been living off the care and selflessness of the merciful neighbors.

However, their care hasn't been enough, as my family is quite big. For that reason, we gave this testimony to the above-mentioned person, so that on our behalf he is able to present himself in front of you, nation-loving Holiness, to ask for sustenance for my starving family. If we survive, we will endlessly pray to the Father of all people for the longevity of your fatherhood.

Signed by the people and verified by the landlord (patron):

**Zak'ar Ter Ghazariants'; Mkhit'ar Zak'arian; Avetis Harut'iunian;
Mouses Poghosian; Hovhannes Gasparian; Grigor Adamian; Khach'o
Tep'anian; Valad Jaloyian; T'oros Grigorian; Mark'ar Bozoyian; Vardan
Avetisians', landlord of the people of P'ok'r-P'arkt; Grigor Ter-
Ghazariants', deputy of the St. Astuatsatsin Church of P'ok'r-P'arkit.
The year 1894, January 15.**

(MM, Kh.CF, file 103, doc. 7)

To Your Holiness, Lord Mkrtich' I, Catholicos of All Armenians

A most humble plea

Your esteemed Holiness is aware that recently in Western Armenia, particularly in Sasun and Mush, no Armenian's life is secure. No one is able to [safely] come out of their homes; otherwise they will become victims of the Turks and Kurds.

One of these unfortunate victims was the family of an eighty-year-old priest, Lord Arak'el Avagian from Atkon village of Mush Province (Bulanykh). During the Sasun massacres they imprisoned him and me, his son, in the prison of Kop' and kept us there for four months. In the meantime, they forcibly made my brother Gaspar renounce his faith.

My ill-fated father had to spend all his fortune and sell whatever he had to free him and me from prison. But even now they don't leave him in

peace at all. They don't allow him to go to church, but instead make him and his family renounce their holy faith and convert to Islam, saying "as Aprozian Gaspar became Muslim, so should you, so that you serve Gaspar and the other converted Armenians as a mullah."

I was barely able to borrow seventy Ottoman liras from a Hamidian captain named Assad Agha and rescue my Islamized brother from the Kurds' hands. We came to K'iurek' dere village of Ghars Province in Russia, where I left my brother and his family.

Meanwhile, my family along with my other brother stayed in my native village where my two daughters and my brother's two daughters are serving as captives. They will undoubtedly become victims of Islam if I don't pay back that seventy-lira debt. The Kurd gave me that money just because he thought I would either convert to Islam like my brother did or that I would intend to do so.

Enduring the hunger and all the privation, I hastened to come to New Nakhjevan from Ghars to throw myself at your feet, Your Holiness, to express my most humble plea and entreat you to grant me a pastoral letter that will allow me to walk around my nation, gather the needed money, and free my family and the young virgins' souls from the hands of the Turks and Kurds.

Please, esteemed Lord, don't reject the supplication of a sufferer, who came here after having passed such a long path, having endured thousand types of hardships, hoping not to remain empty-handed.

**The most humble servant of Your Holiness — Serob Ter Aprozian,
an inhabitant from Atkon village of Mush.**

The year 1895, May 9.

(MM, Kh.CF, file 103, doc. 13)

**To Your Holiness, Lord Mkrtich', Holy Catholicos
of All Armenians
From Georg Manukiants', an inhabitant from Onchalu village
of Mush Province**

Because of the unbearable happenings and the continuing atrocities and oppressions from 1894–1895 towards the people of Sasun, Mush, and other

places of Western Armenia, I with my family composed of my husband and son fled from my hometown in 1895 and have been wandering through various cities and villages gathering few alms from the people.

Finally, being in a suffering and indescribable condition, we came to the city of Akhalk'alak', where working for some time on, we got severely sick. My prevailing state, as well as that of my husband and son's is immensely doleful, unbearable, and unenviable. It's been more than a month that we have been under the care of one kind man.

Therefore, revealing the aforementioned to you, kneeling down before you in a most humble way, reverend Father, shiveringly and suppliantly I implore the mercy of Your Holiness for the love of the Savior and philanthropy — please acknowledge my and my family's unenviable and miserable condition and support us materially, so that I will be able to go and find my other damsels, who are wandering in the city of Gars as beggars.

**Gevorg Manukov — as he is illiterate, it is signed
by Vagharshak Ayvazian.**

The year 1895, July 11, city of Akhalk'alak'.

(MM, Kh.CF, file 103, doc. 15)

**To the Venerable Father, Chosen of God, Catholicos of All
Armenians**

From an inhabitant of the village of Yeonchalu of Bulankh, from your unworthy servant, Yezo Harut'iunian, who was betrayed by a mischievous vasak⁹²⁷ Melik'ian Mkhit'ar, born in my village. He betrayed the leader of my native state — honored and patriotic Supreme Patriarch Nerses Kharakhanian⁹²⁸ — and many other Armenians, including the Master of the village.

Yet, he was not satiated with chaining him in prison. He went to the village of Cherkess people, bought 250 bullets, poured them into a sack and secretly hung the sack from the chimney of my house. All of a sudden,

⁹²⁷ traitor

⁹²⁸ Archbishop Nerses Kharakhanian, the spiritual leader of Mush

without our awareness of it, he brought two troops that surrounded the village, investigated the houses, and came to my, the miserable man's house. Soon after, the aforementioned vasak found what he had hidden, but our Master's son, Hamazasp, shed light on his wickedness.

He [Mkhit'ar] let them loot us totally. He despoiled the Master's house. The latter's son has been going to the court and coming back for a month and finally Mkhit'ar fell into a pit he had dug. We have been here for already 40 days, and he was in prison before we came.

Now oh, benevolent Father, both of our houses — the wretched Master's house and Khochi Harut'iun's house — had been ruined before Hamazasp could check and discover the wickedness that Mkhit'ar had committed. So much money and bribe did they take before they shed light on that wickedness — and only with the help of the ambassador's inspector it was clarified.

Therefore, because of vasak Mkhit'ar Melik'ian, the wretched Master and I are wandering in the foreign land and begging for alms. I appeal to you, in front of your holy chair — please don't turn a deaf ear to us, the wretched, and compensate for our loss to take revenge.

Yezo Harut'iunian.

The year 1895, July 23, Ycheonalu.

(MM, Kh.CF, file 103, doc. 27)

**To Your Holiness, Lord Mkrtich' I, Supreme Patriarch-Catholicos
of All Armenians, Holy See of Mother Ejmiatsin**

**From ten refugees of Pulanykh's various villages – from Aspatur
Gharipiants'; Haji Abraham Margariants'; Sargis Muratiants' from
Mush; Barsegh Minasiant's; Murat Davt'iants' from Vaspurakan's
Mokunk' Province; Martiros Sahakiant's; blind Simon
Hovhannesiant's; Sargis Harutiuniants'; Hovhannes Kostaniant's
from Van; Melik' Sahakiant's'**

A most humble plea

This letter is a plea to Your Holiness from your naked, hungry,

barefoot, and wretched refugee-children, who came from the honorable Father's favorite land. The wife of one of them is murdered, leaving him with four hopeless, half-dead minors; the sons of another are slaughtered; one is sick; the other is ruined at the hands of a cruel oppressor. They are surviving, wandering around from village to village and begging for a piece of bread to feed their wives and sons — my rags are folded in one of the corners of a hayloft or a stable in a foreign land, where we are weeping bitterly.

Humbly kissing your merciful Holy Right Hand, as miserable exiles we beseech you to have mercy upon us, to redeem us, reverend Father of Armenians.

*As they are illiterate, I am signing their request —
Harut'iun Sargsiants'.*

The year 1895, July 11, Akhalk'alak'.

(MM, Kh. CF, file 103, doc. 45)

**To Your Holiness, Pious Patriarch and Catholicos of All
Armenians, Lord Mkrtich'
From Serovb Harut'iunian from Mush's Gharaghlu village of
Pulanukh**

A most humble plea

Venerable Father,

The whole world is aware what kind of hardship, oppression, torture, and murders the Mush people have been enduring because of the barbarian Kurds — it is fiendishly difficult to put pen to paper and describe. Many of us here realized that we would lose our lives, as it's outside the bounds of possibility to sustain this situation anymore.

So I took my populous, miserable, and wretched family of 19 people and, leaving everything behind — our house and the whole property — fled to Akhalts'kha to relieve our souls. We went to Tamal village near Akhalts'kha to seek some assistance. Tamal's villagers, seeing our bitter, sorrowful condition and our nakedness, assisted us any way they could and

from that day forward we have been living off their alms — all the villagers can attest to this.

Esteemed Lord, humbly disclosing all this to the most merciful Father of our nation, I prostrate myself before you and, kissing the feet of Your Holiness, tearfully beseech you to have mercy upon us. Please bestow alms and care upon me — the poor, wretched, and hungry man.

*Serob Harut'iunians — signed by Poghos Ter Hovhannesian
because of his illiteracy.*

The year 1895, July 4, Akhalts'kha.

(MM, Kh.CF, file 103, doc. 46)

**Your Holiness, Lord Mkrtych', Nation-Loving and Holy
Catholicos of All Armenians
From the refugees of Majit'lu village of Pulanykh:**

Margar Georg'ian: seven people
Melik' Minasian: six people
Sargis Aspaturian: six people
Khach'o Hakobian: eight people

Total: 27 people

Venerable Father,

It's been more than six months that we have been living in Agheqsandrapol. Your Holiness commanded us to live in the village of T'aza of Karin, but the air wasn't favorable for my sons and they got sick. That's why we came here.

Esteemed Lord, now we are living in a city. What handicraft can we do to take care of our family's livelihood — not to mention the rent of our stinked houses? It's outside the bounds of possibility; we can't!

Reverend Lord, we pondered and realized that we will not be able to move to another place without your command. As you are our spiritual chief pastor and savior Moses, it's due to Your Holiness that we live and breathe freely yesterday, today, and forever.

That's why we appeal to Your Holiness to disclose the hardships we

endured caused by the bitter, material poverty. You know as we are [illegible] you. Please send us to a safe village where we will be able to live. Please consider that we would prefer the villagers to be educated. I would prefer the villages from Shirak Province but each of them already houses 20–30 refugee families. Therefore I would entreat you to send us to the villages of Karin to just manage to reach there this winter. Currently, we don't have a penny to bless ourselves with.

With a most humble reverence kissing the Right Hand of Your Holiness — your humble servant [illegible] and friends.

(MM, Kh.CF, file 103, doc. 91)

**Your Holiness, Lord Mkrtich', Holy Catholicos of All Armenians,
Supreme Patriarch of the Mother See of Holy Ejmiatsin
From Petros Ter Davt'ian, a villager from Abri of Bulanugh
Province in Turkey, Tarson**

A humble plea

Venerable Lord,

Here I am coming humbly to kiss the feet of Your Holiness. I don't dare to reveal our sufferings and hardships anymore, as Your Holiness is already well aware of them. Our solicitation would add more grief to yours, as you have immense love towards your nation. Your holy prayer is a light that alleviates us.

Due to the same barbarians, it was beyond the bonds of possibility to stay in our native province, where one of my sons was murdered. Afterwards I along with my wandering family was made to flee to the land of Russian-Armenians and now we are in Tatalu village.

I entreat you, Your Holiness, to grant us alms for several days to live temporarily under your mercy until the divine light will descend upon us due to your holy mediation.

***Petros Ter Davt'ian from Tarson, Bulanugh Province, Abri village.
The year 1895, July 18.***

To Your Holiness, Pious Patriarch, Our Lord Mkrtich' I,
Holy Catholicos of All Armenians
From the inhabitants of Gharaul village, Bulanukh,
Western Armenia
From Aptali Poghosian, Peto Sosian, Osane Barseghian

A supplication

As hapless Armenians, few of the extremely tormented, miserable exiles of Western Armenia, we fled from the bosom of our homeland to Russian-Armenian. We along with our three families of 23 members left our native home in a rack and ruin and barely found salvation here, in Daharli village of Aghek'sandrapol Province.

Many of the refugees earn their daily bread through begging, while we earn ours through arduous cultivation. We do it all for an unfavorable daily wage, for which some of us get exhausted, as our hearts contract from hunger. We don't get any assistance from anywhere, though we don't dismiss Daharli villagers from our minds, who have cared for us, who haven't saved a small holy part of their food but gave it to our sons.

However, what life can the exiles have in a foreign land, if not starvation and nakedness, sorrow and homesickness? We are wasting away and pain traverses through our bones like an oil. I appeal to you, oh, grievous Father, and beseech you to assist my miserable children and have mercy upon my extremely necessitous family under the best of circumstances.

Avdal Poghosian, Peto Sosian, Hohan Barsekhian.

The year 1895, July, Daharlu village.

To Your Holiness, Pious and Supreme Patriarch, Catholicos
of All Armenians, Lord Mkrtich'
From Hrip'sime Ghazarian-Davt'iants' (husband's surname),
an inhabitant of the Ottoman State, Yotnjur village
of Mush's Bulankh Province,

A suppliant plea

Your Holiness is already well aware of our mournful nation's wearisome banishment from their homeland and houses provoked by the Ottoman Empire and other barbarian nations subject to her, which ruthlessly afflict and torment my sons and my forsaken nation. Among them, I, a lamentable woman, with my four infants and with my everlasting incurable pains started to ramble with my husband Mkrtych'. He is bereft of livelihood and is currently lying in a sickbed in the city of Yerevan. Since our banishment of 12 months, my children and I are left hungry and thirsty in grief, mourning before the foreign doors.

Thus, forced by these disastrous circumstances, through this suppliant plea I am doing my duty and kissing the feet of Your Holiness, humbly entreating you to have your humanitarian mercy upon me and my children, who, together with their tormented father, are crying out with weepy eyes, "Father, please have compassion and mercy upon us." They hope that you, Your Holiness, will lend an ear to my and my children's supplication and shed your compassion on us. Please don't turn a deaf ear to us. Dry our eyes from tears and furnish us with daily sustenance till we ride this misery out.

As a response to Hrip'sime's request who is illiterate, I am signing instead of her — Mamikon Ter-Matt'eosiants'.

The year 1895, August 1, Yerevan.

(MM, Kh.CF, file 103, doc. 105)

To Your Holiness, Supreme Patriarch, Catholicos
of All Armenians, Lord Mkrtych'

Zano Serovbian, an inhabitant from the village of Hamzashekh
of Mush Province

A most humble plea

Merciful Father,

Your Holiness already discerns the prevailing situation in Western Armenia — what's going on and how many victims are dying by the swords of the Turks and Kurds. Among them was my husband Georg, who has

disappeared for two years now. I am in the dark if he has been killed or is alive. So I, a miserable woman who was caught by the Kurds, barely freed myself and secretly and with difficulty fled to Harut'iun Hovhannesian's place in the village of Alashkert. I begged him to come with me. It's already been a month since we came to this side and it's the second day that we have been in Vagharshapat.

Merciful Father, although I wished to personally pass my sufferings to you by kissing your Holy Right Hand and dispersing my grief, I was unable to present myself. Hence, with this plea I throw myself at your feet, our adored Father, and beseech you to shed a little mercy upon me to cover my nakedness and survive until all the lamentable people alike get God's mercy.

Your most humble servant, Zano Serovbian.

The year 1895, August 24, Vagharshapat.

(MM, Kh.CF, file 103, doc. 109)

**To Your Holiness, Lord Mkrtich', Holy Catholicos
of All Armenians**

**From mahtesi Yeranos Hovhannesiants', an inhabitant from
the village of Plur of Pulanykh Province**

A humble plea

Venerable Father,

Today I barely made it to your holy grace. I, a 78-year-old, aged man, have sustained malice, hardships, the Kurdish torments and beatings in the homeland – and even all these disasters have never alarmed my heart.

Oh, esteemed Lord, the only thing that breaks my heart and makes bloody tears run from my eyes is a two-thousand-ghurush⁹²⁹ debt, because of which my family of ten is held captive at Agha Achami-Shavesh's place (from the Hasanan clan) – this is the reason.

Adored Father, I cannot speak out more, and believe me, I, as a bearer of bad news, appealed to Your Holiness only for the freedom of my family,

⁹²⁹ Turkish monetary unit

hoping to hastily find a remedy⁹³⁰ – to go and free them – otherwise, I will have to end my life out of disappointment.

*Giving you a son's kiss with a most humble reverence — mahtesi
Yeranos Hovhannesiants'.*

The year 1895, August 13, Vagharshapat.

(MM, Kh.CF, file 103, doc. 184)

**To Your Holiness, Lord, Holy Mkrtich'
Refugees from Yeonchal village of Pulanykh**

Number of families:

Nazar Aspaturian: eight people

Murad Kirakosian: seven people

Aspatur Kirakosian: nine people

Mkrtich' Mheian: four people

Total: 28 people

Venerable Father,

We, the above-mentioned people, own four families. Throwing ourselves at your feet, we appeal to you on bended knees, Your Kindness. Please firstly, send our lamentable families to a safe village, so that we are able to survive the coming frost of the winter, as under your fatherly beneficence we survived it last year in Himam-Shushli village of Karin — all our families, the young and the old, are forever grateful for their [the villagers'] beneficence.

Getting back to the prevailing affliction and dreadful conditions of our four families, we are unable to reveal you all one by one. There are three to four ill people per family. We don't have money to cure them. They are devoid of opportunity to see a doctor or meet other wants of theirs. We are living in a dark hut. A loathsome view opens up in front of our eyes, dimming them from anguish and the bitter screams of ill people. Fire and flame are flowing from our mouths — we desire to die, but it's not in our hands.

Reverend Father, we have never drunk from such a bitter glass⁹³¹, have never witnessed such seconds before. I am looking at my house. There is

⁹³⁰ here: solution

⁹³¹ we have never faced such difficulties

nothing — neither food nor fuel nor clothing — I am ashamed to say there is nothing at all.

Father, please help us! We have helped many people before, and now we appeal to you, imploring to take care of our material needs, as you are our Lord, our guardian, and the true shepherd.

Kissing your generous Holy Right Hand — forever your humble servant[s], Nazar and friends.

September 14, Vagharshabad [signature].

(MM, Kh.CF, file 103, doc. 245)

**To Your Holiness, Supreme Patriarch, Catholicos
of All Armenians, Lord Mkrtich' I
From Melk'on Hakovbiant's' and T'ovmas Mkhit'ariants',
inhabitants from K'ak'arrlu village of Bulangh Province
in Western Armenia**

A suppliant plea

Venerable Lord and pious Patriarch,

Your Holiness is already well aware of all the disasters that a Western Armenian had to endure because of the barbarian Kurds and their government. Avoiding to bore Your Holiness, I will try to open up to you in brief about the sad incident that happened to us last year, back in August of 1894.

We both were engaged in trade and used to earn our living. We had a happy and peaceful life in the arms of our beloved ones, at our native homes. But the Turkish government and the Kurdish gang can't bear to see a decent life through peaceful hearts and favorable eyes. When after buying goods we were coming back from the city of Baghesh, the Kurds attacked us and, causing unspeakable hardships to us, they took whatever we bought with our last penny.

[Later], the Turkish government filled the remaining gaps of the forenamed malice. They wrenched from us everything useful, everything valuable. A few days later, imprisonments and endless oppressions started. Soon after we had to leave our forsaken homeland, our paternal home, and our beloved spouses and children, who we used to love and caress so caringly.

Taking with us Melk'on Hakovbiant's two grownup sons, Avetis and Mambre, we came to Russia and now we are living in Bashgiugh of Koteits'⁹³² Province — far from the homeland, far from our beloved ones.

Esteemed Lord, it is needless to one by one describe the difficulties we have been experiencing without our families. It is almost a year that we haven't heard from our beloved ones — we are in the dark whether our little children are still alive or they became victims of the insatiable and cruel Kurrdish sword. Therefore, to get rid of this perplexed situation, we have decided to go back to the hugs of ours at least to have our graves there.

That's why, resting on the mercy and parental love of Your Holiness, we suppliantly solicit you to have fatherly mercy upon us and give us, the sufferers, travel money, so that we go back to the arms of our beloved ones — for that we will forever be your grateful sons.

T'oumas Mkhit'ariants' and Melk'on Hakovbiant's'.

The year 1895, September 8, Bashgiugh.

(MM, Kh.CF, file 103, doc. 246)

**To Your Holiness, Supreme and General Patriarch
of All Armenians, Lord Mkrtich', Holy Catholicos
From Peto Sargisiant's', a refugee from Pagran village of Pulanykh
*A plea***

Venerable Father,

My, a lowly man's family consists of six individuals. We came here the previous fall and have been living in Pal village of Basen under the Russian rule. I had one son, but we lost his trace when the Kurds attacked and pillaged us on our way. Even after unceasingly looking for him, we couldn't find him.

I am eighty-five years old. I own a debt of over 20 pieces of gold. What should I do? To live and have the family survive is a real bear. I have lost the light of my eyes; I am powerless. On and on facing the same unbearable situation, I lost my patience and set off to throw myself at your feet, Your Holiness, to disclose my pains to you. After traveling for six days,

⁹³²currently Kotayk Province

I finally reached the Holy See.

Esteemed Father, my pains are too numerous to recount to you. I beseech you to bestow some remedy to my miserable family, as we are not only destitute and banished but also forlorn and lamentable.

Giving a son's kiss with a deepest reverence — Peto Sargisants'.

The year 1895, September 23, Vagharshapat.

(MM, Kh.CF, file 103, doc. 257)

**To Your Holiness, Lord Mkrtich' I, Catholicos of All Armenians
From Astuatsatur Ghazarian, an inhabitant from Atkon village
of Bulanukh Province**

A humble plea

Adored Father,

I, a lowly man, along with three of my friends went to Kop to visit the governor for some work. We were there when Shuk'ri Efendi died a sudden death. They caught and took us to prison, claiming that we caused him to die. After keeping us in the prison of Mush for ten months, they released us, charging us ten pieces of gold per head for the bread we were given all along our stay.⁹³³

In the meantime they sold our oxen, buffalos, and other possessions, took [the money,] and scattered my family. Ten months later, barely freeing myself, I came to this side. Sefu's whelps — Ali and Ayiaz who are Hamid's majors — killed my brother Sahak, too.

Beneficent Lord, now I wish to go back to my homeland to learn how my children and wife are and in what conditions they live; yet, I am unable to go, as I have no travel money. That's why I solicit and beseech you to have mercy upon me — a lamentable and miserable man — and give a command to grant me travel money.

⁹³³ imprisonment

*Eagerly awaiting your highest command — a most humble servant,
Astuatsatur Ghazarian.
The year 1895, September 14, Ejmiatsin.*

(MM, Kh.CF, file 103, doc. 294)

**To Your Holiness, Lord Mkrtich', Holy Patriarch
of All Armenians
Serob Muratians', a refugee from Lat'ar village of Pulanykh
*A plea***

Adored Father,

Today I throw myself at your feet, great and beneficent Holiness, firstly to reveal our pains to you and then implore your grace.

Reverend Father, I was one of the important people in Lat'ar village. You were welcomed at my place several times if you remember — or you might not recall. However, today that home and family are in shambles — we've lost everything. The sheikh of our village committed every barbarity to abduct my sister. Though he was attacking our house at night, he didn't succeed, but instead managed to cause two murders. I was also wounded by his sword. I still carry the wounds.

When the sheikh realized he fell short of his goal he started to secretly loot me. Then I caught on that he was going to slander me and I would lose everything; so I took the rest of my family, came to this side, and settled down in the village of Nakhchuan in Kars.

Here my hands are tied and I am unable to take care of my family. I uninhibitedly appeal to Your Holiness to plead for alms. Prostrating myself before you, I beseech you to furnish us with some humanitarian aid to manage my household.

***Giving a son's kiss with a deep reverence — Serob Murat.
The year 1895, October 1, Vagharshapat.***

**To Your Holiness, Supreme and General Patriarch
of All Armenians, Lord Mkrtich' Holy Catholicos
From Ponto Aspaturiants', an inhabitant from K'ak'arrlu village
of Pulanykh**

A most humble plea

Venerable Father,

My two pupils⁹³⁴ are covered with water not from birth but from the woe of my youthful son's premature death — when in a vain attempt to rescue his cattle he braved the sword of the Kurdish brigands and fighters. I lost everything, including the sheep, and my eyes were blinded due to weeping for my son and hitting my head here and there as a mother does from anguish.

Esteemed Father, henceforth even my existence is unpleasant, as my wealth is gone and my son died a premature death. Why do I need a life and health? How can I preserve my family of seven in a foreign land when everyone is youthful and hungry?

Father of unequalled spirit, my pains of homeland are countless and I don't dare to utter them again in an attempt to awaken pity in your big heart, which is full of varied ardent feelings. I purely beseech you to have mercy upon our desolation and captivity and grant us whatever is necessary to end this crisis.

*Giving a son's kiss with a deep reverence — Ponto Aspaturiants.
The year 1895, October 16, Vagharshapat.*

⁹³⁴ here: eyes

To Your Holiness, Lord, Holy Catholicos of All Armenians

Patriarch, guardian of orphans,

In a bitter situation of banishment it has been a year since my husband died in Ghazarapat, leaving six orphans⁹³⁵ in my care. Enduring a thousand and one contempt, we are living in a stable of a churchyard, where there is no tandoor. Whenever we ask for a single cauldron, we are persecuted. My children are in captivity as the Pharaoh⁹³⁶ was — they don't have any refuge. There are seven of us. We are given only one coverlet. I wish at least we had some rags, so that my children would survive the cold of the winter and not die.

I have been waiting so long. I wish at least some job with a living wage was given to me. Yet, they didn't do that either. Only you are my hope and refuge, reverend Father. Please spread your auspicious protection over my children for them to pull through. Some of them are now ill.

Also one of my orphan [fatherless] offsprings, ten-year-old Ghazar, yearningly solicits you to accept him in the ranks of other orphans that study under your guardianship — he needs your stewardship the most.

Gohar Tonoian from T'eghud village of Pulankh.

The year 1895, January 18, Ejmiatsin.

**To Your Holiness, Lord, Catholicos of All Armenians
of Holy Ejmiatsin**

Compassionate Father,

The writer [of this letter] is a villager from P'rk'ashen of Pulang Province. Last year, because of a scarcity of bread over here my wife passed away, leaving three little sons and a daughter motherless. As I was bereft of hope and unable to contrive a living, I took my three children, left my youngest son in the homeland, and came to this side in the most afflicted

⁹³⁵ fatherless offsprings

⁹³⁶ Prophet Moses, Book of Exodus, Chapter 1.

way. But here too, I am unable to work and take care of my children, as I don't have anyone to leave them with.

So it's been about a year that I have been rambling and begging around here and there and I've barely been able to protect them from starvation. But they have neither shoes nor clothes to wear. Their only shelter is my embrace.

Wandering like this, one day they will die from cold or thirst at the edge of some mountain. Even when I am taking them to some village or a house, they [the villagers] shelter us for some two or three days only and then drive us out, as my sons are too unskilled to work. They never leave my side, are around my neck and I wander day and night, carrying them on my back as a mother does.

Father, I appeal to Your Holiness with my two lads — kissing the feet of Your Holiness, I solicit and implore you to reach out your merciful hand to your most miserable servant and his children. This is the best time for them to study. Please be gracious enough to take them under your wing. Though we are devoid of worldly goods, we wish not to forsake the divine knowledge and grace.

*Forever praying to the Supreme Being for your priceless life — forever
your obedient son, T'oros Husep'ian.*

(MM, Kh.CF, file 104, doc. 3)

**To Your Holiness, Holy Catholicos of All Armenians,
Lord Mkrtich'**

From six refugee families of Khnus Province of Mush, Pulanykh

A humble plea

Number of people:

Martiros Ghukasian, Pulaykh's Yeonchalu: eight people

Zak'ar Petrosian, Pulaykh's Yeonchalu: five people

Sargis Astuatsaturian, Pulaykh's Yeonchalu: six people

Ghazar K'amalian, Khnus: six people

Mkho Safarian, Pulanykh's Machit'lu: five people

Harut'iun Grigorian, Mush's K'rt'agom: four people

[Total:] 34

Adored Father,

We, the forenamed six families composed of 34 people are hiding in the stables of Kusank' T'agh village.

Honorable Lord, along with all these hardships, we are in the dark for what sins our families are being afflicted with this sickness. Each family has two to three sick people — they are moaning and we don't have even a penny in our hands to deliver their wants. We all are barefoot and naked — for the love of God [shed mercy upon us].

For this, reverend Lord, we throw ourselves at your feet to appeal to you. We beseech and solicit you with weepy eyes to hear our suppliant voice this time too, and bestow your alms upon us, so that we hastily contrive a living for our families — until March comes, when we will see what door the Almighty will open for us.

*Forever praying for your priceless life, Your Holiness —
Martiros and friends.*

The year 1896, January 22, Vagharshapat.

(MM, Kh.CF, file 103, doc. 363)

**To Your Holiness, Supreme Patriarch, Catholicos
of All Armenians, Lord Mkrtich' I**

A most suppliant plea

Weeping and tears in my eyes, I beseech you to bestow some help; to deliver your poor servant Sargis Muradov from Blanukh's Algoza village, who has a family of 13. One of my brothers is missing without a trace — we are completely unaware of him. The other was forcibly taken by the Kurds in exchange for the debt. Their families are left in my care, too. I have to carry their burden on my shoulders.

I came here to work but found out there is no work for me, and we witnessed massacres again. Now I want to leave. I beseech you, kissing the Holy Right Hand and the feet of Your Holiness, to grant me some alms, some assistance, so that I reach out to my family.

*Your humble servant, who is unceasingly praying for the
Armenian nation — Sargis Muradov.*

The year 1895, November 6, Vagharshapat.

To Your Holiness, Supreme Patriarch, Catholicos of All
Armenians, Lord Mkrtych' I

A most humble, suppliant plea

Merciful, holy Lord,

Shed mercy upon us, the poor. Don't leave us in this adversity. I am Margar Nersesov from Blanukh's Algoza [village]. Now I am captured and my daughter-in-law is kidnapped by the Kurds. I entreat you to send a command to Holy Father Sahak from Van to grant me some alms. We have a family of 15 minors. If I disclose all the adversities we have encountered, it will be too much; yet, I consider it exorbitant, as you know all better than anyone.

*I beseech and solicit you to bestow us with some help. I don't have a penny to my name. Please help with my travel costs, so that I may save some for stale bread, too — to survive and reach out to my family. Kissing the Holy Right Hand and the feet of Your Holiness, I beseech and solicit you to deliver your most humble, permanent servant, **Margar Nersesov**. I also entreat you to host me to talk to you in person.*

The year 1895, November 6, Vagharshapat.

To Your Holiness, Lord Mkrtych', Holy Catholicos
of All Armenians

A most humble plea

Venerable Father,

We are exiles from Bulangh's Kaghanj village — Margar Astuatsaturian and Mkrtych' Pedrosian. Your Holiness is well aware of the prevailing situation, of the conditions we are in. We fled to the Russian Empire and here we don't have any other refuge than you, Your Holiness.

Your Holiness discerns that it's difficult to preserve a family in a foreign land. We both have families of 15 people. We solicit Your Holiness to help us, as we are your sons, too.

The year 1895, October 15, Vagharshapat.

To Your Holiness, Holy and Supreme Patriarch of All Armenians,
Lord Mkrtich'

From Kachoiants', a villager from Lat'ar of Pulanykh

A most humble plea

Venerable and adored Patriarch,

Besides myself, I had two brothers. One of them passed away from natural causes two years ago and the other died when sheikh Amur of our village beat him to death on account of the Kurd having been killed in our field. For that reason, the sheikh forced his subjects to plunder all our possessions.

So I, a lowly man, had to leave the village for foreign lands. It's been three months since I have been wandering here lame, as one of my legs is crippled. I left my poor family of ten there. The seven orphans that are under my wing now are from my late brother.

Esteemed Father, our house had a good name in the village. When you were on your way back to Van from Constantinople you rested at our place and in the morning when you were leaving, you gifted us with a prayer book, which still remains at our place as a priceless treasure.

Last of all, my prevailing state is as I disclosed. Please be gracious enough to deliver me from this unbearable situation and help me with the utmost haste to set off for my hometown — this is what I desire...

Forever your humble servant praying for your priceless life —

Khach'atur Asloiants'.

The year 1896, January 29, Vagharshapat.

**To Your Holiness, Lord, Venerable Catholicos of Holy Ejmiatsin
From Your servant Mkrtych' Astaturians', Gharaghl village of
Mush's Pulangh Province**

A most humble plea

Our holy, pious Father, prostrating myself before you, I kiss your Holy Right Hand and entreatingly weep in front of God and our merciful holy Father. Disclosing our sorrowful grief, it is well known that the scourge towered above our country is driven from the dominance of Turkey's Kurds who forcibly seized all our possessions.

Aside from taking our goods, we were ill-treated and forced to renounce our faith. As we turned down the Kurds' offer, we had to take our family along with our children on a dark night in May 1894 and set off to solicitous Russia to seek the guardianship of your fatherly compassion, Your Holiness, and to protect the holy religion of Gregory the Illuminator. We settled near the Tsalka border in Ghushji village of 47 people for some time.

Currently, we are in Ghushji village with 12 people, in Tamala village near Akhlk'alak with 18 people, in Khando village with eight people (Orcha village), and in Vach'ian village with nine people.

We settle in one place for less than two months, as otherwise people thereat assume that they have a claim on some portion of our fields. We have been wandering in a foreign land up until now, deprived of our fatherland and wealth. Day and night, the young and the old sigh and moan while pouring every bitter tear in front of God and Your Holiness.

Now, falling at your feet, we beseech you to deliver our families' rueful sorrows and wounds that you could mend by giving them health. Hence, as you are aware of the grief and wounds of Armenians living in our homeland, we are yearning for relief, Your Holiness, to free us from starvation. Let us know what will happen to us, as now we are in deep silence — we are yearning for your assistance, Your Holiness.

Oh dear Father, Father, we pour a handful of tears for each word we disclose to Your Holiness. It's hard to put pen to paper and describe everything. The light of my eyes dimmed while recalling our fields, oxen,

fortune, as well as the privation — I was unable to pen the necessary words to present it to Your Holiness.

Last of all, with weakened hearts we prostrate ourselves before you. With devout hearts pouring tears, we kiss your Holy Right Hand, imploring not to deprive your lamentable, desolate, banished, and hungry servants of your holy blessing. Whom shall we deliver our grief and privation if not to our holy Father who alone is able to heal and relieve us?

Mkrtich' Astaturian from Vachane village.

The year 1895, July 11.

(MM, Kh.CF, file 104. doc. 24)

**To Your Holiness, Holy Catholicos, Honored Patriarch
of All Armenians, Lord Mkrtich'**

**From Nupo Mkghtech'iants's and two orphan lads, Manuk
Hovhannesian and Mkrtich' Ghazariants' – refugees from Shervan-
shekh village of Mush's Pulankh**

A most humble plea

Venerable Father,

With this two-line plea, I, your humble servant, throw myself at your feet, Your Holiness, and weepingly beseech you to grant me, a lowly man, some help. I am not alone but have eight family members in the village who are waiting for my return, who lean only on God and you, Your Holiness, and unceasingly pray for your sweet longevity.

Similarly, one of the aforementioned orphans who is short-sighted has five family members, and the younger one, Mkrtich', has four. At this moment, all the captives are hiding in the aforementioned village. Bereft of everything, we are in a never-ending mystery.

Hence, I beseech you, esteemed Lord, to bestow some humanitarian aid to these wretched captives, so that we may live; otherwise, we are no longer alive.

Forever praying for your priceless life, Your Holiness —

Your humble servant, Nupar and two orphans.

The year 1896, February 22, Vagharshapat.

To Your Holiness, Chosen of God, Holy Catholicos of All
Armenians, Lord Mkrtich'
From Mkrtich' Poghosiants', a villager from K'ak'arllu, Pulanykh
A most humble plea

Adored, God's chosen Patriarch,

With lachrymose eyes, I throw myself at your feet, Your Holiness, but I don't know how to disclose the deplorable hardships that happened to us over the last six months. Neither my illness nor privation nor the other mishaps have tormented me, but the afflictive news that I heard the other day — a fellowman was killed by the Kurds last month, leaving three orphans forlorn on the face of the earth.

My illness pales in comparison to that death. I am preparing myself to go to the funeral. I wish I could free them but it's impossible. I see that I am empty-handed. That's why floods of tears pour from my eyes every single moment.

Great Father, I appeal to you, Your Holiness, on bended knees [entreating] to bestow me with travel money, so that I may hastily go and care for these three orphans.

*Forever praying for the longevity of your priceless life, Your Holiness
— Mkrtich' Poghosiants'.*

The year 1896, March 26, Holy Ejmiatsin.

To Your Holiness, Chosen of God, Holy Catholicos of All
Armenians, Lord Mkrtich'
From Toros Hovsepiants', a refugee from P'rkashen village of
Pulanykh
A humble plea

Venerable Father,

I feel like an undefended person who has been thrown into a tempestuous sea without knowing how to swim. That's why I am raising up

my feeble voice to you — please help me and my orphans. Please bestow us with healing and alms, oh, Father of Mercy.

Esteemed Lord, I have four young orphans. Having come from Van, we have been living in the churchyard since fall. We are immeasurably thankful that you reached us, your orphans, out with your mercy and beneficence this winter.

Now I am forced to leave and I don't know where to go and who to give my four motherless orphans to — the elder one is ten years of age. They are not sheep to be guarded. I am bound to them and I can't separate from them to go to work or beg.

Therefore, prostrating myself before you, I beseechingly solicit you to either grant me an encyclical order⁹³⁷ or travel money to go back to my homeland. Perhaps we will get rid of this unbearable adversity.

*Eternally praying for your sweet life, your fatherhood — your humble
servant, T'oros Hovsep'iants.*

The year 1896, April 10, Vagharshapat.

(MM, Kh.CF, file 104, doc. 57)

**To Your Holiness, Chosen of God, Holy Catholicos of All
Armenians, Lord Mkrtch'
From Hovhannes T'ovmasiants', governor of Kop of Pulanykh
*A most humble plea***

Venerable Father,

Today I throw myself at your feet, Your Holiness, not to plead for alms, as no specific alms will be able to heal my pains. Only your encyclical order will probably be able to revive and set my family free due to your fatherly good-heartedness.

Great Lord, my name is Hovhannes. Though I was not so rich, the name of our clan always stood out among the inhabitants of our village that had 500 families. Our house had a good name. All our guests came to our place. Both pasha and [illegible] were hosted under our roof.

⁹³⁷ an official edict

Now this house is in rack and ruin and my thirty-member family is sitting on ashes, naked and famished. All my wealth was lost — my cattle stables and wheat granaries are empty.

Twice I was caught. Each time I was released after paying 50 pieces of gold as a fine. Then when I saw that I lost everything, I left my family at the whim of God and fled over to this side. Being ashamed, I have been staying in the village of Khaznafar of Aparan for six months already; and today I barely reached here limping to throw myself at your feet, Your Holiness.

Esteemed Lord, I tearfully plead for your mercy — please grant some light to my veiled eyes, as you are the power today; you are the spiritual and bodily illuminator spreading light as from the sun.

That's why, on bended knees, I am coming into the doors of [your treasure house] full of riches. I am sick; I am a debtor; I am an outlander; I am aged; I am Armenian and one of your wounded sheep. For that reason, I am kissing the feet of Your Holiness and soliciting you to accomplish my single plea.

*Forever praying for your priceless life — Hovhannes T'ovmasiants'
from Kop.*

The year 1896, April 6, Vagharshapat.

(MM, Kh.CF, file 104, doc. 104)

To Your Holiness, Lord Mkrtch' I, Catholicos of All Armenians

A humble plea

Venerable Lord,

I humbly beseech you to help me, a miserable, destitute woman. I, Khutrat Martirosian Simoniants', Avet's wife, came to Russia from the village of Kop in Mush Province of Turkey in search of means of subsistence for my little grandchildren and daughter-in-law, who are being tormented in the Turkish prison, while my only son [illegible] died there.

My daughter-in-law and little grandchildren are in the Turkish prison

because of one Turkish asker⁹³⁸ who came to our place and was ill. He was living with us enjoying our care for quite a long time, and in the end he died. According to the Turkish Law, we are required to pay 20 tuman⁹³⁹ for that asker's blood. So on account of it, all my family members were imprisoned, except for me who they pitied as an old woman and released.

I barely reached Russia. It's been three days since I came here and I have been begging door to door to gather 20 tuman to free my children from the Turkish prison.

Your Holiness, I beseech you to help me, this miserable person, as much as your heart wishes, so that I am somehow able to back my children. Prostrating myself before you, I entreat you, Your Holiness and adored Father, not to forsake my plea for help. For the love of Christ, have compassion on my old age and privation.

(MM, Kh.CF, file 104, doc. 127)

**To Your Holiness, Supreme Patriarch of All Armenians, Lord
Mkrtch', Holy Patriarch
From Gohar Tonoian, a refugee widow from the village of
T'eghut in Bulanlugh
*A most humble plea***

The most merciful Father,

I hope you are well aware of the unnatural death of my husband when he fell under [illegible] near Ghazarapat and died along with my little child last year. From that day forward, you, adored Father, caringly commanded to keep us in the stable of the Holy See, furnishing me, a forlorn widow, and my seven miserable children with food and clothing. Aside from that, you trusted me with the laundry of pupils studying in the Gaeane Monastery, which provided us with some annual revenue to take care of other wants of ours.

Now unfortunately, the aforementioned laundry was wrenched from

⁹³⁸ Turkish: a soldier

⁹³⁹ Persian coin

me and given to a woman from Van. I am now completely devoid of everything except for bread, which is not even given with the same portion. Anyway, we don't have much trouble with food. However, we are in terrible need of clothing and bed — especially now that it's getting cold.

Thereupon, with this plea I throw myself at your feet, adored Father, and solicit you in a most humble manner to be gracious enough and take care of our wants, with which, in obedience to our faith, we will be able to ride out the cold weather.

Your most humble servant, Gohar Tonoian.

The year 1896, November 26, Vagharshapat.

(MM, Kh.CF, file 103, doc. 26)

**To the National Holy Patriarch of Costantinople, Your Holiness,
Chosen of God, Lord Mkrtich' I of the Lustrous Throne of the Holy
Ejmiatsin, Patriotic Catholicos of All Armenians**

A compassionate Spirit,

The life-giving Gospel of Jesus indicates that enough sunlight rises upon the malicious and the kind, and rain spreads over the deserving and the undeserving alike, oh, you, source of kindness. From the beginning, you have spread the light of compassion over the deserving and the undeserving and sprinkled the dew of your mercy over the evil and the good — please don't turn a deaf ear to me, a destitute man, and don't send me back empty-handed.

With your heart and essence you were generous, as was the cornerstone of its creator that, being the pillar of T'orgom's house, was once dishonored. Now oh, Father, please deliver me, your unworthy old Master Malkhas Yesa from the toilsome village of Yeonchalu, who has just been freed from the bonds of the Turkish hellish prisons and dreadful chains and now looks exactly like the half-alive wounded corpse lying on the road to Jerusalem. As some Leviticus priests don't honor us with their visits, we appeal to you, good Samaritan. Please put my corpse on your equine and spread the wine and oil of your mercy over my dead body.

My wretched family of 17 people is in my homeland now. As we were ransacked by the savage Kurds of the Hamidian troops, we desperately tried to seek refuge in the embrace of your compassion, Your Holiness. This is my last gasp, as I am an outlander, a miserable man, and a stranger to this world. My only hope is God above and your merciful compassion. I look like a person with shrinking and shriveling hands who was crying “Lord, if you wish, you can deliver me.”

I am waiting along your path like blind Bartholomew, and I hope that you will help and consider us, merciful Father. Please give me some work, so that I am able to free myself from my heavy debt, and also an official letter, for the love of the nation and for the love of Melik’ Agha of blessed memory who lived with your spirit, Father. The present malefactor’s sons got what they deserved. No doubt that kind work is praised while evil is subject to unquenchable fire.

*A doleful Master Malkhas Yesa — yearning to see you,
the one who sometimes bears the soul of a patriotic eagle.
The year 1895, July 15,
Saint Karapet Monastery, Apahunik’, Yeonchalu village.*

(MM, Kh.CF, file 103, doc. 103)

**To Your Holiness, Supreme and General Patriarch
of All Armenians, Lord Mkrtich’, Holy Catholicos
From Parish Priest Hovsep’ T. Hovhannesiants’
from Pulanykh’s Jpri village**

A humble plea

Venerable Patriarch,

Around a year ago I hosted six compatriot travelers at my place — three of them were clergymen and the other three, seculars — but my six friends and I were imprisoned for four months due to one Armenian’s slander. We were confined in the dark hollows of the prison of Paghish and were only released after paying a fine of 60 pieces of Ottoman gold per head.

Still some days later, the government had an intent to imprison us again.

Just as the others did, I came here accompanied by my neighbor, Priest Ter Harit'iun. The government took their fill of revenge at the hands of the Kurds — they pillaged all our possessions. We had to come here, leaving our forty-member family there.

So I, a lowly man, have been serving as a priest in the impoverished village of Munjughlu of Shirak Province in recent months. I planned to sow seeds with some pennies I have earned in the course of a year, but due to our own fault [illegible] happened during the night last week, and the cold suddenly damaged [everything] — probably the neighboring ten villages as well.

Reverend Lord, now I am doubtful and I don't know how to kill that sorrowful worm of doubt in my heart — what should I do to solve this doleful trouble? As an outlander, a High Priest, I have nothing but the unbearable pains that fell on us. My large family back in the homeland is held captive by two dreadful enemies. On the one hand, there is famine; on the other hand, the loathing from the enemies that turns into death threats at nights. I tearfully beseech you, Your Holiness, to remedy our family's welfare promptly.

I, a lowly man, had to take the path of an outlander in spite of my 65 years of age. I know like the back of my hand that nobody else can deliver me except for Your Holiness. Thereupon, please help!

*Giving a son's kiss with a most humble reverence —
Priest Hovsep' T. Hovhannesian.*

The year 1895, August 27, Vagharshapat.

To Your Holiness, Lord Mkrtich', Holy Catholicos
of All Armenians
From Minas Aspaturian from the village of K'ak'arlu
of Bulanugh
A humble plea

Compassionate Father,

It's already been two years since we, seven people, came into the Russian land and have been working here. When we heard about this unbearable barbarity, we intended to go back to our homeland and traveled until we reached Ghars. We appealed to the Ottoman consul imploring a command, so that we could travel to our land safely, but his demand for money was too much, and we considered it exorbitant to give to him.

We prayed to our God and traveled until we reached the village of Zivin. While proceeding at night, bloodthirsty, barbarian Kurds attacked us. They wounded one of us and pillaged the rest, taking all they had. We barely escaped. Two hours later, noticing that it [the attack] was over, we went back, took our wounded brother, carried him to P'altruan village near Ghars, and left him in a house where [the host] has been keeping an eye on him, a miserable man, taking care of all his expenses.

We have come to Vagharshapat and now we are falling at your feet, Your Holiness, beseeching you to offer your assistance to him, a miserable man, with which we will be able to heal his wounds and protect him from the cold days of winter and take care of his needs. We are able to farm and survive somehow, while he is not.

Reverend Father, we solicit and beseech you with outstretched hands toward you, Your Holiness.

*Forever yearning and blessing your priceless life —
Minas Aspaturians'.*

The year 1896, November 22, Holy Ejmiatsin.

**The list of refugees [sheltered in] the stable of the Holy See of
Ejmiatsin who are presently living in the churchyard**

1. *Poghos Ter Ghazarians' from Aljavaz — his family consists of nine people. They have fled from Nakhich'evan and are going to Shirak. The number of men is three; the number of women is six/seven/eight.*
2. *Hakob K'ocharian from Aljavaz — his family consists of seven people. They are also going to Shirak. The number of men is two; the number of women is five/six.*
3. *Hohannes Muratian from Aljavaz from Norshen village. There are fourteen people. The number of men is three; the number of women is eleven/nine.*
4. *Manuk Harut'iunian from Bulanukh's Machyt'lu village — seven people. They want to go to Kars Province. The number of men is one; the number of women is six.*
5. *Horomsim Karapetian, Bulanykh, a villager from Liz (Bulankh). Four people — a widow and the children. The number of men is one; the number of women is four.*
6. *Abraham K'och'arian, Bulanykh, a villager from P'ionk' — four people. They want to go to Kars. The number of men is one; the number of women is three.*
7. *Poghos Sahakiants' from T'eghut, Bulanykh — seven people — a woman, a man, and the children. He wants to go wherever your will dictates. The number of men is one; the number of women is seven/six.*
8. *Tsaghik Melgonian from Akhlat'. Villager Tsaghik is a widow with one child. She wants to go wherever possible. The number of men is zero; the number of women is two.*
9. *Bezo Khach'aturian — three people. She doesn't want to leave. She is a blind woman. The number of men is two, the number of women is one.*
10. *Hohannes Asaturian from Gharach'opan, from Khnus. They are husband and wife. He is ill. They want to stay until he recovers. The number of men is one; the number of women is one.*

The year 1896, June 16.

**To Your Holiness, Lord Mkrtich', Holy Catholicos
of All Armenians
From Aram Ter-Yeghiazariants' from Pulanykh's Liz village
*A humble plea***

Venerable Patriarch,

I, a lowly man, am your unworthy servant, who had the honor to meet Your Holiness last winter and we could fill our hearts' desire and enjoy the grace of your eternal fatherhood. Then we came back to our homeland and reached Saint Karapet Monastery on Palm Sunday.

I beg your forgiveness, reverend Lord, that I have to briefly reveal the rueful malice which has been done to me by the local community. On reaching the aforementioned monastery, three community members — archimandrites Yesayi from Liz, Karapet from Amar, and Yeghishe K'osa — slandered us to the Mush's government as if we were national insurgents. With our friend Pghto from Paghish, they chained us in a dark, damp prison for 25 days. Then they took us out and sent us to the Court of Pulanykh.

On our way when we reached the bridge of Jri village, by reason of money, one of the guardian policemen beat my friend with the handle of a Yasin gun and he tumbled down into the river and drowned. The aforementioned malefactor, realizing that it would be a costly trial, contradicted me claiming to the court that it was Pghto who threw himself into the river.

Before people reached the court, a policeman named Yashid had already loosed my chains and taken Pghto's corpse out of the water. Meanwhile, loosening the belt from the dead man's back, I took out 27 Ottoman lira, which in the end, K'osa Pinpashi wrenched from my hand in the court.

I was again imprisoned and they started at times to persuade and other times to threaten me to testify that Pghto committed suicide, etc., in case I was called to the court. The examining committee members representing three provinces that were in Mush at that time called us to the court and, hearing the truth of the matter, commanded some policemen to return us to our places. I can't recount to you, reverend Lord, all the torment that I endured on the

way, but thanks to God, we eventually were released under the aegis of several statesmen.

When I reached home, I saw that everything was in a rack and ruin and the demolished village was transformed into a nest for owls. Tears in my eyes, forlorn, weeping, and barefoot, I passed through the mountains and reached Kars, where I found my ill-fated family. I wanted to work there and to earn a living but I didn't find any job at hand. Leaving my 15 naked, hungry, and wingless creatures there, I took my mother alone and came to this side; yet, we are still jobless and empty-handed.

Last of all, honorable Lord, I am at my end. Please deliver us to go back to our homeland. I have had enough. I have to say that I have been wandering across the mountains and valleys for six years. Release us, so that we go back to the affectionate, sweet embrace of Mother Armenia [illegible]; so that we may suck the milk flowing from her breasts and die in that embrace.

*Giving you a son's kiss — your lowly servant,
Aram T. Yeghiazariants'.*

The year 1895, August 2, Vagharshapat.

(MM, Kh.CF, file 104, doc. 260)

**To Your Holiness, Lord Mkrtich' I, Holy Catholicos
of All Armenians, Pious, Holy Patriarch**

A plea

I, a lowly man, a villager from T'eghud, abandoned my home and children on account of the oppression and privation. Enduring all kinds of adversities, I became an outlander in a foreign land for the prospect to obtain a morsel of dry bread for my children.

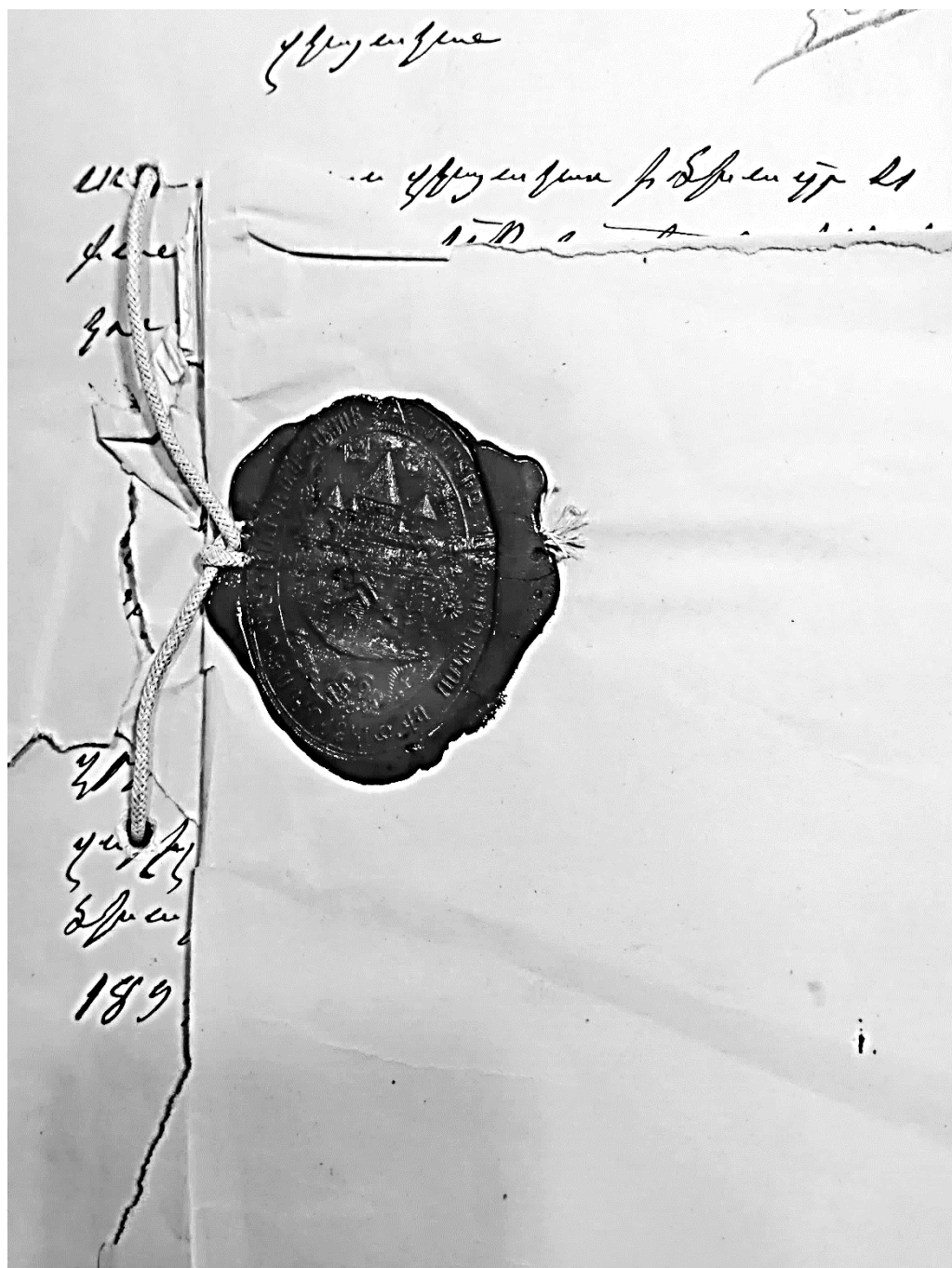
But unfortunately in Pat'um I got an agonizing letter from my homeland — they are looking forward to me going back and supporting them promptly, as one violent Turk from Baghesh came to our village and attacked my house, making fake and unlawful claims that we owed him twenty-seven pieces of gold. He wounded my wife and, causing every inconvenience to

my child, he took him to Baghesh.

Now I, your servant, am demented and bewildered. I am about to lose my mind. It's been three months since I turned into an outlander. I am earning a living; yet, it is not sufficient. That's why I, your lowly servant, throw myself at your feet, at your holy throne, and with tearful eyes I beseech and solicit you, reverend and holy Patriarch, to have mercy upon me and grant some assistance to address this agonizing misery, so that I may promptly rush to free my family; otherwise, I will completely lose them.

I beseech you not to deprive me of your assistance and allow me to return to my homeland. We will forever remain your grateful servants, honorable, holy Patriarch.

*Your humble servant, Hovhannesian from the village of T'eghud.
The year 1896, August 10, Vagharshapat, Holy Ejmiatsin.*

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Աբդուլ Համիդ II 29, 59, 68, 79, 158, 163, 178, 194, 201, 209, 228, 241
- Աբդուլ Մէջիդ (1823–1861) 27
- Աբդուլհալիք, Փրկաշէն գ. կոտորածի կազմակերպիչը 223
- Աբրահամ Ակօփով 73
- Աբրահամ Զէնակեցի 71, 254
- Աբրահամ Քօչարեան, Փոնք գ. գղթ. 4 շ. 131, 221
- Աբրահամեան Մկրտիչ, Եօնշալու գ. գղթ., 1916ին 12 տ. 92
- Ադամեան Գրիգոր, Փոքր-Փարկիթ գ. 237
- Ադոնց Նիկողայոս 19
- Ա-Դօ (Յովհաննէս Տէր-Մարտիրոսեան) 13, 66, 67, 123, 222,
- Ալադին փաշա 28
- Ալաշկերտցի Մալխաս, գղթ. 1 տ., 5 շ. 99
- Ալի 83
- Ալմաստ Սերոպի Սարգսեան, Կողակ գ., 9 տ. 165
- Ալշաւազցի Պօղոս Տէր Ղազարեանց 131
- Ահմեդ Միդհատ փաշա (1822–1883) 25
- Ահմեթ Թեթիկ 32
- Աղայան Ծատուր 19, 397
- Աղանեանց Գիւտ աւագ քէնյ. (1856-1920) 28, 37, 215
- Աղութի Մեկքոն, Շէխ Յաղուր գ. 201
- Աճամի-Շալէշ 86
- Աճառեան Հ. 261, 394
- Աճէմեան Հայկ 11, 394
- Այազ բէկ 201
- Այիազ 83
- Այլազ 84
- Այվազ, Թէղուտ գ., գղթ. 1 տ., 8 շ. 99
- Այվազեան Վաղարշակ 96
- Ապրոյեան Գասպար Տ. Առաքելի, ատկոնցի 79, 81, 82
- Ապրոյեան Տ. Առաքել քէնյ., ատկոնցի 79
- Առաքել Մելոյեան (Սարսափ Առաքել) 142
- Առաքելեան Մարտիրոս 157
- Առաքելեան Սաղաթել Գասպարի 160
- Առաքելյան Բ. Ն. 234
- Առաքէլեանց Գասպար, Խոշգեալդի գ. գղթ. 159, 160
- Ասադ բէյ, Փրկաշէն, Խօշգեալդի գ. երի կոտորածների կազմակերպիչ 79, 223

Ասատուրեան Ասատուրեան, *Եօնջալեցի* 109
 Ասատուրեան Յօհաննէս, *խնուսցի գղթ. 1 շ.* 131
 Ասատուրեանց Մկրտիչ, *Քարաաղլլ, գ. գղթ. 47 շ.* 229, 230
 Ասլօեանց Խաչատուր 138
 Ասպատուրեան Նազար, *Եօնջալեցի գղթ. 8 շ.* 94, 95
 Ասպատուրեան Սարգիս, *Մէջիթլու գ. գղթ. 6 շ.* 187
 Ասպատուրեանց Մինաս, *Քաքաուլու գ. գղթ. 7 շ.* 243
 Ասպատուրեանց Պօնտօ, *Քաքաուլու գ. գղթ. 7 շ.* 252, 253
 Աստոյեան Ալէքսան 171
 Աստուածատուրեան Հայկ 164
 Աստուածատուրեան Սարգիս, *Եօնջալու գ. գղթ. 6 շ.* 255
 Աստուածատուրեան Յովակիմ, *Շիրվանշէի գ. գպրոցի ուս.* 207
 Աստուածատուրեան Սահակ, *Խարաբաշհար գ. գղթ., 8 շ.* 155, 156
 Ասօեանց Յակոբ, *Լիզ գ. գղթ. 12 շ.* 151
 Ավագյան Գոհար 11, 14, 63, 397
 Ավանդատէ Մէհմէտ Սայիտ 119
 Ավօ Մինաս, *Եօնջալու գ. գղթ. 1 տ. 3 շ.* 98
 Ատրպետ 14, 35, 39, 47, 67, 87, 105, 123, 193, 198, 222, 228
 Արամեան Հայկ 166
 Արիստակէս Վրդ. Լաստիվերտցի 167
 Արշակեան Աբրահամ 242
 Արշակեան Սահակ 242
 Արսենեան Վարդանոյշ 172
 Արտաշէս Ա. 236
 Աւագեան Կօկո 227
 Աւագեան Արուսեակ, *համգաշէիցի* 180
 Աւագեան Բաղտասար, *Լիզ գ. գղթ.* 152
 Աւագեան Կօկօ, *Քարաաղլլ գ. գղթ.* 235
 Աւագեան տէր Առաքէլ քհնյ., *ատկոնցի* 81
 Աւագեան Քերիմ, *համգաշէիցի* 180
 Աւագեանց Բաղտասար, *Լիզ գ. գղթ.* 152
 Աւաք, *Բոստաքեանդ գ. գղթ. 1 տ., 6 շ.* 99
 Աւդալեան Աթլաս, *Խօշգելադի գ. որբ* 158
 Աւդալեան Յակոբ, *Խօշգելադի գ. որբ* 158
 Աւետ 173
 Աւետիս, *էրզրումի նահանգի Հարեմիկ գ. գղթ. 1 տ., 1 շ.* 99
 Աւետիսեան Ազնիւ, *Աբրի, 1916ին 4 տ. որբ* 73

Աւետիսեան Գարեգին 242

Աւետիսեան Մարտիրոս, Աբրի գ. 8 տ. որբ 73

Աւետիսեան Յովհաննէս, Լիզ գ. 12 տ. 143

Աւետիսեան Բերսաբ, Կոփ գ. որբ 171

Աւետիսեան Մարտիրոս, Աբրի գ. որբ գլթ. 8 տ. 73

Աւետիսեանց Վարդան, Տանուտեր Փոքր-Փարկիթ գ. 237

Աւետիս Սասունցի 80

Աւետիս Օհաննէսով, Դզալ գիւղ 132

Աւտալ 89

Բադալյան Գ. 13, 14, 38, 189, 197

Բախոյ 228

Բաղդասարեան Արմենուհի 202

Բաղդասարեան Աւաք 149, 150

Բաղդասարեան Գեղանոյշ 202

Բաղդասարեան Դաւիթ, Բոստաքեանդ գ., 1916ին 11 տ. որբ 89

Բաղդասարեան Քիշմիշ, Բոստաքեանդ գ., 1916ին 6 տ. որբ 88

Բաղդասարեան-Մէհրեանց Մարտիրոս, Ատկոն 84

Բաղմովի Ենկօ, Եօնջալու գ. գլթ. 1 տ. 6 շ. 98

Բաղտասարով Աւաք, Լիզ գ. գլթ. 1 տ. 10 շ. 99

Բաղրկան Սաֆար, Շէխ Յաղուբ գիւղի հիմնադիր 200

Բարբարեան Սաթենիկ, Կոփ գ. գլթ. 172

Բարբարեան/Բերբերեան Հայկանոյշ, Կոփ գ. 172

Բարբարեան/Բերբերեան Սաթենիկ 172

Բարեատինսկի Ալեքսանդր Իվանովիչ, իշխան, գեներալ-ֆելդմարշալ (1815–1879) 29

Բարիստարեանց Յովհաննէս, Սասունի Տալվորգ գ. 119

Բարոյեան Յարութիւն, Կոփ 177

Բարոյեանց Գասպար, Կոփ 176, 177

Բարոյեանց զերդաստան 176

Բարոյեանց Կիրակոս, Կոփ 176, 177

Բարոյեանց Մարգար, Կոփ 176, 177

Բարսեխեան Յօհան տէս Բարսեղեան Օսանէ

Բարսեղեան Յովհաննէս, Կոփի դպ. ուս. 168

Բարսեղեան Մկրտիչ, Եօնջալեցի գլթ. 107

Բարսեղեան Օհան, Քաքաուլու գ. գլթ. 238

Բարսեղեան Մկրտիչ, Եօնջալու գ. գլթ. 106

Բարսեղեան Օսանէ, Քարաաղլլ գ. գլթ. 3 տուն, 23 շ. 227, 231, 232

Բարսեղեան Ֆինջօ, Կոփ գ. որբ 171

Բարտիմէոս 97
 Բդէեան Միսաք 30
 Բդէեան Սարգիս 30, 169
 Բենսէ (Սահակ Մովսիսեան/Մովսէսեան) 14, 15, 16, 19, 30, 31, 32, 36, 39, 66, 69, 72, 79, 91, 105, 126, 135, 136, 139, 140, 154, 168, 169, 170, 178, 184, 200
 Բերտրանդ Արտհուս 20, 25
 Բէլ 15
 Բոզոյեան Մարքար, Փոքր-Փարկիթ գ. 237
 Բոթո Հասօ, Եօնջալու գ. գղթ. 1 տ. 3 շ. 98
 Բրուտեան Մարիամ 12
 Բրօ Նազար, Եօնջալու գ. գղթ. 1 տ. 4 շ. 98
 Բրօ Սարգօ, Եօնջալու գ. գղթ. 1 տ. 8 շ. 98
 Բօզօ Կարօ, Եօնջալու գ. գղթ. 1 տ. 4 շ. 98
 Բօզօ Մուրատ, Եօնջալու գ. գղթ. 1 տ. 4 շ. 98
 Բօյաճեան տէր Յարութիւն քհնյ., Քարաաղլլ գ. ծխ. 228

 Գալաճեան Ա. 44
 Գալաստեան Մկրտիչ, Ալէքսանդրապոլի Դահարլի գ. 238
 Գալոյեան Մուշեղ, Շեխ Յաղուբ գ. 202
 Գալուստեան Երանոս Մխիթարի, բոստաքեանդցի 89
 Գալուստեան Մխիթար, բոստաքեանդ 88, 89
 Գալուստեան Յովհաննէս Մխիթարի, բոստաքեանդցի 88
 Գալուստեան Սէրոբ Մխիթարի, բոստաքեանդցի 89
 Գալուստեան Խլղաթ, Թէղուտ 124
 Գալստեան Մկրտիչ 238
 Գասպար Գէորգով 132
 Գասպարեան Գարեգին, Փիօնք գ. 1916ին 13 տ. 219
 Գասպարեան Գէորգ, Նորադի գ. գղթ. 23 շ. 2 տ. 199
 Գասպարեան Յովհաննէս, Փոքր-Փարկիթ գ. 237
 Գասպարեան Սանդուխտ 171
 Գասպարին 81
 Գասպարյան Գ. 243, 261
 Գարեգին եպս. Տրապիզոնի (Խաչատուրեան Գարեգին, Արքեպիսկոպոս) 60
 Գարեգին վրդ. Սրուանձտեանց 57, 65, 66, 71, 78, 87, 167, 178
 Գարեգին, Լիզ, 1916ին 13 տ. 143
 Գափոյան Ա. 85
 Գէորգ Սուրէնեանց կաթողիկոս (1911–1930) 33
 Գէորգ, Սերովբեան Զանդի ամուսինը 181

Գէորգեան Անուշ, *Լաթար, 1916ին 10 տ.* 136
 Գէորգեան Թադէոս, *Լաթար, 1916ին 11 տ.* 136
 Գէորգեան Մարգար, *Մէջիթլու գ. գղթ. 7 շ.* 187
 Գէորգեան Մարիամ, *Լաթար, 1916ին 9 տ.* 136
 Գէորգեան Մեխակ 150
 Գէորգեան Ներսէս, *Խօշգեղադի գ. որբ* 159
 Գէորգով Գասպար, *Քարաաղլլ գ. գղթ.* 132
 Գիրակոսով Գալուստ, *Խնուս գաւառի Զովուրմայ գ. գղթ.* 132
 Գիրգոր, *Նորատ. գ. գղթ. 1 տ. 6 շ.* 99
 Գիրգոր, *Քարաշոբան գ. գղթ. 1 տ. 5 շ.* 99
 Գուշակեան Թորգոմ եպսկ. 11
 Գրիգոր Լուսաւորիչ 230
 Գրիգոր Փիւնէ, *Եաճու գ. գղթ. 1 տ. 6 շ.* 98
 Գրիգոր, *Կոփ գ. որբ* 172
 Գրիգորեան Աւետիս, *Եօնջալեցի գղթ.* 107
 Գրիգորեան Թորոս, *Փոքր-Փարկիթ գ.* 237
 Գրիգորեան Կէկէլ, *Խօշգեղադի գ. որբ* 158
 Գրիգորեան Մխիթար, *Լիզ գ. գղթ. 1916ին 13 տ.* 142
 Գրիգորեան Յարութիւն, *Քրդագոմ գ. գղթ. 4 շ.* 255
 Գրիգորեան Յովհաննէս, *Եօնջալեցի* 90
 Գրիգորեան Յովսէփ 159
 Գրիգորեան Ռուբէն 159
 Գրիգորեան Արիստակէս, *Խօշգեղադի գ. որբ* 159
 Գրիգորեան Վահան Արմենակի, *գրող, բնիկ Մէջիթլեցի* 185
 Գրիգորեանց Մարգար, *Քաքառլու գ. գղթ. 15 շ. 2 տ.* 245
 Գրիգորյան Ա. 243, 261
 Գրիկեր, Գրիգոր վրդ. Կերկերեան 141
 Գօրգէ Մխօ, *Եօնջալու գ. գղթ. 1 տ. 9 շ.* 98

 Դարա բէկ 201
 Դաւթեանց Մանէ, *Քարաաղլլ գ. գղթ.* 227
 Դաւթեանց Մուրատ, *Մոկունք* 249
 Դաւիթ որդի Սիմէօն 135
 Դաւիթ, *10 տարեկան Ատկոնցի որբ* 79
 Դաւիթ, *Ատկոն, 1916ին 10 տ. որբ* 79
 Դերձինցի Սարգիս, *Ատկոն գ.* 80

Եղեայ մարգարէ 115
 Եղիազար Յակոբեան, Քաթաուլու գ. գղթ. 42
 Եղիազարեանց Արամ, Լիզ գ. գղթ. 15 շ. 146, 147
 Եղիազարով Մէլիք, Մալաքանդ գ. 192
 Եղիշէ Զարենց 10, 11
 Եղիշէ վրդ. Ամրեցի (Քօսայ Եղիշէ), Ամուր 146
 Եղոյեան Զաւահիր/Զաւահիր, Բլուրցի 1916ին 14 տ. որբ 86
 Եղոյեան Արեգնազ, Բլուր գ. գղթ. 86
 Եռսուֆ Բէկ 201
 Եպիփան 168
 Եպիփան, Դանիէլի Ասորու աշակերտը 168
 Երեմիա Տեւկանց (Տէր-Սարգսեանց) 21, 28, 90, 395
 Երեմյան Սուրեն 13, 19, 393, 395, 397
 Եւնիկէ, 12 տարեկան Շեխ Յաղուբ գ. գղթ. 202
 Եօնճալվա Մարտօ, գղթ. 1 տ., 8 շ. 97

 Զակեան Մարտօյ, Եօնջալեցի գղթ. 11 շ. 111
 Զարեհ 236
 Զաքարեան Մխիթար, Փոքր-Փարկիթ գ. 236
 Զաքարեան Յովհաննէս, քաթաուլեցի գղթ. 240
 Զաքարեան Ալէքսան, Կոփ գ. որբ 171
 Զաքարեան Եղօ, Կոփ գ. որբ 172
 Զաքարեան Մկրտիչ, Կոփ գ. որբ 171
 Զաքարեան Սաթենիկ, Կոփ գ. որբ 171
 Զաքարեան Սուվար, Կոփ գ. որբ 172
 Զաքարիա Կոփեցի 169
 Զինոբ Գլակ Ասորի 20
 Զոզա, մերպարցի 190
 Էլօ Ղազար, Եօնջալու գ. գղթ. 1տ. 3 շ. 98
 Էնկօյ, Եօնջալեցի 111
 Էսադ 141
 Էփրեկեան Սուքիաս վրդ. 90

 Ըռլոյեան Առաքել, Բոստաքեանդ գ., 1916ին 11 տ. որբ 88

 Թադէոս առաքեալ 91
 Թաճտին 92
 Թամրազեան Հրաչեայ 12

Թայիրեան Սամսոն, *Լիզ* գ. գլթ. 1916ին 14 տ. 142
 Թանգո Յովիկ, *Եօնջալու* գ. գլթ. 1 տ. 2 շ. 98
 Թառլօ Մէհրօ, *Եօնջալու* գ. գլթ. 1 տ. 2 շ. 98
 Թարգիմուրադեան Արտաւազդ, 7 տարեկան, *Կոփ* գ. գլթ. 171
 Թերզեան Երուանդ 11
 Թէլօ Էֆենտի, *Մանուկ աղայի որդին* 126
 Թէղուտայ Այվազ, *Թէղուտ* գ. գլթ. 1 տուն, 8 շ. 99
 Թէոդիկ (Թէոդորոս Գրիգորի Լաբճինճեան) (1873–1928) 19, 32, 34, 44, 72, 79, 87, 120, 123, 136, 140, 141, 155, 157, 158, 169, 178, 180, 189, 197, 202, 207, 218, 219, 222, 223, 227, 229, 240, 241, 260, 261, 395
 Թովմասեանց Յովհաննէս, *Կոփ* գ. *ռէս* (1895 թ.) 174
 Թորգոմ Նաճապետ 97
 Թորոս, (*Եօնջալեցի*) գ. Ալօ *Խալօյեանի փեսան* 92
 Թորոսեան Զաքար, *Լիզ* գ. գլթ. որք 171

 Իգիթեան Հլղաթ, *Կոփ* գ. որք 171
 Իկիթեան Զլղաթ, *Խօշգեղադի* գ. որք 159
 Իսրայէլեան Գէօղէ/Գեօղալ, *Խօշգեղադի* գ. որք 159
 Իսոյեան Միսաք, *Համզաշէխ* գ. *գրադարանի հիմնադիր* 178

 Լեւոն, *Եօթնջուր* գ. գլթ. 1 տ. 9 շ. 98
 Լեւոնեան Գէորգ, *Եօթնջուր* գ. գլթ. 9 շ. 122
 Լեւոնեանց Յակոբ, *Լիզ* գ., *Եսայի վարդապետի եղբօր որդին* 147, 148
 Լիաէդդին Հազրաթ 38
 Լորանով-Ռոստովսկի 29
 Լուսարարեան Կարապետ վրդ. 57, 396
 Լօսէքեան Սարքիս, *Գետք* գ. (*Դահարլի*) 238

 Խազար, *Խոզլու* գ. գլթ. 1 տ. 4 շ. 99
 Խալաթեանց Բադրատ 21, 135, 154, 167
 Խալաֆ 141
 Խալլատ բէկ 201
 Խալլֆ աղա 201
 Խալիդ 228
 Խալօյեան Ալօ, *Եօնջալեցի* 92
 Խալօյեան Արփիար Ալօյի, *Եօնջալեցի* 92
 Խալօյեան Էֆիկ Ալօյի, *Եօնջալեցի* 92
 Խալօյեան Լեւոն Ալօյի, *Եօնջալեցի* 92

Խալօյեան Պէգօյ, *Եօնջալեց* 92
 Խանդաղլու Պետրոս, *1 տուն, 4 շ.* 99
 Խանդիլ, *Թէղուտի Մանուկ աղայի եղբորորդին* 126, 130
 Խաչատուր վրդ., *Ս. Էջմիածնի միաբան* 169
 Խաչատուր, *Եօնջալեցի* 104
 Խաչատուրեան Նեկտար, *Լաթար, 1916ին 9 տ.* 136
 Խաչատուրեան Բէգօ, *գղթ. 3 շ.* 131
 Խաչատուրենց Աւդալ, *Եօնջալեցի գղթ.* 103
 Խաչատրեան Արսէն, *Գետք գ. (Դահարլի)* 238
 Խաչէեան Սիւսմ, *մերպարցի որբ* 190
 Խաչօեան Պօղոս, *Եօնջալեցի, գղթ. 7 շ.* 109
 Խաչօեանց, *Լաթար գ.* 138
 Խաջօյ, *Դոհար Տոնոյեանի ամուսինը* 129
 Խարա Ուսուֆ 135
 Խարախանեան Ներսէս եպսկ., *Մուշի առաջնորդ* 104, 125, 144
 Խլղաթեան Յարութ, *Թէղուտ գ. որբ* 124
 Խոռխոռունի Մալխաս Եսայի վրժ., *Եօնջալեցի* 91, 94, 97, 104, 144
 Խուտրատ Մարտիրոսեան-Սիմոնեանց 173
 Խուրշուդեան Արմէն, *Բոստաքեանդ գ., 1916ին 8 տ. որբ* 88
 Խօղլուայ Պետրոս, *խօղլուցի գղթ. 1 տ., 9 շ.* 99
 Խօղլուայ Խազար, *գղթ. 1 տուն 4 շ.* 99
 Խօճի Յարութիւն, *Եօնջալեցի գղթ.* 105
 Խօստեղեան Մանուկ, *Եօնջալեցի* 109

 Կանայեանց Ստեփան 19
 Կարայեան Սարգիս 32, 33, 72, 79, 86, 120, 136, 140, 154, 155, 158, 163, 169, 179, 189, 190, 193, 194, 201, 206, 218, 222, 228
 Կարայալետ Սահակ, *Համզաշէիս գ. գղթ. 5 շ.* 182
 Կարապետ աղա 130
 Կարապետեան Գիւլնազ, *Լիզ գ. գղթ., 1916ին 10 տ.* 143
 Կարապետեան Իկիթ, *Եօնջալու գ. քհնյ.* 111
 Կարապետեան Կիրակոս, *Քաթաուլու գ. գղթ. 4 շ.* 110
 Կարապետեան Հօռօմսիմ, *լզեցի գղթ. 4 շ.* 131
 Կարապետեան Միո, *Եօնջալեցի* 109
 Կարապետեան Միօ, *գղթ. 7 շ.* 250
 Կարապետեան Միօ, *Շիրվանշէիս գ. գղթ. 1 տ. 8 շ.* 98

Կարապետեան Զնտօ, Համգաշէխ գ. գղթ. 1 տ. 5 շ. 99
 Կարապետեան Վարդան, Եօնջալեցի 108
 Կարապետեան Ք. 145
 Կարապետեան Աւդալ, Եօնջալեցի 108
 Կարապետեան Գիւլնազ, Կոփ գ. 171
 Կարապետեան Զարգանդ, Կոփ գ. որբ 171
 Կարապետեան Կիրակոս, Մշու դաշտի հարո գ. գղթ. 4 շ. 110
 Կարապետեան Մխօ, Շիրվանշէխ գ. գղթ. 1 տուն, 8 շ. 99
 Կարապետեան Նուարդ, Կոփ գ. որբ 171
 Կարապետեան Սարգիս, Կոփ գ. որբ 172
 Կարապետեան Սրապ, Թէուտ գ. որբ 125
 Կարապետեան Վիլսան, Կոփ գ. որբ 171
 Կարապետեան Քերովբէ 210
 Կարապետեան/Կարապետեանց Սահակ, Համգաշէխ գ. գղթ. 182
 Կարապէտ Գէորքով, Քարաաղլլ գ. գղթ. 132
 Կարոյեան Գրիգոր, Լաթար գ. գղթ., 1916ին 9 տ. 136
 Կարոյեան Գրիգոր, Լաթար գ. որբ 136
 Կիրակոս, Ջղիրօքից գղթ. 1 տ. 4 շ. 99
 Կիրակոսեան Ասատուր, Համգաշէխ գ. գղթ. 183
 Կիրակոսեան Ասպատուր, Եօնջալեցի գղթ. 9 շ. 94
 Կիրակոսեան Հակօբ, Լիզ գ. գղթ. 149
 Կիրակոսեան Մուրադ, Եօնջալեցի գղթ. 7 շ. 94
 Կիրակոսեան Տիլպեր 250
 Կիրակոսեան Հրահանդ Յակոբի, Լիզ գ. 149
 Կիրակոսեան Մուրադ, Եօնջալեցի գղթ. 7 շ. 94
 Կոմիտաս վրդ. 261
 Կոստանդյան Էմմա 11, 59
 Կոստանեանց Յովհաննէս, Վան 249
 Կռանեան Անդրանիկ վրդ. 261, 397
 Կօթոյ, Լլազեազ 193

 Հազրաթ 79, 223
 Հազրոյենց Պետրոս, Թէղուտի քչնյ. 123
 Հակոբյան Ն. 184
 Հաճի Աբրահամ 205, 249
 Համազասպ, Եօնջալեցի 105

Համգայ, աւանդոյթի հմձ. Ս. Թուխմանուկի հայրը 178
 Համտի փաշա 193
 Հայդար 141, 158
 Հայկ Նահապետ 154
 Հայկյաններ 154
 Հայոց Հայրիկ 394
 Հայրապետ, Քարաշոբան գ. գղթ. 1 տ., 2 շ. 99
 Հայրապետեան Նազիկ, մէջիթլեցի 185
 Հայրիկ (տէս նաեւ Մկրտիչ Ա. Խրիմեան կթղ.) 7, 9, 10, 11, 60, 62, 68, 71, 76, 78, 83, 86, 93,
 94, 97, 103, 104, 105, 106, 108, 110, 111, 112, 113, 114, 121, 122, 127, 128, 129, 130, 138, 150,
 152, 153, 155, 156, 159, 161, 165, 166, 173, 174, 175, 181, 182, 187, 191, 195, 199, 203, 204,
 205, 211, 212, 2114, 220, 221, 224, 225, 226, 228
 Հարաթեան Խանէ, Լաթար գ. գղթ. 1916ին 10 տ. 136
 Հարամկու Աւետիս, էրզրումի նահանգի Հարեմիկ գ. գղթ. 1 տ. 1 շ. 99
 Հարդոյեան Բանկոյ, Մանգասար գ. գղթ. 6 շ. 220
 Հարությունյան Բակեն 20
 Հեթենաց Փընկոցի Մարկոս որդի Սարգիս 135
 Հենրի Ֆինիս Լինչ 14, 29, 167, 200
 Հենրիկոս Հիւբշման 20, 397
 Հիսուս Քրիստոս 126, 233
 Հոփսիմեայ 121
 Հօխանեան Սաֆար, Եօնջալեցի 109

 Ղազար Յովհանէսեանց Ղազար, Եօնջալու գ. գղթ. 5 շ. 102
 Ղազար, Թէղուտից Գոհար Տօնոյեանի որդին 127
 Ղազարեան Աստուածատուր, Ատկոն գ. 83
 Ղազարեան Հոփսիմեայ-Դաւթեանց, Եօնջալեցի 120
 Ղազարեան Հայկ, Կոփ գ. որբ 172
 Ղազարեան-Դաւթեանց Հոփսիմեայ, Եօթնջուր գ. 120
 Ղազարեանց Գրիգոր, Կոփ գ. ռէս 175, 176
 Ղազարոսեան Գալուստ, Քաքառլու գ. դպրոցի ուս. 241
 Ղալաչով, բժիշկ 258
 Ղանդիլեան Աւետիս, Թէղուտ գ. որբ 125
 Ղանդիլեան Ղանդեկ, Թէղուտ գ. որբ 125
 Ղանդիլեան Մուշեղ, Թէղուտ գ. որբ 125
 Ղանդիլեան Ֆինիս, Թէղուտ գ. որբ 125
 Ղարիբջանեանց Նանօ, Եօթնջուրցի գղթ. 8 շ. 121, 122
 Ղարիպեանց Ասպատուր, Քաքառլու գ. գղթ. 249

Ղեւոնդ Ալիշան 236
 Ղուկաս վրդ. Ինճիճեան 15, 19
 Ղուկասեան Մառդօ, *Եօնջալեցի գղթ.* 8 շ. 102
 Ղուկասեան Մարտիրոս, *Եօնջալեցի գղթ.* 90, 109, 256
 Ղուկասեան Մարտիրոս, *Եօնջալու գ. գղթ.* 8 շ. 255

 Մաղոյեան Մկրտիչ, *նամակ գրող, Գետք գ. (Դահարլի)* 238
 Մաղօեանց Մանուկ, *մերպացի* 190, 191
 Մալխասեանց Ստ. 148, 233, 261, 397
 Մակար Ա. Թէղուտցի (1885–1891) 123
 ՄաՀմուդ II սուլթան (1808–1839) 27
 ՄաՀմուդ փաշա 215
 ՄաՀմուտեանց Ջնտօ, *Եօթնջուրից քուրդ,*
որ մկրտուելով ընդունեց քրիստոնէութիւն 119
 Մամիկոն, *Լիզ գ. գղթ., 1916ին 4 տ.* 143
 Մայեւսկի Վլադիմիր 35, 42, 65, 70, 76
 Մանասեան Գ. 72, 141, 192, 193, 194, 397, 398
 Մանուկ աղա 126, 130
 Մանուկեան Անգին, *Շեխ Յաղուբ գ., գղթ.* 202
 Մանուկեան Աստուածատուր 172
 Մանուկեան Բարսեղ, *շեխյաղուբցի* 119
 Մանուկեան Բէզօ, *Համզաշեխ գ., 1916ին 18 տ.* 180
 Մանուկեան Գաղպար, *Մալաքեանդ գ. գղթ.* 9 շ. 195, 196
 Մանուկեան Գալուստ 238
 Մանուկեան Զօցօ 242
 Մանուկեան Հայկ 209
 Մանուկեան Հլղաթ 242
 Մանուկեան Հրաչեայ 209
 Մանուկեան Մուշեղ 229, 242
 Մանուկեան Յարութիւն 238
 Մանուկեան Յովհաննէս, *Շեխ Յաղուբ գ. գղթ.* 202
 Մանուկեան Պետրոս 149, 150
 Մանուկեան Տ. Յովհաննէս քհնյ., *Խօշգեալդի* 157
 Մանուկեան տէր Խաչատուր քհնյ. 150
 Մանուկեանց Գէորգ 90
 Մանուկեանց Մխիթար, *Սրկնոց գ. գղթ.* 3 տ. 235
 Մանուկօվ Գէորգ, *Եօնջալեցի գղթ.* 3 շ. 96
 Մասուժ 79
 ՄարատովՄարտէ, *Խօշգեալդի գ. գղթ.* 1 տ. 1 շ. 99

Մարգար Աւգալեան-Խաչատուրեանց 103, 104
 Մարգարեան Յակոբ, *Եօնջալեցի գղթ.* 4 շ. 109
 Մարգարեան Նուարդ 171
 Մարգարեան Տիրգան 250
 Մարգարեան Հլխաթ, *Լիզ գ. գղթ.* 12 շ. 149, 150
 Մարգարեանց Հաճի Աբրահամ 249
 Մարգարեանց մահտեսի Աբրահամ 204, 205, 206
 Մարդոյեան Մկրտիչ 238
 Մարդօեանց Մանուկ, *Մերպար գ. գղթ.* 191
 Մարկոսեան Ամրօ, *Շիրվանշեխ գ. գղթ.* 6 շ. 110
 Մարկոսեան Բաղտասար, *Քաքաուլու գ. գղթ.* 243
 Մարկոսեան Նուբար, *Քաքաուլու գ.* 246
 Մարտիրոսեան Ավտալ, *Մերպար գ. գղթ.* 7 շ. 191
 Մարտիրոսեան Գէորգ 150
 Մարտիրոսեան Եալտուս, *Քարաաղլլ գ. գղթ.* 6 շ. 232, 233
 Մարտիրոսեան Խօտետան, *1916ին 8 տ.* 120
 Մարտիրոսեան Մանուշ 158
 Մարտիրոսեան Մկրտիչ 238
 Մարտիրոսեան Յակոբ 172
 Մարտիրոսեան Նազարէթ 14, 48, 68, 69, 91, 123, 139, 193, 201, 207, 222, 240
 Մարտիրոսեան Շաղլի, *Եօթնջուր գ. գղթ.* 1916ին 10 տ. 120
 Մարտիրոսեան Սարգիս, *Կոփ գ. գղթ.* 175
 Մարտիրոսեան Տիգրան 14, 31, 34, 155, 171, 190, 200, 222, 241
 Մարտիրոսեան Ֆերիաշ, *Եօթնջուր գ. գղթ.* 1916ին 11 տ. 120
 Մարտոյեան Վահան 172
 Մարտօ, *Եօնջալու գ. գղթ.* 1 տ. 8 շ. 97
 Մարրգարեան Թորոս 132
 Մեկիք աղա 97
 Մեկիքեան Գուրգէն 12
 Մեկիքեան Ե. Յ. 135
 Մեկիքեան տէր Մկրտիչ, *Հաջինազար գ. ծխ. քհնյ.* 150
 Մեկիքիսեղեան Սատաֆ 164
 Մեկոյեան Եղիշէ, *Ատկոն գ. գղթ., 1916ին 12 տ.* 79
 Մեկքոնեան Բեզօ 90
 Մեկքոնեան Ծաղիկ, *Խլաթցի* 131
 Մեկքոնեան Մանուկ, *Եօնջալեցի* 109
 Մեկքոնեան Յակոբ 124
 Մեկքոնեանց Ալմաստ, *Քաքաուլու գ. գղթ.* 253

Մեհհրեան Լուսին 171
 Մեհրոպ Մաշտոց 4, 7, 406
 Մեհրոպեան Հայկանուշ 3, 12
 Մէլիքեան Մխիթար 104, 105
 Մէհհրեան/Մէհհրեանց Մարտիրոս 80, 81
 Մէհհրեան Մկրտիչ, *Եօնջալեցի գղթ.* 4 շ. 94
 Միլոյեան Գէորգ, *Եօնջալեցի, 1916ին 7 տ.* 93
 Միլոյեան Խաչա, *Եօնջալեցի, 1916ին 10 տ.* 93
 Միլոյեան Զանթաս, *Եօնջալեցի, 1916ին 8 տ.* 93
 Միխայէլ Ասորիյ 66
 Միհրդատ/Միտրդատ, *Աւանդոյթի հմծ. Մերպար գ. հմնդ.* 189
 Մինասեան Աւետիս, *Քաքաուլու գ. գղթ.* 7 շ. 109, 247
 Մինասեան Լուսինէ 3, 12
 Մինասեան Մելիք, *Մէջիթլու գ. գղթ.* 6 շ. 187
 Մինասեանց Բարսեղ, *մշեցի* 249
 Միսաքեան Հաբէդ, *Փիօնք գ., 1916ին 12 տ.* 219
 Միրախորեան Մանուէլ 13, 66, 68, 118
 Միրզա բէկ 201
 Մլքէեան Աւտալ, *Եօթնջուրցի* 118
 Մլէեան Տամաթիա, *Լիզ գ. 1916ին 6տ.* 143
 Մխիթարեան Ազիզ 159
 Մխիթարեան Աննա 124
 Մխիթարեան Ռեհան 172
 Մխիթարեան Սերոբ, *Համզաշէխ գ. գղթ.* 183
 Մխիթարեանց Թովմաս, *Քաքաուլու գ. գղթ.* 251, 252
 Միլոյեան Դալարիա, *Լիզ գ. գղթ., 1916ին 5 տ.* 143
 Միլոյեան Նունուկար, *Լաթար գ. գղթ., 1916ին 10 տ.* 136
 Միլոյեան Սատաֆ, *Խօշգեղադի գ. որբ* 159
 Միսեան Նուշօ 242
 Միսեան Նուրադ 242
 Մկրտիչ Ա. Խրիմեան (*տե՛ս նաեւ Հայրիկ*) 7, 9, 10, 13, 15, 20, 57, 59, 60, 70, 76, 88, 208, 213, 222
 Մկրտիչ, *Եօթնջուրցի* 119
 Մկրտիչեան Եղուշ, *Քարաաղլլ գ. գղթ.* 5 շ. 232, 233
 Մկրտչեան Խանդիլ, *Թէղուտ* 124
 Մկրտչեան Հովսիսմէ, *Լիզ գ. գղթ. հաստատուած Ալիբեկլու գ. 5 շ.* 152, 153
 Մկրտչեան Ղուկաս վրդ., *Թէղուտցի* 126
 Մկրտչեան Սարգիս, *Կոփ գ.* 172

Մկրտչեան Ղուկաս վրդ., *Թէղուտ* գ. 126
 Մկրտչեան Մովսէս, *Կոփ* 168
 Մհերեան Մկրտիչ, *Եօնջալու* գ. գլթ. 4 շ. 94
 Մնացականեան Աբրահամ, *Փիօնք* գ. գլթ. 4 շ. 220, 221
 Մշոյ Սարգիս *տէս* Մուրատեանց Սարգիս
 Մովսէս Խորենացի 21, 154, 236
 Մովսէս մարգարէ 187
 Մովսէսեան Յովսէփ, *Բոստաքեանդ* գ. գլթ. 1916ին 12 տ. 88
 Մովսիսեան Խլղաթ, *Եօնջալու* գ. գլթ. 7 շ. 115
 Մովսիսեան Խլղաթ, *Եօնջալու* գ. գլթ. 115
 Մուշեղ, *Լիզ* գ. գլթ. 1916ին 8 տ. 143
 Մուշեղեան Զլֆէ, *Եօթնշուր* գ. գլթ. 1916ին 8 տ. 120
 Մուշեղեան Նահապետ 164
 Մուշեղեան տէր Գրիգոր, *Ուշաւէր* գ. 176
 Մուշէեան Բերսօն/Քերսօ, *Փրկաշէն* գ. գլթ. 5 տ. 224
 Մուսա բէկ 170, 201
 Մուստաֆա Ռեշիդ փաշա 27
 Մուրադ փաշա 215
 Մուրադ 228
 Մուրադեան Ազնիւ 202
 Մուրադեան Զոհրաբ 202
 Մուրադեան Մելօ, *Եօնջալու* գ. գլթ. 113
 Մուրադեան Մխիթար 202
 Մուրադեան Յակոբ 11, 21
 Մուրադեան Յովհաննէս 202, 242
 Մուրադի որդի Մանուկ, *Եօնջալու* գ. 90
 Մուրադիեան Պէտրոս, *Թէղուտ* 132
 Մուրադով Սարգիս, *Ալագեազ* գ. գլթ. 2 տ., 13 շ. 76, 77
 Մուրադով Սարգիս, *Ալագեազ* գ. գլթ. 1 տուն, 13 շ. 77
 Մուրատ Հովէեան Մուրատ, *Եօնջալու* գլթ. 5 շ. 109
 Մուրատ, *Շիրվանշէիս* գ. գլթ. 1 տ. 2 շ. 98
 Մուրատեան Ենգոյ, *Եօնջալու* գ. 109
 Մուրատեան Յոհաննէս, *Արծկէի նորաշէն* գ. 131
 Մուրատեան Ս. 91, 201, 207, 240
 Մուրատեան Սէնկօ, *Եօնջալու* գ. 90
 Մուրատեան Սիմէօն, *Եօնջալու* գ. 90, 114

Մուրատեան Սիմէօն, *Եօնջալու* գ. գլթ. 6 շ. 114
 Մուրատեան Մարտիրոս, *Խօշգեալի* գ. գլթ. 161
 Մուրատեանց Գալուստ, *Քաքաուլու* գ. գլթ. 15 շ. 254
 Մուրատեանց Սարգիս 249
 Մուրատեանց Սերոբ, *Լաթար* գ. գլթ. 137
 Մուրատեանց Սարգիս 249
 Մուրատի որդի Մանուկ 90
 Մօսէեան Բիրսօ, *Լիզ* գ. գլթ. 1916ին 11 տ. 142
 Մօսէեան Հրաչեա, *Լիզ* գ. գլթ., 1916ին 6 տ. 143
 Մօսէսեան Խլիաթ, *ալաշկերտցի* գլթ. 5 շ. 110

 Յագուփեանց Սմբատ, *տարօնցի* 119
 Յակոբ, *Քրդագոմ* գ. գլթ. 1 տ. 8 շ. 98
 Յակոբեան Զաքար, *Քաքաուլու* գ. գլթ. 240
 Յակոբեան Խաչօ, *Մէջիթլու* գ. գլթ. 8 շ. 187
 Յակոբեան Մուշեղ, *Լիզ* գ. գլթ. 1916ին 10 տ. 143
 Յակոբեան Ազնիւ, *Կոփ* գ. որբ 171
 Յակոբեան Եղիազար, *Քաքաուլու* գ. 240
 Յակովբեան Աւետիս 164
 Յակովբեան Կարապետ 164
 Յակովբեանց Աւետիս Մեղքոնի, *Քաքաուլու* գ. գլթ. 251
 Յակովբեանց Մամբրէ Մեղքոն, *Քաքաուլու* գ. գլթ. 251
 Յակովբեանց Մեղքոն, *Քաքաուլու* գ. գլթ. 251
 Յարեան Գասպար 227
 Յարթինեան Զանօ 209
 Յարթինեան Յովսէփ, *Թէղուտ* գ. որբ 125
 Յարթինեան Զիջօ 209
 Յարոյեան Պօղօս, գլթ. 8 շ. 250
 Յարութիւնեան Աւետիս, *Փոքր-Փարկիթ* գ. 236
 Յարութիւնեան Գարեգին 172
 Յարութիւնեան Եղոյ, *Եօնջալեցի* 104, 105
 Յարութիւնեան Համաղասպ 172
 Յարութիւնեան Մարտիրոս, գլթ. 7 շ. 250
 Յարութիւնեան Մեղքոն 159
 Յարութիւնեան Մկրտիչ, գլթ. *Ռոստամ-Գետիկ* գ. գլթ. 4 շ. 217
 Յարութիւնեան Յուրի 12
 Յարութիւնեան Սարգիս 87

Յարութիւնեան Սերովբէ, Քարաաղլլ Գ. Գղթ. 19 շ. 237, 238
 Յարութիւնեան Փարիշան 172
 Յարութիւնեանց Սարգիս, Վան 249
 Յոհանեան Բէզօ, Եօնջալու Գ. Գղթ. 113, 114
 Յոհանեան Թէզօ 90
 Յոհաննէս, Թէղուտցի 133
 Յոհաննէսեան Տելբեր 171
 Յովհ[աննէս Թովմասեանցէ 174
 Յովհան Մամիկոնեան 19
 Յովհաննէսեան Խաչատուր, Եօնջալեցի 119
 Յովհաննէս (Ռայմոնդ) Գէորգեանի 14, 32
 Յովհաննէս, Կոփ Գ. Գղթ. 170
 Յովհաննէսեան Աւագ 242
 Յովհաննէսեան Յարութիւն, ալաշկերտցի 181
 Յովհաննէսեան Յարութիւն, Թէղուտցի 126
 Յովհաննէսեան Աւագ, Քաթաուլու Գ. Գղթ. 242
 Յովհաննէսեանց Սիմօն (Կոյր-Սիմօն) 249
 Յովհաննէսեանց Մահտեսի Երանոս, Բլուր Գ. 86
 Յովհաննիսեան Ազիզ 202
 Յովհաննիսեան Առաքել 172
 Յովհաննիսեան Արտաշէս, Լիզ Գ. Գղթ., 1916ին 15 տ. 142
 Յովհաննիսեան Մինաս, Եօնջալու Գ. Գղթ. 3 շ. 109
 Յովհաննիսեան Շողեր, Եօնջալու Գ. Գղթ., 1916ին 12 տ. 92
 Յովհաննիսեան Փարէ, Խօշգեղադի Գ. Գղթ. 158
 Յովհաննիսեան Սիսէ, Խօշգեղադի Գ. որբ 159
 Յովհաննիսեան Սուսեր, Կոփ Գ. որբ 171
 Յովսէփեան Ազնիւ, Համզաշէի Գ. Գղթ., 1916ին 8 տ. 180
 Յովսէփեան Աբրահամ, Կոփ Գ. որբ 171
 Յովսէփեանց Թորոս, Փրկաշէն Գ. Գղթ. 5 շ. 224
 Յուսէփեան Թորոս 225
 Յուսուֆ աղա 193
 Յօխաննէս Սաֆար, Եօնջալու Գ. Գղթ. 6 շ. 102
 Յօխօեան Ռաֆայէլ, Եօնջալեցի 90
 Յօհաննէսեան Ալէքսան 238
 Յօհաննէսեան Աւետիս 238

 Նազար, Լիզ Գ. 1916ին 12 տ. 143
 Նազարեան Ալմաստ 171

Նազարեան Ռուբէն 171
 Նահապետեան Թորոս, *Ղորաղ Գ.*, գլթ. 258, 259
 Նաճրի Գալօ, *Եօնջալու Գ.* գլթ. 1 տ. 5 շ. 98
 Նաճրի Էլօ, *Եօնջալու Գ.* գլթ. 1 տ. 6 շ. 98
 Նաւասարդեանց Տ. 261, 398
 Ներսէս Սարգիսեանը 40
 Ներսիսով Մարգար, *Ալագեազ Գ.* գլթ. 2 տ. 14 շ. 77
 Ներսիսյան Մ. 33, 78, 227, 398
 Նէզէր 158
 Նէրսէս վրդ. 144
 Նիշանեան Սեւան 15, 70
 Նիւօ, *Լիզ Գ.* գլթ. 1916ին 5 տ. 142

 Շաբոյեան Ռուզաննա 12
 Շահբաղեան Մանուկ 150
 Շահնազարեան Մելքոն, *Բուլանքք, գլթ. 7 շ.* 246
 Շաղիտա 168
 Շարէեան Ղազար, *Եօնջալեցի գլթ. 3 շ.* 109
 Շարիֆ (Շերիֆ) փաշա 28
 Շաքիր 84
 Շէյխ Սըլէ 72
 Շուքրի Էֆենդի 83
 Ուսթայ Մկրտ, *Եօնջալու Գ.* գլթ. 1 տ. 3 շ. 98

 Զաքըճեան Եփրեմ եպսկ. 20
 Զօպանեան Արշակ 11, 399

 Պ. Յակոբեան Գէորգ 12
 Պաղտասարեան Սիրանուշ 159
 Պառվու Յակոբ, *Եօնջալու Գ.* գլթ. 1 տ. 4 շ. 98
 Պեղրոսեան Մկրտիչ, *Կաղանջ Գ.* գլթ. 15 շ. 162
 Պետոյեան Վարդան 50
 Պետրոս, *Խանդավաղի Գ.* գլթ. 1 տ., 4 շ. 99
 Պետրոս, *Քրդագոմի ռէս, գլթ. 1 տ. 3 շ.* 98
 Պետրոսեան Ալէքսան 238
 Պետրոսեան Բաղդասար, *Քաքարլու Գ.* գլթ. 248
 Պետրոսեան Զաքար, *Եօնջլու Գ.* գլթ. 5 շ. 255
 Պետրոսեան Թաթէոս 238
 Պետրոսեան Խաչիկ, *Եօնջալեցի* 90, 106

Պետրոսեան Ծաղիկ, *Լաթար* գ. գլթ. 1916ին 10 տ. 136

Պետրոսեան Յարէ, *Մալաքեանդ* գ. *ռէս* 193

Պետրոսեան Վարդան 172

Պէգօյ, *Խալոյեան Ալօյի կիներ* 92

Պղտօ 146

Պողոս, *Քարաաղլլ* գ. 238

Պողոսեան Ապտալի 227, 231

Պողոմեան Մովսէս, *Փոքր-Փարկիթ* գ. 236

Պուլանըզցի Կարապետ 197, 399

Պուլանըխցի Կարապետ 38, 227

Պրահիմեան Նապի, *մէջիթլեցի* 186

Պօղէ, *Եօնջալու* գ. գլթ. 1 տ. 7 շ. 97

Պօղոս 242

Պօղոսեան Ազնիւ, *Եօնջալու* գ. գլթ., 1916ին 8 տ. 92

Պօղոսեան Ապտալ, *Քարաաղլլ* գ. գլթ. 232, 238

Պօղոսեան Եփրեմ վրդ. 19, 168

Պօղոսեան Նուարդ, *Լաթար*, 1916ին 14 տ. 136

Պօղոսեան Սահակ քհնյ., *շեխյաղուբցի* 203

Պօղոսեանց Մկրտիչ, *Քաթաուլու* գ. գլթ. 4 շ. 257

Ջալոյեան Վալադ, *Փոքր-Փարկիթ* գ. 237

Ջնդի 141, 158

Ռաշօ Միւէ 204

Ռեբեկկա Էմենաքեր 11

Ռէս Ապտա աղա 119

Ռուբինեան Աբրահամ 159

Ռուբինեան Աբրահամ, *Խօշգեղադի* գ. որբ 159

Ս. Դանիէլի 40, 168, 169

Սալմանի Խալոյ 193

Սախակով Սիմօն, *Շիրվանշեխ* գ. գլթ. 211

Սահակ Բ. Կաթողիկոս (534–539) 66

Սահակ Եղեգականցի *տե՛ս* Սահակ Բ. Կթղ.

Սահակ Եղեգիկցի *տե՛ս* Սահակ Բ. Կթղ.

Սահակ Զակեցի *տե՛ս* Սահակ Բ. Կթղ.

Սահակ Ղազարեան, *Ատկոն* գ. 83

Սահակ Յըղկեցի *տե՛ս* Սահակ Բ. Կթղ.

Սահակ Յունանով 242

Սահակեան Անիկ Արամի 12
 Սահակեան Գուրգէն տէր Անանիայի 12
 Սահակեան Կօլէ, գղթ. 5 շ. 250
 Սահակեան Ղուկաս, *Խնուսի Չաւուրմէ* գ. գղթ. 258, 259
 Սահակեան Պողոս, *Թէղուտ* գ. գղթ. 7 շ. 131
 Սահակեան Վերա 3, 4, 7, 24
 Սահակեանց Մարտիրոս, *Մոկունք* 249
 Սահակեանց Մելիք, *Վան* 249
 Սահակյան Ա. 184
 Սաղաթելեան Նազար, *Բուլանըք* 119
 Սաղաթիէլ տե՛ս Առաքելեան Սաղաթել
 Սամուէլ, *Կոփ* գ. որք 171
 Սայիդ 141
 Սայրօ, *Կոփ* գ. որք 172
 Սանասարեանց Բաղդասար, *Լիզ* գ. 119
 Սանդուխտ, *Լիզ* գ. գղթ., 1916ին 12 տ. 143
 Սանթուրջյան Գ. Հ. 27, 396
 Սապրօ, 11 տարեկան Շէխ Յաղութ գ. գղթ. 202
 Սասունի Կարօ 25, 28, 33, 35, 66, 67, 69, 78, 87, 140, 144, 157, 168, 178, 184, 190, 197, 207, 222, 227, 241, 399
 Սարգսեան Խաթուն, *Ռոստամ-Գետիկ* գ. գղթ. 1916ին 8 տ. 216
 Սարգիս Դերձինցի 80
 Սարգիս Յովաննէս, *Եօնջալեցի* 116
 Սարգիս Նիկողոսեան, *Տոխս/Դոխս* գ. 198
 Սարգիս 242
 Սարգիս, *Լիզ* գ. գղթ., 1916ին 8 տ. 143
 Սարգիսեան Սերոպ 165
 Սարգսեան Աբրահամ, *Լաթար* գ., 1916ին 10 տ. 136
 Սարգսեան Հմայեակ, *Եօնջալու* գ. գղթ., 1916ին 6 տ. 93
 Սարգսեան Մարգար, *Փրկաշէն* գ. գղթ. 1916ին 7 տ. 224
 Սարգսյան Գ. Խ. 154
 Սարդոյեանց Բաղտասար, *Խարաբաշահրցի* գղթ. 7 շ. 156
 Սաֆարեան Կարապետ, *Քաքաուլու* գ. գղթ. 241
 Սաֆարեան Միօ, *Մէջիթլու* գ. գղթ. 5 շ. 255
 Սաֆրասոյան Արամ 19, 27
 Սաֆօ Խանօ, *Մէջիթլու* գ. գղթ. 1 տ., 6 շ. 98
 Սեդրակ, *Լիզ* գ. գղթ., 1916ին 7տ. 143

Սեդրաքեան Խազալ, *Խօշգեղարի գ. որբ* 159
 Սեյիդանցի Մախսոյ 165
 Սերոբեան Ասատուր, *Կոփ գ. որբ* 171
 Սերոպեան Եղիազար, *Եօնջալեցի* 112
 Սերովբեան Զանոյ, *Համզաշէիս գ.* 181
 Սերովբեան Սահակ, *ղարաքիլիսեցի* 143
 Սերովբեան Գէորգ, *Համզաշէիս գ.* 181
 Սերօբ, *Բոստաքեանդ գ. գղթ. 1տ. 3 շ.* 99
 Սեւան Նիշանեան 15, 70
 Սէրվէթ Բէյ, *կառավարիչ (միւթէսարֆ)* 141
 Սիմոնեան Հերթօ, *Բոստաքեանդ գ. գղթ., 1916ին 9 տ. որբ* 88
 Սիմօն, *Եօթնշուր գ. գղթ. 1 տ., 4 շ.* 98
 Սիմօնեան Վարդան, *Ռաշօ Միւէի եղբօր որդին Շեիս Յաղուրբ գ. գղթ.* 204
 Սիրարբի, *կոփեցի* 172
 Սիւլէմանի Յուսուֆ աղա 193
 Սիւլէյման 92
 Սլոյեան Ռզկօ, *Ռոստամ-Գետիկ գ. գղթ.* 216
 Սուքիաս վրդ. Էփրիկեան 71, 72, 78, 85
 Սուքիասեան Պետոյ, *Քարաաղլլ գ. գղթ.* 238
 Ստեփանեան Խաչօ, *Փոքր-Փարկիթ գ.* 237
 Ստեփանեան Վաղինակ, *Լիզ գ. գղթ., 1916ին 7 տ.* 143
 Ստեփանոս վրդ. Տարօնեցի 65
 Ստէփէ Բօջօ, *Քարաշոբն գ. գղթ. 1 տ. 1 շ.* 99
 Սօսեան Պէտօ 231
 Սօսեան Պետօ, *Քարաաղլլ գ. գղթ. 3 տուն, 23 շ.* 227

 Վ. Մայեւսկու 76
 Վանայ Սահակ եպսկ. 77
 Վարդան, *Ատկոն գ. գղթ., 1916ին 11 տ. որբ* 79
 Վարդանեան Զանան, *Շիրվանշէիս գ. որբ* 209
 Վարդանեան Զարգանդ, *Եօնջալեցի, 1916ին 2 տ.* 93
 Վարդանեան Կարօ 11
 Վարդանեան Հերիքնազ, *Եօնջալեցի, 1916ին 4 տ.* 93
 Վարդանեան Մովսէս, *Փիօնք գ. գղթ. 10 շ.* 220
 Վարդանեան Նանօն, *Շիրվանշէիս գ. որբ* 209
 Վարդանեան Նուպար, *գղթ. 6 շ.* 250
 Վարդանեան Սամուէլ, *Շիրվանշէիս գ.* 209

Վարդանեան Տօնապետ, Ատկոնի գ. ուս. 78
 Վարդանեան Փէփօ, Շիրվանշեխ գ. 209
 Վարդանեան Ալէքսան, Գետք գ. (Դահարլի) 238
 Վարդանեան Ալմաստն, Շիրվանշեխ գ. որբ 209
 Վարդանեան Գիւլզար, Եօնձալու գ. գղթ. 103
 Վարդանեան Մովսէս, Փիօնք գ. գղթ. 10 շ. 220
 Վարդանեան տ. Համաղասալ ծ. վրդ.,
 Ս. Դանիէլի առաջնորդական վերջին փոխանորդ 168
 Վարժապետեան Ներսէս արք. (1837–1884) 30
 Վարժապետեանց Բաղտասար, Խօզլու գ. գղթ. 258, 259
 Վիսկոնտ Բրայս 33
 Վիտալ Քինե 14, 32, 66
 Վիրաբյան Ամատունի 11, 14, 63, 360, 391, 393, 394

 Տամաթիա Միւէեան, Լիզ գ. որբ 143
 Տաշեան Հ. Յ. 139, 400
 Տարոնցի Սողոմոն 15
 Տէր Յովսէթ քհնյ., Շեխ Յաղուբ 200
 Տէր Ապրօյեան Սէրոբ, Ատկոն գ. քհնյ. տէր Գասպարի որդին 82
 Տէր Բարսեղեան Յակոբ քհնյ. 238
 Տէր Գաբրիէլ, Համզաշեխ գ. քհնյ. 178
 Տէր Գէորգեան Մատթէոս քհնյ. 141
 Տէր Գէորգեան Մատթէոս քհնյ., Բուլանըք (Կոփ) 143
 Տէր Գրիգոր 158
 Տէր Գրիգոր, Խոշգեալղի գ. 158
 Տէր Գրիգորեան Գրիգոր քհնյ. Կողակ գ. 163
 Տէր Դանիէլ քհնյ., Շեխ Յաղուբ գ. 200
 Տէր Դաւիթեան Ազնիւ, Աբրի գ. գղթ. 71, 73
 Տէր Դաւիթեան Պետրոս, Աբրի գ. գղթ. 71, 73, 74
 Տէր Զաքարիայ, Լաթար գ. Մաղիկ Աւետարանի գրիչ 135
 Տէր Թումանեան Կարապետ 238
 Տէր Խաչատուր Մանուկեան 150
 Տէր Խաչատուր, Փրկաշէն գ. 222
 Տէր Խօրէն քհնյ. 258
 Տէր Կարապետ քհնյ., Մէջիթլու գ. քհնյ. 130
 Տէր Կարապետ քհնյ., Մէջիթլուի դպ. ուս. 184
 Տէր Կարապետեան Գեղամ (Մշոյ Գեղամ, Մշոյ երեսփոխան) 85, 91, 92, 124, 219

Տէր Կարապետեանց Սահակ, Քարաաղըլ Գ. Գղթ. 16 շ. 234
 Տէր Կիրակոսեան Յարութիւն, Մերսար Գ. Գղ. ուս. 190
 Տէր Ղազար քհնյ., Լիզ աւանի Ս. Աստուածածին եկղ. Սպասաւոր 141
 Տէր Ղազար 141, 201
 Տէր Ղազարեանց Գրիգոր, Երեսփոխան Փոքր-Փարկիթ Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ 237
 Տէր Ղազարեանց Զաքար, Փոքր-Փարկիթ Գ. 236
 Տէր Մելքիսեդեկեան տէր Ղազար քհնյ., Խօշգեալդի Գ. Ժխ. քհնյ. 157
 Տէր Միթարեան Գասպար, Խօնջալեցի 112
 Տէր Միթարեան Տօնական Գասպարի, Խօնջալեցի Գղթ. 112
 Տէր Յակոբեանց Յակոբ քհնյ., Քաքառլու Գ. Գղթ. 256
 Տէր Յարութիւն, Փրկաշէն 75, 222
 Տէր Յարութիւնեան Մինաս, Համգաշեխ Գ. ուս. 178
 Տէր Յարութիւնեան Յովսէփ 227
 Տէր Յովան 201
 Տէր Յովհաննէս 141
 Տէր Յովհաննէս, Համգաշեխ Գ. քհնյ. 178
 Տէր Յովհաննէսեանց Յովսէփ, Աբրի Գ. Ժխ. քհնյ. 73, 74, 75
 Տէր Պետրոսեան տէր Յովհաննէս քհնյ., Մալաքեանդ Գ. Ժխ. 194, 195
 Տէր Ռաֆայէլ քհնյ., Փիօնք Գ. 218
 Տէր Սահակեան Գասպար, Լիզ Գ. Գղթ., 1916ին 6 տ. 142
 Տէր Սահակեան Դաւիթ քհնյ. 238
 Տէր Սամուէլեան Միքայէլ, Շիրվանշեխ Գ. Ժխ. քհնյ. 207
 Տէր Վարդան 201
 Տէր Տաճատ քհնյ., Խօթնջուր Գ. 118
 Տէր Միթարեան Գասպար, Խօնջալեցի Գղթ. 112
 Տէր-Գրիգորեան Պետրոս, Բոստաքեանդ Գ. ուս. 87
 Տէրէրեան Ճազօ, Քաքառլու Գ. Գղթ. 240
 Տէր-Ղեւոնդեան Վահան 11
 Տէր-Մատթէոսեանց Մամիկոն 121
 Տէր-Սահակեան Գէորգ, Լիզ Գ. Գղթ. 1916ին 8 տ. 142
 Տէր-Սահակեան Սերովբ, Լիզ Գ., 1916ին 8 տ. 142
 Տէրտէրեան Ճազօ, Քաքառլու Գ. Գղթ. 240
 Տիգրանակերտ 200
 Տիրան Արշակունի, հայոց թագաւոր (338–350) 135
 Տոնոյեան Արշակ, Մերսար Գ. 190
 Տոնոյեան Մանուկ, Կոփ Գ. Գղթ. 171

Տօնի Յակոբ, *Շեխ Յաղուբ* գ. 201
Տօնոյեան Գոհար, *Թէոստ* գ. 127, 128
Տօնոյեան Մելիք 150
Տօնոյեան Մկրտիչ, *Փրկաշէն* գ. գլթ. 224
Տօնոյեան Սեդա, *Փրկաշէն* գ. գլթ. 8 տ. 224
Տօնօեանց Նատօ, *Քարաաղլլ* գ. գլթ. 11 շ. 233, 234

Փապուճեան Փոլ 14
Փաւստոս Բուզանդ 21, 135, 168
Փիւէն Գրիգոր, *Յահիե/Յահու* գ. գլթ. 1 տուն, 6 շ. 98
Փոթիկեան Կարապետ Էֆենդի 30
Փոխանեան Գրիգոր, *Արճեշի Ջուտգեախ* գ. գլթ. 7 շ. 220

Քամալեան Ղազար, *Խնուսից* գլթ. 6 շ. 255
Քասըմ Աղաօղլի Ալաադդին բեյ 28
Քերովբեան Գեղամ 19
Քյաթիր Ջելբեր 24
Քոչոյեան Ֆիդան, *Եօնջալու* գ. գլթ., 1916ին 6 տ. 92
Քոչոյեանց Զամիմ, *Քարաաղլլ* գ. գլթ., 4 շ. 231
Քօլօղ Մելիք, *Եօնջալեցի* 116
Քօչարեան Աբրահամ, *Փիօնք* գ. գլթ. 4 շ. 131
Քօչարեան Յակօբ, *Արծկէից* գլթ. 7 շ. 131
Քօսա, *Հազարապետ* 146
Օգանովսկի Ն. 33, 34
Օհաննէսով Աւետիս, *Չուլամերկ գաւառի Դիզալ* գ. գլթ. 132
Օսանէ Բարսեղեան, *Քարաղլլ* գ. 227
Օրմանեան Մաղաքի արք. 19, 66, 71, 123
Ֆէթուլլահ 193
Ֆէհիմ 92
Ֆիլիպով Վլադիմիր 14, 29
Ֆիտան, *Սերոպ Սարգսեանի 12 տարեկան դուստրը, որին առեւագել են քրդերը* 165

Akdağ H. 14
Alaaddin Paşazade 28
Berkes N. 27
Bertrand A. 20, 25
Bryce V. 33, 36, 38
Burney C. A. 85, 134, 167, 189, 200, 240
Chochiev G. 29, 31
Coşkun A. 14

Davision R. 27
Etmekjian J. 28
Gardiner S. R. 27
H. F. B. Lynch 13, 14, 29, 30, 134, 167, 200, 240, 393
Karayan S. Y. 33, 34, 66, 72, 79, 86, 90, 120, 123, 136, 140, 154, 155, 158, 163, 170, 180, 185, 190, 194, 202, 207, 219, 223, 241
Karpat H. K. 31, 32
Kévorkian R. 14, 33, 35, 66, 67, 72, 79, 85, 90, 119, 136, 140, 155, 158, 163, 180, 184, 185, 190, 202, 207, 214, 219, 222, 223, 229, 241
Koç Bekir 29
Mesropyan Haykanush 2
Minasyan Lusine 2
Mkrtich I Khrimian Catholicos 2
Oganovski N. 33
Oswald. F. 13
Özkılıç A. 14
Paboudjian P. 14, 33
Richard Kiepert 13
Sahakyan Vera 2
Sivridağ A. 14
Tetik A. 32
Viscount Bryce 33, 36, 38
Vital Cuinet 14, 15, 25, 32, 66
Yüzbaşıoğlu M. 14

Авакян А. 29, 124
Каширин В. Б. 65, 403
Маевский В. Т. 30, 41, 42, 65, 66, 67, 76, 170
Филиппов В. Н. 14, 30, 66

Տ Ե Ղ Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

- Աբղալ-Բազիդ 42
 Աբլբուհար 54, 165
 Աբրի (Ապրի, Աբրէ, Աբրէ, Յաբրի, Էպրի, Էսենլիք, Esenelik) 5, 24, 42, 44, 46, 49, 50, 52, 68, 71, 72, 73, 74, 193, 218
 Ագրակ (Աքրակ, Ակրակ) 37 43 44 46, 47 49 50, 52
 Ադըվար տե՛ս Շիրվանշեխ
 Ազնաուրի Բերդ 72
 Ալ(ղ)ե(է)ք(կ)ս[ա]նդր[ա]բ(պ)օ(ո)լ 39, 73, 94, 112, 150, 172, 183, 185, 187, 202, 209, 232
 Ալագեազ (Ալագեոզ, Ալգոզ, Էլգեոզ) 5, 22, 43, 68, 70, 76, 77, 193, 194
 Ալաշկերտ 29, 36, 37, 65, 88, 99, 110, 120, 151, 159, 164, 181, 208, 224, 229, 241, 242, 250
 Ալթընօլուք 53
 Ալի գետիկ 51
 Ալի Էքրեք 24
 Ալի Փաշա 22
 Ալիբե(է)կլու 153, 204, 221, 253
 Ալիբոնջու 52
 Ալիդամարու 221
 Ալի-ձըռնան (Ալի-Ջըռնան) 55
 Ալիպօճան (Ալիբոջան) 44, 52, 134
 Ալիջան 55
 Ալիքուլաք 43, 52
 Ալոյ-Ջարիդ 165
 Ալփաուրդ 22
 Ախալքալաք(կ) 96, 176, 195, 230, 249
 Ահմեդ-վիրանը 22
 Ահրադոմ 22
 Աղբաբա 202, 228
 Աղիովիտ 236
 Աղձնիք 25
 Աղճաղալա 149
 Աղջան 55
 Աղշա-վիրան 22
 Աղջիդալա 114
 Ամասիա 21, 202
 Այգեստան 60
 Այնթապ դաշտ 65
 Անդրկովկաս 19, 394, 397
 Անթիլիաս 28, 396, 397
 Աշաղը 52
 Ապազ(ղ)ունիք 20, 26, 94, 97
 Ապարան 136, 174
 Աջըսու 22
 Առնջիկ 37, 43, 44, 52, 69
 Առմիտու (Արմութլու) 182
 Ասիա 15, 394
 Ատկոն (Ադքուն, Հատկոն, Հատկոնք, Հատկոնք, Յադ(տ)կոն, Յադկուն, Գիւնբաթմաղ) 5, 24, 37, 39, 42, 44, 46, 49, 52, 68, 69, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84
 Արադած 261
 Արազ 209
 Արազգեղ 207
 Արածանի 123, 207, 218, 227
 Արածանի գետ 208
 Արեւելեան Հայաստան 14, 38, 62, 63, 74, 179, 180
 Արեւելեան Տաճկաստան տե՛ս Արեւմտեան Հայաստան
 Արեւմտեան Հայաստան 14, 21, 27, 28, 33, 34, 35, 37, 81, 95, 158, 173, 191, 192, 231, 238, 243, 251, 258
 Արթիկ 228
 Արի 42, 51
 Արծկէ (Ալջաւազ) 36, 64, 131
 Արճէշ 63, 64, 65, 220
 Արմաշ 149

Արու-մաղարասը 22
 Աւրան 55
 Աքջարմուծ 53
 Աք-վիրան 22
 Աքիւր(պ[ի])նար 22, 23, 51

 Բաբըռլու 209
 Բազարան 213
 Բազրան 69, 213, 214
 Բազրեւանդ 103 203
 Բազա 24
 Բալու 63
 Բալունիք դաւառ 19
 Բալուքարիս 217
 Բաղաւ 55
 Բաղէշ (Բիթլիս) 10, 13, 14, 15, 25, 30, 31, 35, 36, 56, 63, 66, 71, 74, 88, 133, 140, 197, 251, 258
 Բամբակաճոր 250
 Բայազ(էդ)էտ 25 36 151 215
 Բայխարա 203
 Բայրաման 51
 Բաշ[-]գիւղ 73, 251, 252
 Բաշ-Շիրակ 228
 Բաշքենտիքլար 84
 Բառաէջ (Բաղէշ) 168
 Բասեն 35
 Բարտիկ 54
 Բարքեթ 236
 Բաքերան 214
 Բաքու 59
 Բեջան 51
 Բեքիրան 213
 Բզնունիք 20
 Բըլուր-վանք 23
 Բիթլիս տե՛ս Բաղէշ
 Բիթլիսի դաշտ 30
 Բիթլու 41, 52
 Բիրան 44
 Բիւնգիւղեք 52

Բլէջան 15, 21, 23, 25, 71, 76, 85, 118, 139, 154, 167, 218
 Բլուր (Բ(Պ-Փ)[ը]լուր, Գիւմիւշփընար) 5, 23, 41, 44, 45, 47, 48, 53, 68, 85, 86
 Բշէրիմ 8
 Բոզվանք 22
 Բոյաշը 22
 Բոսթանջըլար 52
 Բոստանխայա 87
 Բոստաքեանդ (Բոստա[ն]քէ(ե)նթ, Բոստա[ն]քանդ) 5, 44, 68, 87, 88
 Բուլանըք (Բուլանէ, Բուլանլու, Բլանուկ, Բըլանըխ, Պուլան[ը-ու]խ(դ-կ-ք), Պուլանլու, Պ(Բ)ուլան[ը]դ(դ-խ-կ-ք)) 4, 5, 6, 7, 8, 11, 13, 14, 15, 16, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 52, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 77, 78, 80, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 103, 104, 105, 106, 108, 112, 114, 115, 118, 123, 124, 126, 129, 130, 131, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 146, 147, 149, 151, 154, 155, 157, 162, 163, 164, 167, 168, 169, 170, 171, 174, 175, 176, 178, 184, 186, 187, 189, 190, 191, 192, 193, 195, 197, 198, 200, 203, 204, 207, 208, 213, 214, 215, 218, 222, 224, 226, 227, 228, 232, 233, 236, 237, 240, 241 242, 245, 246, 248, 249, 250, 251, 252, 254, 255, 256, 257, 258, 396, 397, 404
 Բուլանըք լիճ տե՛ս Խաջի լիճ
 Բունաշէն 40
 Բրգաշէն տե՛ս Փրկաշէն
 Բըլենց 55

 Գ(Ք)արաղէշ 48, 68
 Գաբան 54, 55
 Գանձիկ 22, 24

Գարաղըլ *տե՛ս* Քարաաղըլ
 Գարապաղար 67
 Գե(է)[ա]բո(օ)լան 37, 43, 44, 46, 47, 49,
 50, 52, 72
 Գեղանք 67
 Գեղվանք 218
 Գենջ 25
 Գեոզթեփէ (Փիրան) 53
 Գեոլլիւշէ 22
 Գեոքսու 21
 Գիւլլիւօվա *տե՛ս* Շեխ Եաղուր 53, 200
 Գիւլհանէ 27
 Գիւնդիւզիւ 53
 Գիւնյուրդու 53
 Գյոլյանը 52
 Գութանլը 43
 Գօվանդուկ 99

 Դաղալու 74
 Դալիքլեր 52
 Դահարլի(ու) 232, 238
 Դատվան 51
 Դարաչիչակ *տե՛ս* Ծաղկաձոր
 Դեմիրճի 37
 Դեմիրքափը 52
 Դեյիրմէնսուլու 53
 Դերջան 35
 Դզայ 132
 Դէդէ Վիրան 22
 Դէրըք 47, 51
 Դըրաւի 22
 Դոխս 198
 Դողանչայ 53
 Դոնեվանք 154
 Դուգնուկ 47
 Դութաղ 38
 Դոքուզփընար 52, 163

 Եաղբաշը 53
 Եալ-Վիրանը 23
 Եազի 98

Եկմալ 42, 67, 213, 214
 Եղեգական 66
 Եղէգակ 66, 154
 Եղնիկ 74
 Եղուարդ 216
 Երիզակ 54
 Երուսաղէմ 57, 91, 93, 97, 123, 169
 Եօթնշուր (Եոտնչոր, Յոթնաշուր, Յոյտն-
 չար, Յօ(ո)տնչոր, Յոտնշուր, Ուտնշոր,
 Օղ(տ)[ու]նչոր, Օտունշար, Արաքո-
 նաք) 5, 4, 23, 44, 45, 47, 48, 53, 68,
 98, 118, 119, 120
 Եօնշալու (Եօնճ(ջ)ալ(ու-ը-ի), Էօնճալու,
 Ղօնշալու, Օնջ(ճ)ալու, Յոնճ(ջ)ալու,
 Յօնջիլի, Յոննալու, Յունգալի, Յուն-
 չալու) 5, 23, 41, 44, 45, 47, 48, 50,
 68, 90, 91, 92, 94, 95, 97, 98, 99, 102,
 103, 104, 105, 107, 108, 109, 110, 111,
 112, 113, 114, 115, 124

 Զ(Յ)րօնք 54
 Զանէր 20
 Զարիչատ 236
 Զեռնակ 20
 Զիարէթ 55
 Զիրինգ 51
 Զմիւռնիա 19, 392

 Էլբիս 22
 Էլմալը 21
 Էլմաքայա *տե՛ս* Լաթար
 Էմիր-Բար *տե՛ս* Մերալար
 Էյմիրբար *տե՛ս* Մերալար
 Էջմիաթին 7, 11, 19, 39, 57, 71, 73, 83, 85,
 96, 103, 107, 108, 114, 115, 121, 127
 131, 133, 161, 169, 177, 183, 191, 194,
 202, 203, 211, 212, 225, 242, 244,
 246, 248, 249, 254, 256, 257, 258,
 392, 394, 397
 Էպքիյուլու 52
 Էրենթեփէ 53, 139

Էրզրում 13, 14, 15, 21, 24, 25, 66, 123,
151, 258, 391

Էօրէնքենթ 52

Էօրէնքենթ տե՛ս Խարաբաշար

Էօրէնքենթ տե՛ս Խարաբաշար

Թաղա գիւղ 187, 255

Թաթարքազը 42

Թաղաւան 67

Թաւրիկ 11

Թեհրան 25, 396

Թէղուտ (Բալօթու, Նեղուտ) 5, 23, 41,
44, 45, 47, 48, 50, 53, 68, 99, 123,
124, 125, 128, 129, 130, 131

Թըրչոնք 53

Թիւ 54, 71

Թիւրքեն-Բուկաղը 23

Թիքնիս 108

Թիֆլիս (Թեպլիս) 14, 19, 20, 28, 37, 66,
67, 71, 73, 79, 86, 88, 90, 92, 93, 118,
120, 124, 125, 134, 136, 139, 157, 158,
159, 160, 164, 168, 171, 172, 180, 185,
190, 198, 202, 208, 215, 216, 219, 224,
227, 229, 240, 242, 261, 395, 396

Թոտամ-Գետուկ տե՛ս Ռոստամ-Գետիկ

Թորթուկ 23

Թուրքիա 10, 19, 25, 56, 71, 79, 85, 90, 124,
135, 139, 155, 157, 158, 163, 180, 184,
189, 192, 200, 216, 219, 222, 223, 241

Թրքաշէն իմա՛ Բրգաշէն/Փրկաշէն

Իգգիւր 247

Իհրան 51

Իմամշահու տե՛ս Մխչեան

Ինգիլիս 52

Իսահակեան 127

Իսթանպուլ տե՛ս Կ. Պօլիս

Իրքենդափ 22

Իւջթեփէ տե՛ս Մերպար

Լաթար(ու) 5, 23, 41, 42, 44, 45, 47, 48,
53, 68, 71, 134, 135, 136, 137, 138, 213

Լեբար տե՛ս Մերպար

Լեզք 139

Լեշքերլիշ 23

Լզա-Բուկանըք տե՛ս Ներքին Բուկանըք

Լէզ տե՛ս Լիզ

Լիզ (Լէզ) 5, 20, 23, 24, 37, 39, 42, 44, 46,
49, 50, 53, 68, 78, 99, 119, 124, 131,
139, 140, 141, 142, 146, 147, 149, 150,
151, 152, 157, 163, 165, 192, 193, 208

Լիս տե՛ս Լիզ

Խ(Ք)արաջօ(ո)պ(ք)ան 99

Խաղանայ լիճ տե՛ս Խաչի լիճ

Խաղնաֆար 174

Խաղօղլի 47, 67

Խան օղլի 47, 67

Խանդաղլի 99

Խանդրէ 21

Խանդրէզ 20

Խանուկ 228

Խանտոգեղջ 230

Խաչի լիճ (Խաչու, Խաչուայ, Խաղանայ)
20, 42, 44, 45, 52, 70, 85, 134, 167, 200

Խաչու գիւղ 22

Խաչու տե՛ս Խաչի լիճ

Խաչուայ լիճ տե՛ս Խաչի լիճ

Խապու տե՛ս Ղափլի

Խասդ(տ-թ)ուր (Հացտուր) 103, 151

Խասմիկ 47, 67

Խարաբա-Ղասըմիկ 47, 67

Խարաբաշէներ տե՛ս Խարաբաշար

Խարաբաշար (Խարաբայ-շար, Խարաբաշ-
[Հ]ար, Խարաբաշեհիր, Խարաբաշէներ,
Խարապա շէհիր, Էօրէնքենթ, Շեհիրօ-
րեն) 44, 45, 48, 52, 68, 154, 155

Խարազլը տե՛ս Քարաաղըլ

Խարազիլ տե՛ս Քարաաղըլ

Խարախայա 47

Խարախլոյ տե՛ս Քարաաղըլ
 Խարաղլ տե՛ս Քարաաղըլ
 Խարբերդ 63, 154
 Խարո 110
 Խարս տե՛ս Կարս
 Խենդերէս 24
 Խզնաւուզ 248
 Խիզան 25, 37
 Խլաթ (Ախլաթ) 15, 20, 25, 36, 64, 65, 131
 Խնուս 14, 15, 21, 24, 25, 36, 37, 38, 64,
 76, 123, 131, 132, 135, 167, 170, 189,
 218, 240, 255, 258, 259, 396
 Խնուս գետ 207
 Խոյլիբարա (Խոյլի-Բաբա) 20, 38
 Խոշկերտ 67, 157
 Խոտորջուր 139, 398
 Խուլթ 40, 54
 Խպիան (Հըպըլի) 55
 Խօզլու 99
 Խօթանլու 67
 Խօշգեպլի (Խօշգլ]ալլի, Խօշկե(կ)ա]լի,
 Խոշկալտը, Հոշկելտի, Խոշկերտ 5, 37,
 42, 44, 46, 49, 68, 99, 157, 158, 160, 161
 Ծ(8)խաւի 55
 Ծալկայ 230
 Ծաղիկ 135, 136
 Ծաղկաձոր 202
 Կ. Պօլիս (Կ. Պոլիս) 3, 19, 54, 57, 65, 67,
 75, 85, 119, 134, 136, 138, 140, 197,
 202, 207, 219, 223, 229, 241, 261,
 393, 394
 Կաղանջ 5, 67, 68, 162
 Կանի սիրի 51
 Կառնին 54
 Կատանլի (Կատան) 51
 Կարա-Աղըլ տե՛ս Քարաաղըլ
 Կարա-Աղըլ տե՛ս Քարաաղըլ
 Կարին 95, 102, 112, 187, 255, 258
 Կարկառուտ 51

Կարմիր (Կարմրոյ վանք, Կոփավանք)
 վանք 169
 Կարմունջ 51
 Կարս 25, 40, 82, 84, 89, 96 131, 132, 137,
 147, 149, 152, 188, 190, 202, 203, 205,
 211, 236, 244, 258, 396
 Կերոլան 67
 Կոգո 53
 Կոգովիտ 213
 Կողակ 5, 37, 44, 46, 47, 49, 50, 52, 67,
 68, 69, 124, 163, 164, 165
 Կոպակ 67
 Կոպու 43
 Կովկաս 33, 35, 73, 192, 201
 Կոտայք (Կոտէից գաւառ) 251
 Կորանի գաւառ 71
 Կոր-Ջուր (Քոռ-Ջուր) 90, 167, 200
 Կուառու 19
 Կումկում 38
 Կուշտիեան 53
 Կուրաւի 55
 Կոփ (Կոր, Կոպ, Բուկանք) 5, 20, 21, 22,
 37, 40, 41, 45, 47, 48, 50, 68, 69, 81,
 83, 84, 90, 91, 119, 135, 167, 168, 169,
 170, 171, 173, 175, 176, 184, 185, 189,
 200, 201, 218, 227
 Կոփ(ք)ա]լ-Բուկանք տե՛ս Վերին Բուկանք
 Հ(Խ)իզան 135
 Համամլու 172
 Համգաշկ]իս 6, 41, 44, 45, 47, 48, 52,
 68, 99, 124, 142, 143, 178, 179, 180,
 181, 183, 208, 209
 Հայաստան 11, 13, 14, 18, 19, 21, 29, 32,
 33, 45, 48, 60, 68, 79, 90, 91, 92, 119,
 135, 147, 154, 158, 164, 165, 167, 169,
 171, 185, 189, 197, 200, 201, 207, 217,
 219, 224, 228, 240, 241, 258, 259,
 261, 391, 395, 396, 397, 398
 Հայթաղ 113, 191

Հայկաշէն 5, 154

Հանի ըսպը 52

Հաջի բեկ 51

Հաջի-նազար 115

Հասանգորան 43, 52

Հարամիկ 99

Հարբուզիկ 22

Հարք 14, 15, 16, 19, 20, 26, 30, 31, 65, 66,
72, 91, 126, 135, 136, 139, 140, 154,
167, 168, 169, 170, 178, 184, 200, 396

Հացեայ գաւառ 21

Հացեայ Դրախտ 21, 40, 168

Հացիկ 54

Հացտուր (Խաստուր) 151

Հաքքարի 36

Հերեան 154

Հերս 51

Հըրգըզ 52

Հիմամ-Շուշի 95

Հոշկելտի տե՛ս Խօշգեակդի
Հունան 55

Ձեռնակ 38

Ձորագիւղ 6, 192

Ղազարապատ 256

Ղարայ դալ տե՛ս Քարաղըլ

Ղարաուլ տե՛ս Քարաաղըլ

Ղարաուլ տե՛ս Քարաաղըլ

Ղարաքիլիսայ 39

Ղարղլու տե՛ս Քարաաղըլ

Ղարս տե՛ս Կարս

Ղափլի 228

Ղզլչախչախ 152

Ղուշջի 230

Ղօնջալու տե՛ս Եօնջալու

Ճալէն 209

Ճապաղջուր 25

Ճգիւլար 228

Ճմէսուզ 164

Մալա[-]մստաֆա 44, 67

Մալազկերտ 67

Մալախըրան 49, 67

Մալաքեանդ (Մուհաքա(ե)նդ(թ), Մո(ու)լ-
լաքե[ա]նդ, Դէրէքէնթ, Ձորագիւղ) 6,
37, 42, 44, 46, 49, 68, 85, 192, 193,
194, 195, 218

Մալթլու տե՛ս Մէջիթլու

Մաղարա 23

Մաղարագոմ 23

Մաղտ[ը]լու տե՛ս Մէջիթլու

Մաճիտլու տե՛ս Մէջիթլու

Մաճտըլու տե՛ս Մէջիթլու

Մանազկերտ 8, 15, 20, 21, 24, 25, 26, 30,
32, 33, 36, 37, 38, 40, 64, 65, 69, 87,
167, 170, 185, 197, 201, 208, 213, 214,
215, 216, 397

Մանազկերտի դաշտ 40

Մանգասար 220

Մանկան գոմ (Մանկանգոմ) 154, 167

Մաշտլու տե՛ս Մէջիթլու

Մաջիդլու տե՛ս Մէջիթլու

Մասալլա 53

Մաստարայ 246

Մարնիկ 23, 24

Մեդինէ 28

Մեխիկ 23, 41, 51

Մեծ Հայք 13, 20, 21, 154

Մեծ-Ղարաքիլիսա 73, 140, 170

Մեղրագետ 223

Մեմանի 41

Մեմանլը 53

Մեմանլըմհիդի 53

Մեշէիէ 52

Մեշհեդլի 23

Մեսջիդլի 23

Մեսջիթլի 24

Մեվլանա Մեհմեդ Քենթի 24

Մերպար (Միթիպա, Միրզար, Լերար, Էլ-մաքայա) 6, 41, 44, 45, 48, 50, 53, 68, 85, 156, 189, 190, 191

Մէջիթլու (Մաջ(ճ)իդ(տ-թ)լու, Մաղ(չ)տը-լու-Մաշտլուոց, Մեջեթլի, Մէճիտլու, Մաշտլուոց, Մաճտ[ը]լու, Մալթլու, Մեսջիդ(թ)լի, Մուշտլուկ) 6, 23, 24, 41, 44, 45, 47, 48, 68, 98, 130, 131, 184, 185, 186, 187, 188, 255

Միակ 51

Միրվանջուղ 155

Մխչեան 212

Մշոյ գաւառ 71, 81, 152, 220

Մշոյ դաշտ 8, 10, 15, 25, 29, 35, 37, 38, 64

Մշոյ կուսակալութիւն (սանջաք) 25

Մո(օ)կունք 55, 249

Մուլա Քարիք 43

Մուլա-Բաղ 67

Մուլա Գաղ 43

Մուլադաւուդ 43

Մուլամուստաֆա 53

Մուլաքար 67

Մուլաքորիկ 53

Մոնլա Հասան 23

Մունջուղլու 75

Մուշ 4, 5, 7, 8, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 25, 28, 29, 30, 33, 35, 36, 37, 38, 40, 48, 54, 55, 57, 64, 66, 68, 71, 79, 81, 82, 83, 87, 90, 91, 95, 103, 106, 107, 110, 112, 120, 121, 125, 129, 132, 141, 146, 152, 159, 165, 167, 168, 169, 173, 175, 176, 181, 182, 194, 199, 201, 203, 206, 207, 212, 215, 219, 220, 221, 232, 234, 235, 237, 240, 242, 246, 248, 249, 255, 258, 259

Մուշտլուկ *տե՛ս* Մէջիթլու

Մուրադ *տե՛ս* Արաժանի

Մուրադիբեյ 53

Մօլա-բաղ 47

Մօսկան 8

Յոնճալու *տե՛ս* Եօնջալու

Յոննալու *տե՛ս* Եօնջալու

Յոնջալու *տե՛ս* Եօնջալու

Յուկալի *տե՛ս* Եօնջալու

Յուկչալու *տե՛ս* Եօնջալու

Յոքուշբաշը *տե՛ս* Սեմիրշէյի

Յօնջիլի *տե՛ս* Եօնջալու

Յօշըն 54

Յօրնոց 54

Նաղիկ գ. 51

Նաղիկ լիճ 20, 71, 139, 192, 240

Նախիջևան (Նախճուան) 131, 137

Նեյնիք 53

Նեյնուկ 43

Ներքին Բասեն 40

Ներքին Բուկանըք (Լզա-Բուկանըք) 8, 20, 33, 37, 68, 69, 71, 76, 78, 87, 123, 139, 142, 157, 218

Ներքին Դալիք 43

Նէմջաշիղ 67

Նիզիբ 27

Նիֆլիք 53

Նոր-Նախիջևան 82

Նորադ(տ)ին 47, 67, 68, 69, 99, 197, 198

Նորադի 197, 199

Նորաշէն 67, 69, 131, 197

Նոր-Բայազէտ 86

Նորչնջող 135

Նուրեթթին *տե՛ս* Բազրան

Նօուշէն (Նորշէն) 54

Շահբերաթ 53

Շաղուք *տե՛ս* Շեխ Յաղուք

ՇարբաՀաթ 43

Շե(է)լլի-Եաղ(կ)ուք(պ-ի) *տե՛ս* Շեխ Յաղուք

Շե(է)լալո(ա)լի (Շէյլի-Վալի) 42, 44, 47, 49

Շեխ Յաղուք (Շե(է)լլիաղուք, Շե(է)լլի-Եաղուպ, Շէյլեհաղուպ, Շեխաղուք, Շաղուք) 6, 42, 44, 45, 47, 48, 51, 53, 68, 200, 201, 202, 203, 204, 205

Շեխաղուբ *տե՛ս* Շեխ Յաղուբ

Շեհիդան 53

Շեհիթթահիբ 53

Շեհիթթորեն *տե՛ս* Խարաբաշհար

Շերվանշէղ *տե՛ս* Շիրվանշեխ

Շէհիթվերէն 53

Շէյվանշէյխ *տե՛ս* Շիրվանշեխ

Շէր-Վան-Շեխ *տե՛ս* Շիրվանշեխ

Շէրվան-Շէխ *տե՛ս* Շիրվանշեխ

Շիղ 67

Շիրակ 40, 75, 106, 108, 112, 128, 131,
155, 187, 195, 248

Շիրվանշե(հ)[յ]խ (Շէյվանշէյխ, Շերվան-
շե(հ)ղ, Շէր-Վան-Շեխ, Շէրվան-Շէխ,
Աղըվար) 6, 41, 44, 45, 47, 48, 53, 68,
98, 99, 110, 207, 208, 209, 211, 212

Շորագեալ (Շորակալ) 235, 250

Ուզգյորիւր 53

Ուզունքիլիսա 132

Ուշաւէր 176

Չաթաքլը 52

Չամուրլու 22, 24

Չամուրլու-Չամուշլու 22

Չայգեկդի 52

Չարբօհար 64

Չաւուրմէ 258

Չըլդըր 25

Չիւքիւս 22

Չիկան 110

Չըրդան 203

Չովուրմա 132

Պ(Բ)աղլու 55

Պադրան 6, 68, 69, 213, 214

Պաթում (Բաթում) 133, 254

Պալհունիք գաւառ 19, 26

Պալունեայ երկիր 19

Պայալուրտ (Բայբուրդ) 203

Պարգետ Ներքին 236

Պէյրութ 25, 261, 397

Պիրան քեոյ 42

Պոստանխանէ *տե՛ս* Բոստանխայա 87

Պուէնոս Այրէս 60

Պուլանըզ կէօլ *տե՛ս* Խաչի լիճ

Պրտոպ 67

Պոստանքէնթ 99

Ջամիլի *տե՛ս* Լիզ 139

Ջանքուրթարան 52

Ջզիրօք 99

Ջուլամբերկ 132

Ջուտգեախ (Ջուդգյազ) 220

Ջրի իմա՛ Ջրիկ գ. 146

Ռըբաթ 22, 23, 189

Ռոստամ-Գետիկ (Ռեսդամգեդիկ, Ռըստա-
մկէտուկ, Ռուսթեմգեդիկ, Ռուստա-
մկէտ, Ռոստամ Կիրուկ, Խրիստամ գե-
տուկ, Խրիստամ Քատուք) 6, 67, 68,
69, 70, 215, 216

ՌուսաՀայաստան *տե՛ս* Արեւելեան Հայաստան
Ռուսաստան (Ռուսեա, Րուսաստան, ըռու-
սաստան) 82, 84, 89, 106, 132, 194,
195, 230, 251

Ս. Դանիէլ վանք 48, 168, 169

Սաթը գիւնբեթի 23

Սահակ 40

Սամարշէյխ 43

Սաջլու 23

Սասուն 8, 15, 25, 35, 36, 81, 95

Սարըփընար 52, 180

Սարիդամիշ 37

Սեբաստիա 27

Սեմերշէյխ 53

Սեմիրշէյխ 53

Սեչմէ 53

Սերկիսան 51

Սեֆեան Իրան 21

Սըրադերե 52

- Սիւլկան 51
 Սիմօ 53, 105, 179, 180, 208
 Սիպիր (Սիբիր) 190
 Սիրիա 27
 Սղերդ 25
 Սյուկուրտ 51
 Սոկթլու (Սառնաղբիւր) 203
 Սողգոմ 55
 Սուլուխ 55
 Սուշէհիր 21
 Սուրմալու 63, 175, 221
 Սպիտակ 51, 172
 Սրտանուտ 67
 Սօղիւթլիւ 23, 42

 Վաղարշապատ 60, 62, 75, 77, 86, 95, 102, 109, 110, 113, 114, 128, 133, 137, 138, 147, 151, 159, 160, 162, 166, 173, 174, 175, 176, 181, 186, 190, 191, 199, 205, 206, 212, 214, 216, 220, 224, 226, 233, 234, 235, 244, 247, 248, 250, 253, 256
 Վան 13, 14, 20, 24, 36, 48, 57, 60, 65, 66, 69, 77, 123, 132, 138, 222, 249, 258
 Վանայ լիճ 20
 Վանանդ 236
 Վանքճոր 42
 Վաչիան 230
 Վասպուրական 13, 249
 Վարազ 60
 Վարդ գետ (Լիզ) 218
 Վարդաստան 27
 Վարդենիս 28
 Վարդոյ 15, 21, 24, 25
 Վենետիկ (Վէնէտիկ) 15, 18, 19, 20, 21, 40, 71, 135, 154, 167, 168, 236
 Վերին Բասեն 40
 Վերին Բուկանըք (Կոփա-Բուկանըք) 8, 20, 21, 33, 90, 123, 134, 154, 222, 240
 Վերին Դալիք 43

 Վիեննա 19, 21, 135, 139, 154, 167, 395, 396, 398
 Վճանհայ տե՛ս Վաչիան

 Տաճկա[-]Հայաստան (Տաճկահայոց երկիր) տե՛ս Արեւմտեան Հայաստան
 Տամալագեղջ 230
 Տամալայ 238
 Տապանչոլ դաշտավայր 39
 Տարսոն 73, 74
 Տարօն 8, 19, 20, 25, 28, 30, 57, 69, 87, 145, 168, 169, 210, 218, 219, 222, 223, 227
 Տէրքէ վանք (Դերքեվանք) 55
 Տըրտոփ 42, 53
 Տիգրանակերտ 8
 Տոլախ Բաշ 67
 Տոխս 198
 Տողոտափ 154
 Տուն Թորգոմայ 97
 Տուրուքերան 19, 20, 25, 71, 154, 236, 395, 396
 Տրմե (Տրմետ) 55
 Տօլախ բաշ 47

 Ցուլ 168

 Փալտրուան (Փաղըրվան) 202, 205, 235, 244
 Փանիկ 175
 Փեղրան 214
 Փերու 45
 Փիրան (Գեոգթեփէ) 53
 Փիրան 45, 47, 48, 51, 53
 Փիրանմիհրլի 53
 Փիւրքաշէն 24
 Փիօնք (Փ(Բ)ի(է)օ(ո)նք(զ), Փի[յ]օնկայ, Փիյոնք, Փիոնիկ, Յենիշէն, Յեմիշեն, Պիոնք) 24, 42, 44, 49, 50, 53, 68, 69, 131, 218, 219, 220
 Փոքր Ասիա 27
 Փոքր-Փարկիտ 236, 237

Փրկաչեն (Բրկաչեն) 6, 42, 44, 46, 53, 67,
68, 69, 222, 223, 224, 226,
Փրկիտ 112

Քարաաղլլ (Քարա-աղլլը, Ք(իս)արաղլլ,
Գ(իս)արաղլլ, Ղաղլլ, Ղարաղլլ[ու],
Ղարայ ղալ, Ղարաուլ, Ղարղլլու, Կա-
րա-Աղլլ, Խարախլոյ, Խարագլլը, Խա-
րաղիլ) 6, 44, 45, 47, 50, 68, 208, 227,
228, 229, 231, 232, 233, 234, 235,
237, 238

Քարաբուրուն 53

Քարաջաէօրէն 52

Քարաջավիրան 52

Քարա-քուփա 22

Քաւաքլու 22

Քաքաուլու (Ք(Կ)աք(կ)առ(ր)լու, Քաքա-
ուլուկ, Կեկե(ր)լի(ու), Թ(Գ)աք(գ)[ե]ա-
ր(ու)լու(ի), Քեականլի(ու), Քեաքու-
լու, Քեք[ր]ելի(ու), Քէքէրլու, Խարա-
խլու) 6, 10, 22, 41, 44, 45, 47, 48,
52, 68, 109, 240, 241, 242, 243, 247,
248, 251, 252, 254, 256, 257

Քեւաղիք 22

Քեշիր 218

Քեոփրիւլու 52

Abri 24, 52, 71, 316

Acıs 22

Adgön 24, 52

Adıvar 53, 208

Agca-viran 22

Ahmed viranı 22

Ahragom 22

Akçaarmut 53

Akpınar 22, 23

Ak-viran 22

Ali-Ekrek 24

Ali-Paşa 22

Alpavud 22

Քեօշմիր 218

Քէրդէ Փը(ի)րիսոզ 22, 24

Քըղվանք 218

Քըրքգէօղէ 52

Քիլիսէ վիրանեսի 22

Քիրխալու 42

Քիւրակտարա (Քիւրէք դէրէ) 82, 89

Քղի 35

Քոյունաղլլը 52

Քոնդու 22

Քոչաք 42

Քորակտարա 195

Քուրգանլը տե՛ս Սիմօ

Քրդ(թ)ագոմ 54, 98, 99, 255

Օլուրդերէ 53

Օղլաքքայա 53, 222

Օղնու 67

Օնճ(ջ)ալու տե՛ս Եօնջալու

Օշական 147, 226

Օսմանե(յ)ան Թուրքիա 14, 27, 29, 36, 37,
63, 140, 164, 178, 180, 213, 395

Օսմանեան կայսրութիւն 7, 20, 21, 27, 28,
29, 30, 62, 124, 213

Օրկնոց 235

Օրճա 230

Altınoluk 53

Ankara 14, 32, 85, 120, 124, 139, 180, 184, 222, 241

Arakonak 53, 71, 79, 85, 118, 119, 120

Armenia 13, 14, 28, 29, 30, 32, 134, 167, 200,
240, 265, 272, 275, 276, 279, 283, 284,
285, 287, 306, 310, 311, 316, 318, 320,
343

Aru-mağarası 22

Aşağı 52

Asia 13, 25, 29,

Aydın 13

Balotu 53, 123, 124

Beirut 36
Bekiran 213
Bergiri 13
Berlin 13, 87, 157, 240
Bilecan 24
Bitlis 14, 28, 31
Bostancılar 52
Boston 28, 33
Boyacı 22
Bozvank 22
Bulanık 24, 171
Büngüldek 52

Çamurlu 22, 24
Çamurlu-Çamuşlu 22
Cankurtaran 52
Çataklı 52
Çaygeldi 52
Cheih Yakob 200
Çüküs 22

Dede-viran 22
Değirmensuyu 53
Demirkapı 52
Dıravı 22
Divriği 13, 398
Doğançay 53
Dokuzpınar 52, 163

Elbis 22
Elgöz 22, 70, 76
Elmakaya 53, 134, 135
Emir-bar 189
Erentepe 53, 139, 140
Erzurum 13, 14
Esenlik 52, 71
Eskiyolu 52

Ganzik 24
Giresun 13
Göllüce 22
Göllüova 53
Gölyanı 52

Göztepe 53
Güllüova 200
Gümüşpınar 53, 85
Günbatmaz 52, 78
Gündüzü 53
Günyurdu 53

Haçlı 22, 52
Hamzaşeyh 52
Hanisipi 52
Harabeşehir 52
Harbuzik 22
Harput 13
Hasangöran 52
Hasankale 13
Hınıs 13, 14, 17, 21, 24, 25, 76, 167, 189,
218, 222, 240
Hirgiz 52

İndiris 52
İrkendap 22
İstanbul 28

Kanzik 22
Karaburun 53
Karacaören 52
Karacaviran 52
Karahisarı Şarki 13
Kara-kupa 22
Kavaklı 22
Kekerli 52
Kekrelü 22, 240
Keladik 22
Kerde Pirhoz 24
Kerolan 67
Kiği 13
Kıgvank 218
Kilise viranesi 22
Kırkgöze 52, 240, 241
Koğak 52, 163
Kogo 53
Kondu 22
Kop 22, 52, 302, 310, 323, 334, 335

- Köprüyolu** 52
Koyunağılı 52
Kurganlı 53
Kuştıyan 53
- Latar (Later)** 23, 53, 263, 288, 293, 321, 323, 339, 340
Leşkerliş 23
Liz 20, 24, 53, 270, 278, 284, 286, 291, 341, 342
London 13, 14, 27 29, 30, 33, 66
- Mağara** 23
Mağaragom 23
Malatya 13
Marnik 23, 24
Masalla 53
Memanlı 53
Memanlımihigi 53
Mescidlü 23, 24
Meşeci 52
Meşhedlü 23
Mevlana Mehmed Kendi 24
Mihik 23
Mirbar 53, 189
Mollakend 92
Mollakorik 53
Mollamustafa 53
Monla Hasan 23
Muradibey 53
Muş 28
- New York** 14, 33, 66
Neynik 53
Niflik 53
- Odunçor** 23, 53
Oğlakkaya 53, 222
Olurdere 53
Örenkent 52, 154, 155
Ottoman Empire 27, 33, 35, 263, 264, 268, 276, 317
- Paris** 14, 15, 20, 25, 66
- Pilur** 85
Piran 53
Piranmihigi 53
Piyonk (Piyong) 24, 53, 218, 219
Pulur (Pülür) 23, 53
Pulur vank 23
Pürkaşen (Pürkaşin, Pürnaşin) 24, 53, 222
- Reşadiye** 13
Rıbat 22, 23
Rize 13
Rostamgedik (Rüstemgedik) 215, 216
- Saclu** 23
Şahberat 53
Samanyolu 53
Sarıpınar 52, 178, 180
Satı Günbeti 23
Seçme 53
Şehidan 53
Şehittahir 53
Şehitveren 53
Semerşeyh 53
Şeyhyakup 53
Sheikh Yakub 200
Simo 53
Sıradere 52
Şirvanşeyh 53, 208
Sivas 13
Söğütlü 23
- Teğut (Teygut)** 23, 53
Tırçonk 53
Tırtop 53
Toklular 53
Tortut 23
Türken Bulağı 23
- Üçtepe** 53, 189
Ünye 13
Uzgörür 53

Van 13, 85, 189, 275, 313, 329, 330, 334,
336

Yal viranı 23

Yazbaşı 53

Yemişen 53, 218, 219

Yenişen 219

Yokuşbaşı 53

Yoncalı/Yoncalu 23, 90

Абдаль-базидь 42

Абри 42

Акракь 43

Алагезь 43

Аликулакь 43

Ари 42

Аринджикь 43

Битлу 41

Ванкцорь 42

Верн Даликь 43

Габелань 43

Гассангорань 43

Енджалу 41

Ереван 29

Караагыль 41

Кекярлю 41

Кирхалю 42

Копу 43

Копь 41

Котанлу 43

Кочакь 42

Лизь 42

Лотарь 41

Мемани 41

Мехикь 41

Мечетлю 41

Молакенть 42

Молла газь 43

Молла карыкь 43

Молладавудь 43

Мрбарь 41

Нейнукуь 43

Нижн Даликь 43

Одынчорь 41

Отгонкь 42

Пионкь 42

Пирань Кей 42

Плурь 41

Пркашень 42

Самаршейх 43

Санкт-Петербург 14

Согутлы 42

Татарказы 42

Тегуть 41

Трдобь 42

Хамзашейх 41

Харабашерь 42

Хачлу 42

Хошгялды 42

Шарбахать 43

Шехвали 42

Шехягубь 42

Ширваншейх 41

Экмань 42

ԳԱԱ - Գիտութիւնների ազգային ակադեմիա

գ. - գիւղ

գղթ. - գաղթական

եպսկ. - եպիսկոպոս

թ. - թուական

թթ. - թուականներ

թղթ. - թղթապանակ

ԽԼՖ - Խրիմեան կաթողիկոսի Ֆոնդ

Խմբ. - Խմբագրող

Ժխ. քհ. - Ժխատէր քահանայ

Հեղ. - Հեղինակ

Հմձ. - Համաձայն

Հմբ. - Համար

Հտ. - Հատոր

ՀՕՖ - Հայ օգնութեան Ֆոնդ

ՄՄ - Մաշտոցեան Մատենադարան

նշ. - նշուած

չ. - չունի

ռւս. - ռուսացիչ

ս. - սուրբ

վաւ. - վաւերագիր

վրդ. - վարդապետ

վրժ. - վարժապետ

տ. - տուն

քհնյ. - քահանայ

**ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒԱԾ ՍԿԶԲՆԱՂԲԻՒՐՆԵՐԻ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ
ՑԱՆԿ**

Վաւերագրեր

1. Մաշտոցի անուան Մատենադարան, Խրիմեան կաթողիկոսի ֆոնդ, թղթապանակ 101, վաւերագրեր հմր. 10, 18, 91, 94, 105, 108, 121, 152, 181, 254, 255, 313, 381, 386, 394, 478, 479, 532, 543, 558, 585, 571, 590, 592, 596, 594, 617, 627, 632:
2. ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 102, վաւերագրեր հմր. 42, 46, 91, 424, 587, 589, 590, 591, 592, 593, 620, 621, 644, 645, 669, 682, 689, 710, 711, 712, 714, 743, 744, 745, 748, 754, 760, 767, 769, 770, 771, 774, 776, 787, 789, 797, 800, 805, 806, 808, 810, 813, 814:
3. ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 103, վաւերագրեր հմր. 7, 11, 13, 15, 17, 19, 20, 21, 22, 26, 27, 29, 31, 37, 38, 39, 43, 44, 45, 46, 47, 53, 56, 63, 75, 77, 86, 91, 93, 95, 97, 101, 103, 105, 106, 108, 109, 110, 111, 117, 122, 165, 184, 185, 186, 203, 204, 243, 245, 246, 248, 249, 251, 252, 257, 258, 264, 294, 295, 296, 299, 329, 338, 341, 343, 344, 349, 353, 356, 361, 363, 365, 386:
4. ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 104, վաւերագրեր հմր. 2, 3, 8, 9, 10, 16, 18, 20, 24, 37, 38, 39, 49, 55, 56, 57, 59, 63, 73, 74, 75, 77, 78, 97, 100, 104, 105, 127, 128, 130, 139, 382, 445:
5. ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 105, վաւերագրեր հմր. 17, 36, 63, 75, 78, 100, 154, 244, 340, 802:
6. ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 106, վաւ. 630:
7. ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառեանի անուան լեզուի ինստիտուտի Բարբառագիտութեան բաժնի ձեռագիր նիւթեր
8. Հնագիտութեան եւ Ազգագրութեան ինստիտուտ
Զայնագրութիւնների ֆոնդ, Ախուրեանի պարերգեր, հմր. 2; 4:
9. Ե. Չարենցի անուան Գրականութեան եւ Արուեստի թանգարան
10. ԳԱԹ, 2338, 2722/9996, Խրիմեան Հայրիկի դիմանկար:
11. ԳԱԹ, անմշակ: Խրիմեան Հայրիկը նստած, լուսանկարիչ՝ Բաբայով, 1898 թ.:
Ենթաշրջանի ներքեւում Հայրիկի ձեռագրով. Առ Հայկանոյշ տիկին Մարտիրոսեան:

Քարտեզներ

12. Map of Armenia and adjacent countries/by **H. F. B. Lynch & F. Oswald**. The material compiled by W. Shawe. 1901, London, Scale 1:1000.000, Coordinates (E 38°10'--E 49°50'/N 42°--N 37°10'), 037.166667, 038.166667, 042.000000, 049.833333, 1000000).
13. La Turquie d'Asie: géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie-Mineure, Carte Générale de la Division Administrative Turquie D'Asia, 1/6000.000, Tome Premier, Paris, 1891:
14. Asia Citerior, Berlin; by **Henrico Kiepert**, Dietrich Reimer (E. Vohsen)..., 1901, c1892. Berlin, Coordinates (E 23°10'00"--E 43°20'00"/N 42°20'00"--N 29°30'00"). 1 map : hand col.; 31 x 42 cm).
15. Codex Kultur-Atlas,Türkei, Teil 9, Fr Fritz, Codex-Verlag. 7761 Gundholzen-38/41-38/42.
16. Codex Kultur-Atlas, Türkei, Teil 10. Fr Fritz, Codex-Verlag 7761 Gundholzen-39/41-39/42.
17. **Բաղայան Գ.**, Բիրլիսի նահանգ, մասշտաբ 1:400.000 «Գեոֆարս», ՊՈԱԿ, 2015:
18. **Երեմյան Ս. Տ.**, Հայաստանը եւ հարեւան երկրները 855–953 թթ., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի», (Փորձ VII դարի հայկական ֆարտեզի վերակազմության ժամանակակից ֆարտեզագրական հիմքի վրա), Երեւան 1963:

Հետազօտական եւ սկզբնաղբիւր տպագիր գրականութիւն

19. **Ադոնց Ն.**, Հայաստանի Պատմություն, Ակումբները X-VI դդ. մ.թ.ա., Երեւան, 1972:
20. **Ա.Դօ** (Յովհաննէս Տէր-Մարտիրոսեան), Մեծ դէպքերը Վասպուրականում, 1914–1915 թուականներին, Երեւան, 1917:
21. **Ա.Դօ** (Յովհաննէս Տէր-Մարտիրոսեան), Վանի, Բիթլիսի եւ Էրզրումի Վիլայէթները, Երեւան, տպարան «Կուլտուրա», 1912:
22. Ազգաբանութիւն Տոհմին Յաբեթեան, յօրինեցեալ ի Մովսիսէ Խորենացոյ, Ամստերդամ, 1695:
23. Ազգային խնամատարութիւն: Ընդհանուր տեղեկագիր առաջին վեցամսեայ, 1 Մայիս 1919 – 31 Հոկտեմբեր 1919, կազմ.՝ **Էպլիզաբեան Մ.**:

24. Ալիշան Հ. Ղ., Տեղեկագիր Հայոց Մեծաց, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1956:
25. Աղանեանց Գիսա Ա. ԲՆՆյ., Դիւան Հայոց Պատմութեան, Գիրք Ժ., Մանր մատենագիրք ԺԵ-ԺԹ դար, Թիֆլիս, 1912:
26. Աղանեանց Գիսա Ա. ԲՆՆյ., Դիւան Հայոց Պատմութեան, Գիրք ԺԳ., Հարստահարութիւններ Տաճկահայաստանում (Վաւերագրեր 1801–1888), Թիֆլիս, 1915:
27. Անառեան Հ., Հայերէն գաւառական բառարան, Թիֆլիս, 1913:
28. Անլմեան Հ., Խրիմեան Հայրիկ, Ծննդեան հարիւրամեակի առթիւ. 1820–1920, Ս. Էջմիածին, 1920:
29. Անլմեան Հ., Հայոց Հայրիկ «Նուագող վշտից հայրենեաց հայոց»: Կենսագրութիւն, հտ. I, Թարիգ, 1929:
30. Ատրպետ, Բուլանըկ, Մշակ, Թիֆլիս, 1915 թ., հմր. 213, 214:
31. Արաբական աղբիւրները Հայաստանի եւ հարեան երկրների մասին, կազմող՝ Թ. Նալբանդեան, Երեւան, 1965:
32. Արեւելեան Մամուլ, Հանդէս ամսեայ, երկոտասաներորդ տարի, Զմիւռնիա, ԺԲ տարի, 1882, մարտ, «Վաւերաբանութիւն», 129–144:
33. Արմենակ, Շերվանշէխի կոտորածը, «Համբաւաբեր», 1917 թ., հմր. 17:
34. Բադալյան Գ., Արեւմտյան Հայաստանի պատմաժողովրդագրական նկարագիրը Մեծ եղեռնի Նախօրեին, մաս վեցերորդ; Բիթլիսի նահանգի հյուսիսային, արեւելյան եւ արեւմտյան գավառները, «Վէմ» համահայկական հանդէս, Ը (ժող) տարի, թիւ 3 (55), հոկտ-սեպտեմբեր, 2016, հավելված, էջ I–XXXVI:
35. Բղէեան Սարգիս, Միսաֆ Բղէեան, Հարազատ պատմութիւն Տարօնոյ, Գահիրէ, տպ. Նոր Աստղ, 1962:
36. Բենսէ (Սահակ Մովսիսեան), «Հարք (Մշոյ Բուլանըխ)», Հայ ազգագրութիւն եւ բանահիւսութիւն, նիւթեր եւ ուսումնասիրութիւններ, հտ. 3, Երեւան, 1972:
37. Բենսէ, Բուլանըխ կամ Հարք գաւառ, Թիֆլիս, 1901:
38. Բենսէ, Պոլանըխ կամ Հարք գաւառ, Ազգագրական հանդէս, Գիրք Ե., Թիֆլիս, 1899, էջ 75-89:
39. Գ. Վ. Կ. (Գրիգոր վրդ. Կերկերեան), Թէշքիլաթի մահսուէ, Յուսաբեր, բացառիկ թիւ նուիրուած ապրիլեան եղեռնի յիսնամեակին, 1915–1965, «Յուսաբեր», Գահիրէ, 1965, էջ 5-38:

40. **Գասպարյան Գ., Գրիգորյան Ա.,** Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հտ . Ա-
Ձ, Երևան, 2001–2010:
41. **Գափոյան Ա.,** «Նրանց գնալով աղփատանում ենմ մենմ, հարստանում էմեր պատ-
մությունը», Հայ զինովոր, 17 Գեկտեմբեր 2010, www.hayzinvor.am/754.html
42. **Գեղամ,** Նուիրական ուխտատեղիներ Մշոյ առաջն. թեմին, «Մասիս», 52-րդ տա-
րի, թիւ 28, 12 յուլ. 1903, էջ 441:
43. Գիրք Թղթոց, Մատենագրութիւն նախնեաց, Թիֆլիս, 1901:
44. **Գովան Ե.,** Թրքերէնէ Հայերէն աստփիններու այժմէական բառարան, Իսթան-
պուլ 2016:
45. **Գուշակեան Թ. արք.,** Խրիմեան Հայրիկ (Իր ծննդեան հարիւրամեակին առթիւ),
Փարիզ, 1925:
46. **Երամեան Հ.,** Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, հտ. Ա., Ալեքսանդրիայ, 1929:
47. Երգ Մշեցոց (Մշոյ շրջակայ գիւղօրէից նկարագրութիւն), Խմբագրական,
«Մասիս» Ազգային եւ փաղափական շաբաթաթերթ, 1885, Կ. Պոլիս, էջ 184:
48. Երեմիա Տեկանց, Տոմային Հիշատակարան, Գիրք Ը. (1868–1872 թթ.), աշ-
խատասիրությամբ Հ. Ղ. Մուրադյանի, Երևան, 2018:
49. **Երեմյան Ս. Տ.,** Հայաստանը եւ հարեան երկրները 855–953 թթ., Հայաստանը
ըստ «Աշխարհացոյցի» (Փորձ VII դարի հայկական փարտեզի վերակազմու-
թյան ժամանակակից փարտեզագրական հիմքի վրա), Երևան 1963:
50. Երկամեայ Տեղեկագիր 1908–1910 շրջաններու, Կ. Պօլիս, 1911:
51. **Եփրեմ վրդ. Զագրեան,** Պատմութիւն Հայոց Հայկազանց տէրութեան սկսելէն
մինչեւ մեր ժամանակը, Վիեննա, 1851:
52. **Զենոբ Գլակ Ասորի,** Պատմութիւն Տարօնոյ զոր թարգմանեաց Զենոբ Ասորի,
Երկրորդ տպագրութիւն, ի Վենետիկ, յամի 1889:
53. **Էփրիկեան Հ. Ս.,** Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հտ. Ա., Բ., Վենե-
տիկ, Ս. Ղազար, 1903:
54. Ընդարձակ Օրացոյց Ս. Փրկչեան Հիւանդանոցի Հայոց, Տոմար, Զանազան գի-
տելիքներ, Վիճակագրական տեղեկութիւններ, Կ. Պոլիս, 1903:
55. **Թ. Ե. Գուշակեան,** Խրիմեան Հայրիկ, Իր ծննդեան հարիւրամեակին առթիւ,
Փարիզ, 1925:
56. **Թէոդիկ** (Լաբնինեան), Ամէնուն Տարեցոյց, Կ. Պոլիս, 1922:

57. **Թեղիկ**, Ամենուն Տարեցոյցը, Կ. Պօլիս, 1911:
58. **Թեղիկ**, Ամենուն Տարեցոյցը, տպ. Մասիս, Փարիզ, 1927:
59. **Թեղիկ**, Գողգոթա Հայ Հոգեւորականութեան եւ իր Հօտին աղէտալի 1915 տարին, Նիւ Եորք, 1985:
60. Թուրքական աղբիւրներ, թարգմանություն բնագրից **Սաֆրաստյան Ա. Խ. եւ Սանթրոջյան Գ. Հ.**, հտ. 4, Երեւան, 1972:
61. Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի, եւ Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, կազմեց՝ **Ա.Խ. Սաֆրաստյան**, Երեւան, 1964, հտ. Բ.:
62. **Իննիճեան Հ. Ղ.**, Աշխարհագրութիւն Զորից Մասանց աշխարհի, Մասն Առաջին, Ասիա, հտ. Ա., Վենետիկ, 1806:
63. **Իննիճեան Հ. Ղ.**, Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1822:
64. **Լաստիվերցի Առ. վրդ.**, Պատմութիւն, Երկորդ տպագրութիւն, Վենետիկ, 1901:
65. **Լուսարարեան Կ. վրդ.**, Գաւազանագիրք, Յաջորդութիւն վանահարց ուխտիս Ս. Կարապետի Տարօնոյ, Երուսաղէմ, 1912:
66. **Խալաթեանց Բ.**, Արաբացի մատենագրեր Հայաստանի մասին, հաւաքեց եւ թարգմանեց, Վիեննա, տպ. Միխիթարեան 1919:
67. Կ. Պոլսոյ հայոց պատրիարքարան, Ազգային ընդհանուր ժողով, 1909 նստաշրջան, նիստ ԻԸ., 21 Օգոստոս 1909:
68. Կ. Պոլսոյ հայոց պատրիարքարան, Ազգային ընդհանուր ժողով, 1911–12 նստաշրջան, նիստ ԺԱ., 2 Սեպտեմբեր 1911:
69. Կ. Պոլսոյ հայոց պատրիարքարան, Ազգային ընդհանուր ժողով, 1909–10 նստաշրջան, նիստ ԺԵ.:
70. Կ. Պոլսոյ հայոց պատրիարքարան, Ազգային ընդհանուր ժողով, 1913–14 նստաշրջան, նիստ Գ., 17 Մայիս 1913:
71. Կ. Պոլսոյ հայոց պատրիարքարան, Ազգային ընդհանուր ժողով, 1914 նստաշրջան, նիստ Ի., 25 Ապրիլ 1914:
72. Կ. Պոլսոյ հայոց պատրիարքարան, Ազգային ընդհանուր ժողով, 28 Մայիս 1910 (դռնփակ):
73. **Կանայեանց Ստ.**, Անյայտ գաւառներ Հին Հայաստանի, Էջմիածին, 1914:
74. **Կարապետեան Քե.**, Երգարան «Տարօն», 1930:

75. **Կոմիտաս վրդ.**, *Լօռու գութաներգը Վարդաբլուր գիւղի ոճով*, Նալասարդ գրական եւ գեղարուեստական տարեգիրք, Ա., կազմեցին Վարուժան Դ. եւ Սիրունի Յ. Ճ., Կ. Պոլիս, 1914:
76. **Կոստանդյան Է.**, Մկրտիչ Խրիմյան, հասարակական-հաղափական գործունեությունը, Երեւան, 2008:
77. **Կոսմեան Ա. վրդ.**, Բառգիրք հայերէն լեզուի, Պէյրութ, 1998:
78. **Հակոբյան Թ. Խ., Մելիք-Բախշյան Ստ., Բարսեղյան Հ. Խ.,** Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հտ. I, II, III, IV, ԵՊՀ, Երեւան, 1986:
79. «Համբաւաբեր», Թիֆլիս, 1916, Յանդեւաժ, հմր. 1–52:
80. Հայ ժողովրդական հեփիաթներ, իմր. կոլեգիա՝ **Առաքեղյան Բ. Ն.** եւ ուրիշներ, հտ. 12, Երեւան, 1984:
81. Հայ ժողովրդական հեփիաթներ, Հատորը կազմեց եւ ծանօթագրեց **Տարոնցի Ս.**, հտ. 10, Երեւան, 1967:
82. Հայ ժողովրդի պատմություն, իմր. կոլեգիա **Աղայան Մ. Պ., Առաքեղյան Բ. Ն., Գալոյան Գ. Ա., Երեմյան Ս. Տ., Խաչիկյան Լ. Ս., Յակոբյան Ա. Մ.,** հտ. 4., Երեւան, 1974:
83. Հայոց Սրբերը եւ սրբավայրերը, Ակունքներ, տիպեր, պաշտամունք, Երեւան, 2001:
84. Հայոց Յեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում, Վերապրածների Վկայություններ. Փաստաթղթերի ժողովածու, հտ. II, կազմ.՝ **Վիրաբյան Ա., Ավագյան Գ.,** Երեւան, 2012:
85. **Հարությունյան Բ.,** Մեծ Հայքի Տավրուբերան (Տուրուբերան) աշխարհն ըստ «Աշխարհացոյցի», «Պատմա-բանասիրական հանդէս», 1999:
86. **Հիւրշման Հ.,** Հին Հայոց տեղոյ անունները, Հանդէս Ամսօրեայ, թիւ 1, Յունւար, իննետասաներորդ տարի, Վիեննա, 1905:
87. **Ղանալանյան Ա.,** Ավանդապատում, Երեւան, 1969:
88. **Մաժակ, Բաղէշի կոտորածը,** Աշխատանք թերթ, Երեւան, 1916 թ., հմր. 28:
89. **Մալխասեանց Ստ.,** Հայերէն բացատրական բառարան, հտ. I, II, III, IV, Թէհրան, 1982:
90. **Մալումեան Խ.,** (Ակնունի), Խրիմեան, կենսագրական տեսութիւն, Թիֆլիս, 1892:

91. **Մանասեան Գ.**, *Բուլանըղի կոտորածը*, «Համբաւաբեր» 1917, հմր. 6:
92. **Մանասեան Գ.**, *Տաճկահայեր, Բուլանըղի կոտորածը, Ապրի, Գեբուլան, «Համբաւաբեր», Թիֆլիս, 1917, հմր. 8:*
93. **Մանասեան Գ.**, *Տաճկահայեր, Մի լրացուցիչ տեղեկութիւն Բուլանըղի կոտորածէն*, Համամլու, «Համբաւաբեր», Թիֆլիս, 1916, հմր. 48:
94. **Մարտիրոսեան Ն.**, Համաեւրոպական պատերազմի ընթացքում ամայացած Արեւելեան Հայաստանի գաւառների վիճակագրութիւնը, Վան-Տոսպ, 1916, հմր. 14:
95. **Մելիքեան Ե. Յ.**, ՀարՖ Խնուս, Անթիլիաս, 1964:
96. Մեծ եղեռնի հերոսապատում, 1915 թի ինքնապաշտպանական հերոսամարտերը, Թեհրան, 1982:
97. **Միրախուրեան Մ.**, Նկարագրական ուղեւորութիւն ի հայաբնակ գաւառս Արեւելեան Տաճկաստանի, Մասն Ա., Կ. Պօլիս, 1884:
98. **Միրախուրեան Մ.**, Նկարագրական ուղեւորութիւն ի հայաբնակ գաւառս Արեւելեան Տաճկաստանի, Մասն Գ., Կ. Պօլիս, 1885:
99. Մշոյ Աշխարհ, «Լումայ», Գիրք Ա., 1897:
100. **Մշոյ Գեղամ (Գեղամ Տէր-Կարապետեան)**, Տարօնի վանքերը. ուղեւորի յիշատակներ, Երեւան, 2003:
101. **Մովսէսեան Ս.**, *Բուլանըղի կոտորածը*, «Համբաւաբեր», հմր. 43:
102. **Մովսէսեան Ս.**, *Պուլանըղի կոտորածն ու գաղթը*, «Աշխատանք», 1916 թ., հմր. 26:
103. **Մովսէսեան Ս.**, *Տաճկահայեր, Բուլանըղի կոտորածը*, «Համբաւաբեր», 1916, հմր. 12, հմր. 13:
104. **Մովսէսեան Ս.**, *Տաճկահայեր, Բուլանըղի կոտորածը*, «Համբաւաբեր», հմր. 12:
105. **Մուրադյան Հ.**, Կարսի նահանգի վարչաժողովրդագրական նկարագիրը 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին, Երեւան, 2006:
106. **Յ. Ե.**, Պուլանըղ, «Ազատամարտ», 1910, հմր. 201:
107. *Նամակ Բուլանըղից, «Դրօշակ» Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան օրգան*, 1895, հմր. 12, էջ 8–10:
108. **Նաասարդեանց Տ.**, ԲաղդիւրՖ Արարատեան Բարբառի, Տփլիս, 1903:

109. **Ներսիսյան Մ.**, *Նյութեր հայկական կոտորածների մասին*, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1965 թ., էջ 85–100:
110. **Ոսկեան Հ. Հ.**, Տարօն-Տուրուբերանի վանքերը, Վիեննա, 1953:
111. **Չորրորդ դարու հայ եկեղեցին** (Արտատպած «Լումայ» հանդիսից), Թիֆլիս, 1901:
112. **Զօպանեան Ա.**, Դիմքեր, Փարիզ, 1924:
113. Պատմութիւն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ ցամ Տ[եառ]ն 1784, Ըստ աւանդելոյ այլեայլ մատենագրաց, յօրինեալ ՚ի Հայր Միքայել վ[ա]րդ[ա]-պ[ետ]է Զամչեանց Կոստանդինուպօլսեցոյ, ի Վեննէտիկ, հտ. Ա.:
114. **Պետոյան Վ.**, Սասունի եւ Տարոնի պատմաաշխարհագրական տեղագրությունը, Երեւան, 2005:
115. **Պոպանըզցի Կարապետ**, *Բուլանըզ-Մանազկերտը մոռացուած*, «Համբաւաբեր», 1916, հմր. 26:
116. **Պօղոսեան Հ. Ե.**, *Պատմութիւն հայ մշակութային ընկերութիւններու*, Հանդէս Ամսօրեայ, ԿԹ. տարի, 1955, Յունուար-Փետրուար, թիւ 1-2, էջ 57-73:
117. **Սահակյան Վ.**, Մատենադարանի՝ Հայոց Յեղասպանության մասին արխիվային վավերագրերը (Օսմաներեն վավերագրեր), Բանբեր Մատենադարանի, հմր. 25, Երեւան, 2018, էջ 291–340:
118. **Սասունի Կ.**, Պատմութիւն Տարօնի աշխարհի, Անթիլիաս, 2013:
119. **Սասունի Կ.**, Պատմութիւն Տարօնի աշխարհի, Պէյրոս, 1957:
120. **Սասունի Կ.**, Տանկահայաստանը ոռոսական տիրապետութեան տակ (1914–1918), Տանկահայոց գաղթաշարժը եւ անոնց դերը Հայաստանի Հանրապետութեան կազմութեան մէջ, Բոստոն, 1927:
121. **Սարգսյան Գ. Խ.**, Մովսէս Խորենացու «Հայոց պատմությունը» եւ սեպագրական աղբյուրները (Հայկի եւ Հայկյանների առասպելի պատմականության եւ զարգացման փուլերի խնդիրը). Պատմա-բանասիրական հանդես, 1992, հմր. 2–3:
122. **Ստեփաննոս վրդ. Տարօնեցի.**, Տիեզերական պատմութիւն, Փարիզ, 1859:
123. **Մրուանձտեանց Գարեգին վրդ.**, Համով-Հոտով, տպ. Գ. Պաղտատեան, Կ. Պոլիս, 1884:
124. Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության, գիրք ԻԲ., (Մկրտիչ Ա. Խրիմյան

- Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (1820–1892–1907), մաս Բ., փաստաթղթերի ժողովածու, կազմող՝ **Ավագյան Գ.**, խմբ.՝ Վիրաբյան Ա, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2020:
125. **Վիրաբյան Ա.**, Վշտապատում: Հայոց Մեծ եղեռնը ականատեսների աչքերով, Երևան, 2005:
 126. **Տաշեան Հ. Յ.**, Տայֆ, Դրացիք եւ Խոտորչուր, Պատմական-տեղագրական ուսումնասիրություն, Վիեննա, 1973:
 127. **Տարօնեցի Ստ. Ասողիկ**, վրդ., Տիեզերական պատմություն, Փարիզ, 1859:
 128. **Տէր Կարապետեան Գ.**, Հոդային հարցը հայաբնակ նահանգներու մէջ, Կ. Պօլիս, 1911:
 129. **Տէր Կարապետեան Գ.**, Տարօնի աշխարհը, պատկերներ ու պատմութիւններ, Փարիզ, 1931:
 130. **Տէր-Յարութիւնեան Մեսրոպը**, Քերականութիւն հայոց լեզուի, Կ. Պօլիս, 1826:
 131. **Տէր-Յովհաննէսեան Աստ. եպս.**, Ժամանակագրական պատմութիւն Սուրբ Երուսաղէմի, աշխատասիրութեամբ հաւաքեաց Աստուածատուր եպիսկոպոս Տ. Յովհաննէսեանց յառաքելական ուխտէ Սրբոյ Յակովբեանց, Երուսաղէմ, 1890, հտւ. Բ:
 132. **Տրապիզոնի Գարեգին եպս.**, Տարօնաշունչ, Պուլնոս Այրես, 1945:
 133. **Փաստոս Բուզանդացի**, Պատմութիւն Հայոց ի չորս դպրութիւնս, երկրորդ տպագրութիւն, Վենետիկ, 1889:
 134. **Փաստոս Բուզանդացոյ**, Մատենագրութիւնք նախնեաց, Պատմութիւն Հայոց ի չորս դպրութիւնս, Վենետիկ, 1832:
 135. **Փափազեան Վ.**, Համաշխարհային պատերազմը եւ Տարօնի աշխարհը, «Վէմ», Հանդէս մշակոյթի եւ պատմութեան, Փարիզ, 1936:
 136. **Քաջունի Հ. Մանուկ**, Աշխարհագրութիւն հին եւ նոր Հայաստանեայց, դպրատանց տղայոց համար, Վենետիկ, 1857:
 137. **Օրմանեան Մ. արք.**, Ազգապատում, հտ. Ա., Երևան, 2001:
 138. **Օրմանեան Մ. արք.**, Ազգապատում, հտ. Դ., Երևան, 2002:
 139. 1914 Tarihli Erkanı-ı Harbiye-i Umumiye'nin Hınıs ve Çevresi Fiziki Haritası. Erkân-i Harbiye-i Umumiye (Aydın, Bergiri, Divriği, Erzurum, Giresun, Harput, Hasankale, Hınıs, Karahisarı Şarki, Kiği, Malatya, Reşadiye, Rize, Sivas, Ünye, Van) 1:200.000, 1332.

140. 294 Numaralı Hınıs Livâsı Mufasssal Tahrîr Defteri (963/1556), Defteri Hâkânî Dizisi: VI, yayına hazırlayan **Özkılıç A., Coşkun Ali, Sivridağ Abdullah, Yüzbaşıoğlu Murat**, Ankara 2000.
141. **Ahmet Tetik**, (ed.), *Armenian Activities in the Archive Documents, 1914–1918*, Ankara, 2005.
142. An Anthology of historical writings on the Armenian massacres of 1915/[by] Viscount James Bryce, Arnold J. Toynbee, Herbert Adams Gibbons, Ambassador Henry Morgenthau [and] Fridjhof Nansen, Beirut, 1971.
143. **Arthus Bertrand**, (ed.), *Voyage dans la Turquie d'Europe: description physique et géologique de la Thrace, Tome Premier*, Paris, 1868.
144. **Авакян А.**, Черкесский фактор в Османской империи и Турции (вторая половина XIX первая четверть XX вв.) Ереван, 2001.
145. **Berkes N.**, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal, McGill University Press, 1964, էջ 1–85:
146. **Burney C. A.**, Urartian Fortresses and Towns in the Van Region, *Anatolian Studies*, 1957, Vol. 7 (1957), pp. 37–53.
147. **Charmetant P. F^x** Ermeni Katliamları Raporu, 1894–1895, İstanbul'da Görevli Altı Büyükelçiliğin Ortak Hazırladığı Statistik, İstanbul, Peri yayınlar, 2012.
148. **Chochiev G. and Koç Bekir**, Migrants from the North Caucasus in Eastern Anatolia: Some Notes on their Settlement and Adaptation (Second Half of the 19th Century-Beginning of the 20th Century), *Journal of Asian History*, 2006, Vol. 40, No. 1 (2006), pp. 80–103.
149. **Dadrian V.**, “*The Perversion by Turkish Sources of Russian General, Mayewski's Report on the Turko-Armenian Conflict*”, in *Journal of the Society for Armenian Studies*, no. 5, 1991.
150. **Dahiliye Vekaleti**, Son Teşkilatı Mülkiyede Köylerimizin Adları. Ankara 1928.
151. **Davision R.**, *Reform in the Ottoman Empire: 1856–1876*, Princeton University Press, 1963.
152. **Eren, A. C.**, Türkiye’de Göç ve Göçmen Meseleleri Tanzimat Devri, ilk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler, Nurgök Matbaası, İstanbul, 1966.
153. **Erkan, S.**, Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878–1908), Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon, 1996.
154. **Esenkal Ebru**, Yabancı Ülkeler Tarafından Osmanlı Coğrafyasında Açılan Okullar, 2007.

155. **Etmekjian J.**, *The Tanzimat Reforms and Their Effect on the Armenians in Turkey*, The Armenian Review, Spring, 1972, Vol. XXV, No. 1–97, Boston, էջ 10–24:
156. **Fatih Gencer**, Bitlis ve Muş'un Son Beyleri: Alaaddin Paşazadeler, İstanbul, 2019.
157. **Gardiner S. R.**, A Student's History of England, from the Earliest Times to 1885, London, 1895.
158. **H. F. B. Lynch**, Armenia: Travels and Studies, volume 2: The Turkish Provinces, London, New York, Longmans, Green, & Co., 1901.
159. **Hakan A.**, Devlet, Aşiret ve Eşkiya Bağlamında Osmanlı Muhacir İskân Siyaseti (1860–1914), Göç Araştırmaları Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 3, Ocak-Haziran 2016.
160. **Karajian S. J.**, *An Inquiry Into the Statistics of the Turkish Genocide of the Armenians 1915–1918*, The Armenian Review, Winter, 1972, Vol. XXV, No. 4–100, The Hairenik Association, Boston, 1972, էջ 3–45:
161. **Karayan S. Y., M. D.**, Armenians in Ottoman Turkey, 1914, a Geographic Depographic Gazetter, London, 2018.
162. **Karpat H. K.**, *Ottoman Population Records and the Census of 1881/82–1893* Author(s): International Journal of Middle East Studies, Oct., 1978, Vol. 9, No. 3, pp. 237–274 Published by: Cambridge University Press.
163. **Karpat K. H.**, Ottoman Population, 1830–1914: Demographic and Social Characteristics, Madison, The University of Wisconsin Press, 1985.
164. **Karpat K. H.**, *The Status of the Muslim under European Rule: the Eviction and Settlement of the Çeikes*, Studies on Ottoman Social and Political History. Selected Articles and Essays, (Leiden: Brill, 2002).
165. **Kemal H. Karpat**, Osmanlı Nüfusu 1830–1914, İstanbul, 2010.
166. **Kévorkian R. and Paboudjian P.**, Les Arméniens dans l'Empire Ottoman à la veille du génocide, Paris, ARHIS, 1992.
167. **Kévorkian R.**, The Armenian Genocide, A Complete History, Published in 2011 by I.B.Tauris & Co Ltd, New York, Pdf:
168. **Kiepert R.**, Karte von Kleinasien (24 pafta), Berlin 1902–1906.
169. **Martın V.**, Bir Osmanlı Kurumunun Adı ve Etkinliği Üzerine, Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi Yıl: 2, Sayı: 5, Aralık 2011.
170. **Naci Okcu and Hasan Akdağ**, Salname-i vilayet-i Erzurum (1287/1870–1288/1871–1289/1872–1290/1873): Erzurum il yıllığı, Erzurum, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2010.
171. **Oganovski N.**, *The Ravages of the Turks*, The New Armenia. A Semi-Monthly Periodical, v. 8, June 15, 1916, New York, 1916.

172. **Özbek N.**, *The Politics of Taxation and the “Armenian Question” during the Late Ottoman Empire, 1876–1908*, Comparative Studies in Society and History, OCTOBER 2012, Vol. 54, No. 4, pp. 770–797.
173. Salname-i Diyarbekir Sene 1286 [1869–1870], Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Diyarbakır Salnameleri I.
174. Salname-i Vilayet-i Bitlis, Sene 1310 [1894].
175. **Saydam, A.**, Kırım ve Kafkasya Göçleri (1856–1876), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2010.
176. **Tahir S.**, Osmanlı Yer Adları, Ankara, 2017.
177. **Tcharian P.**, The Great Loss of the Armenian Clergy during the Armenian Genocide, translated by Tamar Topjian Der-Ohannessian, Antelias, Lebanon, Armenian Church Catholicosate of Cilicia, 2009.
178. The Armenian Review, v. 25, The Hairenik Association, st. Boston, 1972.
179. Türkiye Cumhuriyeti, Dahiliye Vekaleti, Son Taşkilatı Mülkiyede Köylerimizin Adları. Ankara 1928.
180. Türkiye Cumhuriyeti, İçişleri Bakanlığı, Köylerimiz (1 Mart 1968’e kadar), Ankara 1968.
181. **Ünal U.**, Osmanlı Yer Adları, Ankara, 2017.
182. **Viscount Bryce**, The Treatment of Armenians in the Ottoman empire, 1915–16, London, 1916.
183. **Vital Cuinet**, La Turquie d’Asie: géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l’Asie-Mineure, tome premier, Paris, 1891.
184. **Vital Cuinet**, La Turquie d’Asie: géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l’Asie-Mineure, tome deuxième, Paris, 1892.
185. **Каширин В. Б.**, Дозорные на Балканах. Русская военная разведка в странах Балканского полуострова накануне и в годы Первой мировой войны, Москва, Викмо-М, 2014 г.
186. **Маевский В. Т.**, Военно-статистическое описание Ванского и Битлисского вилайетов, издание Штаба Кавказского военного округа, Тифлиς, Типография штаба Кавказского округа, 1904.
187. **Филиппов В. Н.**, Военное обозрение Азиатской Турции, С.-Петербург, 1881.

Էլեկտրոնային աղբիւրներ

188. Esenlik köy - Bulanık (Erentepe bucağı) - Muş,
<https://nisanyanmap.com/?y=Abri&lv=&t=&cry=&ua=5> [03.04.2021]
189. Arakonak köy - Bulanık - Muş
<https://nisanyanmap.com/?y=Arakonak&lv=&t=Bulan%C4%B1k&u=1&ua=5>
[25.04.2021]
190. Dokuzpınar köy - Bulanık (Erentepe bucağı) - Muş
<https://nisanyanmap.com/?y=Dokuzp%C4%B1nar&lv=&t=Bulan%C4%B1k&u=1&ua=5> [18.02.2021]
191. Rüstemgedik belediye - Bulanık – Muş
<https://nisanyanmap.com/?yer=25728&haritasi=r%C3%Bcstemgedik> [17.12.2020]
192. Մարտիրոսեան Տ., Պոլսանըիսի Քազա, ժողովրդագրութիւն,
<https://www.houshamadyan.org/arm/mapottomanempire/bitlispagheshvilayet/kazaofbulanik/locale/kazaofbulanikdemography.html> [08.05.2021]
193. Վաղարշապատի (Էջմիածին) շրջանի գյուղերը 1831 թվականին,
<http://www.aniarc.am/?s=%D4%B1%D5%B5%D5%AC%D5%A1%D5%B6%D5%AC%D5%B8%D6%82> [02.06.2021]
194. Վաղարշապատի (Էջմիածին) շրջանի գյուղերը 1831 թվականին,
<http://www.aniarc.am/2020/03/14/ejmiatsin-1831-1931-population-korkotian/>
[07.11.2020]

Վերա Սահակեան
Մշոյ Բուլանք գաւառի հայաբնակ գիւղերն
ըստ Մկրտիչ Ա. Խրիմեան կաթողիկոսին
ուղղուած նամակների
(Գիրք I)

Vera Sahakyan
The Armenian-populated villages of Mush's Bulanyk province
according to the letters addressed to Mkrtich I Khrimian
catholicos
(Volume I)

Սրբազրիչներ՝ Գեորգ Պ. Յակոբեան (հայերէն),
Rebecca Emenaker (անգլերէն)
Էջադրումն ու ձեւաւորումը՝ Մարիամ Բրուտեանի
Շապիկի ձեւաւորումը՝ Մարտիրոս Տոլմանեանի
Հրատարակչական խմբագիր՝ Հայկ Համբարձումեան

ISBN 978-9939-9257-3-8

Մատենադարան
Մեսրոպ Մաշտոցի անուան հին ձեռագրերի ինստիտուտի
Հրատարակչական բաժին
ՀՀ, Երևան, Մաշտոցի պող. 53, հեռ. (+374) 10 513033
publishing.matenadaran@gmail.com

Տպագրուել է **տպագրատանը:**
ՀՀ, Երևան,
Չափը՝ 70 x 108 ¹/₁₆: Ծաւալը՝ 25 տպ. մամուլ:
Տպաքանակը՝ 200 օրինակ: